

Z E D E L I J K H E I D E N Z E L F B E H E E R

huisvesting van alleenstaande vrouwen in nederland 1850 - 1965

afstudeerrapport - mei 1981 - afdeling bouwkunde T.H. Delft

Salomé Bentinck

Annerieke Vos

mentoren	- Franziska Bollerey
	Leen van Duin
	Jan de Heer
	Selma Sevenhuysen
omslag	- Niko Koers

ZEDELIIKHEID EN ZELFBEHEER

huisvesting van alleenstaande vrouwen in nederland
1850 - 1965.

Inleiding.

I. De differentiatie tussen vrouwen.

II. Asylen voor prostituées.

III. Tehuizen voor ongehuwde moeders.

IV. Vluchthavens uit de branding van het
grootstadsleven.

V. Tehuizen voor arbeiders en werkende
vrouwen, 1900 - 1945.

VI. Een flatje voor een vrouw alleen,
1945 - 1965.

VII. Konklusies.

Bijlagen.

I DE DIFFERENTIATIE TUSSEN VROUWEN.

7

1. Proletarische vrouwen tussen huwelijk en
beroepsarbeid.

8

2. Burgerlijke vrouwen tussen huwelijk en
beroepsarbeid.

11

3. Schatting van het aantal op arbeid aangewezen
vrouwen.

14

4. De strijd van vrouwen voor een onafhankelijk
bestaan.

16

5. Huisvrouwen en werkende vrouwen.

19

6. Konklusie.

21

<u>II</u>	<u>ASYLEN VOOR PROSTITUEES.</u>	22
1.	Prostitutie, noodzaak of kwaad.	23
1.1.	Welke vrouwen als hoer worden aangesproken.	23
1.2.	Het 'noodzakelijk kwaad'.	25
1.3.	De reglementering.	27
1.4.	De strijd tegen de reglementering.	29
2.	Asylen.	33
2.1.	Met welke argumenten asylen en gestichten worden opgericht.	34
2.2.	Beschrijving van de asylen	36
	- Steenteek	36
	- R.K. 'Liefdewerk van den goeden herder'	45
	- asyl te Groningen.	45
2.3.	Het aanbod in 'tehuizen' en 'hulpverlening' na (ast) Steenteek	46
3.	De rol van vrouwen in de prostitutiebestrijding.	49
4.	Konklusie.	53

<u>III</u>	<u>TEHUIZEN VOOR ONGEHUWDE MOEDERS.</u>	54
1.	Rond de oprichting van het Magdalena-huis; waarin de ongehuwde moederzorg zich ging onderscheiden.	55
1.2.	Andere gestichten naast het Magdalenahuis.	60
2.	De Vereniging Onderlinge Vrouwentescherming.	62
2.1.	O,V, en de tehuizen.	63
2.2.	F.I.O.M.	64
3.	Tehuizen voor ongehuwde moeders.	66
3.1.	Tijdelijke en permanente huisvesting.	66
3.2.	St. Hubertus te Amsterdam.	69
3.3.	Tehuis Annette te Amsterdam.	75
4.	In vogelvlucht.	87
5.	Konklusie.	92

IV	<u>VLUCHTHAVENS UIT DE BRANDING VAN HET GROOTESTADSLEVEN.¹</u>	93
1.	Waar de duivel huist: logementen.	93
2.	De bescherming van meisjes en vrouwen.	96
2.1.	De stationsdienst.	97
2.2.	De opvang in de vrije tijd.	98
2.3.	De huisvesting.	99
3.	De tehuizen en de bescherming van vrouwen en meisjes.	100
4.	Beschrijving van de tehuizen.	103
4.1.	Tehuizen, logementen voor vrouwen.	104
	- 'Te Huis', logement voor vrouwelijke personen, Amsterdam.	106
	- Tehuis voor Vrouwen, Rotterdam.	110
4.2.	Tehuizen en Sterhuizen, opgericht door de Union.	112
4.3.	Tehuis Tryfosa, Amsterdam	115
4.4.	Tehuizen voor werkende meisjes.	118
	- De Tehuizen voor werkende meisjes te Rotterdam.	120
5.	Konklusie.	124

1) naar M.J. Brusse, Een vluchthaventje uit de branding van het grootstadsleven, Rotterdam, MCMXXIX.

V.	<u>TEHUIZEN VOOR ARBEIDERS EN WERKENDE VROUWEN, 1900 - 1945.</u>	126
1.	Volkshuisvesting en hygiëne.	126
1.1	Onderzoek naar de volkslogementen.	127
1.2.	Het vraagstuk van de overbevolking van de gezinswoning in verband met het inwonen van kostgangers en gezinnen.	130
1.3.	Buitenlandse bevindingen.	132
1.4.	Maatregelen tegen inwoning.	134
1.5.	Konklusie.	136
2.	Tehuizen voor arbeiders.	137
	- Rowton Houses.	137
	- A.T.V.A.	141
	- V.A.B.	151
	- H.T.O.	155
	- W.E.E.V.A.	159
	- Gezellenhuizen in de mijnstreek.	160
3.	Woonhuizen voor vrouwen.	163
3.1.	Tehuistype.	166
	- Huize Persis.	166
	- Huize Lydia.	166
	- De Haard.	170
3.2.	Servicoetype.	173
	- Het Nieuwe Huis.	173
	- Wilhelminahuis.	183
3.3.	Flattype.	201
	- Oranjehof.	201
4.	Konklusie.	206

1.	Volkshuisvestingsbeleid 1945 - 1954:	
	Geen huis voor een.	211
1.1.	De verdeling van de woonruimte.	211
1.2.	De verdeling van de bouwkapaciteit.	214
1.3.	De subsidieregelingen voor de woningbouw.	215
1.4.	De voorschriften en wenken voor de woningbouw.	216
1.5.	De woningproduktie.	217
2.	'De woongelegenheden der werkende vrouw, een probleem dat om een eigen oplossing vraagt'.	220
2.1.	De alleenstaande vrouw, zielig of zelfstandig?	220
2.2.	Thuis.	229
2.3.	De differentiatie tussen alleenstaanden.	233
3.	Een zwaluw maakt nog geen zomer.	238
3.1.	De premiereregeling 1954.	238
3.2.	De oprichting van de landelijke 'Commissie woongelegenheden alleenstaande vrouwen'.	241
4.	Bijzonder en gewoon.	248
4.1.	De 'alleenstaande vrouw met een eigen woningbehoefte'.	248
4.2.	Een speciale flat of een gewone woning?	250
4.3.	Alleen wonen of samen wonen.	254
4.4.	De woonkosten in verband met de woonvorm.	255
5.	Flats voor alleenstaande vrouwen.	259
5.	- Louise Wenthuis.	261
	- R.V.S. flat.	269
	- Elisabeth Brugsmaflat.	275
	- Corversbos.	279

6.	1958: een huis voor een.	285
6.1.	De bijdrageregeling 1958.	285
6.2.	Een woningtype voor de alleenstaande : Huis voor een.	287
6.2.1.	De situering van de woning.	287
6.2.2.	Het woningtype.	288
6.2.3.	Huis voor een en de kritieken.	294
6.2.3.1.	Het al of niet tussen gezinnen wonen.	296
6.2.3.2.	Een zitslaapkamer- of een twee kamerwoning.	298
7.	Volkshuisvestingsbeleid 1958 - 1965.	302
7.1.	De produktie van woningen voor alleenstaanden.	302
7.2.	De toewijzing van woningen aan alleenstaanden.	305
8.	Konklusie.	307

INLEIDING.

Nieuwsgierigheid naar ons verleden vormt de achtergrond van de vraag naar de huisvestingsvoorzieningen voor alleenstaande vrouwen in de periode 1850-1965. De geschiedenis van de volkshuisvesting vertelt vooralsnog uitsluitend het verhaal van de huisvesting voor gezinnen. De geschiedenis 'aanvullen' met her story, in dit geval het verhaal van alleenstaande vrouwen, is noodzakelijk. Maar het is niet voor niets dat zij zich, als 'afwijkende' groep in de marge bevinden van de geschiedenis. Het is een tweede om te laten zien hoe zo'n afwijkende groep gekreëerd wordt, hoe alleenstaande vrouwen tot 'alleenstaande vrouwen' zijn geworden; in ons geval om te laten zien op welke wijze de huisvesting bijdraagt aan hun profilering, definiering c.q. uitdrukking is van hun profilering. Geen aandacht - althans wanneer we ons beperken tot volkshuisvestingsgeschiedenisboeken - is even typerend (in de zin van type-vormend) als bijzondere aandacht (zoals die bijvoorbeeld nu voor 'een-en twee-persoonshuishoudens' bestaat). Als we wel iets te weten willen komen over de huisvesting van alleenstaanden, moeten we verder zoeken op het terrein, buiten de zogenaamde grenzen. Wanneer andere studies laten zien dat de volkshuisvesting, die van de 'normale' gezinnen, deel vormt van een complex van maatregelen (maatschappelijk werk, gezondheidszorg) - housing is far more than building houses - , willen wij dit complex huisvesting-maatschappelijk werk-gezondheidszorg uiteenrafelen voor wat betreft alleenstaanden. Wij schrijven niet zozeer de geschiedenis van alleenstaande vrouwen, als wel de geschiedenis van de produktie van alleenstaande vrouwen. Wij schrijven niet zozeer de geschiedenis van de huisvesting van alleenstaanden, als wel een geschiedenis van de volkshuisvesting. Met onze keuze voor wat een bijzondere groep wordt genoemd, verplichten we ons meteen de verbijzondering te problematiseren, willen we niet in dezelfde val trappen.

2

Tijdens ons onderzoek begon zich deze lijn van de kategorisering van mensen, in het bijzonder van vrouwen, steeds scherper af te tekenen. Het kategoriseringsproces vindt op specifieke wijze plaats, namelijk door het aanbrengen van verschillen, differenties tussen: een ordening in dichotomieën, hetzelfde en het andere als de twee kanten van hetzelfde. Tegelijkertijd verschijnt met het kwaad het goed, met het zwart het wit, met de hoer de maagd. Het denken in opposities binnen een eenduidig systeem, een 19de eeuws produkt?, is niet in de laatste plaats produktief in de codering van het gedrag van mensen. Tegenover de slechte wereld, die van de ongeregelde arbeid, onhygienische toestanden, drankzucht, verslonzing, verwaarloosde kinderen, staat het perspectief van de geregelde arbeider, de zuinige en vlijtige huisvrouw, de goede moeder en het opvoedbare kind. Schrikbeelden en voorbeelden, daartussen het verantwoordelijke individu. Dit denken in opposities houdt vrouwen gevangen in het (patriarchale) beeld van 'de vrouw', dat twee zijden vertoont, de goede en de slechte vrouw. Maar tegelijkertijd houdt het vrouwen onderling verdeeld, doordat bepaalde vrouwen gebrandmerkt worden als representatief voor een van beide zijden, als schrikbeeld of als voorbeeld. Wij schrijven anno 1981, het moment waarop de differentiatie tussen mensen dermate ver is doorgevoerd, dat haar verzadigingspunt nagenoeg bereikt lijkt te zijn. Oftewel, er is een mate van differentiatie bereikt, dat we zouden kunnen spreken van indifferentie, een situatie waarin alles reëel is geworden, waarin differenties naast elkaar bestaan. Vanuit deze positie, nu het 19e eeuwse oppositie-denken aan kracht lijkt in te boeten, schrijven wij, hetgeen ons in staat stelt de geschiedenisbeelden te etaleren, zoals ze in boeken en dokumenten staan afgebeeld, en te vragen naar hun conceptie, produktiewijze en produktietechnieken.

Na 1850 worden de contouren zichtbaar van de figuur van de alleenstaande, komplementair aan het vader- moeder-kind schema. De sociale politieken, die in die tijd vorm krijgen in de zorg om de hygiëne, het onderwijs, de huisvesting, betreffen niet alleen het gezin, maar noodzakelijkerwijs tegelijkertijd diegenen die daarbuiten vallen. Anders dan bij de oude vormen van armenzorg, waar de hulp als in een bodemloze put verdwijnt, is nu sprake van opvoedingsprogramma's, die de investeringen lonend maken. De huisvesting vormt een integraal onderdeel van het netwerk van sociale bemoeiingen, o.q. verworvenheden; huisvesting is meer dan een dak boven het hoofd.

Waarom wij met ons onderzoek niet verder gaan dan omstreeks 1965, heeft te maken met de verandering en verbreding van de problematiek van de huisvesting voor alleenstaanden, die dan plaats vindt. We noemen hier drie punten. In de jaren zestig dringt in de volkshuisvestingsregioenen het besef door dat alleenstaanden - en met hen vele andere bijzondere groepen, van wie het aantal snel toeneemt - behoefte hebben aan zelfstandige woonruimte. Het beleid richt zich niet meer eksklusief op gezinnen, hetgeen uiteindelijk in 1974 zou resulteren in de erkenning van het recht op zelfstandige woonruimte 'van alle ingezetenen, ongeacht nationaliteit, sexe, huidskleur of religie, die de leeftijd van 18 jaar hebben bereikt', en in de van Dam nota. Een tweede verandering vindt plaats in het maatschappelijk werk, waar met de Bijstandswet van 1965 de overheid zich verplicht tot de directe materiele steunverlening aan hulpbehoevenden en de bemiddeling van hulpverlenende instellingen in deze wordt verbroken. Dit betekent, althans voor de huisvesting, dat in principe iedereen in staat wordt gesteld zich als woningzoekende op de woningmarkt te begeven. De verschillen, die in de huisvestingsvoorziening tot dan toe gemaakt zijn tussen alleenstaande mannen en alleenstaande vrouwen en tussen categorieën van alleenstaande vrouwen beginnen te vervagen.

Een derde punt is dat in de jaren zestig de vrouwenbeweging (en andere maatschappelijke bewegingen) zich hernieuwd manifesteert.

Deze drie veranderingen maken dat het onderzoek naar de huisvesting van alleenstaanden na 1965 om een andere benadering vraagt. Behalve daarom is het ook de omvang van het te onderzoeken gebied, waarom wij er ons niet aan gewaagd hebben.

De vragen, die we ons aanvankelijk stelden - wanneer de huisvesting van alleenstaande vrouwen tot een 'vraagstuk' wordt, op welke wijze, door wie en om welke redenen in de huisvesting van (welke) alleenstaande vrouwen is voorzien, - zijn voornamelijk informatief. Gaandeweg hebben zich verschuivingen voorgedaan, zoals die van de vraag hoe in de huisvesting is voorzien naar de vraag op welke wijze in de huisvesting groepen geprofileerd worden. De kategorisering van vrouwen is dan ook een belangrijke lijn, die zich uit ons onderzoek laat lezen. Daarnaast zijn er nog 4 ons inziens belangrijke lijnen te onderscheiden: het aandeel van vrouwen (-organisaties) in de zorg voor de huisvesting, de (zelf-)bescherming van vrouwen, het verbond huisvesting - maatschappelijk werk en de verhouding kollektivering - individualisering.

In het eerste hoofdstuk gaan we na op welk moment de alleenstaande als sociaal economische categorie in beeld verschijnt, wie zich als alleenstaande alleen staande kan houden. De tegenstelling die zich gaat manifesteren tussen huwelijk, dat wil zeggen het moederschap en de huishoudelijke arbeid, en de beroepsarbeid, namelijk als twee met elkaar onverenigbare bezigheden, en die werkzaam is in de profilering van vrouwen tot huisvrouwen en moeders en mannen tot kostwinners van het gezin, is ook werkzaam in de profilering van die vrouwen, die niet (wensen te) huwen. Het cliché van de alleenstaande vrouw wordt met het cliché van de gehuwde vrouw - huisvrouw - moeder gelijktijdig afgebeeld. Zij verschijnen als elkaars positief - negatief: als een vrouw ongehuwd is, dan is ze op loonarbeid aan-

gewezen om in haar onderhoud te voorzien en zijn de liefde en het moederschap voor haar verboden terrein. Op het moment dat de alleenstaande vrouw voor het eerst als categorie ongehuwde vrouw - werkend - niet-moeder opduikt, zien we haar in samenhang met andere categorieën ongehuwde vrouwen, die echter wél de verbodsbepalingen ten aanzien van de liefde en het moederschap hebben overtreden: prostituees en ongehuwde moeders, zogenaamde gevallen vrouwen. En het blijken juist deze categorieën vrouwen te zijn op wie de eerste bemoeienissen zich richten. De huisvesting in asylen en tehuizen neemt een belangrijke plaats in in het reddingswerk van deze gevallen vrouwen. (Hfdst.II, Asylen voor prostituees en Hfdst,III, Tehuizen voor ongehuwde moeders).

In het verlengde daarvan zetten met name de vrouwen in de organisaties, die zich ten doel stellen de openbare zedelijkheid te bevorderen, zich in ter bescherming van die vrouwen en meisjes, die gevaar lopen te vallen. Voorzover vrouwen en meisjes niet van beroepswege, als verpleegster, dienstbode, intern gehuisvest worden, worden voor hen veilige logementen en tehuizen opgericht. Zonder deze bescherming, zouden zij veel kans lopen in Hfdst. II of III te zijn terechtgekomen. (Hfdst. IV, Vluchthavens voor te vallen vrouwen, en voor een deel in Hfdst. V, Tehuizen voor arbeiders en werkende vrouwen).

De 'werkende' vrouwen, al of niet aaneengesloten in beroepsorganisaties, duiken pas weer op, wanneer zij zelf initiatieven nemen om in hun eigen huisvesting te voorzien. (voor een deel in Hfdst. V en Hfdst. VI, Een flatje voor een vrouw alleen.)

De relatie huisvesting en maatschappelijk werk is expliciet aanwezig in de hoofdstukken II tot en met V, waar we de huisvestingsvoorzieningen voor alleenstaande vrouwen bespreken die tot 1945 zijn getroffen. Daarna is sprake van de assimilatie van de huisvesting voor alleenstaanden in de sfeer van wat volkshuisvesting wordt genoemd (Hfdst. VI).

De reeks gebouwen, die in de . hoofdstukken ter sprake komen, zijn in te delen naar type, voor wat betreft de verhouding van de individuele cel tot eventuele kollektieve elementen. De typen komen min of meer overeen met de categorieën van bewoonsters, voor wie ze bedoeld zijn.

In de opzet van dit rapport hebben we vastgehouden aan de indeling die het materiaal zelf ons biedt: achtereenvolgens beschrijven we de asylen voor prostituees, de tehuizen voor ongehuwde moeders, de logementen en tehuizen voor te vallen vrouwen en meisjes, de tehuizen voor werkende meisjes en de servicegebouwen voor dames en tenslotte de flatjes voor werkende vrouwen.

Deze chronologische volgorde geeft ook de ontwikkeling weer

- van de kategorisering naar een zekere mate van nivellering,
- van bescherming en controle naar zelfbeheer en zelfcontrole,
- van kollektivering naar individualisering,
- van de bemoeienis van vrouwen met andere vrouwen naar de strijd voor eigen belangen,
- van huisvesting als direkt verlengstuk van het maatschappelijk werk naar de huisvesting als een verworven recht.
- van zedelijkheid naar zelfbeheer.

I. DE DIFFERENTIATIE TUSSEN VROUWEN.

7

1. Proletarische vrouwen tussen huwelijk en beroepsarbeid. 8
2. Burgerlijke vrouwen tussen huwelijk en beroepsarbeid. 11
3. Schatting van het aantal op arbeid aangewezen vrouwen. 14
4. De strijd van vrouwen voor een onafhankelijk bestaan. 16
5. Huisvrouwen en werkende vrouwen. 19
6. Konklusie. 21

I. DE DIFFERENTIATIE TUSSEN VROUWEN.

In dit hoofdstuk schetsen we de eerste vormen van differentiatie tussen vrouwen, zoals die na 1850 zichtbaar worden in de wijze waarop de 'kwestie van de vrouwenarbeid' aan de orde wordt gesteld.

Achtergrond vormt de vraag welke vrouwen het zich kunnen permitteren alleenstaande te zijn, wie zich als alleenstaande alleen staande kunnen houden.

'Vaak heeft de vrouw geen andere keus dan zich aan den eersten den besten tot echtelijke prostitutie te verkoopen, of alleen, als "oude vrijster" den doornigen weg door het leven te gaan.'

Theoretisch gezien is het juist de loonarbeid die de voorwaarde vormt voor het doorbreken van de oude relaties van economische afhankelijkheid, die tussen de familie- en gezinsleden bestaan, en die de individualisering van de gezinsleden mogelijk maakt. Het concept wordt denkbaar dat ieder voor zichzelf in het levensonderhoud voorziet. Met de individuele loonarbeid vervalt in principe de noodzaak om om economische redenen deel te blijven uitmaken van het huishouden van ouders of familie, of een huwelijk aan te gaan.

Feitelijk is het loon van mannen en vrouwen hiervoor veelal ontoereikend. Daarnaast speelt een rol, dat men gewoon is met anderen een huishouding te delen, hetzij in een kerngezin, hetzij in groter (familie)verband.² In de plaats dat de loonarbeid leidt tot het uiteenvallen van het gezin, wordt juist het gezin ingezet in de disciplinering van geregelde, gekwalificeerde arbeidskrachten, die de loonarbeid vereist.

1) F. van Goudoever, De vrouw, haar verleden, heden en toekomst, Amsterdam, 1889, p. 69.

2) Dat het kerngezin geen uitvinding is van de 19e eeuw, laat A.M. van der Woude zien in het artikel 'Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries' in: Peter Laslett (ed.), Household and family in past time, London, 1972. Hij brengt het relatief grote aantal alleenstaanden en kerngezinnen (in verg. met andere landen) in Nederland, in verband met het extensieve karakter van de veeteelt en de verontwikkelde handel.

1. Proletarische vrouwen tussen huwelijk en beroepsarbeid.

Het percentage gehuwde vrouwen neemt vanaf 1830 voor iedere leeftijdsgroep ^(boven de 15 jr.) toe in Nederland.¹ Uiteraard kunnen de statistieken ons niet zeggen of deze tendens voor alle bevolkingsgroepen geldt, of dat er verschillen bestaan tussen arbeidersklasse en burgerlijke klasse. Bij Lily Braun zijn we een dergelijk onderscheid wel tegengekomen. Over de huwelijksfrequentie en de leeftijd waarop men trouwt in Duitsland aan het eind van de 19e eeuw merkt zij op: 'De proletariër trouwt vroeg en gemakkelijk - zogenaamd lichtzinnig - omdat de vrouw in het huwelijk geen 'verzorging' zoekt; haar arbeidskracht, dat wil zeggen de mogelijkheid zichzelf te verzorgen, is juist meestal de meest gezochte toegift;', dit in tegenstelling tot de burgerlijke klasse, waar men later trouwt (zie p. 12).² Dit argument zal voor Nederland in mindere mate gelden, aangezien hier het percentage gehuwde werkende vrouwen altijd relatief laag is geweest.

Met name lijkt belangrijk te zijn geweest dat de aard van de onderlinge economische afhankelijkheid van de gezinsleden zich in de loop van de 19e eeuw heeft gewijzigd. Ondanks de loonarbeid, wordt het gezin opnieuw bevestigd: de man als kostwinner, de vrouw als moeder en huishoudster, het kind dat opgevoed moet worden. Voorlopig zijn de man, die voorziet in het onderhoud van ^{het} hele gezin, en de vrouw, die niet meer hoeft te werken en die zich geheel aan huishouden en kinderen kan wijden, - onbetaald; want uit liefde en in overeenstemming met haar vrouwelijke aard - beelden, die aan de arbeidersklasse als nastrevenswaardig worden voorgespiegeld.

Het 'gezinsloon' van de 'kostwinner' is vaak ontoereikend, zodat vrouwen zich genoodzaakt zagen om hun taak als moeder en huishoudster, waaraan gaandeweg steeds meer eisen worden gesteld, te combineren met loonarbeid, hetzij buitenshuis, hetzij in de moderne huisindustrie. Het perspectief, dat doorbreekt, van het fulltime huishoudster en moeder zijn betekent ook een ver-

1) CBS, Bevolking van Nederland naar geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, 1830-1969, p. 27.

2) Lily Braun, Die Frauenfrage, herdruk 1979, p. 167. Vert. van ons.

betering ten opzichte van de dubbele belasting van arbeidersvrouwen. Beroepsarbeid biedt vrouwen steeds minder perspectief, gezien de beperkte toegang tot de arbeidsmarkt, het lage opleidingsnivo en het structureel lagere loon van vrouwen.¹ Het wordt voor arbeidersvrouwen 'een zegen thuis te kunnen blijven en niet langer heen en weer te hoeven rennen tussen de kinderen thuis en de fabriek'.² De cirkel sluit zich: vrouwen uit de arbeidersklasse zijn, gezien hun slechte positie op de arbeidsmarkt, niet of nauwelijks in staat in hun levensonderhoud te voorzien en zijn min of meer gedwongen tot economische afhankelijkheid binnen het huwelijk.

1) Verklaringen die we kunnen vinden voor het structureel lagere loon van vrouwen, lijden allen aan hetzelfde manko: het zijn cirkelredeneringen. De traditioneel marxistische verklaring dat een vrouw immers geen gezin had te onderhouden, en haar loon dus als aanvullend beschouwd kan worden, impliceert de veronderstellingen dat de man met gezin kostwinner is, een gezinsloon verdient (en de man zonder gezin?), dat de vrouw zonder man (maar misschien met kinderen, ouders) alleen voor zichzelf hoeft te zorgen. Dat vrouwen een lagere opleiding hebben is het gevolg van het feit dat opleiding en werk voor hen van minder belang worden geacht, omdat ze toch huisvrouw worden. De franse sociologe Evelyne Sullerot laat in Geschiedenis van de vrouwenarbeid aan de hand van historische voorbeelden zien dat vrouwenarbeid, ongeacht wat het inhield, altijd al geminacht werd, eigenlijk niet als arbeid werd beschouwd, maar in het verlengde werd gezien van de natuurlijke roeping van vrouwen. Mechanisatie van de arbeid leidde er vaak toe, dat zij overging van vrouwen- naar mannenhanden; tegelijkertijd raakt een dergelijk beroep meer in aanzien. Vrouwen bleven konstant in de 'marginale' beroepen gedrongen. (Sullerot, '79, pg. 55-100) Michel Aglietta voert in: 'Regulations et crises du capitalisme' Calmann-Lévy, Paris, 1976. aan dat het loon van een vrouw niet bepaald wordt door haar bestaans- en voortplantingskosten.

"Aangezien de eenheid van het enkelvoudige gezin overheersend is, wordt het loon van elke werkende vrouw zonder speciale opleiding (of zij nou vrijgezel is of niet) bepaald door de rol van de vrouwen in de huishoudelijke activiteit. (...) Het loon van de vrouw wordt (op deze manier) bepaald door de prijs van de waren die nodig zijn om het konsumptieproces te

Voor jonge, nog niet getrouwde meisjes, die met het uiteenvallen van de familie-economie zelfstandig op de arbeidsmarkt verschijnen, kan de beroepsarbeid ook nauwelijks een aantrekkelijk toekomstperspektief geboden hebben. De aard van de werkzaamheden, die voor meisjes uit de arbeidersklasse gepast werden gevonden, in het bijzonder het in een dienst gaan, sluit als een beroepsopleiding aan op het huisvrouw en moeder zijn, dat haar in het vooruitzicht wordt gesteld. Het lage loon draagt ertoe bij dat zij hun arbeid als tijdelijk gaan zien. Dat hun situatie niet bepaald rooskleurig was, wordt ook duidelijk uit de onderzoeken naar de oorzaken, die vrouwen tot prostitutie drijven. (zie p.23) 'Men denke aan het armzalige loon der meeste werkers, waarvan zij niet kunnen leven,

verzekeren met een verminderde hoeveelheid huishoudelijke arbeid".

"De kapitalistische produktiewijze profiteert van een verschuiving van arbeid met lage produktiviteit (de huishoudelijke arbeid waarvan indirekt wordt geprofiteerd) naar arbeid met een hoge produktiviteit (de loonarbeid waarvan direkt wordt geprofiteerd) terwijl de betaling van de vrouwelijke arbeid gerelateerd is aan de uitgespaarde huishoudelijke arbeid. Dat is ook de reden waarom de vrouwen in de loonverhouding worden opgenomen en er weer worden uitgestoten overeenkomstig de economische conjunctuur."

Els Blok laat zien hoe de loondiskriminatie van vrouwen tegen vrouwen zelf gebruikt wordt:

Omdat vrouwen minder verdienen, krijgen ze in tijden van werkloosheid eerder werk dan mannen. 'De overheid en de "publieke opinie" vatten als gevolg daarvan de goedkope vrouwenarbeid op als bedreigend voor mannenarbeid. Er worden wettelijke en morele beperkingen gesteld aan vrouwenarbeid. Dit dringt de vrouwenarbeid terug in een zeer beperkt aantal beroepen (zgn. vrouwelijke beroepen). Het overgrote aanbod van vrouwenarbeid in deze beroepen stelt het bedrijfsleven in staat de lage vrouwenlonen eens te meer te verlagen.'

(Blok, 1978, pp. 29-30.)

2) S. Leydesdorff, 1977, p. 38.

als zij er door prostitutie niets bij verdienen. En er zijn ondernemers, infaam genoeg, het lage loon met aanwijzing daarop, te verontschuldigen. Naaisters, modistes, fabriekswerksters bevinden zich bij honderdduizenden in dien toestand. Werkgevers en hun beampten, kooplieden, fabriek- en grondeigenaars etc., die werksters en vrouwelijke dienstboden hebben, beschouwen 't niet zelden als een soort van privilege, die ook dienstbaar aan hun wellust te maken.¹

De talloze weduwen, verlaten en gescheiden vrouwen - in de statistieken onder gehuwde vrouwen gerekend - zitten klem in het konflikt én voor het levensonderhoud te moeten zorgen én voor het huishouden en de kinderen.

Het perspektief om zelfstandig in eigen levensonderhoud te voorzien kan voor vrouwen uit de arbeidersklasse eind vorige eeuw nauwelijks reëel genoemd worden. Zeer waarschijnlijk konden zij het zich eenvoudig niet permitteren niet te trouwen en alleenstaande te blijven.

2. Burgerlijke vrouwen tussen huwelijk en beroepsarbeid.

Hoewel het percentage ongehuwde vrouwen vanaf 1830 afneemt,² toch lijkt de toename van het aantal op arbeid aangewezen alleenstaande vrouwen eind vorige eeuw aannemelijk te zijn. Voor een groot deel komt deze toename op rekening van de nog niet gehuwde jonge meisjes uit de arbeidersklasse. Voor vrouwen uit de burgerlijke klasse lijkt de beroepsarbeid wat meer perspektief te hebben geboden, dankzij hun voorsprong qua opvoeding en onderwijs, en misschien niet in de laatste plaats dankzij hun gewinning dat huishoudelijke arbeid door anderen, dienstmeisjes, wordt gedaan en zal worden gedaan, wanneer zij als gehuwde vrouw hun maatschappelijke activiteiten zouden willen voortzetten.

1) F. van Goudoever, De vrouw, haar verleden, heden en toekomst, Amsterdam, 1889, p. 80-81,

2) CBS, a.w., p. 27.

Wichmann zegt dat tezelfdertijd, wanneer 'zich de vakarbeid van de huishouding afsplitst', 'de ongehuwde vrouwen een talrijke categorie gaan vormen'.¹ En volgens haar is het met name in de middenstand, en niet in de arbeidersklasse, waar 'het groote percentage ongehuwde vrouwen boven den meisjesleeftijd te vinden' is.² Zij schetst het probleem van de dochter uit de middenstand, die verarmt met de achteruitgang van kleinbedrijf en kleinhandel, zodat de dochter steeds meer op zelfstandige arbeid is aangewezen en bovendien een minder aantrekkelijke huwelijkspartner wordt. Ook in de hogere standen wordt het veelal onmogelijk ongehuwde familieleden mede te onderhouden. Of de huwelijksfrequentie in burgerlijke kringen feitelijk afneemt, is niet met zekerheid te zeggen. Wel zijn we bij enkele auteurs suggesties in die richting tegengekomen. Braun bijvoorbeeld merkt op dat 'de man uit burgerlijke kringen (...) laat en moeilijk (trouwt), omdat de hele last van (...) het familieleven alleen op zijn schouders rust, wanneer hij geen rijke vrouw vindt'.³ Volgens haar kan een groot deel van de vrouwen niet trouwen, omdat het aan mannen ontbreekt, en meer nog kunnen niet trouwen, omdat de lust van de ongehuwde mannen om te trouwen niet groot is. Zij voegt daar bovendien aan toe: 'Wanneer (...) kan worden opgemerkt, dat de beroepsarbeid het huwelijk uitstelt, moet anderzijds ook worden benadrukt dat de late huwelijken dwingen tot beroepsarbeid'.⁴ Al zal dit een kern van waarheid bevatten, toeh doet zij teveel voorkomen alsof vrouwen slechts reageren op hetgeen mannen al of niet met hen doen. Zo legt zij ook het wezenlijke uitgangspunt van de vrouwenbeweging, in het bijzonder de burgerlijke, in de afname van de huwelijksfrequentie (die zij voor Duitsland meent aan te tonen) en in de toename van de op arbeid aangewezen alleenstaande vrouwen. Goudoever, die de nederlandse situatie beschrijft, signaleert een schrikbarende toename van het aantal mannen 'dat wegens deze en gene oorzaken van trouwen afziet'.⁵ In het bijzonder

1) C. Meijer-Wichmann, De vrouw en de arbeid (oorspr. 1912), in: Vrouw en Maatschappij, Sun reprint, 1978, p. 60-61.

2) C. Meijer-Wichmann, Het vraagstuk van den bedrijfsarbeid der vrouw in Nederland, Zaltbommel, 1913, p. 58.

3) L. Braun, a.w., p. 167-168, vert. door ons.

4) idem, p. 164.

5) Goudoever, a.w., p. 69-70.

betreft het hier 'mannen van hoogen stand (...), daar de gehuwde staat zoo schrikbarend veel kost en zij genot en genoegens elders kunnen vinden.(...) De meeste vrouwen van stand, maar onbemiddeld, blijven dus ongehuwd, en hebben een treurig lot. Maatschappelijk vooroordeel dwingt haar, zich ver te houden van bezigheden die haar lot wellicht draaglijker konden maken'.¹ Hij suggereert ook dat de toename van het aantal op arbeid aangewezen alleenstaande vrouwen te wijten is aan de verminderde trouwlust van mannen, maar wijst er tevens op dat vrouwen zelf strijden voor een zelfstandig bestaan, wanneer hij uithaalt naar hen, 'die in hun oppervlakkigheid van het streven der vrouwen naar onafhankelijkheid en maatschappelijke gelijkstelling met den man, niets willen weten, haar à tort et à travers verwijzend naar huwelijk en huiselijkheid, alsof iedere vrouw kan trouwen die wil, en het hedendaagsche huwelijk zo'n bron van geluk voor haar is'.²

Maar ook hen, voor wie het uitzicht op een zelfstandig bestaan misschien naderbij lijkt dan voor de vrouwen uit de arbeidersklasse, wacht een gevecht tegen feitelijke ongerechtigheden en maatschappelijke vooroordelen. De naam van de eerste vereniging, die zich beijvert om de (beroeps-) arbeid van vrouwen te bevorderen, luidt Arbeid Adelt. De naam van de vereniging laat zien dat met name de vrouwen uit de betere standen, bij wie het vooroordeel tegen de arbeid van vrouwen nog veelal leefde, werden aangesproken: '(...), opdat de lediggangster onder de vrouwen - van welken rang en stand ook - zich evenzeer over haar onnut leven schame als de lediglooper veracht wordt onder de mannen.' De vereniging, opgericht in 1871, 'stelt zich ten doel op allerlei wijzen de arbeidszin onder de vrouwen aan te kweken, de lust tot het beoefenen van nijverheid en kunst op te wekken om naast de zegen, die elke arbeid kroont, sluimerende talenten wakker te schudden, zowel bij de bemiddelde als bij de onbemiddelde vrouw, ten einde voor de eerste, vooral in ongehuwde staat, langzamerhand een werkkring te ontsluiten overeenkomstig haar aanleg en voor de laatste behulpzaam te

1) Ibidem.

2) Ibidem.

3) Posthumus van der Goot, 1977, p. 67-68.

zijn om in eigen onderhoud te voorzien.¹ Betsy Perk was nauw bij de oprichting betrokken; ²aanleiding tot de oprichting was voor haar 'de onmogelijkheid voor weduwen en alleenstaande vrouwen van betere huize om de kinderen fatsoenlijk groot te brengen'.³

De vereniging lijkt nauwelijks aan te sluiten bij de problemen van de dubbelbelaste arbeidsvrouwen, die eerder onder 'de arbeid bezweken, dan dat zij erdoor geadeld werden...

3. Schatting van het aantal op arbeid aangewezen vrouwen.

De absolute stijging van het aantal ongehuwde vrouwen en de toename van het aantal werkende vrouwen, gehuwd en ongehuwd, ⁴ ondersteunen het vermoeden dat het aantal vrouwen dat door (individuele loon-) arbeid in eigen levensonderhoud moet/wil voorzien omstreeks 1900 aanzienlijk is. Bij Wichmann kwamen we de volgende schatting tegen:⁵

Het vrouwenoverschot is in de loop van de 19e eeuw verminderd, evenals het percentage weduwen op de totale vrouwelijke bevolking. Het vrouwenoverschot is weliswaar het hoogst in de oudere leeftijdsklasse, maar rond 1900 begint het reeds in de leeftijds-klasse 20-30 jr.; daarbeneden overtreft het geboorteoerschot

1) Boswijk en Couvée, Vrouwen vooruit! De weg naar gelijke rechten, 1979 herdruk, p. 61.

2) Posthumus van der Goot, 1977, pg. 76

'Een van Betsy's geliefkoosde plannen was ook de oprichting van een gemeenschappelijk woonhuis voor intellectuele vrouwen, maar dit heeft zij zelfs niet tot een begin kunnen brengen.'

Zelf gaat ze in 1872 in een vrouwengesticht in Dresden wonen, nadat haar het leven, door de weerstanden die zij in Arbeid Adelt ondervond, zuur gemaakt was.

3) S. Leydesdorff, Verborgene arbeid, vergeten arbeid, 1977, p. 39.

4) Voor precieze cijfers verwijzen we naar bijlage 1

Het percentage gehuwde vrouwen op de vrouwelijke beroepsbevolking bedroeg in 1899 22,5%.

5) C. Meijer- Wichmann, 1978, pp. 99-103.

van mannen nog hun hogere sterftekans, zodat het aantal jongens groter is dan het aantal meisjes. 'De ongehuwde vrouwen (vormen) 33,6 %, dus 1/3, van alle vrouwen boven de 18 jaar. Een veel geringer percentage vrouwen wel is waar blijft ongehuwd: op 50-jarigen leeftijd zijn nog slechts 1/7 van alle vrouwen van dien leeftijd ongehuwd. Voor de mogelijkheid om in eigen onderhoud te voorzien echter, of om een levensinhoudgevenden arbeid te vinden, heeft men te rekenen met een derde van alle volwassen vrouwen. Daarbij komen, wat de behoefte aan arbeid terwille van levensonderhoud betreft, ook een groot deel der weduwen, en verder diegenen onder de gehuwde vrouwen die door noodzaak tot loonarbeid gedreven worden.'¹ Terwijl in 1899 in de categorie ongehuwde vrouwen van 18-35 jr. de meeste vrouwen werken, in de leeftijdsklasse van 36-50 jr. echter een minderheid arbeid verricht, werkt in 1909 de meerderheid van alle ongehuwde vrouwen van 18-50 jr..²

1) idem, pp. 102-103.

2) idem, p. 109.

4. De strijd van vrouwen voor een onafhankelijk bestaan:
het burgerlijke en proletarische vrouwenarbeidsvraagstuk om-
streeks 1900.

De toename van het aantal op arbeid aangewezen ongehuwde vrouwen, zoals in het voorgaande geïllustreerd, en de openstelling van (specifieke) arbeidsterreinen voor vrouwen, waarover in de volgende paragraaf meer, zijn aan elkaar parallel lopende ontwikkelingen. Maar het is niet in de laatste plaats aan de strijd van vrouwen zelf te danken, dat zij een positie op de arbeidsmarkt konden veroveren.

Burgerlijke vrouwen komen in verzet tegen hun economische afhankelijkheid van vader of echtgenoot, tegen hun uitsluiting buiten beroepsarbeid, politiek en cultuur, hun veroordeling tot ledigheid, hoogstens door quatre-mains en liefdadigheid verzacht, hun exclusieve voorbereiding op het huwelijk en het moederschap. Weliswaar klonk in het streven naar betere opleidingen voor vrouwen het motief door, dat zij daardoor hun kinderen beter zouden kunnen opvoeden, 'maar allengs richtte hun aandacht zich ook op de toegang tot allerlei opleidingen en beroepen voor alleenstaande vrouwen, die zelfstandig in hun levensonderhouden wilden voorzien.'¹ De eis van onvoorwaardelijke toegang op de arbeidsmarkt en de openstelling van alle opleiding voor vrouwen, zoals op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 wordt gesteld, kon 'haast alleen maar in het hoofd van bourgeoisvrouwen opkomen.'²

Het verzet van proletarische vrouwen - die niet, althans niet in hun dagelijkse praktijk, het ideaal van arme maar eerbare huismoeder voor ogen hebben - komt onder andere naar buiten in de socialistische en anarchistische bewegingen en oproeren, die haar echter vooral op haar klassebelang en haar functie

1) S. Leydesdorff, 1977, p. 38.

2) Ibidem.

als voedselverzorgster aanspreken. Het verzet van vrouwen die zich weigeren over te geven zou ook wel eens deel uit kunnen maken in de 'keuze' voor de rol van hoer, heks of heilige. Rollen die haar worden voorgespiegeld en tegelijkertijd slachtoffers (het moet tenslotte niet te aantrekkelijk worden). Als hoer hoef je niet een arme huissloof en van één man afhankelijk te zijn (als een pooier die plaats niet inneemt tenminste).¹

Binnen de socialistische beweging was een discussie gaande op welke wijze de problemen van de overbelaste arbeidsvrouwen aangepakt moesten worden. De mening overheerste dat arbeidsbeschermende maatregelen voor vrouwen gerechtvaardigd werden door de fysieke verschillen, 'mits deze de vrouw niet belette te gaan werken', en dat zij beschouwd kon worden als eerste stap op weg naar algehele arbeidsbescherming. Beschermende maatregelen, zoals verkorting van de arbeidsduur en 'wering uit voor haar verderfelijke industrieën';³ zijn vanuit het oogpunt van de dubbelbelaste gehuwde vrouwen begrijpelijk, maar missen hun uitwerking niet op vrouwen, die niet (willen) trouwen en economies onafhankelijk willen leven.

Een kleine stroming waaronder mevrouw Rutgers-Hoitsema, meende dan ook dat 'alle maatregelen die de vrouw in het gezin houden reaktionair zijn. (...) prostitutie en huisindustrie zullen toenemen bij een arbeidsverbod, alsmede de ellende van de vrouw die kostwinster is.'⁴ 'Aparte bescherming en arbeidsverboden versterken (...) de sekse uitbuiting'⁵ en bevoorrechten de man. In het verlengde daarvan werd een oplossing voor de dubbele belasting van vrouwen gezocht in de kollektivering van huishoudelijke taken en kinderopvoeding.

Door socialistische en burgerlijke vrouwen werd gezamenlijk gewerkt aan de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. De eis van onvoorwaardelijke toegang tot de arbeidsmarkt werd

1) De indeling in burgerlijke en proletarische vrouwen is problematisch, ook burgerlijke vrouwen kunnen zich verzetten door te weigeren hun rol te spelen.

2) J. Outshoorn, 1973, p. 32.

3) C. Meijer-Wichmann, 1913, p. 27.

4) J. Outshoorn, 1973, p. 33.

5) Ibidem.

door de socialistische vrouwen ondersteund, in het verlengde van 'de traditionele marxistische denktrant, volgens welke emancipatie alleen mogelijk is door de economische onafhankelijkheid van vrouwen.'¹⁾ De gemeenschappelijke belangen van vrouwen zijn moeilijk te onderscheiden. Deze liggen in de strijd tegen hun ondergeschikte positie als vrouw - 'vaak heeft de vrouw geen andere keus dan zich aan den eersten den besten tot echtelijke prostitutie te verkoopen, of alleen, als 'oude vrijster' den doornigen weg door het leven te gaan.'²⁾ Het onderscheid is moeilijk dankzij de wirwar van 'tegenstellingen' die tussen proletarische en burgerlijke, gehuwde en ongehuwde vrouwen geproduceerd worden en precies in hun klasseverschil en verschillen in burgerlijke staat gelokaliseerd worden. Ook de Nationale Tentoonstelling blijft niet verschoond van bepaalde dubbelzinnigheden, bv. wanneer de huisindustrie door de dames niet bekritiseerd wordt maar beschouwd als 'het nette werk voor de stille armen'.³⁾ De wijze waarop het vrouwenarbeidsvraagstuk rond 1900 geïdealiseerd wordt, (re)produceert de (heersende) ideologie, volgens welke vrouwenarbeid iets zou zijn voor de armen, of voor blauwkousen of oude vrijsters.⁴⁾ Een benadering, zoals door mevr. Rutgers Hoitsema verwoord, ontsnapt aan de tendens, dat bestaande verschillen, i.o. tussen burgerlijke en proletarische, gehuwde en ongehuwde vrouwen, ingezet worden in de (re)productie van maatschappelijke tegenstellingen.

1) S. Leydesdorff, 1977, p. 38.

2) F. van Goudoever, 1889, p. 69.

3) S. Leydesdorff, 1977, p. 39.

4) idem, p. 52.

5. 'Huisvrouwen' en 'werkende vrouwen.'

In de tweede helft van de 19e eeuw zet zich een aantal economische veranderingen door: er is sprake van de overgang van kleinbedrijf naar grootindustrie, toenemende arbeidsdeling en mechanisatie in de industrie en groei van een handels- en verkeersnet, én van de transformatie van het huishouden tot voornamelijk reproductie eenheid, waarvan de productieve arbeid zich heeft losgemaakt, een reproductie eenheid naast en in het verlengde van de zich ontwikkelende welvaartsstaat met haar verzorgende instellingen.¹⁾

De moderne huisvrouw²⁾ wordt geconcipieerd, die onbetaald arbeid verricht voor de reproductie, dagelijks en generatiegewijs, van de arbeidskracht (van alle gezinsleden)³⁾ en voor de reproductie van het sekse-geslachtsysteem⁴⁾.

1) Selma Sevenhuysen analyseert in Vadertje Staat en Moedertje thuis, in: Socfem teksten 1, pp. 18-64, op welke wijze het ontstaan van de sociale voorzieningen en de vestiging van het moderne gezin met elkaar verknoopt zijn.

2) Het voert hier te ver in te gaan op de vraag waarom en op welke wijze vrouwen, en niet (ook) mannen, in deze positie terecht komen. Zie ook noot 4.

3) Waarvoor wij verwijzen naar het debat over de politieke economie van de huishoudelijke arbeid.

4) Een term, geïntroduceerd door Gayle Rubin in haar artikel 'De handel in vrouwen' in: Socfem teksten 4, pp. 196-253, die verwijst naar het gebied van de verhoudingen tussen de seksen en die aanduidt dat de 'vormgeving' aan de biologische verschillen tussen de seksen in geslachtsidentiteit produkt is van bepaalde maatschappelijke verhoudingen. Haar aanzet tot een theorie van de verhouding tussen de seksen komt voort uit de kritiek op de analyse van de reproductie van de arbeidskracht, die niet kan verklaren "waarom het doorgaans vrouwen zijn die thuisblijven en het huishouden doen, en niet mannen". idem, pg. 202.

De afname van de arbeidsgelegenheid in het huishouden zelf en het meer 'geldwirtschaftlich' dan 'naturalwirtschaftlich' ¹⁾ worden van de huishouding noodzaken vrouwen - in ieder geval de vrouwelijke gezinsleden, die niet de huisvrouw zijn, - betaalde arbeid buitenshuis te verrichten. Overigens heeft het bedrijfsleven vrouwen nodig voor bepaalde werkzaamheden. De arbeid van vrouwen wordt problematies in die zin dat de meer en meer buitenshuis te verrichten produktieve arbeid gesteld wordt tegenover de taken die aan vrouwen als huisvrouw en moeder worden toegerekend. Vanaf die tijd wordt er gesproken van 'huisvrouwen' en 'werkende vrouwen' als synoniem voor gehuwde en ongehuwde vrouwen.

Voor gehuwde vrouwen is de beroepsarbeid meer een noodzakelijk kwaad, dat haar taak als moeder en huishoudster alleen maar sohaadt. Men staat in de 20e eeuw ook tal van beroepsverboden te wachten.

Voor de jongere ongehuwde vrouw, voor wie de kans op een huwelijk nog niet verkeken is, wordt op de tijdelijkheid van de beroepsarbeid gespekuleerd. Het beroep van dienstmeisje wordt aangeprezen als een goede voorbereiding op haar toekomstig huismoederschap. Aan het uitzichtloze bestaan van de (goedkope) ongeschoolde arbeidster zal met het huwelijk een einde komen.

Pas wanneer het op vrouwen geprojecteerde verlangen naar het huwelijk en het moederschap onvervulbaar is gebleken, namelijk wanneer zij een bepaalde leeftijd heeft bereikt en die droom maar beter kan vergeten, wordt zij de ongehuwde vrouw, zelfgenoegzaam, haar gemis aan huwelijks- en moederlijk geluk kompenserend in arbeid, voor haar gerserveerd, in overeenstemming met haar vrouwelijke zorgende aard.

Worden in de tweede helft van de 19e eeuw de contouren zichtbaar van de figuur van de alleenstaande vrouw, komplementair aan het vader - moeder - kind schema, het beeld komt pas goed door begin deze eeuw en wordt na de tweede wereldoorlog nog eens scherpgesteld.

1) C.Meijer-Wichmann, 'De vrouw en de arbeid', pg.60 in: Vrouw en Maatschappij, Sun reprint, Nijmegen, 1978.

6. Konklusie.

Met de individuele loonarbeid is de ongehuwde op eigen arbeid aangewezen om in het onderhoud te voorzien. Voor vrouwen is de positie op de arbeidsmarkt een bijzondere: dankzij de strijd van vrouwen zelf zijn de opleidingsmogelijkheden en de arbeidsmarkt rond 1900 iets ruimer geworden. Maar de nieuwe, verzorgende beroepen van onderwijzeres, verpleegster, maatschappelijk werkster, die althans de potentie hebben om in eigen onderhoud te voorzien, blijven voorlopig het domein van vrouwen uit midden- en hogere lagen. Voor vrouwen zonder opleiding zal de beroepsarbeid, als winkelmeisje, fabrieksarbeidster, dienstmeisje, nauwelijks een aantrekkelijk toekomstperspektief hebben geboden. Geldt voor deze laatsten dat de beroepsarbeid (m.u.v. de fabrieksarbeid, die dan ook 'verdacht' is) de voorbereiding is op het huwelijk, de werkzaamheden van de eersten worden aangemerkt als kompensatie voor een gemist huwelijk. Het type van de ongehuwde vrouw - werkend - niet-moeder is vooral van toepassing op vrouwen uit de midden- en hogere lagen. Arbeidersvrouwen kunnen zich niet permitteren alleenstaande te blijven, zij zijn de perfecte voedingsbodem waarop zich het beeld van de slechte vrouw vastzet.

II	<u>ASYLEN VOOR PROSTITUEES.</u>	22
1.	Prostitutie, noodzaak of kwaad.	23
1.1.	Welke vrouwen als hoer worden aengesproken.	23
1.2.	Het 'noodzakelijk kwaad'.	25
1.3.	De reglementering.	27
1.4.	De strijd tegen de reglementering.	29
2.	Asylen.	33
2.1.	Met welke argumenten asylen en gestichten worden opgericht.	34
2.2.	Beschrijving van de asylen	36
	- Steenbeek	36
	- R.K. 'Liefdewerk van den goeden herder'	45
	- asyl te Groningen.	45
2.3.	Het aanbod in 'tehuizen' en 'hulpverlening' na (ast) Steenbeek	46
3.	De rol van vrouwen in de prostitutiebestrijding.	49
4.	Konklusie.	53

Prostitutie!

Ja, Prostitutie moet het klinken uit alle vrouwenmonden!

Prostitutie!

Van het oosten naar het westen, van het noorden naar het zuiden!

Prostitutie!

Prostitutie vrouwen! dáárvoor wordt gij dom gehouden, afhankelijk en zwak! Dáárvoor moogt gij mooi zijn, bevallig, zachtzinnig, beleefd, beschaafd en aanhalig, en zedig voor 't oog! Dáárom moogt gij ook eenvoudig zijn of coquette, zuinig of verspilziek, ijverig of lui, ingetogen of enz. enz.

al naar gelang het den man behagen zal, aan wien ge of levenslang of tijdelijk zult dienstbaar wezen!

Prostitutie! herhaal ik, en ik weet wat ik zeg, prostitutie is onze eenige wet, onze eenige steun, onze eenige kracht, ons eenig bestaansmiddel, onze eenige lauwerkrans!

Recht eisch ik, in naam van alle vrouwen die ziel hebben, en kracht om te worstelen voor de vrijheid die ons toekomt.

(...)

Wij verlangen werk - degelijk werk dat betaald wordt met geld als mannenwerk, zonder dat wij laag behoeven te zijn of valsch, of "dankje" behoeven te zeggen voor het loon van onzen arbeid.

(...)

Wij verlangen onderricht, grondig onderricht in alle vakken welke meer kennis dan spierkracht vereischen, dit verlangen wij, voor het opkomend geslacht.

(...)

Mina Kruseman¹

1) Mina Kruseman, De moderne Judith, Dordrecht 1873, pp. 238-240.

1. PROSTITUTIE, NOODZAAK OF KWAAD

1.1. Welke vrouwen als hoer worden aangesproken

Het beroep van dienstmeisje, fabrieksarbeidster, kelnerin en naaister was in west-europa veelvuldig de eerste stap in de prostitutie.¹ Voor sommige vrouwen betekende prostitutie misschien een uitweg uit honger en ellende, misschien een beetje comfort en luxe; soms een onafhankelijk bestaan en de hoop of illusie eens uit het leven te kunnen stappen en ergens anders met wat spaargeld een nieuw en beter bestaan op te kunnen bouwen. Voor dienstmeisjes etc. lag de prostitutie echter al in de arbeidsomstandigheden besloten.

Theweleit² geeft aan dat het in het Duitse keizerrijk normaal was dat de heren van de gemiddelde burgerhuizen in de aanstelling van een dienstmeisje een soort seksueel beschikkingsrecht besloten zagen. Zij lieten vaak hun zonen de eerste seksuele ervaringen bij dienstmeisjes opdoen voordat zij hen voor het bordeelbezoek rijp achtten. Het dienstmeisje had soms eenvoudig geen

1) K. Theweleit, *Männerphantasien*, dl. I, Frankfurt a. M. 1977, p. 209.

Theweleit noemt een in 1907 gepubliceerd onderzoek van de Stutgartse politie-assistent Henriette Arendt en een onderzoek van Parent-Duchâtelet rond 1836 over de situatie in Parijs (ook genoemd bij Betel, 1977, blz 270), volgens het jaarboek van de Weense politie van 1926 zijn 70% van de prostituées ex- dienstmeisjes, fabriek- en hulparbeidsters en naaisters. Volgens een artikel in de Westminster Review zijn van de 10000 prostituées in 1850 in Londen de meesten naaister van beroep.

Zie hierover ook: Diet Sijmons, 'Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie? Prostitutie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', in:

J. Blok e.a. (red.), *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 1980. Nijmegen (Sun) 1980, pp. 88-89, 95-98.

2) Theweleit heeft in 'Männerphantasien' (a.w.) de fantasieën en praktijken onderzocht van soldaten en officieren in

/direkte

andere keus, te bevriezen in haar onverwarmde winterse slaapkamer of bij zoonlief in bed te kruipen.³

In Nederland was het niet anders, zo waarschuwt een der oudste organisaties ter bestrijding van de prostitutie, - de rotterdamse 'Vereeniging tot behoud van boetvaardige gevallen vrouwen' - niet alleen voor het gevaar dat dienstboden lopen als de hoofden van huisgezinnen hen niet ten sterkste het uitgaan naar kermis of danshuis ontraden, maar ook wordt impliciet gezinspeeld op de zoon des huizes 'in wiens hart begeerten ontstaan'.⁴ "Een tendentiële identiteit tussen het dienstmeisje en de prostituee was hiermee door de maatschappelijke verhoudingen al vantevoren gegeven."⁵

" (...) een vergaande onbeschermdeheid van de vrouwen van het 'lage volk' tegenover handtastelijkheden van 'heren'. De maatschappelijke verhoudingen in hun normaliteit stellen de vrouwen van de onderdrukte klasse aan een voortdurend gevaar van de prostitutering door de mannen van de heersende klasse bloot."⁶ De gangbare mening onder de prostitutie bestrijders was dat de oorzaak in de labiele karakterstructuur van de betrokken vrouwen lag, 'lichtzinnigheid', 'luiheid', 'gemakzucht', 'lust tot opschik' en 'verlangen naar weelde' enz..⁷ 'Ontucht is niet het groote gevaar dat in het bijzonder vrouwenleven bedreigt. Veel erger valstrik spreidt gebrek aan waarheidszin, aan wilskracht en zelfbeheersching, traagheid, behaagzucht, trek naar opschik en zingenot.'⁸

de (extreem rechtse) vrijkorpsen in het Duitsland van na de eerste wereldoorlog. Hij laat o.a. de produktie en werking van vrouwbeelden zien.

3) K. Theweleit, a.w., pp. 209, 210.

Zie hierover ook A. Bebel, *Die Frau und der Sozialismus*. Frankfurt a.M. 1977, pp. 230 e.v., 236.

Engels beschrijft de zedelijke toestand in de engelse fabrieken, voor sommige fabrikanten "is hun fabriek tevens hun harem".

Engels, *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland*. Moskou. 1976, blz 196.

4) Ver. tot behoud v. boetvaardige gevallen vrouwen, *Jaarverslag* 1864, Rotterdam.

5) K. Theweleit, a.w., p. 209.

Dominee Otto G. Heldring, de oprichter van het eerste asyl voor geprostitueerden, Steenbeek (vergelijk p.), legt in tegenstelling tot de hierboven geciteerde mening, de schuld van het prostitutie vraagstuk niet uitsluitend en in eerste instantie bij de karakterstructuur van de vrouwen, maar wijst op de omstandigheden: 'de lage lonen in tegenstelling met de heersende weelde, zodat velen naar ongeoorloofde middelen omzagen om aan hun behoefte aan een beetje luxe te voldoen; (...) (en) de onverschilligheid van vele huisvrouwen voor haar dienstboden die dikwijls op haar achttiende jaar werden ontslagen, omdat dan de werkgeefster belastingsplichtig werd.' Daarnaast wijst hij nog op de slechte verhouding met stiefmoeder en gebrek aan onderwijs en godsdienstonderwijs.⁹ Het verschil is belangrijk omdat Heldring hierdoor mogelijkheden voor verbetering ziet, hoewel die uiteindelijk toch uitdraaien op (her)opvoeding van de vrouw.

1.2. Het 'noodzakelijk kwaad'.

of hoe heren zorgeloos aan hun trekken komen.

De gangbare redenatie onder (het mannelijk deel van) de bourgeoisie die het gedrag van de 'heren' legitimeerde (en de maagdelijkheid van hun dochters waarborgde),

6) Idem, p. 210.

7) W.H. Posthumus-van der Goot e.a., Van moeder op dochter, Nijmegen 1977, p.83. En: D. Sijmons, a.w., pp. 69 en 101.

8) Ds. I.H. Boeke, 'Vereeniging tot steun van verwaarloosden en gevallen', in: Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, Driedaagsche samenkomst tot bevordering der openbare zedelijkheid. Amsterdam 1899, p. 114.

9) W.H. Posthumus-van der Goot, a.w., p.83.

baseerde zich op de 'gezondheid'. Een man moest terwille van zijn gezondheid zijn (heteroseksuele) geslachtsdrift uit kunnen leven. En terwille van zijn gezondheid diende de registratie en mediese keuring van de prostituees.¹ Daarmee werden de medici tot woordvoerders en verdedigers van de reglementering en prostitutie werd eer 'noodzakelijk kwaad'.

Aletta Jacobs, eerste vrouwelijke student medicijnen, verhaalt over een dispuut met een van haar hoogleraren, rond 1875: 'Volkomen ter goeder trouw, verkondigde "professor" de toentertijd vrijwel door ieder gehuldigde stelling, dat het voldoen aan zijn geslachtsdrift bij den man een eisch der gezondheid was en dat het daarom gemeenschapstelang was er voor te zorgen, dat door het bevredigen van dien drift aan zijn gezondheid geen of zoo weinig mogelijk schade werd berokkend.' Toen Aletta hem daarop zei dat hij dan zedelijk verplicht was om zijn dochters voor dit doel beschikbaar te stellen liep hij woedend weg, ze moest zich geen oordeel aanmatigen over iets waarvan ze niet op de hoogte was.²

1) Zelden wordt de gezondheid van zijn kinderen genoemd, nog zeldener die van zijn echtgenote, laatstaan van andere vrouwen.

Velthuysen (oprichter Middernachtzending, zie p.50) trekt 'te velde tegen de zelfbevrediging, die de prostitutie zou bevorderen. (...) Overmatige bevrediging zou schade berokkenen aan lichaam en geest. Het huwelijk was een heilige instelling, waarin de echtgenote niet als voorwerp van bevrediging van eigen lusten mocht worden beschouwd. Daarnaast zagen zij niet, dat een vrouw eigen seksuele behoeften zou kunnen hebben.' D. Sijmons, a.w. pp. 68-69. Verwijzing naar: G. Velthuysen, Door branding, storm en klippen naar een schoone haven. Een vriendenraad. z.j. en Getuigen en redden, juli 1898.

2) A. Jacobs, Herinneringen. Nijmegen 1978, p 181.

1.3. De reglementering

De syphilis werd in Nederland vermoedelijk voor het eerst gekonstateerd in de 16e eeuw.¹ De politiek van de lokalisering van -, en de controle op de bordelen werd in deze eeuw geboren.² Dat betekende echter niet dat er, behalve een tijdelijk verbod op het houden van bordelen tijdens de vestiging van het calvinistische protestantisme in de 16e eeuw, opgetreden werd tegen bordelen en prostituees.³

Begin 19e eeuw legde de Code Napoléon in ons land de verplichte mediese keuring van de hoeren vast.

'Alle houders van publieke of muziekhuizen of van de zg. stille huizen moesten bij de politie worden ingeschreven. Dit gold ook voor de inwonende prostituées, die een rode kaart kregen, waarmee ze zich twee maal per week bij de politiechirurgijns moesten vervoegen voor een geneeskundig onderzoek. Zij moesten daar elke keer vijftien stuivers voor betalen. De onderzoeksdata werden op de achterzijde van de kaart vermeld. Bij ziekte kreeg de prostituée een witte kaart waarop haar ziekte vermeld stond; ze mocht haar bedrijf zolang zij een witte kaart had, niet uitoefenen. Overtreding van deze bepaling betekende voor de prostituées opzending naar een 'verbeterhuis' en voor het bordeel sluiting.'⁴⁾

De keuring van publieke vrouwen werd soms letterlijk op een lijn gesteld met de keuring van slachtvee, zoals o.a. blijkt uit de Nijmeegse politieverordening in de periode tussen 1847 en 1878. De bepalingen t.a.v. de

1) H.W.J. Volmuller, Het oudste beroep. Geschiedenis van de prostitutie in Nederland. Utrecht 1966, p. 3 e.v..

2) K. Vollemans, Heksen, hoeren en hysterika's. Delft 1978, p. 5;3)... in de 19e eeuw grijpen medicinale supervisie en politionele surveillance in elkaar, en is de prostitutie knooppunt van drie strategiese complexen: dat van de seksualiteit, de medicijnen en de inkerkering.

4) H.W.J. Volmuller, a.w., p. 26.

'Das Gespenst der Syphilis'

publieke vrouwen en -huizen worden direkt gevolgd door de volgende paragraaf met het opschrift 'op het keuren van levend vee, mitsgaders op het keuren van vleesch en spek, dat binnen de gemeente ter verkoop aangetoden of rondgevent wordt'.⁴

Hoewel na het vertrek van de Fransen het kaartsysteem werd afgeschaft bleef de controle bestaan, zij het dat over die controle onduidelijkheden en verschillen per gemeente bestonden.

In 1851 werd in de gemeentewet art 188, de reglementering als wettig middel tot bestrijding van de prostitutie ingevoerd. Dat wil zeggen dat bordelen, bordeelhoud(st)ers en prostituees aan bepaalde voorwaarden moesten voldoen, en regelmatig gecontroleerd werden om vergunning te krijgen en te houden. De uiteindelijke invulling of uitvoering daarvan verschilde per gemeente.²

4) Idem, p. 34.

1) K. Theweleit, a.w., dl. II, p. 22

2) In 1880 hadden 34 steden verordeningen m.b.t. publieke vrouwen en huizen van ontucht. Zie W. v.d. Bergh, De strijd tegen de prostitutie in Nederland, 1878. Blz 120. Geciteerd door Diet Sijmons, Nijmegen, 1980, blz 78. In 1911 wordt de reglementering ingetrokken.

1.4. De strijd tegen de reglementering

Ongeveer in de zelfde tijd dat de reglementering wettelijk wordt doorgevoerd komt ook het verzet hier tegen op gang, onder andere door het werk van Ds. O.G. Heldring. De ervaringen die hij met het in 1847 door hem opgerichte Asyl Steenbeek opdeed 'brachten hem tot het inzicht dat bij de bestrijding van de prostitutie voorbehoedend te werk moest worden gegaan'.¹

Heldring is een belangrijke figuur uit het protestantse reveil, een stroming in het midden van de vorige eeuw die de nadruk legde op persoonlijke bekering en die als gevolg daarvan veel sociaal liefdewerk initieerde. Zij onderscheidt zich hierdoor ook van het predestiaanse calvinisme, waar bekering is uitgesloten omdat men bij de geboorte is voortbestemd hetzij tot heil hetzij tot verdoemenis. De persoonlijke bekering, de waarheid, kan alleen gevonden worden door een diep geestelijk leven in vrijheid, niet in dwang. 'Als tegenstelling van het catholicisme is het protestantisme geheel gebouwd op vrijheid.(...) Wij weten dat de waarheid en de vrijheid één zijn. (...) De vrije keuze is de weg der redding eener onsterfelijke ziel.'²

Als christelijk symbool voor de berouwvolle en bekeerde prostituée figureert Maria Magdalena (Lucas 8:2 en 7:36-50 Marcus 16-9), de zondares aan wie Jezus vergiffenis schonk. De naam Magdalena komt dan ook veelvuldig voor in verband met de zorg voor gevallen vrouwen in de vorige eeuw, (maar ook al eerder, nl. de magdalenakloosters voor gevallen vrouwen, waarvan de oudst bekende uit de 6e eeuw is.); men onderscheidde de klasse der Magdalena's in sommige gestichten, dat waren dan die opgenomenen die bekeerd waren; tehuizen voor ongehuwde moeders werden graag naar Magdalena genoemd en de evangeliese jaarboekjes van Steenbeek heetten zo.

1) H.W.J. Volmuller, a.w., p. 31.

Als onderdeel van dit voorbehoedende werk richtte hij ook de andere, naar hem vernoemde gestichten te Zetten op.

2) O.G. Heldring, Levenservaringen op de gestichten ver-

De georganiseerde strijd tegen de reglementering komt echter pas dertig jaar na de oprichting van Steenbeek van de grond. Voor die tijd ligt de nadruk toch vooral op de bekering van de prostituees, waarbij zelfs, zoals in het geval van de roterdamsche 'Vereeniging tot behoud van boetvaardige gevallen vrouwen', gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheden die de reglementering bood. Het jaarverslag van 1861 maakt melding van een sterke toename van het aantal bekeerde vrouwen sinds zij besloten 'twee leden van onze commissie te doen zitting nemen in een der lokalen van het bureau van politie om daar afzonderlijk alle vrouwen te spreken, die uit het gasthuis voor syphilitische ziekten werden ontslagen. De vrouwen die zich daartoe genegen verklaren, worden óf tot hare familie teruggebragt, óf naar het Asyl Steenbeek opgezonden, óf ook wel elders besteed en later aan ene dienst geholpen. Door de meesten wordt de aangetoden redding geweigerd'.¹

De strijd tegen de reglementering en de handel in vrouwen wordt op internationale schaal geïnspireerd door de engelse Josephine Butler (1828-1906), en de door haar in 1875 opgerichte 'Federation Abolitioniste Internationale'.²

Josephine Butler komt op voor de belangen van vrouwen, tegen de dubbele moraal die de prostituant buiten schot houdt, tegen de gedwongen registratie die de prostituees als groep isoleert en haar levenslang achtervolgt, tegen het vernederende lichamelijk onderzoek, tegen het gedwongen verblijf in bordelen en de financiële afhankelijkheid daarvan. In Engeland knopen echter mannelijke puriteinen bij haar religieus gemotiveerde argumenten aan en annexeren de beweging tegen de reglementering en vormen haar om tot een beweging tegen de 'algemene zedenverwilderding'; waarbij het niet meer gaat om de belangen van vrouwen maar de vrouw gebruikt wordt als illustratief 'slachtoffer'.³

zameld; Oud en nieuw uit den schat des harten, Rotterdam 1864, p.41.

1) Vereeniging tot behoud van boetvaardige gevallen vrouwen, Jaarverslag, Rotterdam 1861. Er werd 99 maal zitting

4)

In Nederland zijn het aanvankelijk uitsluitend mannen die zich met de 'prostitutie-quaestie' bezig houden. De internationale congressen van de 'Federation' geven belangrijke impulsen aan de strijd tegen de prostitutie in Nederland en vormen soms de direkte aanleiding tot het ontplooiën van initiatieven op dit gebied. De oprichting van de 'Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn' in 1884 is direkt het gevolg van een congres het jaar daarvoor in Den Haag, waar Josephine Butler zeer op de aanwezigheid van vrouwen en de oprichting van een vrouwenbond had aangedrongen. (zie verder 3. De rol van vrouwen.) Johanna Kruyff, sinds 1877 direkteur van Asyl Steenbeek, verwoorde de strijd tegen de reglementering als volgt:

gehouden in het politiebureau. In het totaal verschenen hier 205 vrouwen, waarvan 139 ouder dan 21 jaar. Van de in het totaal 94 geholpen vrouwen werden er 51 via de weg van de zittingen bereikt.

2) Zij had ontdekt dat de prostitutie als handel in blanke slavinnen vaak internationaal georganiseerd was en dus ook internationaal moest worden bestreden".

Posthumus-v.d. Goot blz 84.

3) Kathleen Barry, *Female sexual slavery*, New York 1979. hoofdstuk 2, pp. 14-38.

4) Maria Magdalena, op het titelblad van Magdalena, evangelisch jaarboekje uitgegeven ten behoeve van het asyl Steenbeek.

"Maar men werpt ons nog iets anders tegen. 'Het bestaan dezer ellendige klasse in de maatschappij is noodzakelijk zegt men, tot bescherming van de eerbaarheid onzer familiën uit den beschaafden stand, waarin van huwelijk dikwijls geen sprake kan zijn.'Heeft het Christendom door de vrouw te verheffen tot den rang van de moeder des zaligmakers eene duivelsche eeredienst ingesteld, die ziel en lichaam van een zeker aantal personen opoffert aan de bescherming van de huisselijken haard en die eene menigte onzer zusters tot oneer veroordeelt, om de eerbaarheid onzer kinderen te sparen? Het gansche hart van vrouwen en moeders komt tegen deze gedachte in opstand. Geen kwaad is ooit noodzakelijk; (...).Heeft het bestaan van dezer ongelukkige klasse van vrouwen niet noodlottig gewerkt op de gezondheid van ons geslacht? Vergiftigt het niet dagelijks het leven van moeders en van onschuldige kinderen? (.....)Bijna allen zouden een misdaad zien in het verleiden van een fatsoenlijk meisje. Maar eene vrouw behoeft slechts tot deze verachte klasse te behooren en de zonde ten haren opzichte houdt op eene zonde te zijn. Men doet geen kwaad, want zij is toch verloren, men verschaft haar een middel van bestaan, zij behoort tot eene afzonderlijke klasse. Ik verzoek de vrouwen zich eenparig te verheffen en te zeggen: "wij willen die afzonderlijke klasse niet meer onder ons." "

1) Mej. J.H. Kruyff: *Vrouwenarbeid onder vrouwen*, toespraak en mededelingen van elders aan de Vrouwenvereniging te Rotterdam, 's-Gravenhage 1882.

2. ASYLEN

De zorg om de zedelijkheid kan onderscheiden worden in voor- en nazorg. Voorzorg door middel van de (strijd om de) afschaffing van de reglementering en het oprichten van opvangtehuizen voor alleenstaande meisjes en vrouwen. Nazorg, door middel van een heropvoeding van 'gevallen' vrouwen in asylen en gestichten. Beide soorten zorg zijn nauw verweven, door het werk in en rond de gestichten werd men bijvoorbeeld meer attent op de (vermeende) oorzaken van het 'kwaad'.

Dr. O. G. Heldring
1847-1876.

Dr. H. Pierson
1877-1914.

STEENBEEK,
toen 't werk in 1848 begon.

2.1. Met welke argumenten Asylen en Gestichten ongericht worden.

Voor ds Otto Heldring was de direkte aanleiding om het Asyl Steenbeek te openen een bezoek aan de Goudse vrouwengevangenis. Behalve de erbarmelijk slechte en onhygiëniese huisvesting die hij daar aantrof hoorde hij ook hoe jeugdigen die niet wisten waar zij na hun straftijd heen konden, alvast door medegevangenen voor bordelen werden aangeworven en dat ontslagen vrouwen door bordeelhouders en -houdsters werden afgehaald met medeweten van de autoriteiten.¹

Heldring zocht naar mogelijkheden voor opvang² en richtte ten slotte een hem toebehorende, leegstaande brouwerij voor dit doel in. Op 1 januari 1848 kon Steenbeek met 4 verpleegden worden geopend.

Heldring noemt zelf een asyl voor geprostitueerden noodzakelijk wegens het gevaar voor syphilis en het gevaar van de verleiding van anderen en omdat deze vrouwen nergens voor degen, "zelfs niet voor een dienst".³

Volgens A. de Graaf is "plaatsing in gestichten verkiezelijk, gezien de ervaring met plaatsing van een gewezen prostituee in een ernstig vroom gezin, waarvan vader en zoon lichamelijk en geestelijk door de vrouw te gronde zijn gericht. Heldring heeft dezelfde ervaring opgedaan en is daardoor gekomen tot de oprichting van Steenbeek."⁴

1) A. de Graaf, De waarde van de gestichten in de strijd tegen de prostitutie, Utrecht, 1910. Blz 17.

W.H. Posthumus-v.d.Goot, Nijmegen, 1977. Blz 34.

2) Opname in gezinnen werd uitgesloten geacht omdat enige tucht noodzakelijk bleef. Zie Dr. W.H. Posthumus-van der Goot, 1977, blz 34.

3-O.G. Heldring, Levenservaringen op de gestichten verzameld. Rotterdam, 1864.

4) A. de Graaf, 1910, blz 33.

De auteur prijst gestichten aan, als symbool van de wil, die vrouwen boven-zich zouden verlangen. (blz 31 e.v.) de Graaf is voorzitter van de 'Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie'.

Ook Mej. Kruyf maakt een opmerking in die trant als ze een oproep doet voor de oprichting van kleine asylen:⁵
 "De meesten onder U kunnen ze niet in hare huizen brengen om geen kinderen of dienstdieneren aan besmetting bloot te stellen. (...) Al uw pogingen moeten zich uitstrekken naar de oprichting van kleine Asylen, die doen denken aan een huiselijken haard, (...)."

Alhoewel Heldring aanvankelijk geen brede ondersteuning voor zijn initiatief kon krijgen was er toch ook geen sprake van duidelijke tegenwerking zoals 12 jaar later bij de oprichting van het Magdalenahuis voor ongehuwde moeders. Voorstanders van de reglementering en z.g. predestinaten, maar ook regelmatige bordeelbezoekers⁶ steunden de asylen (financieel) of droegen bij in de verblijfskosten van gevallen vrouwen. Mej. Dudok-van Heel in 1918:⁷
 "de prostitutie was nu eenmaal een erkend en bestaand euvel, een z.g. noodzakelijk kwaad, dat bedreven werd of oogluikend toegestaan; een kwaad dat niemand in den weg durfde te treden, waarvan men echter de slachtoffers wel wilde verzorgen, zoo als men ook den oorlog een noodlottig kwaad noemt, maar toch de gewonden verzorgt".

5-Mej. J.H. Kruyf, vrouwenarbeid onder vrouwen. Den Haag, 1882.

6) Diet Sijmons, Een noodzakelijk kwaad maar voor wie? Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980, Nijmegen; 1980, blz 76, noot 38. Zij citeert 'Gehuigen en Redden', juli 1893

7) Mej. A.F. Dudok van Heel, De taak der vrouw in de bestrijding der prostitutie in verband met den arbeid te Zetten. Uit: De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk, dl II, 1918, onder redactie van C.M. Werker-Baujon, e.a.. Blz 233. (encyclopaedisch handboek) Dudok van Heel is direktrice van het Magdalenahuis voor ongehuwde moeders, te Zetten.

2.2. Beschrijving van de asylen

Asyl Steenbeek

Over de aanleiding die tot de oprichting van het Asyl Steenbeek leidden is in de vorige paragraaf het een en ander gezegd. Heldring richtte in 1847-'48 een oude brouwerij op het landgoed Hemmen bij Zetten in, voor de opvang van boetvaardige gevallen vrouwen. Behalve ontslagen gevangenen kwamen ook andere vrouwen in het eenzame Hemmen in Gelderland terecht door toedoen van weldoeners en weldoensters, namelijk al die vrouwen die zo'diep waren gezonken', dat zij bij plaatsing in een gezin gevaar zouden opleveren voor hun omgeving. In de steden, vooral de grote, bemiddelden verenigingen als de amsterdamsche 'Vereeniging tot opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen en meisjes' en de rotterdamse 'Vereeniging tot behoud van boetvaardige gevallen vrouwen',¹ voor die vrouwen die zich om hulp tot hen hadden gewend en die zich boetvaardig toonden. Als voorpost werden in tal van steden doorgangshuizen opgericht. Drie van de bestuurders van de amsterdamsche vereniging zitten ook in het bestuur van Steenbeek 'waardoor de gezamentlijke pogingen van beide deze inrigtingen tot hetzelfde doel worden bevorderd.'

-'De "Damesvereeniging voor Boetvaardigen" stelt zich ten doel: voornamelijk die vrouwen en meisjes, welke zich tot de amsterdamsche heerenvereeniging "Tot opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen en meisjes" gewend hebben, behulpzaam te zijn in het zoeken eener patrones, welke haar of naar het Asyl Steenbeek te Setten opzenden, of elders verzorgen; zij stelt zich ook ten doel: die vrouwen en meisjes, welke in genoemd asyl zijn opgenomen geweest, en van daar herwaarts terugkeeren, alhier zooveel mogelijk na te gaan, onder christelijk toezicht te houden, en verder te helpen; tot

1) resp. in 1846 en 1849 opgericht.

dat einde neemt ieder harer zooveel doenlijk eene of meer van de zoodanigen onder hare leiding, en tracht die, hetzij alleen, hetzij daarin door de andere dames bijgestaan, naar ziel en lichaam op den beteren weg te brengen, immers te behouden en te bevestigen.¹ De rotterdamse vereniging is in 1849 naar aanleiding van de opening van Steenbeek, opgericht.

Deze vereniging is jarenlang voorpost van Zetten gebleven. Aanvankelijk gaan alle gevallen, waar zij zich om bekommeren daarrheen, later het merendeel.

Het asyl was christelijk maar stond open voor elke uiterlijke kerkbelijdenis. Geheel volgens de beginselen van het reveil stond bij Heldring het vrijwillige verblijf voorop. De asylisten moesten er van overtuigd zijn dat hun bepaald niet prettige verblijf op Steenbeek hun eigen vrije keus was, voor hun eigen bestwil: 'Niemand dwingt mij immers: alles is hier ten mijnen beste. Zoo ik mij niet bedwing ten goede, wat is er anders in mij dan boosheid, diepe verlorenheid.'²....Ontvluchten is niet nodig: 'niemand zal hier begeeren om bij nacht of bij dag in de stilte heen te gaan; want daar ieder weet, dat niet dan de eigen wil dwingt om te blijven, zoo openbaart zich niet ligt het gevaar om verborgene wegen te zoeken om te ontkomen.'³

'Slechts bij nacht is iedere slaapkamer gesloten, bij dag zijn alle deuren naar buiten te openen; geene deur echter kan van buiten naar binnen geopend worden, tenzij bij vergunning der Directie. Zoo blijft wat daar buiten is geheel afgescheiden van het Asyl, wat daar binnen is gaat nimmer verder dan de poort van het huis. Zij begeeren ook niet anders. Zij hebben, Gode zij dank! ook geen ledigen tijd, om zich uit verveling tot iets anders te geven.'⁴

1) N. Calisch, Liefdadigheid te Amsterdam, 1851.
geciteerd bij: H.F. Heymans, C.J.B.J. Trimbos,
De ongehuwde moeder en haar kind. Hilversum/Antwerpen
1964, p. 30.

2) O.G. Heldring, a.w., 1864, p. 43.

3) Idem, p. 44.

4) Ibidem.

Besluit een vrouw echter toch om weg te gaan, dan wordt zij gedreigd met: 'Er komt eene ure, dat uw ontwaakt geweten vreeselijk zal kloppen.'¹

Volgens Heldring is het juist het vrijheidsbeginsel dat protestantse asylen van rooms-katholieke asylen en kloosters onderscheidt. Het mislukken van dergelijke asylen in het buitenland weet hij aan de dwang, waarmee men vrouwen op het rechte pad probeerde te brengen.

De asylisten van Steenbeek moesten allerlei huishoudelijke en andere werkzaamheden verrichten, om te voorkomen dat zij zich uit ledigheid tot iets anders zouden begeven en om als goede dienstboden het huis te kunnen verlaten. Zo nodig konden ze ook les krijgen in huishoudelijke vakken en lezen en schrijven.

Steenbeek had het doel 'arbeid te leren' om eigen verdiend brood te kunnen eten. De vrouwen werd nederigheid, beleefdheid, afkeer van luxe, vlijt en eenvoud bijgebracht.² Zo konden ze na gemiddeld twee jaar het huis als perfecte dienstbodes verlaten en werd er voor hun werk gezocht. Het asyl werd geleid door een direktice, mejuffrouw Voûte, later opgevolgd door mejuffrouw Kruyff.

Het gebouw

Na een brand wordt in 1878 een nieuw huis gebouwd, op ongeveer dezelfde plek waar het oude huis had gestaan. De bouw gebeurt onder leiding van de opvolger van Heldring, dominee H. Pierson en de architect de Jongh. Op de tekening zijn de oude rooilijnen gestippeld aangegeven, het nieuwe huis is smaller omdat een betere lichttoetreding het toezicht zou vergemakkelijken. Om dezelfde reden worden aan de uiteinden van de gangen de trappehuizen geplaatst, waardoor de gangen worden verlicht.

Het huis is expres niet van bijzondere gemakken voorzien, zodat er voor de asylisten genoeg werk zou zijn. Geen waterreservoirs op de zolder, geen verwarming 'die de

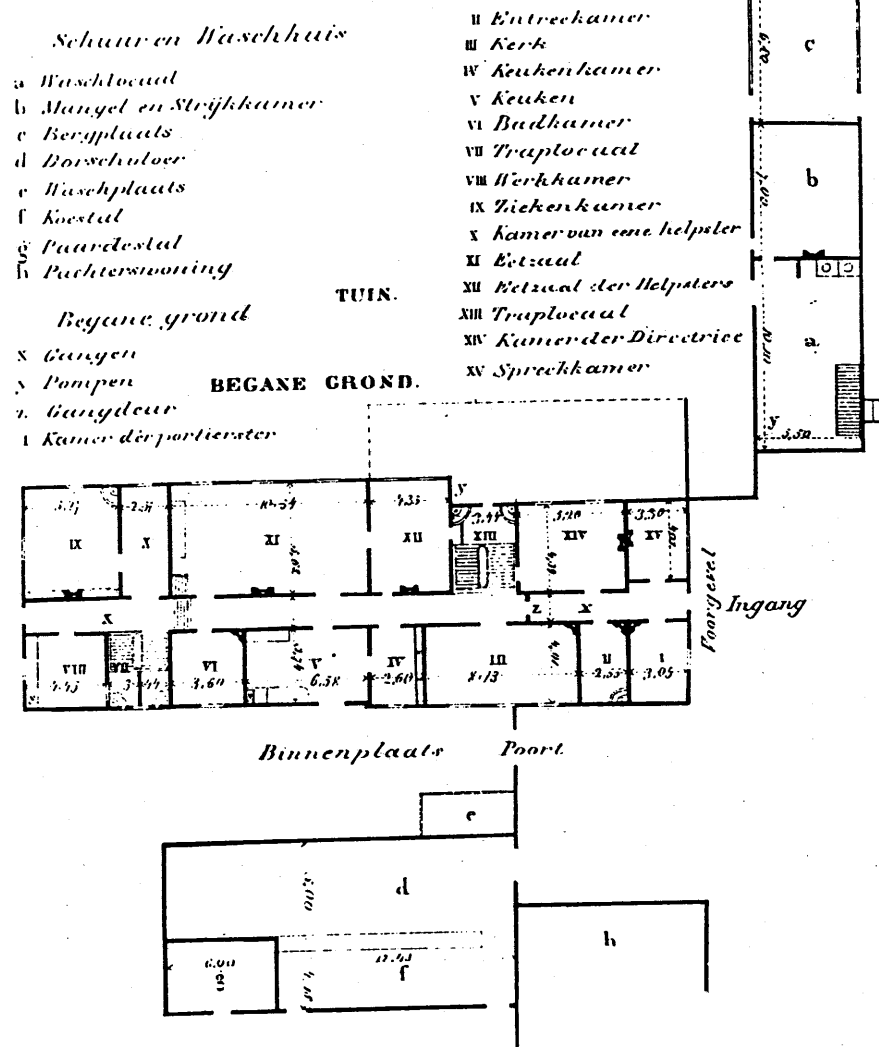
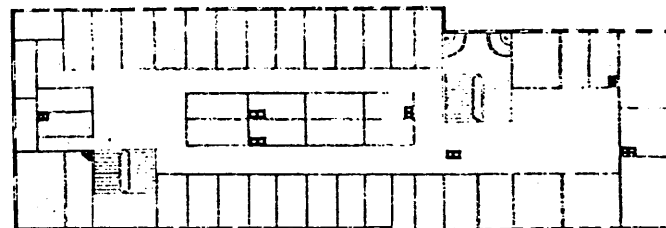
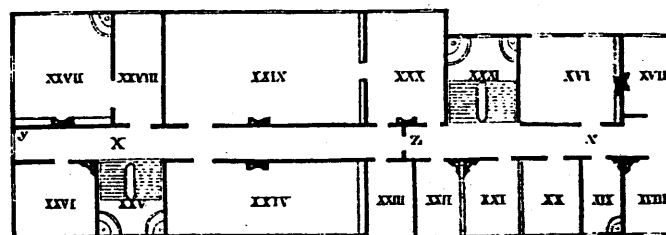
1) Idem, p.49.

2) D. Sijmons, a.w., p. 70.

PLAN VAN HET

ASYL STEENBEEK.

Schaal 1:400

3de Verdieping2^{de} Verdieping2^{de} Verdieping.

x Gang	XXV Traplocaal
y Pompen	XXVI Klerkamer
z Gangdeur	XXVII Ziekenkamer
XXVI Slaapkamer der Directrice	XXVIII Kamer van een helpster
XXVII Logeerkamer	XXIX Naaikamer
XXVIII Kamer van een helpster	XXX Woonkamer der Directrice
XXIX Reservekamer	XXXI Traplocaal
XX Provisiekamer	
XXI Logeerkamer	
XXII Leerkamer	
XXIII Magazijn van nieuwe klederen	
XXIV Mattenkamer	
- 3de Verdieping**
- 30 kamertjes voor Helpsters en Asylisten

traagheid bevordert', een binnenplaats met klinkers van de beste soort als aansporing voor een 'echt vrouwelijke gymnastische oefening', oftewel schrobben. De ruimten zijn aan weerszijden van de gang gelegen, en dus onafhankelijk van elkaar bereikbaar. Maar bovendien is sprake van een tweede verkeerssysteem, sommige ruimten zijn onderling verbonden. De ervaring van de direktrice in het oude Steenbeek was dat de overvloed aan deuren het vergemakkelijkte om overal onverwachts te verschijnen, van elk vertrek kon zij in de gang en van het ene vertrek in het andere komen.

In het nieuwe Steenbeek zijn steeds de verblijfsruimten van de asylisten direkt verbonden met een kamer voor de helpsters of voor de direktrice. De beide ziekenkamers (één voor syphilitiese- en een voor andere ziekten) - op de begane grond en op de eerste verdieping - zijn uitsluitend via een kamer voor een helpster bereikbaar. De eetzaal op de begane grond is verbonden met de zit- en eetkamer van de helpsters. De naaikamer op de eerste verdieping, waar de asylisten s'avonds verbleven, grenst aan de zitkamer van de direktrice.

Eetzaal, naaikamer en de werkruimten van de asylisten, de keuken, de ruimte voor het groffe werk, de wasserij en de strijk- en mangelkamer, de mattenkamer en de leerkamer, grenzen nooit aan elkaar, maar worden steeds door andere vertrekken of het trappenhuis van elkaar gescheiden. De asylisten verspreiden zich/over het hele gebouw, waardoor 'nutteloze beuzelpraat' wordt voorkomen.

De kamers van de direktrice - één op de begane grond en een woonkamer en slaapkamer op de eerste verdieping aan het trappenhuis - hebben vele deuren en zijn strategisch gelegen aan weerszijden van de tochtdeuren in de gangen. Vanuit haar woonkamer kan zij de dagelijkse gang naar de wasserij gadeslaan.

De slaapvertrekjes van de asylisten op zolder zijn juist groot genoeg voor 'een krib; een kastje en de ruimte voor een stoel en om zich te kleeden'. Over de ligging van de 45 couchettes wordt gezegd dat zij zodanig gelegen zijn

1) H. Pierson, 'Verslag van den staat en de verrichtingen van het asyl Steenbeek', in: Magdalena, evangelisch jaarboekje uitgegeven ten behoeve van het asyl Steenbeek. Amsterdam 1878, p. 19.

2) Idem, p. 22

dat de schuur de slaapvertrekjes 'zonder opzet' van de buitenwereld afscheidt.

's Nachts worden de kamertjes van de buitenzijde op slot gedaan. Voor de ramen is traliwerk aangebracht, niet zozeer om ontsnapping te voorkomen, het verblijf was immers vrijwillig, maar zo wordt gezegd, om gesprekken buitenom te voorkomen, terwijl binnen door de dunne houten beschotten alles hoorbaar is.

Op de zolder zijn bovendien de vijf slaapruidten van de helpsters gelegen, aan de voorzijde van het gebouw, vanwaar men wel uitzicht heeft.

Ook op de andere verdiepingen zijn aan de kop van het gebouw uitsluitend ruimten voor de direktrice en het personeel gelegen, als een buffer tussen de buitenwereld en de verblijven der asylisten.

De privaten en de pompen zijn net als de werkruimten zo verspreid mogelijk aangebracht. '...de pompen, de gewone geliefkoosde verzamelplaatsen voor alle trage en praatzieke naturen, welke in het wachten op elkaar altijd een schoon excuus vinden voor hare beuzelarijen.'

'Het huis biedt dus gelegenheid genoeg aan tot arbeid; en daar de kamers der Directrice en der helpsters, wat vloeren, behang, tapijt, meubilering enz. aangaat iets minder eenvoudig zijn, zoo kan daar ook de behandeling van veel wat in elk huisgezin te doen is, geleerd worden.'

Met de direktrice als moederlijke raadgeefster moet het gesticht het familieleven zoveel mogelijk benaderen.

Al blijft het een gesticht, het mag in elk geval geen klooster of gevangenis lijken. Het gebouw lijkt uiterlijk en kwa organisatie ook niet op een klooster of gevangenis, maar eerder op een landhuis.

In het apparaat in vrijheid dat Steenbeek wil zijn, worden taktieser middelen aangewend. Zo bijvoorbeeld de deuren in het oude gebouw die wel naar buiten maar niet naar binnen geopend konden worden. In het nieuwe gebouw scheidt de bufferzone van de personeelsruimten aan de kop van het

1) Idem, p. 25.

2) Idem, p. 26.

gebouw de buitenwereld af van het asyl. De asylisten komen dan ook nooit verder dan de poort. Het dubbele verkeerssysteem en de overvloed van deuren maakt de onverwachte verschijning van het kontrolerend oog van de direktice voortdurend en van alle kanten mogelijk.

Aantallen opgenomen vrouwen

Tot 1878 zijn er in het totaal 1025 vrouwen opgenomen, hiervan neemt in deze periode het percentage asylisten jonger dan 18 jaar van 2,7% naar 27% toe.¹ De meeste vrouwen zijn tussen de 16 en 24 jaar, een enkeleling ouder dan 32. Tot 1860 zijn er van de in het totaal 352 opgenomen asylisten, 25% tussen de 15 en 21 jaar en 40% jonger dan 23 jaar; 28 van de opgenomenen zijn afkomstig uit weeshuizen, waarvan 6 uit Veenhuizen.²

Jaren in tijdvakken van 5 jaren	Aantal opge- nomenen	Leeftijden				Percent. < 18	Minder- jarigen 14-22	Perc. < 23
		14	15	16	17			
I 1848-'52	148	-	-	1	3	2,7	58	39,2
II 1853-'57	132	-	-	3	6	6,8	64	48,5
III 1858-'62	208	-	2	5	11	8,6	112	53,8
IV 1863-'67	205	1	4	9	14	13,7	110	53,7
V 1868-'72	182	-	6	9	14	15,9	116	63,7
VI 1873-'78	150	2	7	14	18	27,3	102	68
	+ 1025							

3)

Aanvankelijk werd iedereen in Steenbeek opgenomen, alleen vrouwen die zwanger bleken te zijn werden weer weggestuurd.⁴ Later werd de opname door de oprichting van de andere Zettense gestichten meer gedifferentieerd, (onder andere het Magdalenahuis, zie p. ; en Thalita Kumi voor meisjes tot 15 jaar, letterlijk = dochterke sta op). Omstreeks de eerste wereldoorlog krijgt Steenbeek meer een opvoedend karakter door de opname van voogdij- en regeringskinderen.⁵

1) W. v. J. Bergh, De strijd tegen de prostitutie in Nederland, 1878, pp. 56-57.

2) A. de Graaf, a.w., p. 38.

3) W. v. d. Bergh, a.w., p. 57

4) D. Sijmons, a.w., p. 105 (in 1865)

5) A. F. Dudok van Heel, a.w., p. 274.

HUISREGELN VOOR HET ASYL STEENBEEK.

1. Die de hand aan den ploeg slaat, zie niet terug. Alzoo zij van de eerste intrede af in dit huis al hetgeen dat voorbij is, vergeten, dood en begraven, om een nieuw leven te kunnen leiden Gode en den Heiland door den Heiligen Geest.

2. Niemand denke hier hardop over eenige aardsche, wereldsche of zondige zaak, maar bedenke steeds, of hetgeen hij denkt, begeert of doet, ook op deze of gene wijze tot eer des Heilands, en naar zijn gebod zij.

3. Een beginsel zij dat van allen: haar is veel vergeven, zij heeft veel liefgehad. Zoo alleen kan er eene dienende liefde heerschen.

4. Er heersche éene bestendige gehoorzaamheid en orde in alles, uitgaande niet van eene wet, maar van den regel van Christus den Heer: die van u de meeste wil zijn, die zij een dienstmaagd van allen.

5. Bij allen arbeid en alle voorkomende zaken, stelle men vast, dat het groote zonde is, zich over vele dingen te verontrusten en te bekommeren, maar eene heilige plicht is te bedenken: één ding is noodig, en dit is het koninkrijk Gods en deszelfs gerechtigheid, hetwelk de belofte heeft van alle aardsche zaken.

6. Men oefene zich, niet van zich zelve te spreken, want men achte zich het eigendom niet van zich zelve, maar van Christus den getrouwen Zaligmaker; men neme de eene van de andere geene eer, want dit verhindert het geloof: men vliede de eigene eer, omdat de ijdelheid een groot kwaad is.

7. Zoo het mogelijk ware, dat dan in elk dagelijksch gebod invloede deze woorden: Heer! leer ons inzien door uwen Heiligen Geest de diepte van uw lijden, zoo om onze zonden in hare grootheid te leeren kennen, als om uwe genade in haren rijkdom te waarderen.

8. Men denke toch steeds, dat de arbeid de eerste gehoorzaamheid is aan het gebod Gods: in het zweet uwe aanschijns zult gij uw brood eten. Men bewijze het dat het de vurigste begeerte is, met de eerste intrede in dit huis, eigen en eerlijk verdiend brood te willen eten.

9. Als iets zwaar valt, als men over iets meent te moeten klagen, vrage men zich eerst: zoude mijn Heiland er ook over geklaagd hebben, zoude Hij het mij ook opgelegd hebben tot kruisiging van mijn vleesch, om mij te beproeven, om mij te oefenen, en mijn hoogmoedig hart te verbrijzelen?

10. Overwin het kwade door het goede; — dit zij een werk des Heiligen Geestes in uw harte, op uwe lippen, in uwe overdenkingen, in uwen wandel: toets alles wat gij doet aan dezen regel.

11. Die daar redding wil vinden, bedenke steeds, dat hij drie doodvijanden heeft: den duivel, de wereld, en het eigen vleesch en bloed, maar dat de twee eersten geene magt hebben, wanneer wij den Heiligen Geest niet bedroeven of blusschen, door gehoor te geven aan de lusten van ons vleesch.

12. Niemand verachte eene andere, of stelle haar geringer of slechter dan zich zelve, aangezien ook voor de ellendigste de Heiland zijn bloed vergoten heeft en zij eene onsterfelijke ziel heeft.

13. Steeds zij er bij alles wat men gebruikt en doet, eene innige bede, dat men bedenken moge, dat dit huis bestaan moet, als het huis der weduwe van een oliekruijske van Gods genade: daarom worde er niets verwaarloosd of klein geacht.

14. De heiligste strijd zij tegen het ongeloof: nimmer houde men op het ongeloof te bestraffen. De heiligste begeerte zij van den Heer af te smeeken, dat het geloof vernieuwd worde. Het gansche Asyl bestaat eenig en alleen door het geloof en moet zijn midden in de wereld een getuigenis van Geloof, van Hoop, van Liefde.

15. O, dat er geen dag voorbij ging, dat men zich niet afvroeg: Ach! wat deed ik nog voor de eeuwigheid? Mogt er eene stille wensch heerschen, toch ook eenmaal iets te kunnen doen, waaruit blijken mogt, dat men den Heiland waarlijk liefheeft.

16. Eindelijk zij het hoofdbeod: Hebt elkander lief.

Elken zondag morgen worden deze voorgelezen.

R.K. 'Liefdewerk van den goeden herder'- gesticht te Soeterwoude nabij Leiden. (± 1850)¹⁾

Het Gesticht te Soeterwoude heeft als doel 'bekeering en duurzame verbetering van tot zedeloosheid vervallen personen van het vrouwelijk geslacht en voorkomen van de val en bederf van haar die zich in bijzonder gevaarlijk toestand mogten bevinden'.⁵

De opgenomen vrouwen werden ingedeeld volgens drie klassen: de gevallenen, de bewaarden (preventief) en de magdalena's. Deze laatsten waren de 'goed bekeerden' die door een 'boetvaardig en arbeidzaam leven konden voldoen voor haar vorige afdwalingen'. Vermoedelijk kwam de klasse der magdalena's meer overeen met het ideaal van de bestuurderen dan met de werkelijkheid, zoals blijkt uit de verzuchting dat het "wel een zeldzaamheid zal blijven om onze penitenten tot magdalena's te vormen".

Asyl te Groningen, t.b.v. geprostitueerden en ongehuwde moeders, (± 1865 opgericht en bestuurd door Me^j. de Ranitz)²⁾. In Groningen was net als in Den Haag en Rotterdam een 'Commissie tot zorg voor boetvaardige vrouwen en jeugdige slachtoffers der ontucht' werkzaam, die dit asyl ondersteunde. (?)

Het asyl bezat drie afdelingen,³⁾ een kindertehuis voor verwaarloosde kinderen, een minnehuis voor meisjes tussen 14 en 18 jaar die gevaar lopen te vallen (12 pers.) en het groote huis voor gevallen vrouwen. Dit laatste was kwa opzet vergelijkbaar met Steenteeck, de vrouwen verbleven er meestal 2 jaar en betaalden f2,-- per week kostgeld, de opnamecapaciteit was 16 vrouwen.

1) W. v.d. Bergh, a.w.

2) A. de Graaf, a.w. blz 49.

3) Verslag van de driedaagsche samenkomst tot bevordering der openbare zedelijkheid, 1898, bijdrage van Prof Kruyf, blz 245 e.v.

2.3. Het aanbod in 'tehuizen' en 'hulpverlening' na (ast) Steenteeek.

Na de opening van Steenteeek werden er veel doorgangshuizen en komitees in andere steden opgericht.¹

In doorgangshuizen werden de vrouwen geselecteerd op zondigheid en boetvaardigheid, van hieruit werden zij verder gestuurd, naar Steenteeek bijvoorbeeld.²

Johanna Kruijff stelt zich kleine asylen voor die 'ook dienst [kunnen] doen als vrouwelijke logementen voor vreemdelingen, zonder geld en zonder vrienden, die vaak in de handen vallen van slechte vrouwen, wanneer zij zich bij de politie of elders vergeefs om een goed onderkomen hebben aangemeld. Die kleine Asylen zijn ook nodig om te weten of gedurende haar verblijf aldaar het berouw stand houdt.'⁴

Opvallend is dat zij geen onderscheid maakt tussen asylen voor gevallen vrouwen en asylen voor gevaarlopende vrouwen, zoals de 'Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn' (verder aangeduid als de Vrouwenbond) dat bijna twintig jaar later wel maakt. Volgens de Vrouwenbond was een doorgangshuis *speciaal* voor gevallen vrouwen en een tehuis voor gevaarlopende vrouwen, ³ 'meisjes die in een vreemde stad een betrekking zoeken of tijdelijk buiten betrekking zijn'.⁵

Het blijkt dat er een steeds grotere differentiatie in soorten tehuizen optreedt, uit angst dat vrouwen

1) A.F. Dudok van Heel, a.w., p. 270.

2) 'Reeds veel eerder was de wenselijkheid van een huis, waarin men de vrouwen kon opnemen vóór een beslissing te nemen over de verdere bestemming die zij zouden volgen, ter sprake gekomen. Uit: Vereeniging Doorgangshuis Bethanië, 100 jaar Bethanië, 1849-1949, Rotterdam.

4) J.H. Kruijff, a.w., p. 28.

5) Mevr. Klerck-van Hoogendorp, bijdrage op de 2e algemene vergadering van de nationale vrouwenraad 1901, pp. 53-58.

Na 1880

met een verschillend verleden elkaar negatief zouden beïnvloeden, 'besmetten'.

Ook de 'hulpverlening' gaat/een breder terrein bestrijken. De Vrouwenbond bijvoorbeeld, hield zich niet alleen bezig met de zorg voor de tijdelijke huisvesting in tehuizen en doorgangshuizen, maar ook met het zogenaamde stationswerk. Dat wil zeggen dat dames zich op de stations posteerden om alleenreizende vrouwen op te vangen en te helpen. Op aanplakbiljetten in de wachtkamers van de stations én in andere openbare gelegenheden werden overigens ook de adressen van de tehuizen bekend gemaakt.¹

Leden van de Vrouwenbond legden ook bezoeken af aan ongehuwde moeders, werkende meisjes en meisjes op verdachte adressen. Daarnaast hield men zich nog bezig met arbeidsbemiddeling voor dienstbodes en dergelijke, daar de 'gewone verhuurkantoren zich er weinig aan gelegen laten liggen in welke omgeving zij jeugdige personen bezorgen'.²

Vanaf 1925 zorgde de Vrouwenbond enige jaren ook voor meer definitieve vormen van huisvesting via een eigen bureau voor inwoning zoekende meisjes.³

Met verschillende doorgangshuizen en tehuizen werd samengewerkt, enkele daarvan in eigen beheer, zoals het Tehuis Keizersgracht 646 te Amsterdam, Beth-Palet (voor ongehuwde moeders) en Tehuis Tryfosa,⁴ gedeeltelijk in samenwerking met de 'Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging' (verder aangeduid als de Middernachtzending, een vereniging van jonge mannen die zich vnl. op de prostitutant richtte).⁵ Een ander voorbeeld van een vereniging die gestichten of doorgangshuizen beheerde is de 'Vereniging tot steun van verwaarloosden en gevallen' met o.a. Veldzicht te Apeldoorn, hier konden echter geen ongehuwde

1) J.M. Beelaerts van Blokland Kneppelhout, A. van Hoogendorp (red.), Gedenkboek 1884-1909, Groningen 1910,

2) Jaarverslag afdeling Amsterdam, 1925.

3) Ibid.

5) Jaarverslag Vrouwenbond afdeling Amsterdam, 1938.

De Vrouwenbond fuseerde in 1948 met de Ned. Middernachtzendingvereniging en werd de Chr. Vereniging Zedenopbouw, later de (1958) Hendrik Piersonvereniging. (zorg voor ongehuwde moeder en haar kind).

4) zie p. 115

moeders terecht en prostituees wilden hier niet worden opgenomen.¹

De organisatie die (nog steeds) de meeste doorgangshuizen beheerd is het Leger des Heils.²

Na ongeveer 1880 wordt dus het aanbod van zowel 'tehuizen' als 'hulpverlenig' steeds gedifferentieerder en breder. Enerzijds uit angst voor 'besmetting', anderzijds gaan de prostitutiebestrijdingsverenigingen zich steeds meer met het algemeen zedelijke peil bezig houden.

Met de toenemende differentiatie treedt ook de specialisering en de professionalisering van de hulpverlening op. Hier komen we nog op terug in de paragraaf over de ongehuwde moederzorg.

1) I.H. Boeke, a.w.. Deze vereniging is in 1886 te Nijmegen opgericht.

2) 1878 in Engeland opgericht door William Booth.

3. De rol van vrouwen in de prostitutiebestrijding

Aanvankelijk is de strijd tegen de prostitutie bijna uitsluitend een mannenzaak. De twee oudste verenigingen, de amsterdamsche Vereeniging tot opteuring en de rotterdamsche vereeniging tot behoud van boetvaardige gevallen vrouwen (1846 en 1849), zijn beide 'heerenvereenigingen', met later een bijbehorend 'damescomité'.

Door de mannenverenigingen werd een verschil gemaakt tussen 'getuigen' en 'redden'. Het getuigende werk, dat wil zeggen in het openbaar optreden en vergaderingen houden was volgens hun uitsluitend voor mannen weggelegd. Het reddende werk zoals bezoeken afleggen in ziekenhuizen en het kuisheidsideaal overdragen werd uiteindelijk door hen aan vrouwen toegestaan.

In Rotterdam werden vrouwen pas in 1880 bij het bestuurswerk ingeschakeld, d.w.z. er werd een dameskomitee gevormd dat naast het bestuur funktioneerde. Aanleiding hiertoe was de opening van een doorgangshuis in de Crispijnlaan. Pas in 1905 werden dames als gewoon lid in het bestuur toegelaten.¹ Ook hier dus het reddende werk voor vrouwen in een doorgangshuis.

De Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP) was ook een mannenvereniging.² (wat volgens de Vrouwenbond al uit de naam bleek waarin het woord prostitutie ondubbelzinnig voor kwam.)

1) '100 jaar Bethanië', a.w..

In wordt de naam van de vereniging gewijzigd in 'Vereeniging tot redding van gevallen vrouwen en meisjes te Rotterdam'; in 1927 na fusie met het Christelijk reddinghuis "Bethanië", opnieuw in 'Vereniging Doorgangshuis Bethanië'.

2) 'Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie'. Omstreeks 1877 opgericht door ds H. Pierson, n.a.v. het vierde congres van de Abolitionisten te Genève.

De weerstanden tegen Josephine Butler in ons land zijn in dit licht te begrijpen, zij was immers voortdurend aan het getuigen. Het kostte haar dan ook veel moeite om hier een vrouwenorganisatie opgericht te krijgen. Dat werd uiteindelijk de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn (de Vrouwenbond).¹ Wanneer deze bond een openbare vergadering hield was aanvankelijk een man altijd voorzitter.

Pogingen tot samengaan van de Vrouwenbond en de NVP mislukten. Er werd wel samengewerkt, evenals met de Middernachtzending. Bijvoorbeeld rond het nationaal petitionnement voor een Rijkswet tegen bordelen (1903) en de wet op het onderzoek naar het vaderschap (1905, zie p. 55).

De Middernachtzending was weliswaar ook een mannen vereniging, maar zij richtten zich met name op de prostituant.²

1) Opgericht in 1884 door mevrouw Klerck - van Hoogendorp,

na een bezoek van Josephine Butler aan Den Haag ter gelegenheid van een abolitionisties congres.

Het doel van de bond is de 'strijd tegen het beginsel, dat de zonde der ontuchten de huizen waarin zij gepleegd wordt door den Staat beschermd worden'. Dit is hetzelfde doel als de Ned. Ver. tegen de Prostitutie nastreefde

2) Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging

Opgericht door de heren Velthuysen en Van der Steur in 1889. Deze Vereniging richtte zich m.n. op mannen en was in eerste instantie geïnspireerd door de strijd tegen dronkenschap. Mannelijke vrijwilligers verrichtten waarschuwend werk aan kroegen en bordelen 'om terug te houden hen, die daar hun verachtelijk genot kwamen zoeken in de ellende van de slavinnen der ontucht' (3-daagse samenkomst). op deze wijze stuitten zij op het feit dat de bordelen erkend waren door de overheid.

Later, als na 1909 de vaderschapsaktie in de wet geregeld is richtten zij zich er op om de vader in zijn deel van het onderhoud te laten voorzien.

zie: Ch. L. Polak-Rosenberg, *De ongehuwde moeder en haar kind*, Amsterdam 1934

De invloed van de toenemende bewustwording onder de (burgerlijke) vrouwen wordt steeds groter, de oriënting van de Vrouwenbond is een mijlpaal. De vrouwen nemen de aktie en de discussie steeds meer over waarbij de nadruk verschuift van de hygiëniese en ethiese argumenten, - hygiëniese argumenten ten aanzien van het al of niet deugdelijk zijn van de controles en ethiese argumenten ten aanzien van het algemene zedelijke verval, waarvan prostitutie teken of oorzaak zou zijn -, naar de nadruk op de dubbele moraal, die mannen toestaat waarvoor vrouwen veroordeeld worden en een bepaalde groep vrouwen isoleert. Zoals mejuffrouw Kruijff zei (p. 32):

'Wij willen die afzonderlijke klassen niet meer onder ons.'

De strijd tegen de reglementering en de strijd voor opheffing van het verbod op het onderzoek naar het vaderschap zoals die door vrouwen gevoerd zijn, zijn konkrete uitdrukking van de strijd tegen de dubbele moraal. (Weliswaar volgens de opvatting dat mannen net zo 'kuis' behoorden te zijn als vrouwen toen.)

Wij vermoeden ook een verschuiving in de aandacht van de vrouwenbeweging van de strijd tegen de prostitutie naar de zorg voor de ongehuwde moeder, van bekering naar hulpverlening.

De vrouwenbeweging rond de zedelijkheidskwestie vertoont zich in al haar diversiteit in het verslag van de 'driedaagse samenkomst tot bevordering der openbare zedelijkheid', gehouden ter gelegenheid van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898.

Konfessionele-, literale-, sociaal demokratiese- en feministiese stromingen kwamen hier aan bod en discussieerden over thema's als ongehuwd moederschap, prostitutie, neo-malthusianisme, huwelijk en gezin, volkshuisvesting en vele andere hiermee samenhangende thema's. Kernpunten in de discussies zijn de dubbele moraal, de bescherming van vrouwen tegen seksueel geweld en materiële voorzieningen zoals huisvesting en voorbehoedsmiddelen bijvoorbeeld. Het grote meningsverschil

draait om de vraag of de vrouw zich moet aanpassen i.c. zedig zijn of dat de mannelijke wereld zich moet aanpassen (i.p.v. door wetten beschermd te worden). Naast de toegang tot opleidingsmogelijkheden en de arbeidsmarkt is de zedelijkheid dan ook het belangrijkste strijdpunt in de vrouwenbeweging aan het eind van de vorige eeuw.

4. KONKLUSIE

In teksten waar prostitutie ter discussie wordt gesteld wordt vaak de oorzaak daarvoor bij de prostituee gezocht, in haar karakterstructuur of in haar sociaal-ekonomiese omstandigheden, of beide. Het feit dat er in de 19e en begin 20ste eeuw zeer uitgebreid en openlijk over de behoeding van vrouwen voor de prostitutie wordt gesproken en geschreven vindt vermoedelijk niet alleen haar oorzaak in de sociaal-ekonomiese omstandigheden:

Prostitutie is tot een belangrijk thema gemaakt, zoals blijkt uit de reglementering én de strijd daartegen, en de opvang van prostituees in speciaal daarvoor bestemde asylen en tehuizen.

Door een bepaalde groep vrouwen als 'gevallen' aan te wijzen en als zodanig sociaal en geografies te isoleren, worden alle andere vrouwen als 'te vallen' aangemerkt. Vrouwen die alleen, dat wil zeggen zonder mannelijke begeleiding, over straat liepen, liepen bijv. de kans om al hoer te worden opgepakt en gedwongen een lichamelijk onderzoek te ondergaan. Een vrouw in een rijtuig kon dat echter niet makkelijk overkomen, waarmee duidelijk is dat dé gevallen vrouw vooral in een bepaalde klasse werd gezocht. Als opvoedingsfiguur, als afschrikwekkend voorbeeld fungeert zij echter voor alle vrouwen.

De vrouwenorganisaties die zich met de prostitutie bezig hielden hebben zich voorzover zij zich door christelijk morele waarden lieten inspireren niet aan deze categorisering kunnen onttrekken, wel voorzover zij de dubbele moraal voor vrouwen en mannen aanklaagden.

Het apparaat in vrijheid in en rond Steenbeek betekent een belangrijke stap in de vestiging van het geweten: (niet) vallen als persoonlijke verantwoordelijkheid.

1) K. Barry, a.w., p. 17. (the Percy case). Er is geen enkele reden om niet aan te nemen dat dit engelse voorbeeld niet ook in Nederland had kunnen voorkomen.

2) Dit werd ondersteund door het feit dat de opvattingen over seksualiteit in de verschillende lagen van de bevolking niet op elkaar aansloten.

III TEHUIZEN VOOR ONGEHUWDE MOEDERS. 54

1. Rond de oprichting van het Magdalena- huis; waarin de ongehuwde moederzorg zich ging onderscheiden.	55
1.2. Andere gestichten naast het Magdalenahuis.	60
2. De Vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming.	62
2.1. O.V. en de tehuizen.	63
2.2. F.I.O.M.	64
3. Tehuizen voor ongehuwde moeders.	66
3.1. Tijdelijke en permanente huisvesting.	66
3.2. St. Hubertus te Amsterdam.	69
3.3. Tehuis Annette te Amsterdam.	75
4. In vogelvlucht.	87
5. Konklusie.	92

III TEHUIZEN VOOR ONGEHUWDE MOEDERS

De ervaringen in Steenbeek en de andere asylen en door-
gangshuizen voor gevallen vrouwen leidden ertoe dat men
langzamerhand onderscheid begon te maken tussen pros-
tituees en ongehuwde moeders, uit angst dat de zonde
besmettelijk zou zijn.

De oprichting van het Magdalenahuis in Zetten, naast
Steenbeek vormt de bevestiging van dit onderscheid.
Van de vele tehuizen voor ongehuwde moeders die er sinds-
dien zijn opgericht hebben wij er twee als voorbeeld uit-
gekozen, St. Hubertus als konfessioneel (katholiek) tehuis,
en tehuis Annette als een voorbeeld van de initiatieven
van vrijzinnige vrouwenorganisaties.

1. Rond de oprichting van het Magdalenahuis;
waarin de ongehuwde moederzorg zich ging onderscheiden.

Ten tijde van de oprichting van Steenbeek in 1848, tot de oprichting van het Magdalenahuis in 1882 werd er geen onderscheid gemaakt tussen hoeren en ongehuwde moeders.

Volgens de burgerlijke moraal kon buitenechtelijk geslachtsverkeer alleen verkeer met prostituees betekenen. Een buitenechtelijk kind werd dien ten gevolge een 'hoerenkind' genoemd.¹

Eén verband tussen ongehuwd moederschap en prostitutie was er wel degelijk, prostitutie was vaak de enige manier waarop een ongehuwde moeder zich en haar kind in leven kon houden. De meeste vrouwen werden zwanger gemaakt door een (getrouwde) man uit een hogere klasse, vaak haar werkgever. (Vergelijk v.23,) Deze had in feite vrij spel omdat het onderzoek naar het vaderschap verboden was.² De ongehuwde moeder kon van hem dus geen alimentatie eisen en was aangewezen op liefdadigheid of, als ze werk had, op een loon dat nauwelijks genoeg was voor haar zelf en zeker te weinig om daarvan nog een kind te onderhouden.

1) H.F. Heijmans, C.J.B.J. Trimbois, De niet gehuwde moeder en haar kind. Hilversum 1964, p. 74.

2) Het onderzoek naar het vaderschap werd in ons land verboden met behulp van de ook in Nederland ingevoerde napoleontiese Code Civile en Code Pénale. Dit verbod werd in 1811 van kracht volgens artikel 342 van het BW. Voorstanders van dit verbod voerden aan dat mannen anders gemakkelijk door vrouwen gechanteerd konden worden! Het eerste protest hiertegen kwam naar voren in een brochure over de juridische positie van de vrouw, die in 1870 verscheen. Hierna werd met toenemende verontwaardiging op de misstanden zoals de dubbele moraal ten aanzien van vrouwen en de slechte materiële omstandigheden van de onwettige kinderen, gewezen. In 1909 werd het gewraakte artikel geschrapt en vervangen

door een nieuwe wet (ontwerp van Raalte).

In feite bleef het onderzoek naar het vaderschap een moeizame en langdurige zaak, zodat de meeste moeders of helemaal, of de eerste jaren van alimentatie verstoken bleven (waaronder dus de kosten van de bevalling). Het rekken van het onderzoek was voordelig voor de vaders daar zij niet met terugwerkende kracht hoefden te betalen. Zie: Josine Blok, Jannie Poelstra, 'Het verbod van het onderzoek naar het vaderschap en de dubbele moraal', in Socialisties-Feministische Teksten I, Amsterdam 1978, pp. 125-167.

De oprichting van het Magdalenahuis voor ongehuwde moeders, door Ds. H. Pierson - oovolger van Heldring - markeert een kentering in de oovattingen over het ongehuwd moederschap.^{2A} Langzamerhand begon men onderscheid te maken tussen ongehuwde moeders en prostituees; dat betekende dat men ze ook niet in een en het zelfde asyl wilde oovangen en 'bekeran', zoals bijvoorbeeld tot dan toe in het Asyl Steenbeek gebeurde; '(...) maatschappelijk hebben wij te rangschikken die elementen, die het naast overéénkomen; te vrijwaren zijn de minder zwaar belasten voor contact met diever gezonkenen.'³ Ongehuwde moeders verschilden van prostituees want 'ze waren slechts eenmaal gevallen', 'ze hadden slechts met één man omgang gehad', enzovoort; kortom ze waren te bekeren en ze zouden na boete gedaan te hebben weer in staat zijn om een deugd- en arbeidzaam leven te leiden. Vandaar ook de naam Magdalena (vergelijk p. 29).

Het initiatief van Pierson om in Zetten een tehuis voor ongehuwde moeders op te richten stuitte in de eerste jaren op veel verzet, dat voornamelijk werd ingegeven door de angst dat hierdoor het ongehuwd moederschap maatschappelijk aanvaard zou worden.

/later

De direktrice van het Magdalenahuis, mejuffrouw Dudok van Heel zegt hierover: 'Toen echter het Magdalenahuis verrees, dat zich als het ware opwierp als levendig protest tegen de maatschappelijke zonde, dat zocht naar een rege-

2A) Op het oongres 'Inwendige Zending' (23 mei 1878 te A'dam, onder voorzitterschap van Pierson) werd voor het eerst over inrichtingen voor ongehuwde moeders gesproken, als een 'middel ter genezing'. 'Als type eener inrichting voor ongehuwde moeders werd het verzorgungshaus te Bonn, o.l.v. Fr. Lungstrass (Weberstrasse 69) genoemd en er op gewezen, hoe men van dergelijke particuliere en scherp-toeziende Asylen niet de gevaren had te duchten, die uit de stedelijke Crêches voortvloeien, en aan de andere zijde, hoe dergelijke vrouwen het ligst geheel wegzinken en toch meer hulp vereischen.' Uit: W. v.d. Bergh, a.w., 1878, p. 110 en 115.

3) A.F. Dudok van Heel, a.w., 1918, p. 234.

4) Idem, p. 233.

ling van de onwettige verhoudingen tussen man en vrouw, dat pleitte voor het recht van het onechte kind, toen ontstond een felle haat tegen de bewerkers van zulke dingen en zelfs de goed-gezinden vreesden, dat de Heldring-gestichten onder deze tegenwerking zouden lijden en het werk van den stichter door Ds. Pierson werd miskend.'⁴ Heldring schijnt echter ook al de wenseelijkheid van een tehuis voor ongehuwde moeders te hebben geuit.

De organisatie van het Magdalenahuis

De a.s. moeders werden enige maanden voor de bevalling opgenomen zodat ze tot rust konden komen en verzorgd werden terwijl haar gewezen werd op haar verplichtingen jegens het kind. In de periode 1914-'18 werd in elk geval van de moeder een verblijf van minstens zes maanden geeist: 'opdat de moeder eenige tijd van te-voren zorg oovvinde, leere haar kindje lief te hebben en te verzorgen en daarmede verbonden blijve ook ná haar vertrek.'⁶ Om de band tussen moeder en kind te verstevigen werd het van belang geacht dat moeders hun kind zelf voedden. 'Minnedienst wordt in het Magdalenahuis niet toegelaten, daar deze in den regel zoowel voor vrouw als kind nadeelig is, voor het kind hygiënisch en voor de vrouw in hooge mate. Zooveel mogelijk wordt dan ook getracht kind en moeder samen te houden als het niet tot een huwelijk kan komen.'⁷

De a.s. moeder werd alleen in Zetten ongenomen als er werkelijk geen andere oplossing was. Zoveel mogelijk trachtte men de moeder met de verwekker te laten trouwen, vrijwel ongeacht de omstandigheden; want voor Pierson was het huwelijk op zich zelf genomen al een zegen. 'Wij gaan () uit van de gedachte, dat een jonge man en vrouw, die gezondigd hebben, feitelijk reeds een huwelijk hebben gesloten. En wanneer de bezwaren niet zeer overwegend zijn, moet dat ook worden bevestigd.'⁸

6) Idem, p. 235.

7) H. Pierson, 'De verhouding der maatschappij tegenover

Als een huwelijk niet mogelijk bleek, werd zoveel getracht het 'gevallende meisje' door haar familie te laten verzorgen en hen zelf de 'schande mee te laten dragen'.⁸

Wanneer de moeder na haar verblijf in het Magdalenahuis haar kind niet bij zich kon houden, werd er altijd bemiddeld of het kind bij familie, bij voorkeur de grootouders, of anderen terecht kon. Was dat niet het geval dan bleven zij in het (kinder)huis; de meisjes tot hun zesde jaar en daarna in Talitha Kûmi,⁹ de jongens tot hun achtste jaar en vervolgens in gezinsverpleging. Pierson was niet geheel ten onrechte bang voor zogenaamde engelmakerij, kosthuizen waar kinderen moedwillig werden verwaarloosd (of erger), door op het kostgeld beluste 'pleegouders'.¹⁰

Bij de oprichting in 1882 bood het Magdalenahuis plaats aan 26 vrouwen. Gedurende de eerste zestien jaar zijn er ruim 400 moeders opgenomen, vier jaar later in 1902, al 500 moeders.¹¹

Na ruim dertig jaar zijn er meer dan 1000 kinderen geboren, waarvan 300 in het, in 1888 opgerichte kinderhuis zijn opgenomen voor duurzame verpleging. Dit kinderhuis bood plaats aan 50 à 60 kinderen.

de ongehuwde moeder en het onechte kind', in: Driedaagsche Samenkomst tot bevordering der openbare zedelijkheid. Amsterdam 1898, pp. 52-53.

8) Ibidem.

9) Talitha Kûmi: dochterke sta op. Een tehuis voor meisjes van 4-15 jaar, opgericht in 1856 te Zetten.

10) Zie het verslag over engeltjesmakerij in Rotterdam in: M.J. Brusse, Rotterdamse zedeprenten. Rotterdam 1921, pp. 88-90. Hieraan kwam in Rotterdam in 1918 een eind door de Verordening pleegkinderen waarmee voor het hebben van pleegkinderen, beneden de 12 jaar, tegen vergoeding, een vergunning vereist was.

11) H. Pierson, Openbare brief aan Dr. A. Aletrino. Amsterdam 1902. En A.F. Dudok van Heel, a.w., 1918.

1.2. Andere gestichten naast het Magdalenahuis

Twee andere gestichten die eind 19e eeuw werden opgericht zijn kwa onzet vergelijkbaar met het Magdalenahuis, namelijk St. Hubertus en Beth-Palet.

Het R.K. Doorgangshuis van de St. Hubertusvereniging, opgericht in 1898 te Amsterdam, zal later besproken worden. (p. 69v)

Beth-Palet, een (ortodox-protestants) gesticht voor ongehuwde moeders, werd in Amsterdam in 1880 opgericht. Beth-Palet was vermoedelijk gelieerd aan de Middernachtzending, in elk geval via de heer G. Velthuysen jr. Het gesticht bood plaats aan 18 vrouwen en 25 kinderen; De vrouwen kwamen meestal 3 à 4 maanden voor de bevalling en bleven ongeveer een half jaar, waarna ze in een dienst werden geplaatst. Het kind mocht twee jaar blijven, maar werd bij voorkeur bij familie onderzocht.¹² Of Beth-Palet ook in de eerste jaren al de nadruk op de moeder-kind binding legde is ons niet bekend. De doelstelling van Beth-Palet luidde: 'door Christelijke voorlichting en leiding voor dieper val te behoeden en haar terugkeer in de maatschappij voor te bereiden'.¹³

Wijens naam we in beider verband zijn tegengekomen

12) A. de Graaf, a.w., 1910, p. 57.

13) E. Binsbergen, J. de Haan, De ver. Tehuis Annette 1905-1980, p. 5.

Het Magdalenahuis, Beth-Palet en Sint Hubertus zijn alle drie konfessionele, door mannen opgerichte tehuizen. Vanuit feministiese zijde kwam hierop als kritiek dat deze tehuizen 'de dubbele moraal op het gebied van de seksualiteit, die mannen vrij pleit van schuld bij buitenechtelijke seksuele omgang en vrouwen straft door uitstoting uit de maatschappij, 'ondersteunen'.¹⁴

Ook de ideëlisering van het huwelijk door onder andere Pierson werd gekritiseerd. 'het toekennen bijvoorbeeld van een innerlijk, blijvende en zelfs religieuze betekenis aan den huwelijksband, - die toch niets is dan een maatschappelijke vorm, door menschen uitgevonden veeleer met het doel om economische verhoudingen te regelen, dan wel met de bedoeling de menschen uit te noodigen tot het leiden van een sexueel rein en ordelijk leven. (...) Wij zeggen niet tot de ongehuwde moeder dat zij eene zondares is - hoe zouden wij dat kunnen? Wij zijn immers niet overtuigd van het in-zich-zelf zondige eener natuurmatig, algemeen menschelijke handeling....¹⁵ van feministiese zijde werd daarop de Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming opgericht. De eerste vrouwen-vereniging die zich specifiek met ongehuwde moeders bezig hield.

14) Idem, p. 7.

15) Nellie van Kol, Nat. Tentoonstelling Vrouwenarbeid, 3 daagsche samenkomst zedelijkheid, 1898. p.33 e.v.

2. De Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming.¹⁾

Het doel van de Onderlinge Vrouwenbescherming (verder aangeduid als OV) bij de oprichting in 1897 is 'het steunen der ongehuwde moeder en haar kind'. Daarbij was de drijfveer het meten met twee maten die vrouwen veroordeelt en de man niet. '(...) een vereeniging waarin de vrouwen leeren zichzelf, zoowel als elkaar onderling, te beschermen, tegen die wetten en zeden.'²⁾

In de statuten is vastgelegd dat ongehuwde moeders niet als gevallene of mindere behandeld mogen worden.

Aanvankelijk werd er vanuit het standpunt van gelijkheid ook hulp aan behoeftige gehuwde kraamvrouwen geboden; dat werd in 1902 uit de statuten geschrapt omdat voor hen toch al genoeg gebeurde.

Naast de financiële hulp en de verwijzing naar tehuizen hield OV zich bezig met kraambezoek, bemiddeling bij huwelijksdispensatie (meestal i.v.m. bloedschande), vaderschapsakties (vanaf 1909), blijvend toezicht en kindertehuizen.³⁾

In 1930 sluit OV zich aan bij de dan opgerichte Nederlandse federatie van instellingen voor de ongehuwde moeder en haar kind, de FIOM.

OV stuitte aanvankelijk op veel weerstand en er was enige moed voor nodig om zich openlijk als lid van OV te bekennen, want de betrokkenen konden moeilijkheden verwachten. In Groningen werd zelfs iemand ontslagen, nadat bekend was dat zij lid van OV was. De ledenlijsten waren daarom geheim.

Uit het jaarverslag van 1937 blijkt dat het werk van

1) OV telt in 1903 1200 leden, in 1936 1352 leden, daarna neemt het ledental vooral in de grote steden af, in 1938 telt OV nog 1320 leden.

2) Bijdrage van H. Bosman-Frank aan de 2e alg. vergadering van de Nationale Vrouwenraad, 1901, p.58-69.

3) In 1937 werden aan totaal 310 vrouwen hulp geboden, het merendeel in de grote steden Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Groningen en Utrecht (86%).

OV meer maatschappelijk geaccepteerd is dan in het begin, maar we hebben sterk de indruk dat OV er ook moralistischer op is geworden en de maatschappelijke moed en feministies elan heeft verloren: '(...) met de grotere vrijheid van opvattingen moet een groter persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel gepaard gaan, wil deze vrijheid niet in bandeloosheid ontaarden.'

2.1. Onderlinge Vrouwenbescherming en de tehuizen.

Het onderdak brengen van de (a.s.) moeders vormde de eerste paar jaren een probleem; OV beschikte niet over voldoende financiële middelen om een eigen gebouw te kunnen stichten, er was zelfs niet genoeg geld om de vrouwen uit te besteden. Bovendien was het moeilijk om betrouwbare kosthuizen te vinden. Enkele meisjes konden in Beth-Palet opgenomen worden, 'wier moederlijke directrice steeds bereid is onze meisjes op te nemen en wier bestuur ons slechts weinig vergoeding daarvoor laat betalen'.¹⁾ Helaas is Beth-Palet orthodox protestant (OV is neutraal) en niet alle meisjes willen daarheen. In 1900 opent OV een tehuis op de Schietbaanlaan te Rotterdam, maar dit moet na twee jaar om financiële redenen weer gesloten worden. Er wordt dan een fonds opgericht voor een nieuw tehuis. Aan de Beukelsweg 88-90 wordt in 1914 het nieuwe tehuis geopend. Meisjes van buiten Rotterdam konden op kosten van het hoofdbestuur in dit tehuis worden opgenomen, maar de verplichte 6 maanden verblijf waren te duur, dus werd er genoeg genomen met een verblijf van 3 maanden, mits het meisje dan naar haar plaats van herkomst terug kon gaan. Anno 1973 is het tehuis in Rotterdam gevestigd aan de Henegouwerlaan: Klāyn Henegouwen.²⁾

In 1905 opent het tehuis Annette in Amsterdam, dat drie jaar later in een afzonderlijke vereniging wordt ondergebracht, waarover later meer (zie p.35). Wel werd in 1907 opgemerkt dat het wenselijk zou zijn om ten aanzien

1) 1e Algemene Vergadering Nationale Vrouwenraad, a.w..

2) De Vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming werd in 1973 opgeheven en voortgezet als de Stichting 'Klāyn

van de tehuizen iets te regelen, 'opdat ze allen werken in de geest van Onderlinge Vrouwenbescherming en niet ontaarden in liefdadigheidsinstellingen, die niets dan den naam met ons gemeen zouden hebben en ons een verwijt zouden doen verdienen, (...), dat we 't kwaad in de hand helpen werken.'¹⁾

OV verwees niet alleen naar haar eigen tehuizen, maar ook naar plaatselijke kleine tehuizen, het Leger des Heils of naar Zetten.

2.2. FIOM

De FIOM, oorspronkelijk de 'Nederlandse Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar kind'²⁾, is in 1930 tot stand gekomen onder auspiciën van het Ministerie van Arbeid, Handel en Nijverheid (omdat toen de sociale verzekering onder dat ministerie ressorteerde), en op initiatief van de voorzitter van de UVOM.³⁾ Aanleiding voor de oprichting was het ontwerp ziektewet van 1929; Het oorspronkelijke voorstel daarvoor was om ook de ongehuwde arbeidster tegen de kosten van bevalling en verpleging in verband daarmee te verzekeren; dit is echter door toedoen van konfessionele en rechtse kringen afgewezen. De minister deed toen de toezegging dat, als het partikulier initiatief stappen tot verbetering in de situatie van de ongehuwde moeder zou ondernemen, de regering bereid was dit met subsidie te ondersteunen. De oprichting van de FIOM was het antwoord op deze toezegging. De taak van de FIOM werd de koördinatie van de

Henegouwen' in Rotterdam.

1) 7e Algemene Vergadering Nationale Vrouwenraad, 1907, p.37.

2) Tegenwoordig heet het: Nederlandse vereniging van organisaties voor hulpverlening bij zwangerschap en alleenstaand ouderschap FIOM.

3) Een soortgelijke organisatie als de FIOM, maar alleen voor Amsterdamse instellingen, opgericht in 1921.

hulpverlening en de financiële steun. Terwijl er in 1929 van de 3000 ongehuwde moeders er 500 niet de hulp ontvingen die zij nodig hadden,¹⁾ kregen in 1939, dus na de oprichting van de FIOM, alle 1600 vrouwen, die hulp nodig hadden, deze ook daadwerkelijk. Hiervan werden 800 vrouwen in een tehuis verpleegd en 800 hadden contact met een der bij de FIOM aangesloten verenigingen opgenomen. Nog eens 800 vrouwen behoeften volgens de FIOM geen financiële hulp, omdat zij in konkubinaat leefden of hulp uit eigen kring ontvingen.²⁾

De FIOM moest het echter zonder de toegezegde rijkssteun doen, daar deze wegens de economische recessie niet verleend werd. Pas in 1955 stond er voor het eerst een post op de begroting: 'subsidie ten behoeve van de zorg voor de ongehuwde moeder'. Vanaf 1960 wordt de plaatsing in een tehuis eventueel betaald door sociale zaken. De Algemene Bijstandswet van 1962, die in 1965 in werking trad, hief de weldadigheidsinstellingen als zodanig op, en maakte materiële bijstand van behoeftigen tot overheidspllicht.

1) Over het aantal ongehuwde moeders bestaan geen eksakte cijfers, wel over het aantal onwettig geboren kinderen. Berekeningen van de gezondheidsraad vermelden ongeveer 3000 ongehuwde moeders in 1929 en ongeveer 2400 in 1939.

2) FIOM, jaarverslag 1939.

3. Tehuizen voor ongehuwde moeders.

Het grootste probleem van de (a.s.) ongehuwde moeder was de huisvesting. vanwege de schande kon zij vaak niet langer in haar oude omgeving blijven en moest zij al of niet vrijwillig, in elk geval tijdelijk ander onderdak zien te vinden. Men vreesde dat de vrouwen dan in slechte handen zouden vallen; vandaar dat de tehuizen een centrale plaats kregen in de hulpverlening aan ongehuwde moeders. Aan de tehuizen werd bovendien een belangrijke heropvoedende taak toegekend.

Indien de moeder geholpen wilde worden - en de meesten hadden geen andere keus dan opname in een tehuis -, moest uit haar houding iets blijken van bereidheid tot schuldelging. Zo niet, dan werd haar verblijf een bijna ondraaglijke last. Men vond het vooral belangrijk om deze, in zedelijk opzicht "slechte" meisjes ervan te weerhouden om in herhaling te treden. Veel was er dus op gericht om nieuwe, ongewenste seksuele relaties te voorkomen. Dit was slechts mogelijk door de meisjes in hun vrijheid van bewegen en handelen te beknotten. Men kon hen niet aan zichzelf overlaten, getuige de eerste "misstap".¹⁾ Het bestuur van het tehuis, in de persoon van de directrice, stelde zich verantwoordelijk voor het (seksuele) gedrag van de opgenomen 'meisjes'. De term 'meisjes' illustreert in dit geval de paternalistische verhoudingen in de ongehuwde moeder zorg.

3.1. Tijdelijke en permanente huisvesting.

Voor ons onderzoek is het interessant te weten in hoeverre de zorg om de huisvesting van ongehuwde moeders alleen op tijdelijke of ook op meer permanente huisvesting betrekking heeft.

Een poging om de huisvestingsproblemen van ongehuwde moeders op te lossen en tevens moeder en kind zo lang

1) H.F. Heymans, C.J.B.J. Trimbos, a.w., p.190.

mogelijk bij elkaar te laten blijven is het tehuis voor werkende ongehuwde moeders geweest. Meestal konden hier de vrouwen met hun kinderen wonen tot aan de schoolplichtige leeftijd van het kind. Terwijl de moeder werkte werd het kind in het tehuis verzorgd en als zij van haar werk terug kwam, nam zij voorzover mogelijk, de verzorging van haar kind weer op zich.

Na de tweede wereldoorlog werd steeds dringender voor de oprichting van tehuizen voor werkende ongehuwde moeders gepleit, met name in de grote steden.

Het eerste tehuisje in die geest was in 1931 in Amsterdam opgericht, maar tijdens de oorlog weer opgeheven.

De St. Hubertusvereniging volgde in 1941 met een dergelijk initiatief.

Tehuizen voor werkende moeders werden ook als nazorg - in verband met de grote kans op recidivisten - van belang geacht.

Uit een in het kader van de UVOM gehouden enquête bleek dat alle amsterdamse verenigingen het dringend noodzakelijk achtten, dat een uitbreiding van de goede woongelegenheid voor de ongehuwde moeder urgent was. Vooral die verenigingen die een tehuis voor moeder en kind beheerden, spraken zich uitdrukkelijk uit voor meer tehuizen voor werkende ongehuwde moeders.¹

1) M. E. H. C. M. Van der Steen-Bloemen (presidente van de St. Hubertusvereniging te Amsterdam), 'De nazorg voor de ongehuwde moeder', in: De nazorg voor de ongehuwde moeder. Inleidingen gehouden in de algemene vergadering van de R.I.O.M., op 18 oktober 1950, pp. 11, 15.

De UVOM verenigde in 1950 negen amsterdamse instellingen. M.n. Tehuis Annette, Beth Palet en Sint Hubertus, bovendien ook OV en het Leger des Heils, pleitten voor tehuizen voor werkende moeders. Hulp voor Ontbehuisden en Zedenopbouw spraken over meer woongelegenheid. Ook de acht katholieke doorgangshuizen in den lande pleitten voor dergelijke tehuizen, althans in de grote steden, hen ontbraken echter de financiële middelen.

Heymans en Trimbos kritiseerden de tehuizen voor werkende moeders omdat er te weinig ruimte voor eigen verantwoordelijkheid van de moeders zou zijn en de verhouding tussen moeder en kind niet ideaal zou zijn omdat ze in twee aparte - (moeder- en kindergroepen) werden ingedeeld, waarbij het contact tussen beide volgens vaste regels verliep.

Desondanks kenden zij deze tehuisvorm een zekere betekenis toe. 'Het was namelijk een duidelijk pogen om de meisjes ook na de eerste moeilijke periode te blijven helpen door hen een soort heropvoeding of nazorg te geven. Men liet de meisjes niet los en trachtte tot reële en blijvende oplossingen te geraken. Dit soort tehuizen hebben ertoe bijgedragen om belangstelling en begrip te vragen voor de nietgehuwde moeder zelf. Juist in deze tehuizen is de gedachte aan nieuwere vormen van hulp geboren.'¹

In de zeventiger jaren lijkt de belangstelling voor tehuizen voor werkende moeders weer af te nemen en te verschuiven naar de kinderopvang, in de vorm van totaalkreches. Ongehuwde moeders en hun kinderen worden dan in het gemeentelijke toewijzingsbeleid als gezin aangemerkt, en hebben in die zin recht op een woning. (Vergelijk p. 83 tehuis Annette en noot 2)

1) H.F. Heymans, C.J.B.J. Trimbos, a.w., p.209.

3.2. Sint Hubertus te Amsterdam ¹

De Sint Hubertusvereniging werd opgericht door Hubertus van Nispen tot Sevenaer, katholiek geestelijke en een van de pioniers van de sociale aktie. (1836-1897)

In 1886 richtte hij op het Begijnhof het Sint Hubertusbureau op, 'het welk ten doel had, de verschillende noodlijdenden den weg te wijzen waar en in welke inrichtingen, gestichten enz, hulp voor hen te verkrijgen was en des noods zelf helpend te steunen.'

Spoedig echter werd aan dat bureau het liefdewerk verbonden om R.K. vrouwen en meisjes, wier deugd het dreigendst gevaar liep, uit de zonden te redden. Een R.K. doorgangshuis bleek noodzakelijk.²

Kort voor zijn dood in 1897 richtte Van Nispen daartoe de Sint Hubertusvereniging op, deze opende een doorgangshuis in 1898 aan de Prinsengracht 196.

In 1923 kwam er een fusie tot stand van St. Hubertus en een afdeling van de R.K. Meisjestebscherming: St. Marg. van Cortona, welke laatste als afdeling "Stadsonderzoek"

1) De nieuwbouw voor de Hubertusvereniging aan de Plantage Middenlaan door het Architectenbureau van Eyck en Bosch, is indirect de aanleiding geweest voor de keuze van ons afstudeerwerk. Zie voor mooie plaatjes: F. Strauven, 'Plaats voor wederkerigheid. Het moederhuis, architect Aldo van Eyck. Huis voor alleenstaande ouders en hun kinderen.' in: Wonen-TA/BK, nr 8, mei 1980, pp. 11-30.

2) Nationale tentoonstelling van Vrouwenarbeid, verslag van de 3daagsche samenkomst tot bevordering van der openbare zedelijk heid, Amsterdam 1898, pp. 111-112.

Ketten en Beth-Paël waren n.l. protestant.

(kraambezoeken) bij St. Hubertus werd ondergebracht. In 1923 kreeg de vereniging ook een vastere financiële basis, dankzij een betere subsidieregeling in samenhang met het aantal verpleegdagen, als gevolg van de oprichting van de UVOM in 1921.

In 1926 verhuisde de vereniging naar de Plantage Middenlaan 33 en verklaarden de Zusters van de Voorzienigheid zich bereid de zorg voor de huishouding op zich te nemen.³

Aanvankelijk vertbleven de moeders na de bevalling 3 maanden in het tehuis en de kinderen tot hun derde jaar. In 1939 werd het kleuterhuis geopend, voor kinderen van 3 tot 6 jaar. Hierdoor kreeg de vereniging niet alleen meer greep op de zorg voor de kinderen maar was er ook intensiever kontakt met de moeders, die hun kind dagelijks konden bezoeken. Bovendien werden er vier kamers voor werkende moeders ingericht.

St. Hubertus had⁴ bezwaren tegen, dat de moeders na 3 maanden alleen op een kamer gingen wonen, maar een interne betrekking of onderdak bij familie was niet altijd mogelijk. Wat overigens die bezwaren waren is ons niet bekend. Er was dus een grote behoefte aan langer onderdak en die vier kamers waren bij lange na niet voldoende. Toen in 1941 het aangrenzende pand, Plantage Middenlaan 35, gekocht kon worden, werd hier plaats gemaakt voor 30 moeders die langer dan 3 maanden bij hun kind konden blijven. (vergelijk p.67)

'In de opvattingen en regels die dit "doorgangshuis" beheersten gaf de christelijke liefdadigheid ongeremd uiting aan haar bevoogdend paternalisme. De ongehuwde moeder moest van haar "zonde" gelouterd worden, en terug op het rechte pad gebracht worden door discipline, gebed en arbeid. Ze moest niet alleen zorgen voor haar kind, maar ze moest zich tevens voor een goed deel onderwerpen aan de kloosterdiscipline van de religieuzen die het tehuis bestuurden. Ze werd belast met allerlei huishoudelijke taken binnen het tehuis, genoot slechts een beperkte uitgaansvrijheid, en werd uitbesteed als dienstbode in (katholieke) gezinnen. Het karige loon

1) M. van der Steen-Bloemen, riom 1950, a.w., pp. 20-21

dat ze hier ontving moest ze afstaan als alimentatie voor haar kind, hetzij in het tehuis, hetzij bij pleegouders.¹

In 1950 doet de presidente van de St. Hubertus vereniging verslag van het tehuis voor werkende ongetrouwde moeders aan de FIOM.² De vergoeding, die de moeders geven, is er op berekend, dat zij na het aflossen van haar schuld kunnen sparen voor de toekomst. De moeders vormen samen één groot gezin, op basis van vertrouwen genieten zij een grote vrijheid. Zij verzorgen zelf haar kind, zoveel als haar werk dit toelaat. Zij mogen regelmatig haar kind mee uit nemen, ook op vakantie, weekends en bij feestelijke gelegenheden in het ouderlijk huis.³ Met dit laatste hoopt men dat moeder en kind uiteindelijk weer bij haar ouders worden opgenomen.

Duidelijk wordt dat de regels versoepeld zijn maar er nog steeds sprake is van paternalistische/autoritaire verhoudingen, de vrijheden zijn niet vanzelfsprekend maar worden als gunsten toegestaan.

De volgende cijfers illustreren dit misschien:

Van de 134 ongehuwde moeders die tussen 1941 en 1950 het tehuis, na kortere of langere tijd (van 3 maanden tot 6 jaar) verlieten, zijn 28 moeders 'die door hun gedrag en verkeerde invloed ons huis moesten verlaten', dat is bijna 21%. Opvallend is daarbij de daling van het aantal per jaar:

in 1941	9
1942	10
1943	4
van 1944 tot 1948	1 per jaar
1949 en 1950	geen

Als er minder regels zijn, zijn er ook minder mogelijkheden tot misdragingen.

Cijfers over de jaren daarna zouden uitsluitsel moeten geven over de vraag of deze daling vertekend is door de oorlog of dat zij tendentieel is, een mogelijk teken van de veranderende houding ten aanzien van de ongehuwde moeders.

1) F. Strauven, a.w., p. 27, noot 1.

2) v.d. Steen-Bloemen, a.w., p. 22.

3) Idem, p. 23. zie ook bijlage. p. 77

Met de komst van een nieuwe directrice, mej. M. Coenders, transformeerde het tehuis tot een soort pension dat voor onteperkte tijd (in de praktijk ⁶jaar) soms 60 moeders tegelijkertijd onderdak verleende.

'De kinderen werden gegroepeerd in verticale leeftijds-groepen en de veelal uitwerkende moeders werden niet langer bevoegd en geculpabiliseerd, maar in een familiale sfeer "opgevoed tot volwassenheid".¹

Krachtens de bijstandswet werd de

Sint Hubertusvereniging die haar werkingsgelden tot dusver in hoofdzaak uit liefdadigheid betrok, een volledig door de overheid gefinancierde maatschappelijke instelling, ressorterend onder de sociale revalidatie. De nadien uitgewerkte bijstandsnormen lieten ook toe het personeelsbestand tot 60 personen op te drijven en een groot aantal gekwalificeerde begeleiders aan te trekken.²

Toen tenslotte het Amsterdamse Centraal Bureau Huisvesting 'circa 1968 de ongehuwde moeder als een gezin begon te beschouwen, en haar zoedoende binnen de gangbare termijnen een woning kon toewijzen,³ bleef 'hubertus' niet langer een tehuis maar werd een opvangcentrum voor alleenstaande ouders wier situatie hoe dan ook dermate problematisch is dat ze een tijdelijke opvang en begeleiding nodig hebben. Het huis biedt sindsdien niet langer een onteperkt, maar een tijdelijk verblijf van gemiddeld een half jaar aan een beperkt aantal ouders en hun kinderen die bij de oplossing van hun specifieke moeilijkheden begeleiding geboden wordt door passende deskundigen. Het biedt een voorlopig "binnen" aan een voortdurend veranderende groep van circa 94 personen: 16 ouders, alsnog moeders, en 78 kinderen: naast die van de opgenomen ouders ook een 62-tal kinderen van extern wonende en werkende alleenstaande ouders: 20 babies, 50 kinderen van 1 à 6 jaar en 8 kinderen van 6 à 12 jaar.³ De kinderen worden in een 24 uren kreupe opgevangen, d.w.z. een kreupe waar de ouder ze ook s'avonds of in het weekend heen kan brengen.

1) F. Strauven, a.w., p. 27, noot 1.

2) Ibidem, noot 2.

3) Idem, pp. 12-13.

73

In 1972 verdwijnt niet alleen de Sint uit de naam van de instelling maar wordt ook de hulpverlening gewijzigd, de Rogeriaanse therapievorm doet zijn intrede. Via 'gesprekken of "trainingen" worden de "cliënten" geacht tot een inzicht in hun eigen specifieke problematiek te komen, en er zelf antwoorden op te vinden, om zodoende te leren hoe ze hun eigen lot kunnen bepalen, en hoe ze zich opnieuw zelfstandig en weerbaar kunnen opstellen in de maatschappij.¹

Niet alleen de cliënten worden getherapeutiseerd, ook de staf; bovendien vond er ook in 1972, een vergaande democratisering plaats.

1) F. Strauven, a.w., p. 14.

74

Bijlage 'St. Hubertusvereniging', p. 71, noot 3.

Van 1941 tot 1950 zijn in St. Hubertus opgenomen

	368 ongehuwde moeders
Hiervan zijn nu in huis	13 ongehuwde moeders
<hr/>	
Van deze	355 ongehuwde moeders
gingen met hun kind naar de ouders	85
met hun kind naar familie	51
moeder naar de ouders — kind in Hubertus	20
moeder in betrekking voor dag en nacht — kind in Hub.	9
kind overleden — moeder naar huis	13
samen in betrekking	8
getrouwd	8
samen in andere inrichting	6
kind in andere inrichting, moeder naar huis	5
vóór de bevalling terug naar huis	3
vóór de bevalling naar andere inrichting	3
samen naar de vader van het kind (gehuwde man)	2
zelfstandig wonen + kind	2
moeder overleden	1
afstand	1

dit zijn 217 moeders.

De overige 138 gingen naar ons tehuis voor werkende ongehuwde moeders.

Behalve deze kwamen er 11 alléén voor de bevalling of moesten eerder worden opgenomen; 18 met haar kind, dat reeds elders was geboren. In 9 jaar zijn er dus 167 moeders opgenomen in het tehuis voor werkende moeders.

Van deze 167 zijn er thans in huis 33, de overige 134 verlieten in die 9 jaren na kortere of langere tijd dit huis.

Hiervan bleven: 36	3 maanden
25	6 maanden
41	1 jaar
29	2 jaar
10	3 jaar
8	4 jaar
7	5 jaar
11	6 jaar

Van deze 134:

konden om hun gedrag niet in ons huis blijven	28	} Dit kon dus onder 3 mnd. niet, maar later wel
samen naar de ouders	46	
samen naar familie	20	
getrouwd	20	
kind overleden, moeder naar huis	8	
moeder overleden	1	
samen in betrekking	6	
zelfstandig	5	

134

3.3. Tehuis Annette, te Amsterdam.

De oprichtingsjaren.

Tehuis Annette werd in 1905 opgericht als toevlucht voor ongehuwde moeders en onverzorgde zuigelingen, op initiatief van OV*, met name het bestuurslid Annette Versluys-Poelman (1853-1914), aan wie het tehuis haar naam te danken heeft.

'Het was de eerste toevlucht in ons land gegrond op vrijzinnige denkbeelden en het principe, dat het beter is de ongehuwde moeder onder behoorlijk toezicht in de maatschappij te laten, dan haar te plaatsen in een gesticht, waar ze tijdelijk geheel afgesloten is van de buitenwereld.'¹

'De eerste doelstelling van Annette luidt: "de heerschen- de vooroordelen omtrent de ongehuwde moeder en het buiten echt geboren kind te doen verdwijnen". De tweede doel- stelling, "de duurzame verzorging van minderjarigen", werd ingegeven door de zorg om moeder en kind zo veel mogelijk contact met elkaar te laten houden.'²

Mevrouw Versluys ging uit van 'het denkbeeld, dat niemand bevoegd is te oordelen over een daad, waarvan de motieven vrijwel onbekend blijven en waarvan de gevolgen, die alleen drukken op de vrouw, soms tragisch genoeg zijn om een geheel mensenleven te verwoesten.'³

Onder invloed van de feministiese Annette Versluys voerde het tehuis een, zeker voor die tijd, nonkon- formisties beleid: zoals blijkt uit het volgende citaat uit het eerste jaarverslag: 'Wat verder zal opvallen is de verschillende wijze waarop hulp is verleend.

1) A.B. Scheltema Beduin-Hesterman, Bij de dood van mevrouw Annette Versluys-Poelman, mrt 1914.

2) E. Binsbergen, J. de Haan, De vereniging Tehuis Annette 1905 - 1980 van emancipatorische vrouwen vrijwillersorganisatie, opgericht als toevluchtsoord voor ongehuwde moeders, tot semi-professionele welzijns- instelling voor alleenstaande vrouwen en hun kinderen. Amsterdam 1980, p.7.

3) Jaarverslag 1905-1906.

*) In 1908 werd Tehuis Annette een zelfstandige vereniging.

wij menen dat dit op den duur de kracht van ons huis en de vruchtbaarheid van ons werk zal blijken te zijn. Wij wensen ons niet aan regels te binden, noch omtrent het hebben van één of meer kinderen, noch omtrent den tijd van het verblijf, maar dit alles en nog meer in ieder bijzonder geval te beoordelen, ten einde niet genoodzaakt te zijn mensen van vlees en bloed op te offeren aan geschreven wetten en reglementen.'¹

Na de dood van Annette Versluys in 1914 en het inzakken van de vrouwenbeweging, na de invoering van het vrouwen- kiesrecht, verstart het beleid van Tehuis Annette.

Er worden meer regels ingesteld en geleidelijk verdwijnt de vrouwen emancipatiestrijd uit het oog.

De sociaal-ekonomiese verschillen tussen opgenomenen en bestuursleden gaan zwaarder wegen in de omgang met elkaar, dan het feit dat ze hun vrouw zijn delen. 'De opgenomen vrouwen zijn voor het overgrote deel dienst- bodes en huishoudsters; de bestuursleden zijn bemiddeld genoeg om er zelf dienstbodes op na te kunnen houden. De solidariteit maakt plaats voor een burgerlijk-nor- matieve en daarom vaak betuttelende aandacht van de bestuursleden voor de ongehuwde moeders en hun kinderen.'² Vijftig jaar na de oprichting wordt het verschil in op- vatting nog eens bevestigd: 'Ik moet U eerlijk zeggen dat zij wel heel ver durfden te gaan in 1905 en dat wij nu wel eens last hier mee hebben. Wij zullen open moeten blijven staan voor haar vingerwijzing, haar onconven- tionele durf en mildheid.' (van de oprichtsters namelijk.)³ Wij zullen nu enkele van die regels en de ontwikkelingen in de organisatie van het tehuis de revue laten laten. Achtereenvolgens: de opnamevoorwaarden, de verblijfs- duur, de regels tijdens het verblijf, het personeel, de nazorg, de afdeling voor werkende moeders en de (ver)huisgeschiedenis.

1) Idem

2) E. Binsbergen, J. de Haan, a.w., p. 15.

De aangehaalde passage slaat op de periode 1914-1945. Zie ook de bijlage met beroepen van de ongehuwde moeders tijdens de dertiger jaren.

3) Vereniging Tehuis Annette, Bij het gouden jubileum 1905-1955, herdenkingsrede van de Presidente M. de Meyer - van der Waerden.

Opnamevoorwaarden.

In de eerste jaren na de oprichting luidde de officiële huisorde als volgt: 'Het is gewenscht dat elke verpleegde 3 stel ondergoed en 2 hoge boezelaars meebrengt; iedere verpleegde moet bij haar opname in de inrichting onmiddellijk een bad nemen en zulks wekelijks herhalen op den daartoe bestemden dag. Bij weigering wordt zij niet opgenomen of uit het Huis verwijderd.' Het tehuis is open voor alle gezindten.

Alleen die moeders die geen afstand wilden doen en het kind wilden erkennen en kostgeld betalen, werden in het tehuis toe gelaten. In de loop der jaren versoepelt het opname beleid ten aanzien van afstandsmoeders. Nadat het bestuur voor het eerst na 10 jaar heeft meegewerkt 'meisjes' onderscheiden in drie kategoriën: ten eerste, zij die haar kinderen liefhebben; ten tweede zij die ogenschijnlijk onverschillig zijn; en ten derde, 'degenen voor wier kinderen het een zegen zou zijn indien ze voor goed onttrokken worden aan de invloed der moeder, door ze af te staan aan pleegouders. (...) Dat zijn die meisjes, waarvoor het kind een lastige bijzaak is, ongewenst en onbemind.'¹

Na het van kracht worden van de adoptiewet in 1956, neemt het aantal afstandmoeders o.q. neutraal terrein baby's toe.

Verblijfsduur.²

Oorspronkelijk was de opzet dat de moeder tot zes weken na de bevalling bleef en dan naar een werkring vertrok. Het kind bleef aanvankelijk acht weken in het tehuis en ging dan naar een pleeggezin, dit werd al spoedig niet in het belang van de kinderen geacht en hun verblijf werd verlengd tot een jaar.* Vanaf 1911 schommelt het verblijf jarenlang tussen vier en zes jaar, en in de zestiger jaren wordt de maximum leeftijdsgrens 12 jaar. De opvattingen over de verblijfsduur van de moeders wisselden de eerste jaren ook veelvuldig maar op den duur werd die vastgesteld op drie maanden na de bevalling. (Vanaf de 60er jaren ook wel langer, bijv. bij hele jonge moeders.)

1) Jaarverslag 1914-1915.

2) Zie bijlage 'aantal verpleegdagen', p. 86.

*) langer was i.v.m. de kleine behuizing niet mogelijk. De opname in pleeggezinnen werd gezien als een noodoplossing.

in een geval van 'vol-
omen afstand', gaat
van de

HET „TEHUIS ANNETTE” te AMSTERDAM Alberdingk Thijmstraat 36, (Halte lijnen 1, 3 en 6)

neemt ongehuwde moeders op van alle gezindten en uit het geheele land vóór en na haar bevalling en haar kinderen tot het eerste levensjaar. In enkele gevallen ook langer.

Voorwaarde van opname:

1. Papieren: Geboorteakte, Bewijs van gezondheid. Voor meisjes buiten Amsterdam woonachtig verhuisbiljet, (zonder papieren geen opname).
2. Kleding: 3 stel Ondergoed, 2 hoge Boezelaars. N.B. De kleding voor de kinderen wordt door de inrichting verstrekt.
3. Duur van het verblijf: De moeder moet bij het kind blijven tot het 3 maanden is.
4. Over het opnemen van zuigelingen zonder de moeder berust voor elk geval de beslissing bij het Bestuur.
5. Betaling: In bijzondere gevallen beoordeelt het Bestuur hoe hoog de verpleegkosten zijn; zij bedragen in den regel:

a. Voor een volwassene	... f 5.— à f 6.—	per week;
b. Voor een zuigeling	... „ 3.50 „ „ 5.—	„ „
c. Voor een moeder met kind	... „ 6.— „ „ 7.50	„ „

 Verpleegkosten bij vooruitbetaling, den eersten keer 2 weken. Verdere inlichtingen verstrekt de Directrice.

Spreekuur Directrice alle werkdagen 11—12 uur.

INTEEKENBILJET.

De ondergeteekende wenscht lid te worden van het „Tehuis Annette” met een jaarlijksche bijdrage van f

Gift in eens van f

WOONPLAATS:

NAAM:

2e Penningmeesteresse: Mevr. A. CATENIUS-v. d. KAAJ.
Adres: „Tehuis Annette”, Alb. Thijmstraat 36.

Het verblijf.

In een rondschrijven in 1946 met het verzoek om financiële bijdragen wordt het verblijf als volgt geschetst: 'De a.s. moeder kan enige tijd vóór de bevalling komen en keert na de bevalling, na ca. tien dagen, met haar kind terug in het Tehuis waar de moeder drie maanden blijft om haar kind zelf te voeden, daarna verlaat de vrouw het huis om te gaan werken. Zij verplicht zich om een deel van haar verdienste voor haar kind te betalen. De kinderen zijn leeftijdsgewijs in vijf groepen ingedeeld, die hun eigen slaap- en speelkamers en hun eigen verzorgsters hebben.' De moeders hebben tot in de zestiger jaren een vaste dagindeling.¹

6.15 opstaan
 6.45- 7.15 baby voeden
 7.30- 8.00 ontbijten, bedden opmaken
 8.00- 8.30 baby baden
 8.30- 9.45 huishoudelijke taken
 9.45-10.00 koffie
 10.00-10.45 baby voeden
 10.45-12.30 huishoudelijke taak
 12.30- 1.00 warm eten
 1.00- 1.45 afwassen en opruimen
 1.45- 2.30 baby voeden
 2.30- 3.30 vrij
 3.30- 5.00 naaien
 5.00- 5.45 baby voeden
 5.00- 6.30 opknappen, tafeldekken
 6.30- 7.00 broodmaaltijd en opruimen

Personeel.²

In de loop van de jaren is het betaalde personeelbestand steeds uitgebreid. Zij komen in plaats van de vrijwilligsters, bestuursleden, die aanvankelijk al het werk dat niet de direkte verzorging van moeders en kinderen betrof, op zich namen. De uitbreiding van het tehuis heeft hier wel iets mee te maken maar in mindere

1) In hoeverre die dagindeling in de loop der jaren gewijzigd wordt is ons niet bekend. Dit voorbeeld is in elk geval vóór 1945 gehanteerd. Uit E. Binsbergen, J. de Haan, a.w., p. 23. vergeleken met andere tehuizen, zoals Beth-Palet zouden de moeders minder huishoudelijke taken hebben.

2) Idem, pp. 9, 17, 21, 29, 31.

mate dan de wijzigingen in de hulpverlening in de vijftiger en zestiger jaren.

Bij de oprichting is er slechts een betaalde kracht, de direktice, een verpleegster van beroep.

Vier jaar later komen er een huishoudster en een helpster bij. In 1917 zijn er naast de direktice, een hoofd kinderkamer en drie helpsters aanwezig, in 1942 zijn er zeven helpsters. Zij zijn allen verpleegsters, die witte uniformen dragen en woonruimte binnen de instelling hebben. Door de economische crisis/Is verdere uitbreiding van het personeelsbestand financieel niet mogelijk. De gestandaardiseerde wijze van werken, de strakke dagorde waarin de moeders meewerken in het huishouden werken personeelbesparend.

In de vijftiger en zestiger jaren wordt de personeelsomvang drasties vergroot. Rond 1955 zijn er dertig mensen in dienst van Tehuis Annette, elf jaar later bedraagt alleen al het aantal kinderwerkers twintig, (tegen zeven in 1940). Deze uitbreiding hangt nauw samen met de uitbouw in het hulpverleningspakket en betekent het einde van Annette als vrijwilligers organisatie.

Voor w.o. IINazorg.

Na afloop van de drie maanden na de bevalling, zoekt Tehuis Annette een passende werkkring voor de moeders. Aanvankelijk streefde men er naar de moeder een baan te bezorgen waar ze haar kind mee naar toe kon nemen, dat lukt echter alleen in tijden van dienstbodenschaarste. Men achtte het van belang dat de band tussen moeder en kind steeds hechter werd, de moeder kon dan ook al haar vrije tijd in het tehuis met haar kind doorbrengen. Vanaf 1925 gaan de bestuursleden zich systematies met de nazorg bezig houden, elke opgenomen vrouw heeft al tijdens haar verblijf contact met een bepaald bestuurslid die haar na haar vertrek blijft bezoeken.* Het volgen de staatje laat zien hoeveel kinderen met hun moeder meegingen in de dertiger jaren.¹

1) 18e jaarverslag 1932 en 1933; 19e jaarverslag 1936; 20e jaarverslag 1937; 21e jaarverslag 1938 en 1939.

*Vanaf 1955 houdt een maatschappelijk werkster zich bezig met de nazorg.

Jaar	1932	1933	1936	1937	1938	1939
Totaal aantal kinderen dat tehuis verliet	38	31	31	25	8	19
Totaal aantal kinderen dat met moeder mee ging	9	6	4	11	1	4
Met moeder op kamers	6	2			-	2
Met moeder in betrekking	-	-			1	2
Met moeder naar stichting Samenwerking ¹⁾	3	4			-	-

De andere kinderen gaan naar andere inrichtingen, familie of pleeggezin, of de moeder trouwt.

Een groot aantal kinderen wordt bij de grootouders opgenomen, vermoedelijk door de slechte economische omstandigheden die het betalen van pleeggeld bezwaarlijk maken, en ook door de toleranter houding jegens ongehuwde moeders. (1933)

Niet alle moeders mochten echter vanuit tehuis Annette kamers in Amsterdam gaan zoeken:

'Niet altijd mogen wij medewerken om een meisje in Amsterdam te houden, als de tijd van bevalling en voedingsperiode voorbij zijn. Wij hebben ook rekening te houden met het gemeentebelang, dat eischt, niet onnoodig diegenen, die veel kans hebben armlastigen te worden, in Amsterdam te laten blijven.' (1938)

Voor de ongehuwde moeder had een grote stad echter een zekere aantrekkelijkheid, door de anonimiteit, de grotere tolerantie.

In 1936 werd een van de moederkamers opgedeeld in vier aparte couchetten, hier konden vier moeders na haar drie maanden blijven wonen en voor en na haar werktijden voor haar kind zorgen. De kinderen sliepen op de kindersaal.

¹⁾ In de dertiger jaren werd melding gemaakt van de Stichting Samenwerking die woningen bezit (in elk geval in de Volkerakstraat) waar ongehuwde moeders met hun kind ^{kennelijk} terecht kunnen, na hun verblijf in het tehuis. In 1938 word de stichting opgeheven.

Na de tweede wereldoorlog werden er nauwelijks meer interne dienstbodes gevraagd onder andere vanwege de woningnood. Om de zelfde reden kon een kind ook niet meer bij grootouders of andere familie worden ondergebracht. Om deze redenen, en omdat men de behoefte had om de mogelijkheden voor de moeders om zelfstandig met het kind samen te wonen te vergroten, zocht men naar meer mogelijkheden om moeders (langer) met hun kind samen te laten wonen. Men trachtte bijvoorbeeld zoveel mogelijk moeders als dienstbode of kookster in het tehuis zelf te plaatsen.

In 1952 werd daarom een apart tehuis voor werkende moeders opgericht.

Afdeling tehuis voor werkende moeders.

De afdeling voor werkende moeders bestaat sinds 1952 en is gehuisvest in de Eerste Helmersstraat 40 in Amsterdam.

Toen in 1954 het hele huis ter beschikking kwam¹, leidde dit tot een hernieuwde bezinning op de bestemming van de ruimten en de organisatie van het tehuis. Als gevolg daarvan werden de banden met Tehuis Annette weer nauwer aangehaald, de afdeling kwam onder supervisie van de zelfde direktice en had geen eigen kinderleidster meer, maar hierin werd naar behoefte voorzien vanuit Tehuis Annette. Er kwam ruimte voor 8 moeders en 8 kinderen. De kinderen hadden samen een speelkamer, maar sliepen en aten bij hun moeder op hun zit-slaapkamer. Het gezamenlijke eten om zes uur in de gemeenschappelijke huiskamer werd afgeschaft.

Deze aanpak vereiste een selekte homogene groep,

¹⁾ Ver. Tehuis Annette, a.w., 1955, p. 10. En jaarverslag 1954, p. 21-23.

'lang niet alle moeders zijn bereid en in staat het daar-
toe nodige gemeenschapsgevoel op te brengen. Vele moeders
missen de energie en de innerlijke rust om zich na vol-
brachte dagtaak werkelijk aan hun kind te wijden op de
wijze als in dit tehuis van hen wordt verwacht.'

Als de kinderen de schoolplichtige leeftijd bereikt
hadden, moesten zij en hun moeders het tehuis verlaten.
Aangezien het een groot probleem voor de moeder was om daar-
na voor haar en haar kind onderdak te vinden, pleitte
de vereniging Tehuis Annette er - samen met de UVOM en
alle andere aangesloten tehuizen - bij het Centraal Bureau
Huisvesting voor 'om althans een combinatie van
ongehuwde moeders met enkele kinderen als "gezin" aan te
merken en voor zelfstandig woonruimte in aanmerking te
doen komen.'²

In de loop van de vijftiger jaren wordt het dankzij de
gespannen arbeidsmarkt steeds makkelijker voor vrouwen
met kinderen om werk te vinden, bovendien worden de
woningtoewijzingsregels ook soepeler. Tehuis Annette
speelt hier op in door de maximum leeftijd van de kinderen
steeds te verhogen en de kindergroepen ook voor kinderen
van alleenstaande vrouwen open te stellen, die niet
eerst als ongehuwde moeder in het tehuis waren opgenomen.
(Vanaf 1976 is de officiële benaming dan ook totaalkreche.)
'De Helmerstraatopvang beoogt nadrukkelijk de begeleiding
van de veelal jonge moeders bij hun eerste stappen in
de maatschappij, opdat, als zij werkelijk zich zelf-
standig gaan vestigen, die overgang geen onverwacht
grote problemen meebrengt.'¹ In de zeventiger jaren
is deze afdeling ^{inderdaad} geleidelijk getransformeerd in een
begeleide kamerbewoningproject.

1) E. Binsbergen, J. de Haan, a.w., p. 28.

2) Jaarverslag 1959. Volgens Binsbergen en de Haan ^{echter} krijgt de
alleenstaande vrouw met kinderen in het woningtoewijzings-
beleid van de gemeente Amsterdam vanaf 1950 een gelijke
plaats naast het woningzoekende volledige gezin. p. 25.

Vergelijk echter Hubertus, p. 72 Volgens T. Strauven pas in
1968

(Ver)huisgeschiedenis.

Tehuis Annette is vier maal verhuist op zoek naar
meer ruimte, hygiënieser omstandigheden en vooral
mogelijkheden om de kinderen langer te kunnen opnemen.
Bij de opening in 1905 is het tehuis gehuisvest aan de
Gerard Brandtstraat 16. Hier is ruimte voor zeven
moeders en tien kinderen.

Vervolgens verhuist het tehuis in 1908 naar de
Roelof Hartstraat 8, en in 1911 naar de Vondelkerk-
straat 10+12¹.

Vanaf 1915 slaagt het bestuur er voor het eerst in om
geld voor een eigen pand te reserveren. In 1916 kan
tehuis Annette haar eigen huis aan de Alberdingk Thijm-
straat 36-40 gaan inrichten. Tot aan 1946 blijft de
helft hiervan echter nog verhuurd.

Het huis biedt in eerste instantie ruimte aan tien
moeders en 24 zuigelingen. Na de bevrijding wordt het
huis op officieel verzoek uitgebreid en komt er plaats
voor 25 moeders en 60 kinderen tot vier jaar.²

In 1955 ondergaat het tehuis een verbouwing waardoor
er aparte slaapkamertjes voor moeder en kind samen,
gemaakt worden. Men hoopt hierdoor de band tussen
moeder en kind te verstevigen. 'Tot dan toe waren er
slechts enkele individuele verblijfsruimten, de meeste
moeders moesten op zale verblijven. Op deze kamertjes
kunnen zij zich terugtrekken en kunnen zij 's avonds
hun kindje mee te slapen nemen. Met de eigen kamertjes
wordt de langere verblijfsduur voor moeder en kind ook
beter verdraagbaar.'¹

Vanaf 1919 kreeg Tehuis Annette f1000,-- subsidie per
jaar van de gemeente Amsterdam, en vanaf 1920 kwam daar
rijkssubsidie bij. Voor de rest draaide het tehuis op
partikuliere giften.

Tehuis Annette is lid van de UVOM en de FIOM, en via
deze lid van de Nationale federatie, de Nederlandse
Bond tot Kinderbescherming.

1) E. Binsbergen, J. de Haan, a.w., p. 27-28.

2) Over dit 'officiële' verzoek is ons verder niets bekend.
Misschien had het iets te maken met de toename aan buiten-
echtelijke geboorten, na de oorlog?

beroepen van de ongehuwde moeders in tehuis Annette
in de jaren dertig.

Beroep	1932	'33	'36	'37	'38	'39
dienstbode	20	21	19	20	10	12
huishoudster	3	2	1	-	-	2
leerling verpleegster	2	1	-	-	1	1
buffetjuffrouw	3	-	-	-	-	-
kantoorbediende	1	3	-	-	-	3
spoelster	1	-	-	-	-	-
werkster	1	1	-	-	1	1
reizigster	1	-	-	-	-	-
caissière	1	-	-	-	-	-
leerlinge huishoudschool	1	-	-	-	-	-
foto laborante	1	-	-	-	-	-
portierster	-	1	-	-	-	-
strijkster	-	1	-	1	1	1
cartonnage werkster	-	1	-	-	-	-
naaister	-	-	2	2	3	3
hulp in de huishouding	-	-	-	1	-	-
kantoor juffrouw	-	-	2	2	-	-
waschmeisje	-	-	2	2	1	-
serveuse in lunchroom	-	-	-	1	2	-
onderwijzeres	-	-	1	-	-	-
kraamverzorgster	-	-	1	-	-	-
leerling handelsschool	-	-	1	-	-	-
vertonden aan zweminrichting	-	-	1	-	-	-
kinderjuffrouw	-	-	-	-	1	-
kookster	-	-	-	-	-	1
verkoopster	-	-	-	-	1	2
zonder beroep	3	4	2	3	2	2
Totaal aantal vrouwen (volgens jaarverslag)	39	36	32	33	23	28 (25) (30)

Aantal verpleegdagen van in Tehuis Annette opgenomen
vrouwen en kinderen, per jaar.

Jaar 19..	Aantal vrouwen	Verpleeg- dagen	Aantal kinderen	verpleeg- dagen
1907 /'08 /'09	28 27		31	
'16 '17	36 30	3523 3804	50 41	6191 6273
'20 '21 '22 '23 '25 '26 '27	29 25 30 32 41 33 36	4346 4838 3263 3241 3867	36 40 39 55 62 58 60	8290 9034 12976 13668 13687
'32 '33	39 36	3276 4071	71 67	14254 13139
'36 '37 '38 '39	33 33 25 30	4154 2058 1756 2703	57 54 49 56	10932 12595 11145 11942
'50 '64	42 38	2834 4713	92 103	22722 21330

Dat het aantal verpleegdagen van de moeders in 1933
(en '36) naar verhouding groot is werd geweten aan de
werkloosheid, zodat de moeders moeilijk een baan konden
vinden en daardoor langer dan drie maanden na de bevalling
in het tehuis bleven.

In 1938 heersde een roodvonkepidemie waardoor men geen
a.s. moeders kon opnemen.

4. In vogelvlucht

Als voornaamste referentie voor de hiervolgende paragraaf, hebben wij het in 1964 verschenen 'standaardwerk' van Heymans en Trimbos gebruikt. Alhoewel zij nu niet meer achter hun boek schijnen te staan, en ook vanuit bijvoorbeeld de Dolle Mina hoek zwaar gekritiseerd zijn,¹ geven zij volgens ons een goed beeld van de tendenzen in de ongehuwde moederzorg vóór de demokratiseringsbeweging en de invloed van de vrouwenbeweging aan het eind van de zestiger jaren.

In sommige tehuizen (niet alleen voor ongehuwde moeders), trachtte men het gezin te imiteren. Volgens Heymans en Trimbos ontbrak juist de gunstige aspecten van het gezin, 'nl. de persoonlijke aandacht, de affectieve verbondenheid, de individuele opvang en binding, de echte intimiteit en tegelijk de eigen vrijheid en het bewust zijn van een eigen aandeel te hebben in het gezin; waardoor een eigen verantwoordelijkheid tot stand komt.'² Het lijkt ons dat de auteurs de positieve eigenschappen van het gezinsleven enigszins overschatten of verheerlijkten, niettemin valt uit dit citaat al af te lezen waar het volgens hun naar toe zou moeten, en wat ook gebeurt is, namelijk kleinere groepen, meer persoonlijke verantwoordelijkheid, meer inbreng van professionele deskundigen in plaats van een zogenaamde vader en moeder. Door persoonlijk verantwoordelijk te worden voor de gang van zaken in het tehuis wordt de opgenomen medeplichtig aan haar eigen disciplinering. De normen worden geïnternaliseerd en geïndividualiseerd. De sfeer in een tehuis zou gelegenheid moeten geven:

- a. tot het dragen van eigen verantwoordelijkheid;
- b. voor een gevoel van persoonlijke vrijheid; c. om tot groepsvorming te komen; d. om de eigen persoonlijkheid te ontwikkelen; e. voor een zo gunstig mogelijke ontwikkeling van de relatie moeder-kind in die gevallen waar zeker niet tot afstand wordt overgegaan.'²

1) A.M. Philippens, Wie niet trouwen wil moet voelen.. Amsterdam, 1972, p. 2. Zij verwijt Heymans en Trimbos dat zij de ongehuwde moeder als 'fenomeen' beschouwen. D.w.z. dat de ongehuwde moeder iemand is met een

Een eigen hoekje om zich terug te kunnen trekken en een aparte slaapgelegenheid zou daarom van belang zijn, 'ook al zullen vele meisjes thuis niet de luxe hebben gekend van een eigen zit-slaapkamer'.¹

Heymans en Trimbos onderscheiden drie fases in de waardering van het ongehuwd moederschap.²

In de eerste fase wordt het feitelijk bestaan van het ongehuwd moederschap totaal genegeerd, in de zin dat 'iedere gedachte aan echte hulpverlening ondenkbaar was'. In de praktijk leidt dit ertoe dat vrouwen '(...) onder druk (worden) gezet om of een of andere manier van het kind af te komen', hetzij door middel van (illegale) abortus, hetzij door het kind bij familie of elders onder te brengen of zelfs te doden. In de lagere klasse zal het vaak zijn voorgekomen dat het kind als zusje/broertje van de moeder in het gezin van de grootouders werd opgenomen. Van enige hulp was geen sprake. Wanneer het niet lukte om een 'oplossing' te vinden, werd de ongehuwde moeder met kind in feite een uitgestotene.

De pioniers op het terrein van de hulpverlening aan de ongehuwde moeders werden gekonfronteerd met maatschappelijke tegenwerking, ingegeven door de bezorgdheid dat het ongehuwd moederschap in de hand gewerkt zou worden. (zie p. 57) Zij staan aan het begin van de tweede fase, onderdeel van de toen opkomende sociale beweging, waarin hulp werd verleend op basis van liefdadigheid. De hulp was zeer moraliserend, voorzover men trachtte de vrouwen te bekeren. De moeder moest boete doen, zij moest de konsekwenties op zich nemen van haar misstap en zich 'alle moeite (...) getroosten om haar kindje zelf groot te brengen'.

2) Heymans, Trimbos, a.w., p. 194.

1) Idem, p. 221.

2) Idem, pp. 45-48.

3) Binsbergen, de Haan, a.w., p. 4.

4) Heymans, Trimbos, a.w., p. 47.

Ook OV huldigde de opvatting dat 'moeder en kind samen horen' en de hulpverlening door OV is erop gericht om dit zoveel en zo langdurig mogelijk te realiseren, maar dit werd in eerste instantie meer ingegeven door meer emancipatorische motieven (zie p.62).

In de derde fase wordt de aandacht gericht op het wel en wee van het kind; wetenschappelijke inzichten, aangebracht door psychologie en pedagogiek, dienen ter legittimatie van de acceptatie van de mogelijkheid van afstand doen. In de plaats van de 'wraak' op de moeder, doordat zij moreel verplicht wordt zelf voor haar kind te zorgen, komt haar veroordeling tot slechte moeder, omdat 'zij haar kind ernstig tekort doet!'.¹ De adoptiewet (1956) ondersteunt deze ontwikkeling. De adoptie door pleegouders wordt vergemakkelijkt, de gezinseenheid wordt door de wetgevers belangrijker voor het kind geacht dan de moeder-kind band.

Er kan hier nog een vierde fase aan toegevoegd worden, namelijk het niet meer onderscheiden van ongehuwde moeders van om andere redenen alleenstaande ouders.²

Dat betekent dat alleenstaan tot probleem gemaakt wordt: 'Het is niet alleen het niet-gehuwd zijn van de moeder dat grote moeilijkheden geeft, maar vaak nog meer het feit dat zij alleen staat. (...) het alleenstaan maakt hen tot hulpbehoevende mensen.'³

Dit weerspiegelt zich ook in de praktijk van de huidige hulpverlenende instanties (zie p. 22,99).

Bewust ongehuwd moeders (en vaders), die ^{nu} het recht op-eisen om, buiten de maatschappelijk aanvaarde institutie van het huwelijk en het samenwonen, of in ieder geval in afwijking van de idee dat een kind een vader en een moeder nodig heeft, kinderen te krijgen en op te voeden, zijn minder afhankelijk van hulpverlenende instanties, naarmate de financiële en ruimtelijke mogelijkheden het toelaten hun keuze voor het ouderschap, alleen of in (vrouwen)woongemeenschappen, te realiseren.

1) Idem, p.48.

2) A.-M. Philippens, a.w.

3) Heymans, Trimbo, a.w., p. 214.

Terugkomend op het voorbeeld van 'Hubertus' en 'Annette' zien we dat beiden na de tweede wereldoorlog een soortgelijke ontwikkeling doormaken, ondanks hun oorspronkelijke ideologische verschillen, daarmee illustreren zij een algemene tendens in de ongehuwde moederzorg. Hubertus heeft een ontwikkeling doorgemaakt waarin het paternalistische, opvoedende en charitatieve karakter plaats maakt voor een - gedemocratiseerde - professionele therapeutische benadering, gebaseerd op de zelfstandigheid en verantwoordelijkheid van de moeders. In de zestiger jaren verkeert Hubertus in een soort overgangsperiode. Op het eerste gezicht lijkt het een gewoon woonhuis voor moeders en kinderen te zijn geworden. Veel is ons daar echter niet over bekend; er lijkt een wat lossere, minder star bevoogdende lijn gevolgd te worden, die nog niet zo streng op probleemgevallen selekteert, maar ook niet wordt 'opgevoed tot zelfstandigheid': een kardinaal verschil met een kollektief woonhuis.

Het einde van deze fase wordt gemarkeerd door het van staatswege ingrijpen met behulp van de Algemene Bijstandswet in 1965; met het centraliseren van de subsidiedistributie krijgt de overheid ook een controlerende greep op de tehuizen.

Hubertus wordt met de therapeutiseringsgolf weer een echt tehuis voor probleemgevallen met los daarvan een totaal-kreche. De verandering die het gebouw zelf ondergaat illustreert deze ontwikkeling duidelijk. Met de vertouwing eind zeventiger begin tachtiger jaren is het gebouw toegesneden op de opvang van probleemmoeders, waarvoor de ene vleugel is ingericht, gescheiden van de vleugel voor de totaalkreche, waar hun en andervrouws kinderen wonen. Tehuis Annette ontwikkelt zich evenals Hubertus, van vrijwilligersorganisatie tot een professionele welzijnsinstelling. Het hulpverleningspakket van Annette wordt sterk verbreed. Er worden niet langer uitsluitend ongehuwde moeders opgevangen maar alle alleenstaande

vrouwen met kinderen die in een probleemsituatie verkeren, en de kinderen van alleenstaande werkende ouders.

Ook Tehuis Annette wordt aan het eind van de zestiger jaren gedemokratiseerd.

Op dit moment heeft Tehuis Annette drie projecten die (sinds 1979) in organisatorische en personele zin gescheiden zijn, de crisisopvang (ook voor mishandelde vrouwen en vrouwen die willen scheiden), de begeleide kamerbewoning en de totaalkreche.

5. Konklusie

De hulpverlening aan ongehuwde moeders en hun kinderen met behulp van tehuizen valt samen met het moment dat de band tussen moeder en kind als iets natuurlijks wordt voorgesteld. Beter gezegd, de tehuizen zijn direct een instrument om moeder en kind aan elkaar te koppelen. De vader speelt hiertbij geen enkele rol, behalve om door een huwelijk van een ongehuwde moeder een gewone moeder te maken en in de kwestie van het onderzoek naar het vaderschap.

Eind vijftiger jaren is de moeder-kind relatie kennelijk zo vanzelfsprekend geworden dat er een verschuiving kan optreden naar de aandacht voor het kind alleen; afstand doen ten gunste van het kind zodat het in een gezin, met een moeder én een vader op kan groeien, wordt vergemakkelijkt.

De tehuizen voor werkende moeders die na de tweede wereldoorlog opkomen moeten het als mogelijk getto afleggen tegen de eigen woning voor de alleenstaande moeder met kind, waarvoor dan ook gepleit wordt bij de gemeentelijke huisvestingsturo's. De bijstandswet van 1965 maakt het perspectief op een eigen woning in financieel opzicht iets reëler.

Het tehuis blijft over voor de echte probleemgevallen, voor die moeders die het in de buitenwereld niet kunnen bolwerken, om wat voor reden dan ook.

IV	<u>VLUCHTHAVENS UIT DE BRANDING VAN HET GROOTESTADSLEVEN.¹</u>	93
1.	Waar de duivel huist: logementen.	93
2.	De bescherming van meisjes en vrouwen.	96
2.1.	De stationsdienst.	97
2.2.	De opvang in de vrije tijd.	98
2.3.	De huisvesting.	99
3.	De tehuizen en de bescherming van vrouwen en meisjes.	100
4.	Beschrijving van de tehuizen.	103
4.1.	Tehuizen, logementen voor vrouwen.	104
	- 'Te Huis', logement voor vrouwelijke personen, Amsterdam.	106
	- Tehuis voor Vrouwen, Rotterdam.	110
4.2.	Tehuizen en Sterhuizen, opgericht door de Union.	112
4.3.	Tehuis Tryfosa, Amsterdam	115
4.4.	Tehuizen voor werkende meisjes.	118
	- De Tehuizen voor werkende meisjes te Rotterdam.	120
5.	Konklusie.	124

1) naar M.J. Brusse, Een vluchthaventje uit de branding van het grootstadsleven, Rotterdam, MCMXXIX.

IV VLUCHTHAVENS UIT DE BRANDING VAN HET GROOTESTADSLEVEN.

1. Waar de duivel huist: logementen.

Aangekomen in een stad als Amsterdam, op zoek naar werk en huisvesting, kon men, mannen en vrouwen, echtparen en ongehuwde intrek nemen in een van de logementen. J.A. Tours maakte eind jaren tachtig een ooggetuigeverslag na een bezoek aan de logementen.¹⁾ Sommigen waren alleen toegankelijk voor mannen; het bezwaarlijke van logementen, waar ook vrouwen en echtparen of als gehuwd zich uitgevende paren kunnen verblijven, is dat het aantal vrouwen te gering is om een kamer te vullen, zodat zij allen door elkaar op dezelfde kamer slapen moeten. In de Toevlucht voor behoeftigen aan de Passeerdersgracht (opgericht in 1843) was wel een afzonderlijke zaal voor vrouwen, die 18 bedden bevatte, die gewoonlijk niet allemaal bezet waren. Wie meer dan een stuiver kon betalen. - de Toevlucht bood het goedkoopste nachtverblijf -, had de keuze tussen allerlei slaapsteden en logementen; die in den Duivelshoek gelegen, een buurt die volgens Tours dan die naam niet meer verdient, kostten zo'n 3,4,5, stuivers. De kosthuizen der Maatschappij voor den Werkenden Stand waren duurder, maar bevatten afzonderlijke kamertjes, die soms sinds 5 à 6 jaren door dezelfde gasten bezet zijn; zij hebben het aanzien van een gezellig tehuis. Het duurst, te duur voor de werkmans, waren de huizen van de Maatschappij voor Volkskoffiehuizen. 'Daar vinden we

1) 5 febr. 1887 wordt er een parijse enquête - commissie ingesteld sur la condition des petits logements en France et à l'étranger. De heer J.A.A.F. Markies de Ripert-Monclar maakte, als antwoord op die enquête, een ooggetuigeverslag na, samen met J.A. Tours een bezoek aan de volkslogementen te hebben gebracht. Tours geeft een beschrijving in: 'Volkslogementen in Amsterdam', gemeentearchief Amsterdam, persverz. Hartkamp, portefeuille LXIX, pp. 17.751 - 17.754.

Waarschijnlijk is J.A. Tours dezelfde, die samen met Hélène Mercier het werk van Toynbee in Londen, die de sloppenbuurten introk, in ogenschouw ging nemen, hetgeen aanleiding was tot de oprichting van 'Ons Huis' ter 'bevordering der volkswontwikkeling. Zie: F. Smit, Geboorte van de volkshuisvesting - een moeizame bevalling, in: wonen-TA/BK, nr. 13 1973, p.6.

onderwijzers en predikanten, mannen en vrouwen, mensen die een stil verblijf verkiezen boven het gewoel van een gewoon hotel'. Boven de beschotten tussen de kamers was een ijzeren hekwerk aangebracht, om te voorkomen dat men een kijkje bij de burens zou nemen. Vrouwen moesten zelfs 75 cent per nacht betalen. 'Door deze hoge som hoopt men in dit voor mannen en hunne vrouwen gebouwd logement ongehuwde juffrouwen te weren, vooral omdat zoo licht dames voor wie dit huis niet opgericht is, zich kunnen aanmelden.'

In de logementen in de Duivelshoek vinden 'zwerfers, bedelaars, verlaten vrouwen, reizende muzikanten, blinden met eene harmonica, kermisreizigers, kooplui, veedrijvers, modellen voor schilders, gewezen jonkheren en baronnen' een onderkomen. In een kranteartikel in 1886 beschrijft Tours het logement 'de Kroon', dat sinds 1870 zeer is verbeterd: 'Toen bevond zich hier een logement, dat in vuile hokken van kamers een vuil publiek herbergde en gelegenheid tot allerlei onzedelijkheid aanbood.(...) Onder de tien, die tot op dezen dag tussehen de Reguliersbreestraat, de Schapensteeg, de Reguliersdwarsstraat en Singel gevonden worden, (...), zijn er nog, die een denkbeeld van het oorspronkelijke huis kunnen geven.' In de gelagkamer van 'de Kroon' zit 'hier een vrouw die haar goed ver stelt, daar een man die aardappelenschilt, ginds een ander, die een briefkaart schrijft', in de keuken 'kan men een vrouw zien, die hare groenten toebereidt; een man die zijn visch schoonmaakt;'. In de nachtverblijven ' (slapen) de gehuwde paren (...) in eene afdeling, alwaar ook de ongehuwde vrouwen, wier getal echter niet groot is - ongeveer ééne in de twee weken - eene plaats vinden!! 'Elke bedstee vormt een afzonderlijk geheel en is begrensd door een houten beschoot, waarbinnen een stoel, eenig waschgoed, en een kist of koffer kunnen staan. Die beschotten gaan niet tot aan de zoldering, zoodat de lucht, die door een geopend raam wordt aangevoerd, van boven vrij spel heeft.'

1) J.A. Tours, Volkslogementen in Amsterdam.

2) Idem. .

3) J.A. Tours, Schetsen van liefdadige inrichtingen, Algemeen Handelsblad, 4 en 11 april 1886, gemeentearchief Amsterdam, persvers. Hartkamp, portefeuille LXIX, pp. 17.749-17.750.

Het logement de Kroon is het enigdat zijn gasten een vrije slaappleats aanbiedt. In de andere logementen in de Duivelshoek 'zijn kamers waar 4 à 5 ledikanten voor twee personen, en 2 à 3 voor "vrije kerels" - zoo heten de alleenlopende mannen - des nachts worden gebruikt en een gezelschap van 10 tot 14 personen mannen en vrouwen, zich ter ruste begeeft en opstaat als één groote familie.' In de Kroon was drank, 'voor menig ontslagen gevangene en vorigen bewoner van Ommerschans een groote verleiding', verboden. De opvoeding van de gasten werd ter harte genomen door ene heer Geel: zo gaan 'verhalen van die vrouw, eerst een ruw wijf, bij elk standje in de buurt te vinden en met opgestroopte mouwen zich werende, daarna, onder de invloed der voorkomende belangstelling en der prediking des heeren Geel, eene fatsoenlijke, ingetogen vrouw, voorbeeld voor allen uit de buurt.'¹⁾

Uitsluitend voor vrouwen toegankelijk was het logement 'Te Huis' aan de Prinsengracht no. 439, in 1856 opgericht door de Vereniging 'Ter verbreiding der Waarheid'.^{2) (1856 p. 106)} De situatie in de logementen, waarschijnlijk m.n. in de Duivelshoek, gaf blijkbaar aanleiding tot de vraag:

"Wat kan onze vereniging doen(om) in een stad zoo gezegend met weldadige gestichten en inrichtingen als Amsterdam, maar, waar altijd nog ontbreekt eene inrichting, waar vrouwelijke personen een fatsoenlijk, voor misleiding en verleiding veilig, tijdelijk verblijf kunnen vinden, zoo voor stadgenoten die daaraan behoefte hebben, alsook nog veel meer ten behoeve van degenen, welke van buiten af komen, en zonder vertrouwbare leiding of gids, alhier betrekkingen of diensten komen zoeken?"³⁾

1) Idem.

2) J. A. Tours, Volkslogementen in Amsterdam.

3) Mededeelingen over het 25 bestaan (van Te Huis, logement voor vrouwelijke personen), 1881. Gemeentearchief Amsterdam, nr. U 00784.

2. De bescherming van meisjes en vrouwen.

Overall loert het gevaar, het gevaar te vallen:

het gevaar dat meisjes, afgaande op advertenties, in café's in dienst komen, 'waar 't voor een jong meisje de rechte plaats niet (...)'¹ is, het gevaar dat zij, aangekomen in de stad, in handen vallen van verkeerde elementen, het gevaar dat zij op straat en in publieke gelegenheden verleid worden, of dat zij in logementen of huizen terecht komen waar de duivel huist....

De bescherming, het voorbehoeden voor de val, wordt in de zorg om de zedelijkheid voornamelijk overgelaten aan en ter harte genomen door vrouwen. Een groot deel van de werkzaamheden van de Nederlandse Vrouwenbond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn (1884) betreft de bescherming van meisjes. De Vereniging tot bescherming van jonge meisjes (1882) - nederlandse loot van de Union Internationale des Amis de la Jeune Fille, opgericht in 1877 - richt zich, zoals de naam aanduidt, expliciet op dat doel. Overigens wordt in 1893 de naam gewijzigd in: Nederlandse Vereniging ter behartiging der belangen van jonge meisjes, *de UNION*.²

De Union richt zich op ' jonge meisjes, die niet meer in gezinsverband woonden, die, om in eigen onderhoud te voorzien, zelfstandig in het leven stonden.'³ Hoewel we nergens expliciet zijn tegengekomen dat de Union een vrouwenvereniging is, wordt in 1957 vermeld dat de leden 'merendeels getrouwde vrouwen (zijn), uit beschermd milieu, voor wie de Union vaak de enige mogelijkheid was om zicht te krijgen op de maatschappij en een ontplooiing van gaven en krachten te vinden'.⁴

De Union, in het vervolg zodanig aangeduid, is een christelijke vereniging. Ook de Vrouwenbond is christelijk georiënteerd, gezien haar samenwerking met de Middernachtzending en tehuis Beth Palet en met de Union. Het protestants christelijke liefdewerk lijkt ook in de de bescherming van meisjes voorop te lopen. Van katholieke

1) Union, 8e verslag van het stationswerk, mrt. 1913.

2) Vanaf 1970 heet de vereniging: Nederlandse Vereniging voor Jongeren.

3) Tussen verleden en toekomst, 1932-1957, p. .

4) Idem, p. .

zijde wordt in 1902 de R.K. Vereeniging tot bescherming van meisjes opgericht, nederlandse tak van de R.K. Internationale Vereniging tot bescherming van meisjes (1897). Anno 1925, maar waarschijnlijk al eerder bestond ook een Vereniging ter bescherming van Joodsche meisjes.

De werkzaamheden van deze verenigingen hebben betrekking op:

1. de huisvesting van alleenstaande en/of in gevaar verkerende vrouwen en meisjes,
2. de opvang in de vrije tijd,
3. de stationsdienst.

Daarnaast hielden zij zich ook bezig met arbeidsbemiddeling. (zie p. 47).

Overigens wordt tot op heden soortgelijke hulp geboden door de Maatschappelijke Advies- en Informatieburo's (MAI), vaak gevestigd in de nabijheid van stations.

De hulpverlening lijkt begin deze eeuw wat meer opdringerig te zijn geweest: de Union stelde tot doel ' geen meisje onbezocht te laten dat buiten gezinsverband in een nieuwe woonplaats is aangekomen'.¹ Dit werd door de gemeentebesturen mogelijk gemaakt, die de Union opgave verstrekten van alle dienstbare meisjes, die in de stad kwamen wonen, uitgezonderd de katholieke

2.4. De stationsdienst.

Op de stations, waar '(vroeger) verkeerde elementen (...) hun slag (zochten) te slaan, wanneer een of ander buitenmeisje blijkbaar in verlegenheid verkeerde',² vatten de dames post om deze 'placeurs' te vlug af te zijn. Zij wachtten reizigers op, om hen vervolgens aan te spreken en van dienst te zijn. De dames hielpen bij het reizen, gaven informatie, gaven waarschuwingen ' waardoor voorkomen werd, dat zij in rendez-vous huizen zouden zijn terecht gekomen',³ verwezen naar verhuurkantoren, informatieburo's en betrouwbare adressen of brachten de meisjes naar tehuizen. Annonces van de tehuizen hingen in de wachtkamers 3e klasse op de stations. De eerste post werd in Amsterdam geopend in 1902, spoedig

1) Verslag van de Algemene Vergadering van de Union, gehouden te Rotterdam, 1913.

2) jaarverslag Union stationswerk, 1913.

3) Idem.

gevolgd door andere grote steden (Groningen, Arnhem, Rotterdam, Den Haag, Roosendaal). In Den Haag bijvoorbeeld, dat als luxe stad aantrekkingskracht uitoefende op jeugdige personen, werd naar aanleiding van een schrijven van het ministerie van binnenlandse zaken aan 3 grote verenigingen (de Vrouwenbond, de Union en de R.K. Ver. tot bescherming van meisjes) in 1904 een Haags Comité Stationswerk opgericht.

In het jaarverslag van de Union van 1913 wordt over een ervaring in Amsterdam verteld: 'een meisje uit Meppel was hier gekomen, en zou in dienst komen van een café, waar 't voor een jong meisje de rechte plaats niet was. Zij liet zich raden, en vond terstond een beteren dienst, waar zij nog is, en zich goed gedraagt.'¹

Overigens werden niet alleen vrouwen en meisjes geholpen, maar ook mannen en kinderen, blijkens het jaarverslag van 1938, wanneer voor het eerst sexe en leeftijd worden genoteerd.

2.2. De opvang in de vrije tijd.

Al in 1878 wordt gesproken van damescomité's tot ontvangst van dienstboden, die op haar uitgaansdag geen goed tehuis hebben.² In 1913 vraagt men zich af: 'Wat kan de Union doen tegen de wassende stroom van onzedelijkheid? Noodig is plannen te beramen om te voorkomen dat de meisjes te veel op straat lopen.'³

Om de meisjes van de straat en uit publieke gelegenheden te houden, organiseerden de dames van de 3 genoemde verenigingen gezellige avondbijeenkomsten in de tehuizen die met de verenigingen gelieerd waren.

In het jaarverslag van de Union van 1913 meldt de afdeling Rotterdam dat hun voornaamste wens een Clubhuis is; het Tehuis wordt te klein; 'wij zouden bijvoorbeeld een groot lokaal moeten hebben, waar bv. winkeljuffrouwen en andere meisjes die hier geen tehuis hebben, ten allen tijde zich kunnen ontspannen. Waar mogelijk opende de Union speciale clubhuizen, waar men theeuurtjes, koffieochtenden, zanguren, cursussen organiseerde. Voor fabrieksmeisjes werd aanvullend onderwijs verzorgd.

2) W. van de Bergh, De strijd tegen de prostitutie in Nederland, Den Haag, 1878.

3) bijdrage van mevr. Klerok-van Hoogendorp op de 2e algemene vergadering van de Nationale Vrouwenraad, 1901.

1) Verslag van de Algemene Vergadering van de Union, gehouden te Rotterdam, 1913.

2.3. De huisvesting.

De bemoeienissen met de huisvesting van alleenstaande vrouwen en meisjes omvatten

1. de kamerbemiddeling,
2. de (bevordering van de) oprichting van Tehuizen voor vrouwen en meisjes.

Het bureau voor inwoning zoekende meisjes te Amsterdam werd opgericht in 1908 op initiatief van de 3 verenigingen, te Rotterdam in 1912. 'De meisjes die werden ingeschreven werkten als onderwijzeressen, naaisters, winkeljuffrouwen, klerken bij de rijksverzekeringsbank, telefoon en telegraphie, boekhoudsters, studenten, verpleegsters, schilderessen, huishoudsters, reizigsters, vrouwelijke dokters, apothekeressen, leerlingen aan verschillende inrichtingen van onderwijs, enz. enz.'¹

De betrouwbaarheid der aangeboden adressen was een punt van zorg: 'het onderzoek naar het al of niet aanbevelen van een adres is zeer moeilijk'.²

Anno 1913 stonden 587 meisjes en 960 verhuursters bij de bureau's ingeschreven. 262 Meisjes konden in de periode 1908-1913 aan een kamer worden geholpen.

Men verwees ook naar tehuizen, 'die een vriendelijk, goedkoop en veilig logies aanbieden'.³ Soms waren de verenigingen betrokken bij de oprichting van dergelijke tehuizen: tehuis Tryfosa (zie p. 115) en tehuis Keizersgracht 646

zijn opgericht op initiatief van de Vrouwenbond; Huize Lydia (zie p. 166)⁴ is gesticht door de afdeling Amsterdam van de R.K. Vereniging ter bescherming van meisjes; de Union richtte in vele steden sterhuizen op, waar men tijdelijk kon verblijven; in enkele steden waren Tehuizen van de Union, waar vast verblijf mogelijk was; Huize Dina en de Zwaluwnesten zijn tehuizen voor jonge respectievelijk werkende meisjes van de Vereniging ter bescherming van Joodsche meisjes (zie p. 119). In de volgende paragraaf gaan we nader in op de rol van de tehuizen in de bescherming van vrouwen en meisjes tegen de zedeloosheid en zullen we enkele tehuizen bespreken.

1) Verslag van de Algemene Vergadering van de Union, 1913, R'dam

2) Idem.

3) Bijdrage van mevr. Hogendorp (ned. Vrouwenbond) op de 3-daagse samenkomst ter bevordering der openbare zedelijkheid 1898.

4) omdat het hier een nieuwbouwplan betreft, trepen we dit in H. II.

3. De tehuisen en de bescherming van vrouwen en meisjes.

Met de toenemende bemoeienis met prostituties, gevallen vrouwen, in de tweede helft van de 19e eeuw (zie H.II), komen ook de te vallen vrouwen meer in de aandacht.

De Vrouwenbond maakt expliciet een onderscheid tussen Tehuizen 'om zoveel mogelijk voor den val te bewaren, de zwakken, degenen die aan velerlei verleiding zijn bloot gesteld',¹ bedoeld voor meisjes, die in een vreemde stad een betrekking zoeken of tijdelijk buiten betrekking zijn, en de Doorgangshuizen, 'om te redden wat verloren gaat'.² Twintig jaar eerder werd voor de opvang van prostituties, die uit het leven wilden stappen, gepleit voor de oprichting van kleine asylen, die 'ook dienst (kunnen) doen als vrouwelijke logementen voor vreemdelingen, zonder geld en zonder vrienden, die vaak in de handen vallen van slechte vrouwen, wanneer zij zich bij de politie of elders vergeefs om een goed onderkomen hebben aangemeld'.³ De differentiatie in de tehuisen (en in de hulpverlening) weerspiegelt het toenemende onderscheid tussen gevallen en te vallen vrouwen. Behalve dat men meende hierdoor het 'besmettingsgevaar' te verminderen, ^(ik p.) effectueert een dergelijk onderscheid bij de vrouwen zelf het (zedelijk) bewustzijn, dat zij persoonlijk verantwoordelijk zijn voor de (eventuele) val: als zij zich maar 'goed' gedragen, zullen zij niet vallen (en altijd zullen zij te vallen vrouwen blijven, totdat het huwelijk hen verlost).

De bescherming van meisjes betrof niet alleen alleenstaande meisjes. Ook in de ouderlijke omgeving liepen meisjes het gevaar 'zedelijk te gronde te gaan'. Een van de bijdragen op de 3 daagse samenkomst ter bevordering van de openbare zedelijkheid in 1898 betrof,⁴ de beperking van de macht der ouders in 't belang van het zedelijk bewustzijn hunner minderjarige

1) bijdrage mevr. Klerok-van Hoogendorp op de 2e algemene vergadering van de Nationale Vrouwenraad 1901.

2) Ibidem.

3) Mej. J.H. Kruijff, Vrouwenarbeid onder vrouwen. Toespraak en mededelingen van elders aan de Vrouwenvereniging te Rotterdam. 's Gravenhage 1882, p. 28.

4) door Mr. H.L. Asser, Verslag 3 daagse samenkomst etc., Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid, 1898, Amsterdam, Versluys, 1899, p. 85 e.v..

kinderen'. Het wetsontwerp op de kinderbescherming voorzag in de mogelijkheid om ouders uit de ouderlijke macht te ontzetten, wanneer kinderen in een opvoedingsgesticht werden opgenomen.¹ De ouders konden dan niet meer het kind opeisen, 'wanneer dit op een leeftijd is gekomen, dat de ouders er voordeel van kunnen hebben'.² Meisjes, die de leeftijd van een opvoedingsgesticht te boven waren, -en voor wie evenmin aanleiding bestond 'haar op te nemen in een gesticht voor gevallenen; want daar behooren zij gelukkig nog niet thuis',³ moesten indien mogelijk in de ouderlijke woning verblijven, maar onder voogdij worden gesteld: 'een schone taak voor de meer ontwikkelde vrouw'.⁴ Wanneer blijkt, 'dat de atmosfeer daar te bedorven is, dan moet zij het meisje elders in veiligheid kunnen brengen. Veel is in dit opzicht ten onzent nog te doen. Praktische tehuisen, waar tegen lagen prijs een vriendelijke kamer, goed voedsel en 's avonds gezelligheid wordt gevonden, ontbreken ons nog. Wederom een schoone "aufgabe" voor de Nederlandsche vrouw'.⁵ Ongetwijfeld zouden we, wanneer we ons op het terrein van de kinderbescherming begeven, allerlei tehuisen, ook voor oudere kinderen of 'jongeren', tegenkomen, hetgeen buiten het bestek van ons onderzoek valt.

De Tehuisen voor Werkende Meisjes, waarover we in archieven onder de ingangen 'vrouwen- en meisjeszorg' en 'verenigingen en instellingen tot bescherming van en steun aan vrouwen en meisjes' informatie vonden, blijken zich te beperken tot de hulpverlening aan minderjarigen. Zij lijken te voorzien in de behoefte aan een veilig onderdak voor meisjes 'van 16-23 jaren, die nog niet bedorven zijn, maar gevaar lopen zedelijk te gronde te gaan, door de omstandigheden, waaronder zij leven', zoals in 1898 was geformuleerd.⁶ Hun oprichting dateert van na 1922, het jaar waarin de wetgeving op de kinderbescherming wordt uitgebreid. Ook al is een direkt verband tussen het ontstaan van deze tehuisen en de ontwikkelingen in de kinderbe-

1) De eerste kindervetten treden in 1905 in werking; in 1922 volgt een aanvulling.

2) Mr. H.L. Asser, a.w., p. 99.

3) Idem, p. 101.

4) Ibidem.

5) Idem, p. 102.

6) Idem, p. 100.

soherming niet aanwijsbaar, hun funktioneren lijkt direkt aan te sluiten bij de mogelijkheden die de wetgeving voor wat betreft de kinderbescherming biedt.

Het is de vraag of de betiteling van deze tehuizen, die een kunstmatig, gesticht, gezin bedoelen te zijn (zie p.15), met: tehuizen voor werkende meisjes, tot oogmerk heeft om hun bijzondere karakter te verhullen. Voor ons althans was de naam geen aanleiding om ze als buiten het bestek van ons onderzoek vallend, terzijde te schuiven. In ieder geval valt op dat het tehuis, dat de Union, naast haar Tehuizen en Sterhuizen, op-richt voor de 'moeilijke gevallen', het 'Bloemendaalsche Huis', ook aangeduid wordt met 'Tehuis voor werkende meisjes'.¹ Ondanks onze bevindingen hebben we in dit verslag toch een bespreking van de tehuizen voor werkende meisjes opgenomen; al kunnen we de meisjes, waarom het hier gaat, misschien niet onder de alleenstaande vrouwen rekenen, ze blijken wel veelal de kinderen te zijn van alleenstaande vrouwen (en mannen).

1) Juist dit huis lijkt nauw gelieerd aan Justitie, meer dan de andere tehuizen voor werkende meisjes lijken te zijn. Het wordt een zogenaamd aangeschakeld gesticht genoemd, 'dat wil zeggen een gesticht dat zich niet zelf met voogdij belast, doch waarin andere verenigingen, stichtingen of instellingen van weldadigheid de onder haar voogdij staande minderjarigen met rijkssubsidie kunnen doen verplegen'. Bovendien, zo wordt vermeld, '(werd) het huis (...) verbouwd volgens de wenschen van het Departement van Justitie'. Ook de ligging, niet in de grote stad, wijst in de richting dat hier uitsluitend 'probleemgevallen' terechtkomen. (Jaarverslag Union, 1938-1939.)

4. Beschrijving van de Tehuizen.

Voordat we de Tehuizen voor werkende meisjes bespreken, gaan we eerst in op de Tehuizen, logementen voor vrouwen, en de Union Tehuizen en Sterhuizen, die beiden huisvesting verschaffen aan alleenstaande vrouwen.

Het tehuis Tryfosa lijkt een tussenpositie in te nemen tussen de tehuizen voor werkende meisjes en de andere genoemde tehuizen. Met deze volgorde van bespreken, houden we ons tegelijkertijd aan de volgorde van ontstaan van de tehuizen, die met de tijd ook een meer specifiek voorbehoedend en opvoedend karakter krijgen. De logementen en de Unionhuizen beogen in eerste instantie een betrouwbaar onderkomen te verschaffen, maar waarvan bevoogding bepaald niet is uitgesloten. Tryfosa en de tehuizen voor werkende meisjes lijken steeds meer gericht op de hulpverlening aan 'moeilijke' meisjes, voogdij- of regeringskinderen, waarbij de interne huisvesting een middel is om het toezicht te vergemakkelijken.

4.1. Tehuizen, logementen voor vrouwen.

De eerste initiatieven om alleenstaande vrouwen, die naar de stad kwamen, een veilig thuis te verschaffen en haar daardoor te behoeden voor onzedelijkheid, werden genomen door de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid. Al in 1856 opende hun 'Te Huis, logement voor vrouwelijke personen' te Amsterdam. Bij de oprichting van de Vrouwenbond in 1884 bestonden in een paar steden dergelijke tehuizen.¹ Dat te Rotterdam, gelegen aan de Oppert, was in 1883 geopend, waarschijnlijk ook door toedoen van de Vereniging ter Verbreiding van de Waarheid. In het gedenkboek van de Vrouwenbond wordt vermeld 'in 1886 konden wij de 6 volgende aankondigen: Amsterdam, 's Gravenhage, Groningen, Harderwijk, Rotterdam, Utrecht. In 1897 waren er in 12 andere steden ook Te Huizen opgericht, alleen was dat te Harderwijk toen vervalzen; nu in 1909 zijn 21 plaatsen waar een Tehuis gevestigd is.² Op het aanplakbil dat op stations werd opgehangen, staan de adressen van de de Vrouwenbond aanbevolen tehuizen: 24 p. 105.³

'Het is alleen te betreuren dat de Tehuizen zoo dikwijls veranderd worden, wat woning betreft, er kunnen wel goede redenen voor zijn, een zuivere lokaliteit, eene geschiktere inrichting, maar men moet niet vergeten hoe gevaarlijk het om het misbruik dat ervan gemaakt kan worden, vooral ook om die adressen op alle biljetten der Tehuizen gedrukt staan dit toch niet zo gemakkelijk te veranderen is.⁴ Daarom wordt gesteld dat er nooit schriftelijk op lijsten veranderd mag worden, wel kunnen strookjes geplakt worden.

1) Gedenkboek 1884-1909 van de Nederlandse Vrouwenbond to Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn, pp. 89-91.

2) Idem.

3) Het verblijf voor dakloze meisjes of vrouwen aan de Bagijnestraat in Den Haag, in 1890 opgericht door de Vereeniging 'Opstanding en Leven' ontbreekt op de lijst, waarschijnlijk omdat het steeds meer als doorgangshuis funktioneerde. Op de 3 daagse samenkomst ter bevordering der openbaarheid in 1898 wordt vermeld: 'Ons begin was, eenvoudig de loozen op te nemen, maar het ligt in den aard der zaak we meer verwaarloosde en gevallen meisjes, en ook wel

DE NEDERLANDSCHE VROUWENBOND

tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn,

erkend bij Kon. Besluit van 7 October 1886, No. 15,

beveelt gaarne aan de navolgende

TEHUIZEN

in BINNEN- en BUITENLAND.

Logementen voor Vrouwen. — Logements pour Femmes.

Maegde-herberge. — Young Women's Homes.

Alkmaar, Tehuis, Stationsstraat 66.	Leeuwarden, Tehuis Kerkstraat
Amersfoort, Tehuis Eben Haëzer,	hoek Doelestraat 1.
Muurhuizen 113.	Leiden, Tehuis Nieuwsteeg 10a.
Amsterdam, Tehuis Prinsegracht 439.	Maastricht, Tehuis Alexander Ee-
Arnhem, Tehuis Roermondsplein 33.	waarschool, Statenstraat.
Breda, Tehuis Nieuwe Huizen 43.	Middelburg, Tehuis St. Pieterstraat
Deventer, Tehuis Graaf van Buren-	F 51.
straat 18.	Nijmegen, Tehuis van Welderen-
Dordrecht, Tehuis Cornelis van	straat 9.
Beverenstraat 8.	Rotterdam, Tehuis Oppert 158.
's-Gravenhage, Tehuis Westeinde 27.	Utrecht, Tehuis Oude Gracht bij
Groningen, Tehuis Carolieweg 17.	de Smeebrug 131.
Haarlem, Tehuis Damstraat 19.	Zutphen, Tehuis Overveling 2.
Helder, Tehuis Kerkgracht 15.	Zwolle, Tehuis Schoutensteeg 1.
Hilversum, Tehuis Torenlaan 1c.	

Aken, Home Aureliusstrasse 39.	Keulen, Home Waisenhausgasse 36.
Antwerpen, Home Rue du Palais 39.	Londen, Home 69 Park Road Re-
Basel, Home Steinenthorberg 14.	gentspark N.W.
Berlijn, Home Köthenerstrasse	Home Victoria Hostel 17-19
42-43 W.	Newington Causeway Borough S.E.
Brussel, Home Rue Jourdan 152.	Parijs, Home Rue Saint Jacques 328.
Keulen, Home Ferculum 29.	

Namens het Bestuur:

DEN HAAG, Juli 1909. Douairière KLERCK, geb. VAN HOGENDORP.
Barse T. P. MACKAY, geb. VAN LIJNDEN.

drank verslaafde vrouwen moesten opnemen (...), dan goede meisjes die gewoonlijk gemakkelijker te helpen zijn; '(bijdrage van mej. A. van der Held). Bovendien was het huis gelegen in een straat 'met al zijn kroegen en danshuizen' (notitie Nationale Vrouwenraad, 1901)

4) Gedenkboek etc. Ibidem.

'Te Huis', logement voor vrouwelijke personen, Amsterdam.

In haar 'plan tot oprigting van een christelijk logement voor vrouwelijke personen' stelt de Vereniging ter Verbreiding der Waarheid te Amsterdam:

'Deze Inrigting heeft ten doel om aan Vrouwelijke Personen, vooral uit den Dienstbaren Stand, op voor haar min kostbare wijze, een tijdelijk en veilig onderkomen te verschaffen. Zij heeft op het oog:

1. Zulke Vrouwelijke Personen, welke tijdelijk buiten betrekking zijnde, of geen onderkomen hebben, of wier betrekkingen in zoodanigen toestand verkeeren, dat haar verblijf bij dezen voor haar godsdienstig, zedelijk of geldelijk belang nadeelig moet geacht worden;
2. Dienstmeisjes, die, van ziekte hersteld, de Gasthuizen verlaten, en tijdelijk verblijf zoeken;
3. Dienstmeisjes, die onverwacht uit hare dienst worden ontslagen, en, op verzoek van hare Heeren en Vrouwen, opgenomen kunnen worden, of op voorspraak van andere bekende Personen, welke zich voor de kosten borg stellen;
4. Doortrekkende Personen, of die, welke slechts voor eenige dagen haar verblijf te dezer stede moeten of willen houden; hetzij zij voor zich zelve betalen, of voor rekening van Gemeentebesturen zijn;
5. Meisjes, die van andere Steden of Plaatsen komen, om alhier eene Dienst te zoeken.

(...)

Verbreiding der waarheid, bestrijding der leugen en voorkoming van verleiding tot onzedelijkheid, tevens verschaffing van een christelijk 'Te Huis', voor wie zulks tijdelijk behoeven en verlangen, ziedaar wat met deze Inrigting beoogd wordt.¹⁾

April 1856 wordt in een gehuurde woning aan de Bethaniën-dwarsstraat het tehuis geopend, dat plaats biedt aan 12 personen. Het eerste jaar vinden 107 vrouwen een onderkomen; gemiddeld verblijven zij 13 à 14 dagen in het tehuis.

1) ' "Te Huis", plan tot oprigting van een christelijk logement voor vrouwelijke personen', Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid, Amsterdam, s.j..

De eerste 24 uren werd aan alle personen, die gerekend konden worden tot de 5 genoemde doelgroepen, provisioneel verblijf verleend; 'tot langer verblijf is onderzoek naar hare Personen vooraf noodig. Aan bedelaars en verdachte Personen wordt geen toegang verleend.'²

Het tehuis was open voor vrouwen van allerlei kerkelijke gezindte, mits zij zich onderwierpen aan het heersende protestants christelijk beginsel.

In de huisregels was opgenomen dat men niet langer dan 14 dagen in het tehuis kon verblijven. Na aanvraag kon het verblijf met een gelijke termijn worden verlengd. Voor logées in de tweede klasse, zij die tot de beteren stand behoren, werd bovendien de uitzondering gemaakt dat 'voor een verblijf, langer dan een maand (...) door de directie, op verzoek der logées, verlof gevraagd (kan) worden.'¹

In het 'plan etc.' stelde men voor de verblijven in te delen in twee klassen: een eerste klasse, voor personen uit de dienstbare stand en een tweede klasse, voor personen, die niet daartoe behoren, die slechts van elkaar verschillen doordat de verblijven der tweede klasse beter gelegen zijn en de logées vrijgesteld zijn van huiselijke werkzaamheden, uiteraard tegen hoger tarief. Alle slaappleaatsen zullen voor een persoon worden ingericht; 'tussen elke Slaappleaats eene behoorlijke afscheiding, waardoor voor elk de betamelijke vrijheid gewaarborgd wordt en zal elke dus ingerichte Slaappleaats voorzien zijn van een stoel, Kapstok, Waschkom en andere benodigdheden.'

'De in de Eerste Klasse logerende Personen zullen de huiselijke werkzaamheden op aanwijzing der Directrice onderling verrigten, daar geene bezoldigde Personen in dienst genomen worden. Deze maatregel is noodig in het belang der Personen zelve:

1. ten einde haar goedkoope huisvesting te kunnen verleen;
2. ten einde ledigheid en daaruit voortvloeiende verkeerdheden te voorkomen;
3. gedurende den korteren of langeren tijd van verblijf, worden zij hierdoor zoo veel mogelijk in de noodzakelijke vereischten voor eene Dienstbode geoefend, (...); en
4. ten einde dit gevraagd wordende, de Directrice in de gelegen

1) huisorders 1e en 2e klasse, ongedateerd, gem. arch. A'dam, nr. P 901.159.

2) ' "Te Huis", plan tot etc.', a.w..

heid zij zooveel mogelijk getuigenis van bekwaamheid te kunnen geven.¹

Tours' beschrijving van het 'Te Huis' aan de Prinsengracht² waar in 1871 een ruim huis was aangekocht, dat later nog vergroot werd door bebouwing van een belendend perceel - eind jaren tachtig, vermeldt 3 klassen van logéés.³ Voor de eerste klasse, de dienstboden, zijn twee vertrekken beschikbaar met 6 en 17 ledikanten. Zij betalen 50 ots per 24 uur, 25 ots per nacht, en zijn verplicht tot 12 uur 's ochtends schoon te maken en bedden op te maken. De tweede klasse, voor burgerjuffrouwen, bevat 3 kamers met 6 à 7 ledikanten en kost 50 ots per nacht. In de derde klasse slaapt men op verenbedden: kosten 75 ots per nacht. Deze klasse biedt plaats aan 10 personen in 2 kamers.

De dienstboden zijn veruit in de meerderheid, hun afdeling is ook het grootst. Hun aantal neemt van 1870 tot 1878 toe van 149 tot 296, van 1882 tot 1899 van 359 tot 412. Over dezelfde perioden stijgt het aantal van de in de tweede klasse verblijvende personen resp. van 17 tot 114 en van 219 tot 348.³ Wat daarbij opvalt is dat vanaf 1882 het aantal tweede klassers het aantal eerste klassers steeds meer benadert. Desondanks meent men zich in het jaarverslag van 1899 te moeten verdedigen tegen de 'door ons gewraakte opmerking dat ons "Te Huis" slechts goed zou zijn voor dienstboden': (...) 'dat er alle standen zijn vertegenwoordigd geweest, zoodat onze Inrichting er niet slechts eene is voor dienstboden, die er een veilig en goed en goedkoop onderkomen zoeken, maar dat er ook meer ontwikkelden zijn, die het "Te Huis" nog niet voor haar te min vinden of zich te hoog geplaatst achten, om in het Vrouwen-Logement huisvesting te nemen. - Nog tot staving van het hiergezegde, laten we onderstaand lijstje volgen van haar, die in het afgelopen jaar bij ons een onderkomen zochten: ()⁴.

1) Idem

2) J.A. Tours, Volkslogementen in Amsterdam.

3) Jaarverslagen van 'Te Huis' 1872-1874, 1877, 1878, 1881, 1882, 1898 en 1899.

4) zie volgende blz.

Behalve het aantal logéés stijgt ook het gemiddeld aantal dagen, dat men in het tehuis verblijft van 14 dagen in het eerste jaar tot 24 dagen in 1882. In 1881 bedraagt de gemiddelde verblijfsduur over 25 jaar 22 dagen.

Op zondag was het tehuis geopend 'voor dienstmeisjes, die geen familie hebben, en een fatsoenlijk verblijf binnenshuis verkiezen boven hetgeen de straat of publieke amusements aanbieden.'¹

Het logement bestaat in ieder geval nog anno 1909, wanneer de Vrouwenbond het affiche maakt met aanbevolen tehuizen (zie p. 105).

4) 32 huishoudsters	8 tandartsen
10 onderwijzeressen	8 muziekonderwijzeressen
5 telegrafisten	7 gouvernantes
6 boekhoudsters of cassières	2 leeraren a/d kook-scholen
5 modenaisters	15 winkeljuffrouwen
45 juffrouwen ter assistentie in de huishouding	12 hoofden of hulp in onderscheiden inrichtingen
2 doctoressen	3 letterkundigen (schrijfters)
46 verpleegzusters	18 bonnes
3 officiersweduwen	5 modisten of eigenaressen van modemagazijnen
2 agentessen	3 predikantsvrouwen
4 studenten	2 telefonisten
63 zonder beroep, waarvan velen uit den gegoeden stand	347 dienstboden
5 correspondenten van buitenlandse tijdschriften	

uit: jaarverslag 1899 'Te Huis'.

1) J.A. Tours, Volkslogementen in Amsterdam.

Tehuis voor Vrouwen, Rotterdam.

Het Tehuis aan de Oppert nr. 158 werd in 1883 geopend, met het doel 'om aan juffrouwen en dienstboden een vriendelijk tehuis, een veilig en goedkoop onderkomen te verschaffen, haar christelijke hulp en bijstand te verlenen, en daardoor ver-leiding tot onzedelijkheid en geldelijk bedrog te voorkomen'.¹⁾

Een kranteartikel uit 1933, wanneer het tehuis 50 jaar bestaat, vermeldt dat het tehuis, waarvan de naam inmiddels gewijzigd is in Tehuis, Hotel en Pension voor Dames en Meisjes, nog steeds goed bezocht wordt en 'De Union dames kunnen U meer vertellen'. Het artikel schetst in het kort de geschiedenis van het huis en de bewoonsters:

Ook in dit tehuis werd onderscheid gemaakt tussen 3 klassen van logés, die in 1885 respectievelijk Fl 1,25 , Fl 0,75 en Fl 0,50 per dag pension moesten betalen. In 1884 werd een dienstbode aangenomen, onder het geding dat zij geen fooien mocht aannemen: blijkbaar hoefde hier niet de klasse voor de dienstbare stand de bedden op te maken voor hun medebewoonsters uit de betere klasse.

De directeur woonde met vrouw en kind op de begane grond.

Op de 1e en 2e verdieping waren 24 slaapkamertjes en een gezelschapszaal. Het aantal kamertjes werd ^{al snel} met 12 uitgebreid, gelegen op de zolder. In de loop van de tijd werd het huis voorzien van een badkamer en werd in de conversatiekamers gasgloeilicht aangebracht. In 1899 blijkt het huis te klein te zijn geworden, er is echter geen geld om de bouwplannen ten uitvoer te brengen.

'Er had langzamerhand een verschuiving onder de gasten plaats

¹⁾ De overeenkomst met de omschrijving van het doel waarom de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid het Tehuis te Amsterdam oprichtte (in: ' "Te Huis", plan tot etc. '), en de opmerking dat het tehuis te Rotterdam is voortgekomen uit 'den Reveil-geest', doen vermoeden dat het hier om een initiatief van dezelfde vereniging gaat. ~~uit~~ :

.. Rotterdams Nieuwsblad, 2/7/1933.

gehad. Er kwamen steeds meer pleegzusters en onderwijzeressen. Het dienstbodenpubliek was minder overheerschend. De hogere eischen door de gasten gesteld, evenals de toeneming van de post salarissen, bracht het financieel evenwicht in gevaar.' Het tehuis moest zich 'aanpassen aan het grooter wordend Rotterdam, dat steeds meer vreemdelingen tot zich trok. Daarbi kwam, dat het vrouwelijk mensdom zich ook al meer leerde verplaatsen.'

In 1911 wordt een nieuw, verbouwd, pand aan het Haringvliet betrokken. Anno 1933 zijn er plannen voor een interne verbouwing, waardoor voorzien zal worden in centrale verwarming en wastafels met stromend water.

Het tehuis biedt ' een veilig en vriendelijk huis voor de alleenstaande vrouw.' 'Thans staat het Tehuis aan het begin van een nieuwe halve eeuw.'.....

Het Tehuis is waarschijnlijk met het bombardement op Rotterdam verwoest.

4.2. Tehuizen en Sterhuizen, opgericht door de Union.

Het eerste Tehuis, hotel voor vrouwen en meisjes, werd in 1890 te Utrecht, Nieuwe Gracht, geopend. De Tehuizen, in 1938 'van het oude type' genoemd¹, boden logiesmogelijkheid voor vaste gasten en passanten.

De afdeling Amsterdam van de Union stelt in een ongedateerd stencil, 2 jaar na haar oprichting,² dat er behoefte bestaat aan een Tehuis naast het logement aan de Prinsegracht (zie p.). 'meer bepaald tot opname van enigszins ontwikkelde jonge meisjes'. Onduidelijk is of een dergelijk Tehuis in Amsterdam heeft bestaan. In 1938 bestaan er nog slechts 3 van zulke Tehuizen, namelijk te 's Gravenhage, Utrecht en Zwolle. Het Tehuis in Den Haag werd in 1912 geheel voor logeergasten ingericht. In de jaren 1937 en 1938 verbleven respectievelijk 40 en 33 vaste gasten en 1538 en 1684 passanten in de 3 Tehuizen.³

In de Sterhuizen, anno 1938 gevestigd te Amersfoort, Amsterdam, Haarlem, Groningen, Hilversum en Rotterdam, bestaat naast de logiesmogelijkheid op beperkte schaal gelegenheid tot ontspanning. Overdag is het sterhuis geopend voor werkende vrouwen, die er koffie kunnen komen drinken of de lunch gebruiken. Van vijf tot acht is het huis gesloten, dat wil zeggen, de internen dronken dan thee, aten, wisten, strijken. 's Avonds bood het huis gezelligheid, werden cursussen gegeven, etcetera.

1) Jaarverslag 1938-1939 van de Nationale Commissie voor de Tehuizen, Club- en Sterjuizen van de Union, p.20 e.v..

2) Dat de afdeling Amsterdam is opgericht in 1898, is op te maken uit een brief dd. 10 jan. 1938 (aan de redactie van de Nieuwe Rotterdamse Courant), waarin vermeld wordt dat ter gelegenheid van het 40 jarig jubileum het nieuwe Sterhuis aan het J.W. Brouwersplein wordt geopend. Het tehuis 'Koningin Wilhelmina', dat het centraal bureau van de Union huisvestte en funktioneerde als clubhuis van de afdeling Amsterdam, dateert uit 1900. In de jaarverslagen van 'Koningin Wilhelmina' wordt over het bestaan van een Tehuis niet gerept.

3) Jaarverslag 1938-1939 van de Nat. Commissie etc..

Het aantal vaste gasten was zeer klein, in 1937 en 1938 logeerden per jaar in alle sterhuizen tesamen slechts 17 meisjes; het aantal passanten bedroeg respectievelijk 738 en 1050 personen.⁴ Zeer waarschijnlijk was het verblijf in een Unionhuis te duur voor dagmeisjes, kantoor- en winkelmeisjes. In het jaarverslag van 1938 wordt gezegd dat deze groep meisjes, die 'om goedkoop vast logies met ontbijt' vraagt, aanmerkelijk is toegenomen, maar zij '(...) kunnen (zeer weinig) betalen in onze huizen'. 'Het blijft de vraag of het inrichten van huizen voor dit doel economisch en sociaal te verantwoorden is. Tevens kunnen onze huisvestingsbureaux meer aandacht gaan besteden aan het verzamelen van adressen voor dit speciale doel.'²

In de sterhuizen deden zich ook moeilijkheden voor, doordat 'onze huizen aantrekkingskracht hebben voor abnormale, moeilijk typen, zowel wat het logeer- als wat het ontspanningsgedeelte betreft', hetgeen 'normale, gewone meisjes' afschrikt.³ Blijkbaar was het beleid van de Union erop gericht om in de Tehuizen en Sterhuizen met name aan meisjes, die wat meer konden betalen en wat meer ontwikkeling hadden, huisvesting te bieden. In overeenstemming daarmee is ook het beeld dat in een brochure uit 1950 geschetst wordt van het dagelijks leven in een Sterhuis: het zelfstandige, jonge meisje, dat werkt, naar een dancing gaat, in het sterhuis eet, slaapt en gezelligheid zoekt, naar de radio luistert, zingt of volksdanst, in een praatgroep zit, wil pianospelen, een feest wil organiseren....⁴; *het huis, gemeubeld met moderne rotanmeubelen*

Dan lijken de Tehuizen ook meer bedoeld om permanente huisvesting te verschaffen. Zo wordt bijvoorbeeld in Utrecht in 1957 een oud pand aan de Heerenstraat 24 verbouwd ten behoeve van de huisvesting van 10 werkende, alleenstaande vrouwen boven de 25 jaar.⁵ De verbouwing en opening van dit

1) Idem.

2) Idem.

3) Idem.

4) brochure Union, februari 1950. Gem. arch. A'dam nr. P 901.1

5) 'Gezellige woonruimte voor werkende, jonge vrouw', in: N.V.B. nieuws 4(1957)9, p.4.

huis is een uitvloeisel van de enquête die o.a. door de Nederlandse Bond van vrouwen werkzaam in Bedrijf en Beroep in Utrecht is gehouden onder alleenwonenden (1953) (zie daarvoor Hfdst. VI, paragraaf 3.2.).

Het huis werd door de gemeente aan de Union toegewezen.

De financiering werd mogelijk gemaakt door giften en een renteloos voorschot van partikulieren.

Het huis bevat 10 kamers, en een gemeenschappelijke keuken, waar iedere bewoonster een apart gasstel plus kastje heeft in een eigen hoekje. De bewoonsters, maatschappelijk werkers, onderwijzeressen en apothekers-assistenten, betalen voor de (gestoffeerde) kamers een huurprijs tussen de F.35,- en F.50,- (anno 1957).

Ook het Tehuis voor werkende meisjes aan de Westzeedijk te Rotterdam is voor meer permanente huisvesting bedoeld.

In een artikel in 'Bouw' wordt het in een adem genoemd met nieuwbouwplannen als het Oranjehof en Huize Lydia (zie Hfdst. V),¹ we zijn echter niet te weten gekomen of het hier ook een nieuwbouwplan betreft. In 1961 verhuist ook het Sterhuis van de Union in Rotterdam van de Binnenweg naar het pand aan de Westzeedijk.

De Union stelde zich wel open voor de 'moeilijke' gevallen, 'doch men moet dit werk apart organiseren'.² Voor deze categorie werd in 1939 een tehuis voor werkende meisjes opgericht: het 'Bloemendaalsche Huis' (zie p. 142).

1) C.W. van der Kolff, 'Woonvorm voor alleenwonenden', in: Bouw (1951), (pp. 198-201), p. 198.

2) Jaarverslag 1938-1939 van de Nat. Commissie etc..

4.3. Tehuis Tryfosa,^{o)} Amsterdam.

De afdeling Amsterdam van de Nederlandse Vrouwenbond tot verhooging van het zedelijk bewustzijn, de Nederlandse Middernachtzending-vereeniging en het Comité voor het stationswerk 'voelden sinds lang groote behoefte aan een klein Tehuis, waar vrouwen of meisjes, die in gevaar of groote verlegenheid verkeren of bescherming behoeven, onmiddellijk kunnen worden opgenomen. (...) Geen gesticht of doorgangshuis dus, maar een tijdelijk vriendelijk onderdak, waar onderzocht wordt wat verder voor haar kan worden gedaan. (...) Een bovenhuis is gevonden en gehuurd, en wordt nu tot zulk een Tehuis ingericht, waar men voorlopig een zestal meisjes zal kunnen herbergen'.¹

Het Tehuis wordt in juni 1925 geopend in een pand aan de Langestraat nr. 74. In een stencil gedateerd sept. 1926, dat begint te spreken van koude wintermaanden, moederlijke harten en een veilig huis, wordt vermeld dat reeds 384 meisjes en jonge vrouwen hulp en huisvesting is verleend; gemiddeld verbleven zij 4 à 5 'verpleegdagen' in het Tehuis. 't Zijn de zeer eenvoudigen die hier aankloppen, of die door voogdij- en armenraad, door politie of stationswerk tot ons gebracht worden.² (...) vele meisjes, die aan een verkeerde omgeving onttrokken moesten worden, (vonden) daar een veilig onderkomen. (...) Autoriteiten en verenigingen gaven herhaaldelijk blijk van hun vertrouwen in onzen arbeid door kinderen en grotere meisjes onder ons toezicht te stellen'.³

Het Tehuis werd al spoedig te klein, waarop in 1930 een groter pand aan de Bloemgracht nr. 79 werd gehuurd,⁴ dat plaats bood aan 15, en nadat 3 noodbedden op zolder waren geplaatst aan 18 meisjes. Met name het aantal duitse meisjes, dat om onderdak vroeg, nam toe. In 1931 werden 119 duitse meisjes gehuisvest;⁵ met de 21 uit andere landen afkomstige meisjes, maakten zij waarschijnlijk het overgrote deel uit van de in datzelfde

o) zie op p. 117 not o)

1) stencil gedateerd mei 1925, gem. arch. A'dam, nr. P 901.104.

2) stencil gedateerd sept. 1926, idem.

3) kaartje, ongedateerd, idem.

4) jaaroverzicht 1931, gem. arch. A'dam, nr. P 911.049.

5) het huis heet dan: christijk tehuis voor alleenstaande vrouwen en meisjes.

jaar 143 door het stationswerk toegestuurde en gehuisveste meisjes. Wanneer dit vermoeden juist is, dan blijken bijna alle nederlandse meisjes, in totaal 124, via bemiddeling in het Tehuis terecht te zijn gekomen, namelijk door kinderpolitie/ kinderrecht (6), Maatschappelijke Steun (80), de Gezondheidsdienst (11), de Middernachtzending (3) en partikulieren (21).¹ Geen van de 264 gehuisveste meisjes is direkt, zonder bemiddeling, naar het Tehuis gegaan om onderdak. Het gemiddeld aantal 'logeer- en verpleegdagen' is dat jaar, 1931, gestegen tot 13 & 14 dagen. Soms verblijft een meisje er langer dan 3 maanden, voordat er een gewenste oplossing is gevonden. Dit betreft meestal de 'lichamelijk en moreel zwakken'. Voor haar beijvert de directrice zich een passende betrekking te vinden. De anderen worden via het bemiddelingsbureau (uitgaande van de Union en de Vrouwenbond), dat 'als regel alleen meisjes plaatst die van goede getuigen voorzien zijn',² aan een betrekking geholpen. Voor een vrouw, die door haar man was verlaten, werd behalve een betrekking ook een huis gezocht, zodat haar kinderen weer thuis konden wonen. In het huis aan de Bloemgracht was op de eerste verdieping een speciale kamer voor het stationswerk, alsmede de kamer van de directrice. Op de 2e verdieping, aan de voorkant, was de huiskamer gelegen. De kamertjes op de 2e, 3e en 4e verdieping, bevatten een bed, enkelen meerdere bedden, en waren allen voorzien van vaste wastafels.³

'Het is nog een Tehuis en geen inrichting; juist dat intiemere van een huis met een moederlijke vrouw aan het hoofd en het leven als in een groot gezin, zien wij zoo gaarne bewaard.'⁴

Ook al is Tryfosa geen gesloten tehuis, de vrijwilligheid van het verblijf gold alleen meerderjarigen. Zoals in 1931 geen van de bewoonsters zonder bemiddeling in het tehuis terecht kwam, zijn ook al in 1949 geplaatste meisjes toegezonden door allerlei verenigingen en instanties. Onder de bewoonsters

1) Idem.

4) Idem.

3) uit: P.S.H. Roozemeyer-Loeff, Het 10-jarig bestaan van Tehuis Tryfosa, overdruk uit 'Woord en Daad', tweemaandelijks tijdschrift voor Inwendige Zending, mei 1935.

4) Idem.

bevinden zich meisjes 'van wie duidelijk is dat zij niet op eigen benen kunnen staan en gevreesd moet worden dat zij vroeg of laat toch in een milieu komen waar zij niet thuis horen'. 'Hebben deze meisjes eenmaal de meerderjarige leeftijd bereikt, dan zijn zij niet meer vast te houden.'¹...

In 1949 is de gemiddelde verblijfsduur gestegen tot 21 dagen, sommigen verblijven zelfs langer dan een jaar in het tehuis. De leeftijden van de bewoonsters variëren van 16 tot 40 jaar.² Overdag werken zij in de huishouding, op een atelier of in een fabriek, een enkele op een kantoor. Het verblijf in het tehuis was niet gratis; wel verleende de gemeente subsidie. Waarschijnlijk bestaat tehuis Tryfosa niet meer, het tehuis is althans niet meer in het telefoonboek te vinden, anders dan een aantal andere tehuizen (zie p. 23a).

o) Tryphosa is een bijbelse figuur. Zij wordt, met Persis (zie Huize Persis, Hfdst. 5), in de brief aan de Romeinen door Paulus gegroet (16:12). Haar naam betekent weelderigheid, zachtheid.

1) '25 jaar vrouwen- en meisjesbescherming', jaaroverzicht 1949 gem. arch. A'dam, nr. P 911.049.

2) 73 van de 207 bewoonsters zijn minderjarig (1949). In 1931 waren 59 van de 264 bewoonsters minderjarig.

4.4. Tehuizen voor werkende meisjes.

In de jaren twintig wordt door de Vereeniging 'Tehuizen voor Werkende Meisjes' een brochure uitgegeven onder het motto: 'een groot gezin', met het doel geldelijke steun te verkrijgen.¹ Uit de brochure wordt niet duidelijk of een dergelijk Tehuis al bestaat, maar waarschijnlijk gaat het vooralsnog om een schets hoe zo'n Tehuis zou moeten functioneren. Gesteld wordt dat het jonge meisje beschermd moet worden tegen haar driften en hartstochten. 'Wij praten niet over bestrijding der prostitutie, maar denk eens aan al dat gevaarlijke jonge goedje....Gevaarlijk voor zichzelf, maar niet minder gevaarlijk voor anderen. Hebt gij zelf ook jongens? Tast dan diep in uw zakken!' . Sinds de kindervetten van 1922: kunnen minderjarigen, van wie de ouders falen, in een inrichting worden geplaatst. Voor meisjes echter, 'die zich niet in ernstige mate misdragen, maar voor wie de huiselijke omgeving elementen bevat, die haar op den duur den slechten weg zullen opdrijven', zijn gestichten of observatiehuizen, waar zij 'geobserveerd, geschild, gecatalogiseerd, gegroepeerd, gedetermineerd en gedifferentieerd worden', niet geschikt. In een dienst zouden zij onder het toezicht van een mevrouw vallen, maar dat willen de meeste meisjes niet. Voor hen is een aanvulling (op de reeds bestaande inrichtingen) nodig: een tehuis met beperkte vrijheid: 'Homes de semi-liberté', officieel geheten. In het dagelijkse leven heet het tehuis: 'pension voor meisjes', want 'met haar bijzonder karakter heeft niemand iets te maken'.² Het tehuis moet de geest ademen van het gezin, en niet die van gevangenen, kloosters, gestichten. Het tehuis is een kunstmatig gezin, met de directrice als een moederlijke vriendin, die op vertrouwelijke voet staat met de ongeveer 25 meisjes. Behalve de directrice en de adjunct is er geen ander personeel. 'Alles moet zo gewoon en natuurlijk worden gehouden als mogelijk is.' Uiteraard moet

1) 'Tehuizen voor werkende meisjes', brochure van de Vereeniging 'Tehuizen voor Werkende Meisjes', Amsterdam, z.j.

Uit de tekst valt op te maken dat de brochure in ieder geval na 1922 is uitgegeven.

2) zie ook p. 102.

streng tucht en orde worden gehandhaafd; deze moet een individueel karakter dragen. Een 'boetstelsel en bedreiging met overplaatsing naar een ouderwetsch gesticht' gelden als sanctiemaatregelen.

De directrice helpt bij het zoeken naar werk naar aanleg en wensen van de meisjes en let erop dat zij in een goede omgeving terecht komen. 'Bezigheden op kantoren moeten uit meer ooggpunt onder op de lijst worden geplaatst, omdat de dagelijkse aanraking met heeren uit een hooger stand hoogst denkkelijk kan zijn'. In de (meeste) fabrieken is goed toezicht, wordt gesteld.

In het tehuis is 's avonds gelegenheid tot ontspanning in huiselijke kring. Soms mogen de meisjes uitgaan.

Zo mogelijk moet ieder meisje een eigen slaapkamertje hebben, 'opdat ze een plaatsje heeft dat zij haar eigen kan noemen, zich kan terugtrekken en zich eventueel wenden tot het 'opperwezen', zonder vrees voor bespotting of nieuwsgierigheid van huisgenoten'.

Wat de kleding betreft, geen uniformen, maar er kan geen sprake zijn van extravagances.

Het kostgeld bedraagt 60 % van het loon.

De brochure besluit dat 'overall, in het bijzonder in de grote centra (...) dergelijke tehuizen (moeten) komen!'

We beperken ons hier tot een beschrijving van de Tehuizen voor werkende meisjes in Rotterdam; het gevonden materiaal laat ook niet meer toe. Van het bestaan van dergelijke tehuizen in andere steden, zoals Amsterdam, Utrecht, Oosterbeek, Arnhem, Santpoort, - die veelbetekenende namen hebben als het Baken, de Drempel, de Overstap -, weten we alleen doordat gegevens wat betreft de mutaties van de bewoonsters van enkele rotterdamse tehuizen laten zien, dat zij hetzij daaruit afkomstig waren, hetzij daarheen verhuisden.

Over de Zwaluwnesten, die tot doel hadden om 'joodse meisjes die op ateliers en fabrieken werkten, een betere kans (te) (...) geven om uit te groeien tot meer krachtige mensen en goede jodinnen',¹ na 1925 opgericht te Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, door de Joodsche Vrouwenraad (in samenwerking met onder andere de Vereniging ter Bescherming van Joodsche Meisjes), zijn we ook niet meer te weten gekomen.

1) Posthumus van der Goot, Van moeder op dochter, Sun reprint, 1977, p. 183.

4.4.1. De Tehuizen voor werkende meisjes te Rotterdam.

De eerste tehuizen in Rotterdam worden opgericht door de stichting 'Tehuizen voor meisjes en vrouwen', Rotterdam,¹ met het doel: 'Het verzekeren eener exploitatie van tehuizen voor meisjes en vrouwen - zonder onderscheid van gezindte of richting - uitsluitend gericht op het geestelijk en stoffelijk welzijn van dezen, doch niet het behalen van winst beogend.'² Het tehuis aan de Goudsche straat, geopend in 1927, biedt plaats aan 12 meisjes; na de opening van het 2e huis aan de Bilderdijkstraat in 1929, wordt gesteld dat er nog meer behoefte is aan dergelijke tehuizen: het aantal verzoeken om plaatsing overstijgt het aantal mogelijke plaatsingen ver. De neutraliteit zoals in de doelstelling van de stichting naar voren komt, blijkt eruit te bestaan dat protestante, katholieke en joodse meisjes samenwonen. Wanneer in 1931 een R.K. Tehuis voor werkende meisjes wordt geopend, komen er geen aanvragen meer van katholieke zijde. Alvorens een verzoek tot plaatsing wordt ingewilligd door de directrice, een verpleegster waarschijnlijk, wordt een onderzoek gedaan.

Het beheer van beide tehuizen valt onder de 'Rotterdamse Vereniging Tehuizen voor werkende meisjes'.³

Het aantal plaatsingen per jaar - voor de Goudsche straat van 1927 tot en met 1930 respectievelijk 31, 20, 16 en 13 - wijst erop dat de verblijfsduur weliswaar toeneemt gedurende die jaren, van gemiddeld 4 maanden tot bijna een jaar, maar niet bepaald lang genoemd kan worden.

Het verblijf in het tehuis was dan ook niet bepaald vrijwillig: terwijl gedurende het eerste jaar zich nog 15 meisjes op eigen verzoek bij het tehuis hadden aangemeld, worden de overige, en in volgende jaren alle meisjes op last van kinder-rechter of politie ofwel door de voogdijraad of gezinsvoogd

1) Jaarverslagen 1927-1950 van de stichting etc., gem. arch. R'dam, nr. J 371.

2) Stichting Tehuizen voor meisjes en vrouwen, Rotterdam, uittreksel uit eene akte van oprichting der stichting. gem. arch. R'dam, nr. V E 773.

3) Jaarverslagen 1930-1962 van de Vereniging etc., gem. arch. R'dam, nr. J 371.

in het tehuis opgenomen. Brusse geeft ons een idee welke meisjes in het tehuis terecht komen.¹ Hij schetst een aantal gevallen, die in de Goudsche straat worden opgenomen: de dochter van een verlaten vrouw, die was uitbestede aan een ander gezin, waar de pleegvader zich aan haar vergreep; het kind van drankzuchtige ouders; de dochter van een weduwe, die voor dag en nacht dient; de dochter uit een gezin, waar de moeder was gestorven, die het erop aanlegde om te bouwen, maar in plaats van in het stadhuis in een doorgangshuis terecht kwam; de dochter van een dienstmeisje en de zoon des huizes, die aanvankelijk bij haar grootouders woonde, en later door haar stiefvader werd misbruikt; kortom: 'het merendeel van deze meisjes heeft niet de zorg van een moeder, ofwel zijn haar moeders gescheiden of weduwen. (...) Ook blijken de eigen vaders nog wel eens de oorzaak te zijn van de demoralisatie hunner dochtertjes'.

In dezelfde uitgave vermeldt de schrijver waar de meisjes na hun verblijf terecht komen: van de 50 meisjes, die de eerste 2 jaren in het tehuis verbleven, '(zijn) er al 6 uit ons huis getrouwd (...)'; 15 van hen konden terug gaan naar de gezinnen van haar ouders. 11 Moesten naar een strengere inrichting worden overgeplaatst, omdat zij de anderen geestelijk besmetten. 6 Meisjes verlieten het tehuis vanwege een betrekking voor dag en nacht en 2 meisjes werden meerderjarig. In de jaren dertig verschijnen in de jaarverslagen van de stichting zelf opmerkingen die de aard van de aanvragen betreffen. De crisis veroorzaakt een toename van het aantal in problemen verkerende gezinnen, waar opname in een tehuis voor de kinderen gewenst is: De 'langdurige werkloosheid doet haar demoraliserende werking gelden. (...) Begrepen vader en moeder elkaar vroeger al niet te best, nu hij prikkelbaar wordt door het gedwongen niets doen en zij overkropt is met geldzorgen, veroorzaakt een kleinigheid dikwijls heftige oneenigheden. (...) En het zijn de grooter wordende jongens en

1) M.J. Brusse, Een vluchthaventje uit de branding van het grootstadsleven. Rotterdam MCMXXIX. Het boek is geschreven in opdracht van het bestuur van de Vereniging tot beheer van het Tehuis Goudsche straat, om mensen op te wekken de vereniging te helpen meer dergelijke tehuizen op te richten.

meisjes, die hiervan wel in de 1e plaats de nadeelige gevolgen ondervinden. Zij gaan de geladen atmosfeer van het ouderlijk huis ontwijken, proberen de moeilijkheden te vergeten in oogenblikkelijke genoegens en komen zodoende heel gemakkelijk op gevaarlijke paden.¹

Bovendien hebben de bezuinigingen op de overheidsuitgaven tot gevolg, dat meisjes, die vroeger in aanmerking zouden komen voor plaatsing in een gesticht, nu ter verzorging worden aangeboden aan de Vereniging Tehuizen voor werkende meisjes.² Er zijn steeds minder meisjes, voor wie een bijdrage wordt verkregen van kinderrechtter of familie.

De financiële positie verslechtert temeer, daar de verdiensten van de meisjes zelf afnemen; het is ook steeds moeilijker om een geschikte betrekking te vinden: juist het aantal plaatsen in eenvoudige milieus, waar het meisje samen kan werken met haar mevrouw, wordt kleiner, omdat velen tengevolge van de malaise geen dienstmeisje meer kunnen houden.³

Anno 1943 wordt ronduit gezegd dat het gehalte van de kinderen voor wie opname gevraagd wordt, (...) minder (wordt) dan vroeger!. In een folder, gedateerd 1949,⁴ uitgegeven ter verkrijging van gelden voor de opening van een 2e huis - het tehuis aan de Goudsche straat was in 1940 geheel verwoest - heet het dat 'opname geschiedt op verzoek van kinderrechtter of voogdijraad of van partikuliere instellingen op het gebied van de kinderbescherming! (...) het gaat om de aanpassing aan de behoeften en mogelijkheden van het meisje en aan de eisen van de maatschappij! Als middelen tot heropvoeding worden genoemd:

- het verdienen van eigen brood,
- het leren omgaan met geld,
- het aanleren van notheid en
- het omgaan met elkaar.'

Het tehuis lijkt steeds meer te gaan in de richting van een opvoedingsgesticht. De meisjes, veelal afkomstig uit gebroken gezinnen, '(zouden) voor de buitenwereld (...) zo graag willen verbergen dat ze in een tehuis wonen. (...) "schande" een inrichtingskind te zijn'.⁵ Dat de vrijheid van de bewoonsters

1) Jaarverslag 1931.

2) Jaarverslag 1933.

3) Jaarverslag 1932.

4) opgenomen in het Jaarverslag 1949.

5) Jaarverslag 1960.

aan banden is gelegd blijkt uit de opmerking in het jaarverslag van 1961 dat 'Er (...) behoefte (is) aan meer plaatsen en wel speciaal voor meisjes, die wat meer vrijheid kunnen verdragen dan in het Tehuis Bilderdijkstraat 16 te geven gebruikelijk is'. Het naastliggende pand wordt daartoe aangekocht (en in de jaren zestig in gebruik genomen.)

Het tehuis aan de Bilderdijkstraat bestaat op dit moment (1981) nog; de bewoonsters, veelal van huis weggelopen meisjes, in de leeftijd van 14-18 jaar, zijn nog schoolgaand. Het huis heet nu dan ook: Tehuis voor studerende en werkende meisjes.

Een ander tehuis voor werkende meisjes dat tot op dit moment bestaat is 'de Springplank' aan de Voorschoterlaan nr.76. Dit huis is in 1943 geopend op initiatief van de Vereniging Doorgangshuis Bethanië, die daarnaast ook een observatiehuis voor meisjes beheerde. Haar gelieerdheid met Bethanië doet vermoeden dat het huis doorgaans gefunctioneerd heeft als tehuis voor 'moeilijke' meisjes, reden waarom we er hier niet verder op ingaan. De schets van de tehuizen aan de Goudsche straat en de Bilderdijkstraat lijkt een voldoende illustratie van het functioneren van de tehuizen voor werkende meisjes.

Twee andere tehuizen voor werkende meisjes lijken minder nauw gelieerd aan de bescherming van minderjarigen:

Huize Vredeoord aan de 's Gravenweg 107, in 1933 geopend op initiatief van de R.K. Vereniging Meisjesbelangen Rotterdam, is een 'pension voor de katholieke werkende jonge vrouw' en tevens passantenhuis.

'Ons Clubhuis' van de Vereniging Tehuis voor werkende vrouwen, gehuurd door de Union, bevat 27 1persoonskamers met vaste wastafel, eetkamer, huiskamer en clubzaal.

'Om de huishouding zo eenvoudig mogelijk te maken, zullen de meisjes zelf voor hun broodmaaltijden moeten zorgen. De warme maaltijden (...) zijn gemeenschappelijk (...).

Zoals in Rotterdam, zijn tot op dit moment nog een aantal Tehuizen voor werkende meisjes in Amsterdam en Den Haag gevestigd. In Amsterdam is het alleen het tehuis aan de Keizersgracht, waarvan we het ontstaan konden terugtraceren: het is in 1928, tijdens de Olympische Spelen te Amsterdam geopend als tijdelijke huisvesting voor vrouwen en meisjes en werd beheerd door de Vrouwenbond tot verhoging van het zedelijk bewustzijn.

5. Konklusie

De bescherming van vrouwen en meisjes, waartegen? Tegen de verleiding. Het gaat er niet alleen om vrouwen te beschermen tegen de verleiding die van buiten, van de straat, van mannen komt, tegen verkeerde elementen, het gaat er meer om vrouwen te beschermen 'tegen haar driften en hartstochten'. Het gevaar is niet buiten, maar in vrouwen gelokaliseerd. De bescherming is gericht op het aankweken van een dergelijk besef bij vrouwen zelf, zodat uiteindelijk sprake is van zelfbescherming, namelijk door middel van het vestigen van de eigen verantwoordelijkheid om het voor vrouwen 'juiste', gekodeerde gedrag al of niet te doorbreken. Daarmee kan de praktijk van het seksueel geweld tegen vrouwen onaangetast blijven.

(PAR. 4.1)

Zijn de eerste logementen en tehuizen nog te begrijpen als vluchthavens in een waarschijnlijk zo mogelijk nog aggressiever buitenwereld, dan die we nu kennen, de verandering van de tehuizen in de jaren twintig geeft de overgang van bescherming naar zelfbescherming aan. Er verschijnen dan eigenlijk twee soorten tehuizen. Het ene, vrij direkt aan justitie en kinderbescherming gelieerd, waar de interne huisvesting meer tot hulpmiddel wordt bij de opvoeding van meisjes. Het (PAR. 4.4) valt op, dat de meisjes, voor wie hulp en huisvesting wenselijk worden geacht, komen uit gezinnen waar de ouders gescheiden zijn of waar een van beide ouders overleden is, dan wel kinderen zijn van ongehuwde moeders: hetgeen de ideologie ondersteunt, volgens welke een kind een vader en een moeder nodig heeft, wil het zich 'normaal' kunnen ontwikkelen. Daar, waar de opvoeding tekort schiet, dat wil zeggen de opvoeding tot zedelijk bewustzijn, komt de kinderbescherming en het tehuis te hulp. Het is niet verwonderlijk dat het hier vooral om jonge meisjes gaat, aan wie die opvoeding nog besteed is. De ouderen zijn waarschijnlijk al in hoofdstuk 2 en 3 terecht gekomen.

Anderzijds worden in het verlengde van de activiteiten ter bescherming van vrouwen en meisjes ook tehuizen opgericht, die meer als woonhuis bedoeld zijn, waarbij echter het element van bevoogding niet is uitgesloten. Bij de bewoonsters van deze tehuizen lijkt de zelfbescherming al meer in praktijk gebracht. Hebben we in dit hoofdstuk al enkele van deze tehuizen genoemd, zoals het Unionhuis in Utrecht, het Tehuis aan de Westzeedijk in Rotterdam en Huize Lydia in Amsterdam, in het volgende hoofdstuk zullen we aan een van deze tehuizen, Huize Lydia, meer aandacht besteden. Huize Lydia is het enige nieuwbouwplan, dat we in het verlengde van de beschermingspraktijken zijn tegengekomen.

V. <u>TEHUIZEN VOOR ARBEIDERS EN WERKENDE VROUWEN, 1900 - 1945.</u>	126
1. Volkshuisvesting en hygiëne.	126
1.1 Onderzoek naar de volkslogementen.	127
1.2. Het vraagstuk van de overbevolking van de gezinswoning in verband met het inwonen van kostgangers en gezinnen.	130
1.3. Buitenlandse bevindingen.	132
1.4. Maatregelen tegen inwoning.	134
1.5. Konklusie.	136
2. Tehuizen voor arbeiders.	137
- Rowton Houses.	137
- A.T.V.A.	141
- V.A.B.	151
- H.T.O.	155
- W.E.E.V.A.	159
- Gezellenhuizen in de mijnstreek.	160
3. Woonhuizen voor vrouwen.	163
3.1. Tehuistype.	166
- Huize Persis.	166
- Huize Lydia.	166
- De Haard.	170
3.2. Servicetype.	173
- Het Nieuwe Huis.	173
- Wilhelminahuis.	183
3.3. Flattype.	201
- Oranjarahof.	201
4. Konklusie.	206

V TEHUIZEN VOOR ARBEIDERS EN WERKENDE VROUWEN, 1900-1945

1. Volkshuisvesting en hygiëne

Inleiding

De woningwet van 1902 past in het kader van de aandacht voor de hygiënische (waaronder zedelijke) levensomstandigheden van 'het volk'. De reeks onderzoeken die omstreeks die tijd naar de woonomstandigheden worden gehouden, omvatten ook onderzoek naar de toestand in de logementen en onderzoek naar inwoning door kostgangers en gezinnen. Alleenstaande vrouwen komen aanvankelijk in dit verhaal niet voor, kostgangers en logementbewoners dat zijn in de eerste plaats mannen. Als vrouwen al buiten familieverband woonden (een enkele welgestelde woonde misschien alleen, dan verbleven zij in die logementen en tehuizen zoals beschreven in hoofdstuk IV (Vluchthavens).

'Het zelfstandig wonen van een alleenstaande man was onbekend, terwijl de mogelijkheid van het wonen van een alleenstaande vrouw nog niet in de gedachten opkwam.'¹ Alleenstaande mannen verblijven ófwel in logementen of wonen als kostganger in bij een gezin, waar zij meer of minder deel uit maken van het gezinsleven.

Achtereenvolgens zullen we in deze paragraaf behandelen:

- het onderzoek naar de volkslogementen,
- het vraagstuk van de overbevolking van de gezinswoning in verband met het inwonen van kostgangers en gezinnen.
- buitenlandse bevindingen
- maatregelen tegen inwoning
- konklusie

1.) W.C. Blomberg, wat zal de toekomst van het A.T.V.A. ons leren? (ongepubliceerd?) advies aan de Vereniging Amsterdams Bouwfonds, Amsterdam, 1972, (in het vervolg aangeduid als Advies ATVA), p. 3.

4.1. Onderzoek naar de volkslogementen.

Er is al voor de inwerking treding van de woningwet onderzoek naar de volkslogementen gedaan, onder andere door J.A. Tours aan het eind van de jaren tachtig (vergelijk p. 93), en werden er filantropiese kosthuizen opgericht.¹ De latere onderzoeken worden echter door de verschillende gemeentes zelf gedaan.

In Den Haag wordt in het begin van deze eeuw een onderzoek gedaan in opdracht van de burgemeester Jkh. H.A. van Karnebeek.² Naar aanleiding hiervan wordt de Vereeniging Tehuis voor Ontbehuisden in 1912 opgericht.

In Rotterdam wordt meermalen op de toestanden in de volkslogementen gewezen, totdat er eind 1925 een onderzoek komt naar aanleiding van alarmerende berichten over de logementen in de chinezenwijk op Katendrecht.

De overtevolking in deze logementen is zodanig (men slaapt 'twee hoog en mannetje aan mannetje'), 'dat bij brand of epidemie ernstig gevaar gevreesd moest worden.'³

De 'Hollandsche logementen' schijnen er iets beter aan toe te zijn. In elk geval is de situatie aanleiding tot de vaststelling van een nieuwe verordening op logementen, herbergen, slaapsteden, enz. op 3 November 1927.⁴

Volgens deze verordening moest men voor inrichtingen bestemd voor acht of meer personen een vergunning van B&W bezitten dat men voldeed aan de technische bepalingen. De meeste ^(waart 41.1.1.1.) pensions bleven dus buiten de verordening. De technische bepalingen leggen de hoeveelheid oppervlakte, kubieke meter lucht, (kunst)licht, wasruimte, etc, per persoon vast. De bepalingen aangaande de zedelijkheid gelden vooral voor kamers voor niet meer dan twee personen, en de scheiding der seksen.

1) Zie hoofdstuk IV, par. 1. en 4.

Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, De woningwet 1902-1929, Amsterdam, 1930?, p. 7: 'Uit dezen tijd (na plm 1870, schr.) dateert ook reeds de opening van kosthuizen voor vrijgezellen, o.a. te Amsterdam.'

In 1875 werd ook de 'Rotterdamsche Maatschappij voor kosthuizen' opgericht (kosthuis in de Kipstraat o.a.).

vervolg noten p. 127

- 2) J. Schwencke, Oude Haagse hofjes en godshuizen, Zaltbommel, 1975, p. 115.
- 3) Th. K. van Lohuizen, 'De chinezen op Katendrecht en de Rotterdamsche logementen-verordening', Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw (V & S), 9(1928), pp. 131-139, pp. 134, 131.
- 4) Idem, p. 137: 'Nu bestond er reeds een verordening op logementen, herbergen, slaapsteden, enz. van 2 Januari 1896, (...), een verordening, zooals die in de meeste gemeenten zal bestaan en waarin houders van logementen verplicht worden kennis te geven van de oprichting en dagelijks aangifte te doen van de gehuisveste personen.' Deze verordening is in de nieuwe opgenomen.

In Amsterdam wordt in 1906 door Bouw- en Woningtoezicht een onderzoek naar de kwaliteit van de slaapsteden gehouden.⁵ Het onderzoek had betrekking op 57 slaapsteden met een totaal van 1259 bedden:

'2/3 van de onderzochte slaapsteden was beslist onzindelijk. In 53 van de 57 was de wasgelegenheid onvoldoende. Slechts vier hadden afzonderlijke waskommen voor elke slaper.

Bij 11 slaapsteden ontbrak een doorlopend rivaat geheel, hieronder was zelfs een slaapstede voor 44 personen.

De slaapsteden waren of kelders of zolders, waarvan maar een enkele in directe verbinding met de buitenlucht stond, etc. et.⁶

'In een zijstraat van de Nieuwendijk was een kelder zonder kunstlicht waar een 15-tal mannen geregeld slaapgelegenheid vond, zonder dat er enige mogelijkheid van toetreding van licht of lucht kon zijn.'⁷

Naar aanleiding van de resultaten van dit onderzoek werd het Amsterdams Tehuis voor Arbeiders ATVA gebouwd (vergelijk p.141).

5) 'Als slaapstede werd beschouwd elk logement, waar het regel is dat voor elkander onbekende personen in één vertrek slapen.'

W.C. Blomberg, 'Woonruimte voor alleenstaanden', in: V & S, 35(1954)6, pp. 93-98, p. 94.

6) Ibidem, uit een ongepubliceerd rapport van Bouw- en woningtoezicht.

7) W.C. Blomberg, a.w., Amsterdam 1972 (advies ATVA), p. 3.

- 1.2. Het vraagstuk van de overbevolking van de gezinswoning in verband met het inwonen van kostgangers en gezinnen.

Kostgangers en de zedelijkheid

Beschrijvingen van de overbevolkte woningen gaan bijna zonder uitzondering uit van de belangen van 'het gezin'. De kostganger wordt beschouwd als een indringer die het gezinsleven verstoort.

Overbevolking van de woning is in eerste instantie een armoede probleem. Ook al moet de invloed van de tot dan toe ontbrekende, al of niet opgedrongen, furore makende, burgerlijke wooncultuur, niet verwaarloosd worden

Maar, hoe meer kinderen, hoe minder geld, hoe kleiner woning, hoe meer financiële noodzaak een kostganger in huis te nemen. Dat is van het gezin uit geredeneerd.

De kostganger zelf zal ook wel niet veel keus hebben gehad. Mevrouw Rutgers-Hoitsema, feministe en actief in de Neo-Malthusiaanse Bond¹, (dus bepaald geen zedepreekster in haar tijd), legt het verband tussen de 'treurige woningtoestanden' en de prostitutie:

'Over het algemeen kunnen wij dit voor de arbeidersklasse wel als regel aannemen: hoe meer kinderen, hoe kleiner woning, Bij de uitbreiding van het gezin geen groter woning dus, zooals men verwachten zou, maar steeds minder of kleiner vertrekken.

(...)

En dan worden in zulke gevallen bovendien dikwijls nog kostgangers aangenomen en daarmee de deur voor de prostitutie nog wijder opengezet.

(...)

's Nachts verblijven in dergelijke gezinnen jongens en meisjes, ouderen en jongeren met vader en moeder, dikwijls nog met een paar commensalen in één en het zelfde vertrek, in elkanders onmiddellijke nabijheid. Is het wonder dat daar dingen gebeuren, waarvan U de haren te berge zouden rijzen, als gij ze ten volle leerdet kennen?

Is het wonder dat daar breidelooze hartstochten gekweekt

1) De N.M.B. propageerde o.a. het gebruik van voorbehoedsmiddelen.

131

worden, en dat de meisjes uit dergelijke gezinnen, op jeugdigen leeftijd nog, reeds moeder moeten worden en daarna aan de prostitutie ten prooi vallen?²

Ook M.J. Brusse beschrijft in zijn Rotterdamse zedeprenten,³ (1921) dergelijke tafreelen en konludeert: 'Dit stompt van zelf het schaamtegevoel af en geeft maar al te vaak aanleiding tot immoreele verhoudingen, tot zelfs tegen-natuurlijke verhoudingen, in het verband der gezinnen zelf, - waarvan wij hier nu en dan de droevigste gevallen te behandelen krijgen.' (dochterverkrachting zal hij bedoelen.).

2) W.H. Rutgers-Hoitsema, Bijdrage op de openbare vergadering van de Nationale Vrouwenraad, ter bespreking van het prostitutie vraagstuk, te Rotterdam 2 april 1902, pp. 18-19.

3) M.J. Brusse, Rotterdamse zedeprenten, Rotterdam 1921, p. 69.

132

1.3. Buitenlandse bevindingen

De engelse Lord Rowton kwam rond 1890 in aanraking met de toestanden in logementen en kosthuizen toen hij met anderen op onderzoek uitging in de londense volkswijken, om de woonbehoeften te peilen. Dit ten behoeve van de plannen van de Guinness Trust om goedkope arbeiderswoningen te bouwen.

'The dirty and crowded sleeping rooms, the miserable arrangements for washing and sanitation, the dark, unhealthy kitchens, usually underground, and the general air of squalor so impressed Lord Rowton, that he began to consider whether it was not possible to devise some means for their amelioration. Something better than the common lodginghouse was urgently needed by those men who could not occupy the rooms which were to be provided by the Guinness Trust or had been provided by other institutions.'¹ Het idee voor de 'Rowtonhouses' ontstond. Blomberg vat in 1966 de bevindingen van Rowton in die zin samen dat de inwonende alleenstaande het gezinsleven verstoorte en de gezinswoning weinig tot haar recht kwam daar de commensaal vaak niet alleen de mensa deelde maar ook het bed.²

In Duitsland was het al niet anders, als we de beschrijving van het seksuele leven van mijnwerkers/kostgangers in Hamborn, door al weer een 'heer van stand', graaf Alexander Stenbock-Fermor, mogen geloven.³ Volgens een andere auteur was er in het kuhrgebied sprake van 'halbe Kost', 'volle Kost' of 'volle Kost voll', het laatste betekende inclusief de 'kostmutter'.⁴ Sterke verhalen? Verkrachting? Ander waarden met betrekking tot het lijfelijke? In elk geval krijgt de heersende klasse rooie oortjes.

Theweleit noemt ook de economiese perspectieven die een goede relatie met haar kostganger voor de vrouw kan bieden.⁵

1) Richard Farrant, 'Rowton and Rowtonhouses', in: Rowton house, Camden town, London, N.W., London 1905 p.43.

2) W.C. Blomberg, 'Ook voor alleenstaande mannen een flat?', in: De Woningbouwvereniging 26(1966) 12, pp. 299-304, p.30

3) A.Stenbock-Fermor, Meine Erlebnisse als Bergarbeiter, 1929. Geciteerd door K.Theweleit, a.w. pp. 177-179.

4) G. Werner, Ein Kumpel. Geciteerd idem, p. 181.

Hij kan in huis helpen en in tijden van nood zijn relatief hoge loon met het gezin delen. In Nederland wordt dit als argument gebruikt, door een kommissie van de amsterdamsche armenraad, om voorzieningen voor onvolledige gezinnen te treffen: 'wil men zoowel den ondergang van deze en de verwaarloozing der kinderen voorkomen, als de toepassing der ter voorkoming dier verwaarloozing aangewende middelen; ontfermen huwelijken of concubinaat bij den overblijvende man, het kostgangerschap bij de overblijvende vrouw met al de daaraan verbonden ellende.'⁶

5) K. Theweleit, a.w. p. 183.

6) G.A.M. de Bruyn, 'Huisvesting van onvolledige gezinnen', in: V & S 3 (1922) 12, pp. 331-335, p. 331.

1.4 Maatregelen tegen inwoning

Aanvenkelijk verplicht de woningwet de verhuurder regelmatig aangifte te doen van het aantal bewoners van elk zijner huurwoningen. Deze maatregel is in 1921 komen te vervallen, daarvoor in de plaats komen regelmatig woningtellingen en wordt het aantal samenwoningen genoteerd (als indicatie voor de woningnood).¹

Over het algemeen is er sprake van de samenwoning van 'gezinnen, de gehanteerde definitie van 'gezin varieert echter nogal, soms vallen kostgangers of ongehuwde hoofdbewoners daar ook onder.

In de meeste gemeenten komen bewoningsvoorschriften in de bouwverordening omtrent het maximum aantal bewoners per te bepalen hoeveelheid kubieke meter lucht.

Overigens zijn die normen zo laag, namelijk in Rotterdam 6 m³ per persoon, en in Amsterdam 8 à 10 m³, dat opgemerkt wordt dat deze bepalingen eerder op een wettelijke bescherming van de overbevolking lijken dan op een wettelijke maatregel tegen de overbevolking.²

In sommige gemeenten werden ook dergelijke bepalingen voor de slaapgelegenheid van kostgangers vastgesteld.

De leidraad voor het samenstellen van de bouwverordeningen stelt:³ het is 'verboden kostgangers of logeergasten te huisvesten in vertrekken die niet kunnen worden bereikt onafhankelijk van vertrekken, waarin zich een slaapplek bevindt'.

Het wordt overigens tot een specifiek vrouwelijke taak gerekend om als woningopzichteres te controleren of de bepalingen worden nageleefd. 'toezicht op de bewoning en op de nakoming van het huurreglement, zal dikwijls

1) Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, a.w., p. 90

3) Lietaert Peerbolte, van der Kaa, Leidraad bij het samenstellen of herzien van Bouwverordeningen, 1927, geciteerd door: M. Dubois e.a., Woonnormverandering, Amsterdam 1972, p. 43-44.

2) A.F. Bakhoven, 'De strijd tegen de overbevolking te Amsterdam', in: V & S 1936, pp. 2-13, p. 3.

moeten leiden tot l e e r e n bewonen; (...): samenwonen en ongeoorloofd inwonen zal moeten worden tegengegaan; (...). Dit nu is zeer stellig werk voor de vrouw, en de opzichteres, die rustig en met geduld den bewoners tegemoet treedt, zal hier op haar plaats zijn.⁴

In de nieuwe woningbouw wordt samen- en inwoning tegengegaan door de keuken zo klein te maken dat gebruik ervan als woonkeuken onmogelijk is geworden en de woonkamer dus niet meer onder te verhuren is.

Tot slot van deze paragraaf een citaat over de herziening van de rotterdamse bouwverordening in 1937, als illustratie van de gezinspolitiek,

'Ook ten aanzien van de nieuwe verordening doet zich de vraag voor, in hoeverre voor veranderingen in de woonzeden en in de bouwwijzen ruimte moet worden gelaten.

Wat de eerste betreft is vastgehouden aan het gezin als bewoningseenheid, terwijl sommige nieuwe voorschriften zelfs ten doel hebben het gezinsleven te versterken.

Woonvormen, waarbij het gezinsverband een meer ondergeschikte betekenis heeft, achten B&W zeer ver van het Nederlandse volkskarakter verwijderd, zodat zij daarmee voorshands geen rekening meenen te moeten houden.⁵

4) Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, a.w., p. 223.

5) 'Herziening bouwverordenig Rotterdam' in: V & S 1937, p. 126.

Konklusie

We kunnen konstateren dat argumenten tegen inwoning op het vlak van de volksgezondheid (ziektes) en op het vlak van de zedelijkheid door elkaar lopen.

Met het benadrukken van het ongezonde en onzedelijke van kostgangers, in samenhang met verboden en woningopzicht, wordt de kostganger en het gezin dat de kost geeft in feite onmogelijk, onmaatschappelijk gemaakt.

Dit treft niet alleen de 'ongeoorloofde samenwoning' (door de woningnood), maar ook de 'geoorloofde samenwoningen' (waar voldoende m³ is en/of waar het bloedverwanten betreft) worden op de uitzonderlijkheid van hun situatie gewezen.

Alleen al door dat zij bij onderzoeken een reden van hun samenwoning moeten geven. (Niemand vraagt dat aan een kerngezin.) Daarmee wordt de woning voor het kerngezin en wordt de kostganger, de alleenstaande, uit huis geschopt, (in elk geval terug gedrongen).

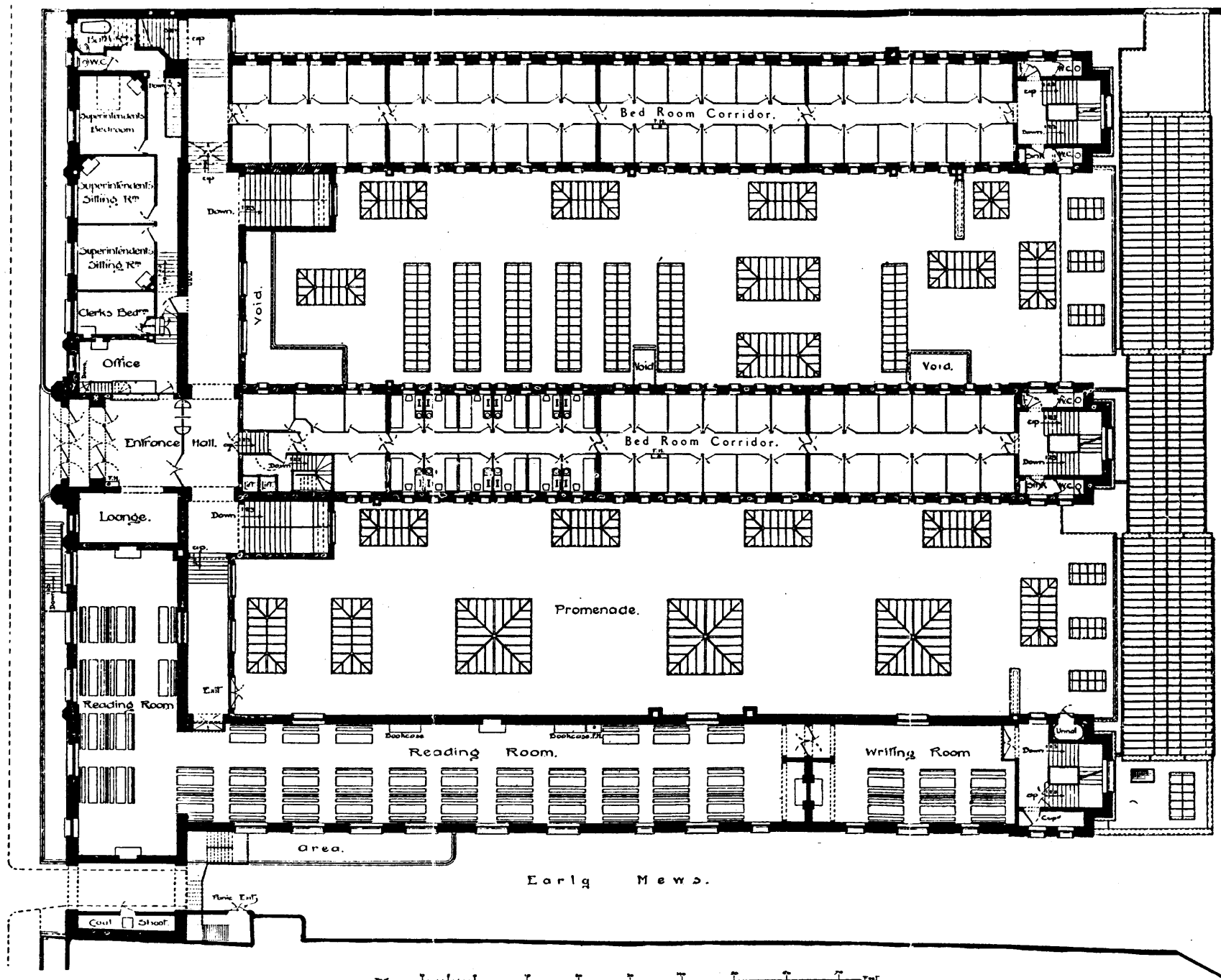
2. Tehuizen voor arbeiders

. ROWTON-HOUSES

De in Nederland, ten tijde van de oprichting van het A.T.V.A. en V.A.B., meest bekende buitenlandse voorbeelden van tehuizen voor alleenstaande mannen zijn de Rowton-houses in Londen. Het eerste Rowton-house wordt in 1892 op initiatief van Lord Rowton (vergelijk p.)) geopend en in tien jaar tijd volgen nog vijf andere, met een totale capaciteit van 4719 bedden.

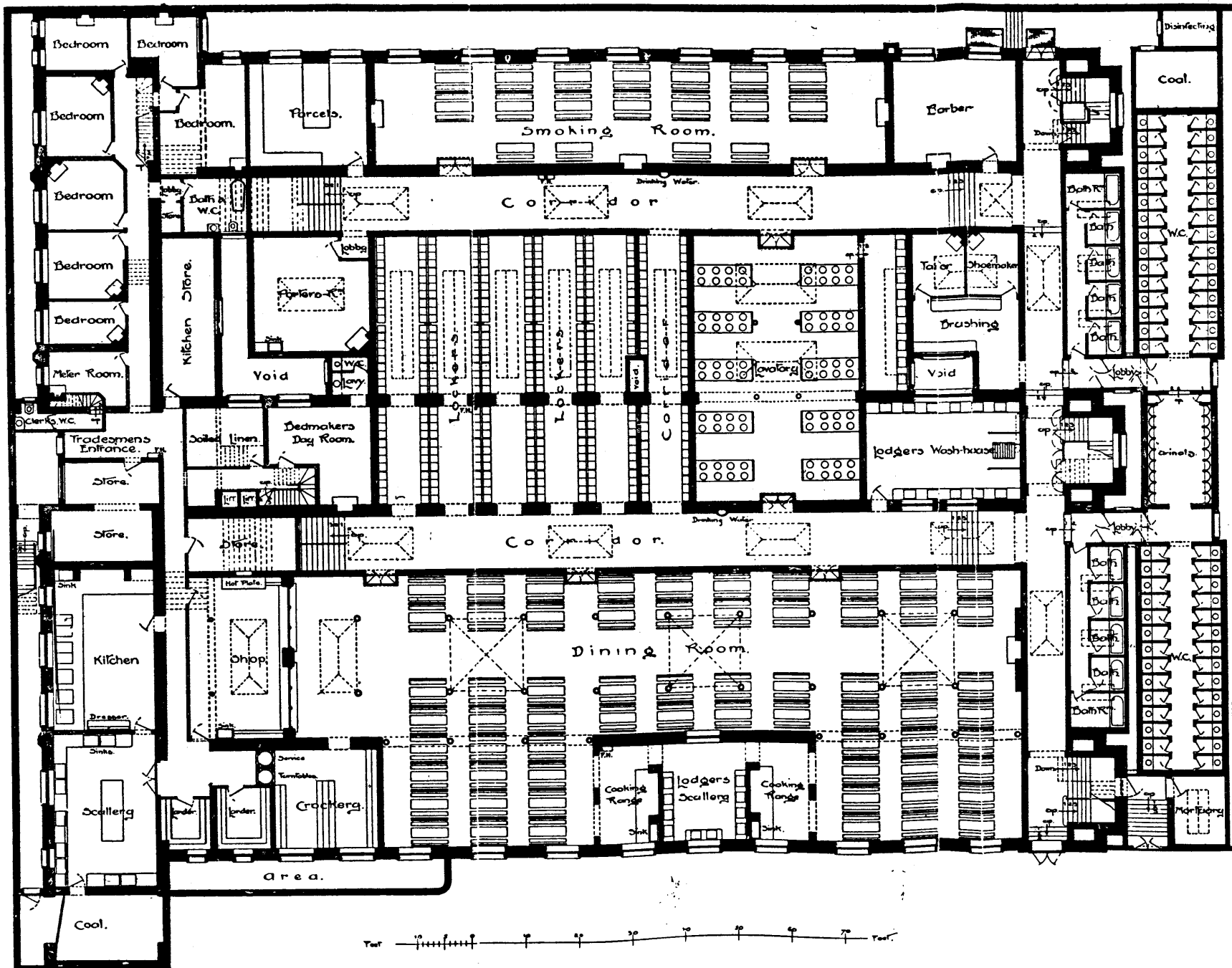
Kenmerkend voor de Rowton-houses is ten eerste hun omvang tussen de 470 en 800 bedden, die enorme zalen van ruimtes voor gemeenschappelijk gebruik tot gevolg heeft, zoals eetzaal, recreatiezaal, bad- en wc-'zaal'. Ten tweede de minimale slaapcellen, zogenaamde cubicles, net genoeg ruimte voor een bed en een stoel, de houten wanden gaan tot tweederde van de hoogte daarboven is op z'n hoogst gevlochten staaldraad aangebracht. De 'kamers' hebben geen eigen verlichting, die komt van een lamp op de gang. In plaats van een klerenkast kunnen de bewoners een soort kluis huren in de 'locker-rooms'.

GRINGTON ROAD.

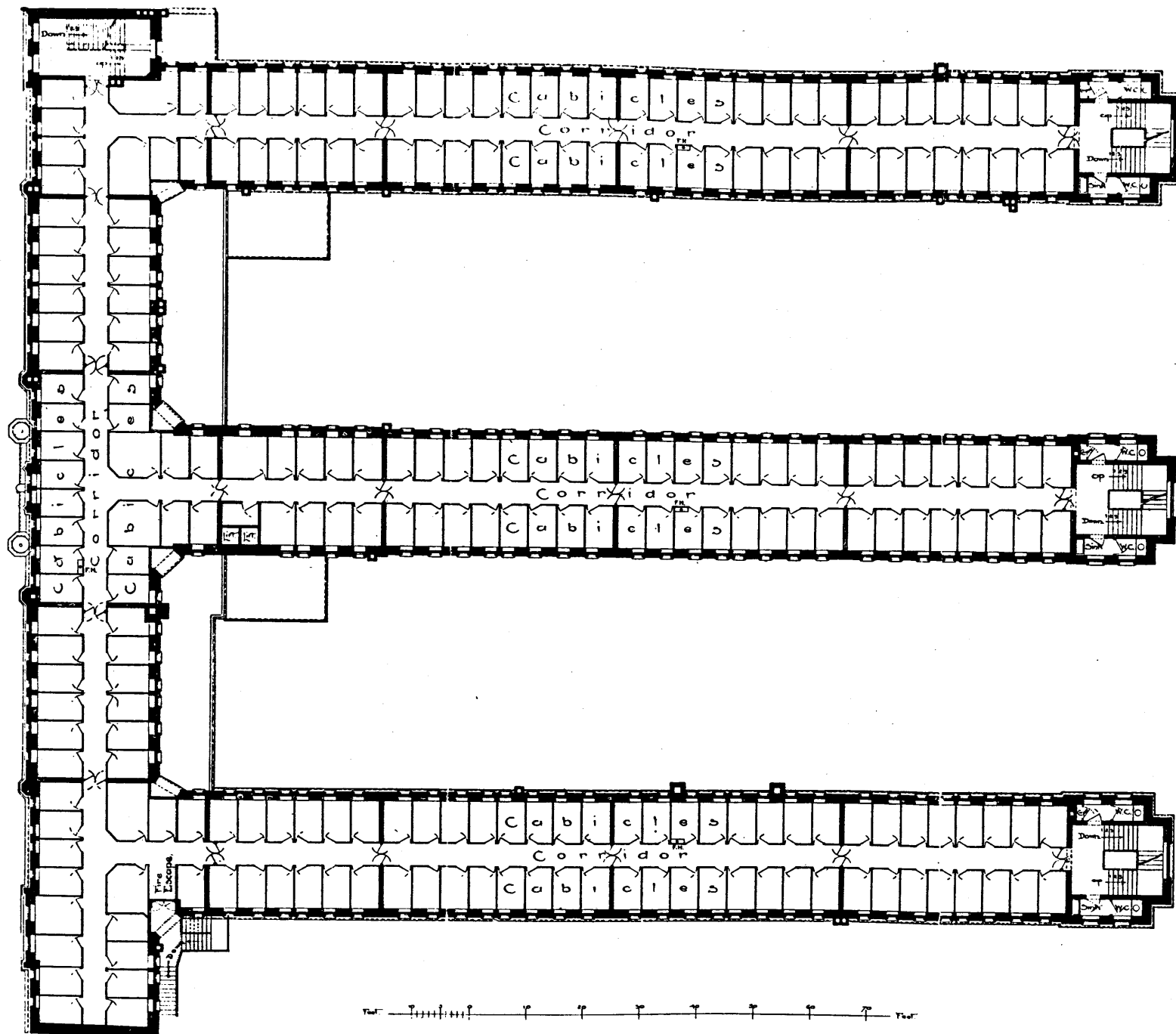
ENTRANCE FLOOR.

HARRY B. MEASURES, F.R.I.B.A.,
Architect.

GROUND FLOOR.

HARRY B. MEASURES, F.R.I.B.A.,
Architect.

FIRST FLOOR.

HARRY B. MEASURES, F.R.I.B.A.,
Architect.

HET AMSTERDAMSCH TEHUIS VOOR ARBEIDERS, A.T.V.A.

Initiatief

Zoals al eerder vermeld wordt het A.T.V.A. gebouwd naar aanleiding van de uitkomsten van een onderzoek naar de slaapsteden in Amsterdam in 1906. (vergelijk p.). Tijdens de oprichtingsvergadering van de Vereniging Amsterdams Bouwfonds op 30 augustus 1905 brengt mede-oprichter Mr. J. Kruseman, President van het amsterdams Gerechtshof, de noodzakelijkheid naar voren van een woongebouw voor alleenstaande mannen, zodat de beruchte slaapsteden zouden kunnen verdwijnen.

Het Amsterdams Bouwfonds onderscheidde zich van andere woningbouwverenigingen doordat zij geen vereniging van belanghebbenden maar van belangstellenden was.¹ Bovendien stelden de oprichters zich ten doel juist die dingen te doen die de andere verenigingen zouden laten liggen. Deze positie is duidelijk van invloed geweest op het besluit tot de bouw van het A.T.V.A., later gevolgd door het Volkslogement Amsterdams Bouwfonds in 1932 en het Louise Wenhuis na de tweede wereldoorlog.

De oprichters van het Amsterdams Bouwfonds: Dr. C.W. Janssen (president-kommissaris), H.C.A. Henny (direkteur), L. van der Pek-Went (woningopzichteres, later lid directie en kommissaris), J. ter Meulen (woningopzichteres), J. Kruseman (opvolger van Janssen) en aanvankelijk ook de architect J.E. van der Pek, zijn stuk voor stuk mensen die een voortrekkersrol in de volkshuisvesting hebben vervuld. Kruseman en van der Pek-Went zijn lid geweest van de Gezondheidscommissie in Amsterdam in wiens opdracht de onderzoeken naar de slaapsteden zijn verricht.

1) Mededeling van mevrouw Blomberg, ex-direkteur van het Amsterdams Bouwfonds, in een gesprek dd. 27-2-'81. In 1975 is het Amsterdams Bouwfonds opgegaan in de Algemene Woningbouwvereniging te Amsterdam.

Voorbereiding en bouw van het A.T.V.A.

Het duurt enige jaren voordat het voorstel van Kruseman voor een tehuis voor alleenstaande mannen nader wordt uitgewerkt, omdat men het financiële risico te groot acht en eerst ervaring wil op doen met de bouw van twee complexen gezinswoningen.

Ondertussen wordt vanaf 1910 onderzoek verricht naar de huisvesting van alleenstaande mannen in Duitsland, Wenen en Engeland; bovendien wordt het slaapsteden onderzoek van 1906 nog eens herhaald. Met behulp van deze onderzoeker probeert het Amsterdams Bouwfonds inzicht te krijgen in de behoefte aan woonruimte en de wijze waarop daaraan kan worden voldaan.

De veronderstelde behoefte wordt ruim bevestigd geacht, maar de buitenlandse voorbeelden worden bij nader inzien niet voor de amsterdams situatie geschikt geacht: de duitse tehuizen vanwege hun te plaatselijke karakter, de Rowton-houses vanwege hun massaliteit en omdat zij te weinig privacy voor de nederlandse volksaard zouden bieden.¹

Drie kategoriën van potentiële bewoners worden onderscheide

1. 'de bevolking van de beschreven slaapsteden: paria's en zervers;
2. de kostgangers in de gezinnen;
3. de seizoen-arbeiders.'²

Merkwaardig genoeg, gezien de aanleiding tot het voorstel, gaat men zich op de derde categorie, de seizoen-arbeiders, richten. Van de bevolking van de slaapsteden vreest men dat zij de hogere kosten van een beter nachtverblijf niet zouden willen of kunnen betalen en bovendien dat zij zich niet aan vaste regels zouden willen onderwerpen.²

Wel verwacht men dat het toezicht op de slaapsteden na de opening van het A.T.V.A., van gemeentewege zal kunnen worden verscherpt. Waarom de kostgangers niet als doelgroep worden aangemerkt is volstrekt onduidelijk. Uiteindelijk blijkt een geheel andere categorie dan de beoogde seizoen-arbeiders van het A.T.V.A. gebruik te gaan maken (vergelijk p.145).

1) W.C. Blomberg, Vereniging Amsterdams Bouwfonds, 1906 - 1966. Amsterdam 1966, p. 25.
2) W.C. Blomberg, a.w., Amsterdam 1972 (advies ATVA), p. 3.

door het bestuur

De regering is bereid een rentedragend voorschot te verlenen op voorwaarde dat de inrichting niet zou dienen voor de opname van daklozen maar het karakter zou dragen van een tehuis voor ongehuwden. Vanaf dat moment wordt er op vergaderingen van het Amsterdams Bouwfonds niet meer gesproken van 'logement' maar is de naam A.T.V.A. geboren. Aanvankelijk wordt in 1913 een rentedragend voorschot van max. f 510.000,-- aangevraagd maar door de oorlog stijgen de bouwkosten dermate dat het Rijksvoorschot wordt verhoogd tot f 780.000,--.

Het A.T.V.A. wordt tussen 1916 en 1918 gebouwd naar een ontwerp van J.E. van der Pek.

Ligging in de stad

De gemeente koopt in 1913 het oude terrein van de suikerraffinaderij ten behoeve van het geprojecteerde tehuis van het Amsterdams Bouwfonds, die het in erfpacht krijgt. Later wijt het Amsterdams Bouwfonds het feit dat de bedoelde seizoenarbeiders niet, en de intellektuelen en artiesten wel, in het A.T.V.A. trokken, aan de ligging in de stad: vlakbij het uitgaanscentrum rond het Leidseplein, tegenover het politiebureau en niet in de buurt van havens of grote markten en niet in een volkstuurt. Voor de bouw van het in de volgende paragraaf te bespreken Volkslogement heeft zij hieruit de konsekwenties getrokken.

Het gebouw

De heer Henny, directeur van het Amsterdams Bouwfonds, geeft de volgende beschrijving van het gebouw in het jaar van de opening.¹⁾

'Het A.T.V.A. bestaat uit een hoofdgebouw, opgetrokken langs de Marnixstraat en vier loodrecht daarop staande vleugels, met een onderlinge tusschenruimte van 15 M. Deze vleugels vormen derhalve drie naar één zijde open plaatsen. Toegang tot het hoofdgebouw geven twee monumentale ingangen. In het hoofdgebouw bevinden zich alle lokalen voor gemeenschappelijk gebruik, in het noordelijk gedeelte de eetzaal, ruimte biedend voor pl.m. 350 personen,

in het midden de lees- en schrijfsalen en het kantoor van den administrateur. In het zuidelijk gedeelte treft men de groote gezelschapszaal aan. Deze vertrekken hebben alle de dubbele hoogte van de overige verdiepingen. In verband hiermede liggen boven deze ruimten slechts drie verdiepingen met slaapvertrekken, terwijl in de achter het hoofdgebouw gelegen vleugel 5 verdiepingen met slaapkamers zich bevinden. Het eethuis is verpacht aan de Vereeniging voor Volksgaarkukens, die te Amsterdam reeds drie eethuizen in verschillende gedeelten van de stad exploiteert. (...)

In het midden van het hoofdgebouw ligt een ruime trap, die van kelder tot zolderverdieping voert. Bovendien bevinden zich aan het eind van elk der vier zijvleugels smallere trappen, zulks met het oog op brandgevaar, dat echter in een gebouw als het A.T.V.A., dat geheel van baksteen en gewapend beton is opgetrokken, zeer gering geacht mag worden.

Het gebouw bevat in hoofdgebouw en vleugels totaal 351 slaapvertrekken, met een oppervlakte varieerend van 7-10 M.², elk voor één persoon. Al deze slaapvertrekken hebben verbinding door een raam met de buitenlucht en door een deur met gangen, die zoowel het hoofdgebouw als de vleugels in de lengte doorsnijden. De kamertjes, zooals boven reeds vermeld, onderling door baksteenmuren gescheiden, bevatten elk eigen waschgelegenheid, d.w.z. waschbak met waterleiding, een ijzeren ledikant met staaldraad- en kapok matras, een houten kast voor het bergen van kleeven, boeken en andere eigendommen van den bewoner, een tafel en een stoel. De geheele inventaris is eenvoudig, doch degelijk. Aan de centrale gangen liggen, uitkomende op de zooeven genoemde binnenplaatsen, eenige poetskamers met ruim balkon, waar de bewoners, indien zij zulks verlangen, zelf hun kleeven kunnen reinigen en schoenen poetsen.'

1) H.C.A. Henny, 'Het Amsterdamsch Tehuis voor Arbeiders', in: Woningbouw, Mededeelingen van den Nationalen Woningraad, 2(1918)4.

Gegevens over verblijfsduur en samenstelling van de bevolking van het A.T.V.A. in 1921, 1922 en 1923.¹

Beroepsgroepen die in het A.T.V.A. gehuisvest zijn, op:

	1-1-1921 ²	31-12-1922	31-12-1923
Hoofdarbeiders ³	164	118	149
Handarbeiders	164	180	168
Handeldrijvenden	10	14	10
Studeerenden	2	5	6
Zonder beroep	8	21	22

<u>Verblijfsduur:</u>	1921	1922	1923
Korter dan één jaar	214	125	131
Tussen een en twee jaar	70	83	59
Tussen twee en drie jaar	63	52	53
Tussen drie en vier jaar	-	54	35
Tussen vier en vijf jaar	-	33	40
Langer dan vijf jaar	-	-	29

- 1) Amsterdamsch Tehuis voor Arbeiders, in: Tijdschrift voor Stedebouw en Volkshuisvesting 2(1921) pp. 216-217, 4(1923) p. 286, 5(1924) p. 174.
- 2) De cijfers over 1921 zijn mogelijk onvergelykbaar met de andere twee jaar omdat de bron slechts ^{aan}volledig uitgesplitste lijst van beroepen geeft.
- 3) Onder hoofdarbeiders vallen: kantoorpersoneel, onderwijzers, journalisten, tekenaars, ambtenaren etc.

Veranderingen

Aanvankelijk zijn de slaapvertrekken op enkele, speciaal voor zieken bedoelde, uitzonderingen na, niet verwarmd. Maar op aandringen van de bewoners wordt in 1923 in alle kamertjes centrale verwarming geplaatst. Onder andere door de dankzij de oorlog gestegen bouwkosten, zijn de huren van de kamertjes ruim anderhalf maal zoveel als oorspronkelijk begroot, dat wil zeggen dat ze in 1918 tussen de f 4,20 en de f 6,30 per week liggen. De vrees dat dit leegstand tot gevolg zou hebben blijkt ongegrond, de verwachte seizoenarbeiders en venters laten het echter afweten. Daarentegen zijn het vooral intellektuelen, kunstenaars, kantoorpersoneel en timmerlieden die het A.T.V.A. in de eerste jaren bevolken. (Zie bijlage p. 145.) In die tijd zijn er ook nogal wat konflikten tussen bewoners en leiding van het huis; de bewoners organiseerden zich in een bewonersbond en hielden onder andere een huurstaking. In de dertiger jaren blijft er veel onverhuurd vanwege de grote werkloosheid en vanaf 1936 krijgt het A.T.V.A. daarom een jaarlijkse bijdrage van f 10.000,-- van de gemeente uit het 'huurverlagingsfonds'. Een bedrag dat later nog verhoogd wordt tot het nivo van de werkelijke huurderiving. ten gevolge van de ingevoerde huurverlaging. Het restaurant dat na enkele jaren verpacht te zijn geweest uit kwaliteitsoverwegingen in eigen beheer is genomen, levert voortdurend exploitatie moeilijkheden. Desondanks blijft het tot in de zeventiger jaren geopend. Tijdens de oorlog worden Duitsers in het A.T.V.A. ingekwartierd. Na de oorlog wordt het gebouw van rijks- of van gemeentewege bestemd voor studentenhuusvesting, met veel moeite krijgt het Amsterdams Bouwfonds gedaan dat ook oudbewoners weer terug mogen keren en na vier jaar zijn de studenten prakties verdwenen. Ondertussen wordt het aantal kamers uitgebreid, onder andere door de zogenaamde poetskamertjes op te heffen. Begin zeventiger jaren wordt het A.T.V.A. gerenoveerd, de kamers worden vergroot en het restaurant wordt opgeheven. Elke kamer heeft een eigen douche en kookgelegenheid. Er wonen nu ook ongeveer 10% vrouwen.

Het leven in het A.T.V.A. volgens Jan de Hartog

In Ave Caesar beschrijft Jan de Hartog het A.T.V.A. in de jaren dertig vanuit het gezichtspunt van een werkeloze zeeman. Deze heeft een sombere kijk op de wereld, vol crisis, oorlogsdreiging en een gevoel van verloren zijn.¹

'Het huis is groot, het huis is rustig, het huis is toegevend. Het eerbiedigt je stemmingen en dringt je geen andere op. Het helpt je bij je langzame verneveling in de rijen der levenden, maar het waarschuwt je als je tijd gekomen is. Daarom zijn velen bang hier weg te gaan en komen ze steeds terug, al was het maar om zichzelf ervan te overtuigen dat hun tijd nog niet gekomen is.'²

'Het gebeurt vaak dat er meisjes in de hal zijn, jonge, werksters of vriendinnetjes van een paar vluchtige bewoners. Niemand let daarop behalve de portiers. De portiers zien alles maar zeggen weinig. Het zijn er vier, ze lijken op elkaar en toch zijn ze verschillend. Wat ze alle vier gemeen hebben is, dat ze nooit opdringerig zijn en toch alles weten, terwijl ze zelden met iemand praten over wat ze gezien hebben of vermoeden. Het maakt dat je vertrouwelijk tegen hen bent en dat is misschien ook wel hun bedoeling.'³

'Daar is een kleine cantine, waar je koffie kunt krijgen en kruidenierswaren en huishoudelijke artikelen voor weinig geld. Het valt niet mee voor een man om zijn eigen huishouden te doen, al is het maar voor hem alleen, maar de meesten hebben het geleerd met de jaren. Wij konden er eerst niet aan wennen, gingen ontbijten, koffiedrinken en eten in het restaurant. Naderhand ontbeten we niet, toen vergaten we het koffiedrinken en tenslotte aten we er alleen. Maar ook dat werd op den duur te kostbaar, nu eten we er alleen 's Zondags en door de week scharrelen we wat op onze kamers en gaan naar de snertloods in de winter.'⁴

1) Jan de Hartog, Ave Caesar, Bussum 1936.

2) Idem, p. 121.

3) Idem, p. 123.

4) Idem, pp. 112-113.

En over de schrijfzaal:

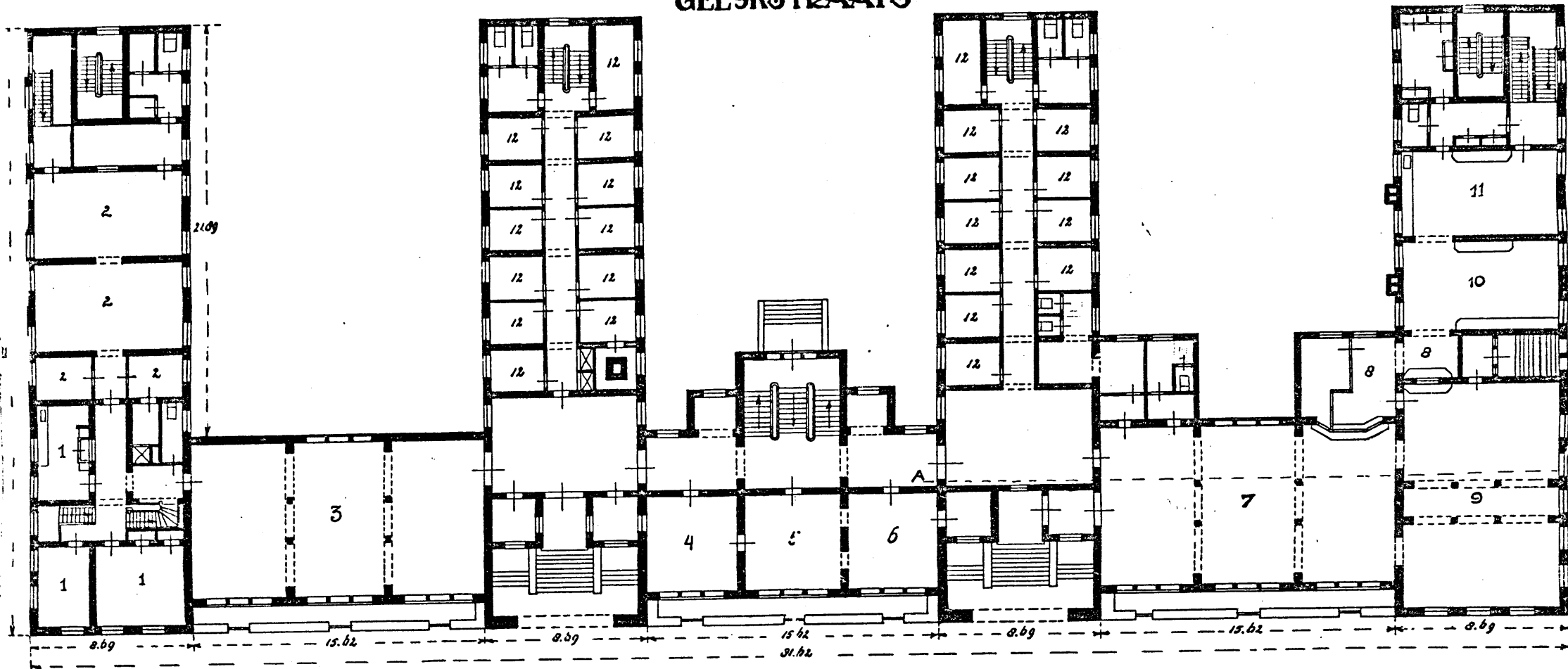
'Je vindt er haast nooit iemand, gewoonlijk is er maar één lamp aan, boven aan de zoldering, zonder kap. Een enkele keer zit iemand aan de kleine tafeltjes, maar dat is zeldzamer. De inkt in de potjes is verdroogd, de vloer schooner dan ergens anders in het huis. De bewoners hebben geen behoefte aan schrijven.' (...) 'We vonden de schrijfzaal veel rustiger om te zitten dan de groote; hij was wel wat tochtiger en ongezelliger, maar je had er niet de weemakende stank van al die sigaretten, slechte tabak en goedkope sigaren, het was of je in een eerste-klas wachtkamer kwam, niet rooken.'⁴

'Waarom weggaan? Wij hebben het goed hier, het is rustig en je bent vrij. Je kunt komen en gaan wanneer je wilt, je hoeft je niet te schamen voor de pech die je gehad hebt in het leven, omdat ze allemaal hier weten wat het is: Iets, waar je niets aan doen kunt en waartegen het nutteloos is om je te verzetten. Waar zou je heen willen? Op kamers wonen bij een hospita? Onmogelijk, na de vrijheid die we hier hebben leeren kennen. Naar het zeemanshuis, waar je doodgegooid wordt met wandteksten? Onzin, dat kunnen we niet meer verdragen. We hebben ons eraan gewend met rust gelaten te worden, iedereen heeft hier zijn eigen overtuiging en zijn eigen kijk op het leven, hij houdt die voor zich en valt er niemand mee lastig. Nee, we moeten hier niet weggaan.'⁵

4) Idem, pp. 118-119.

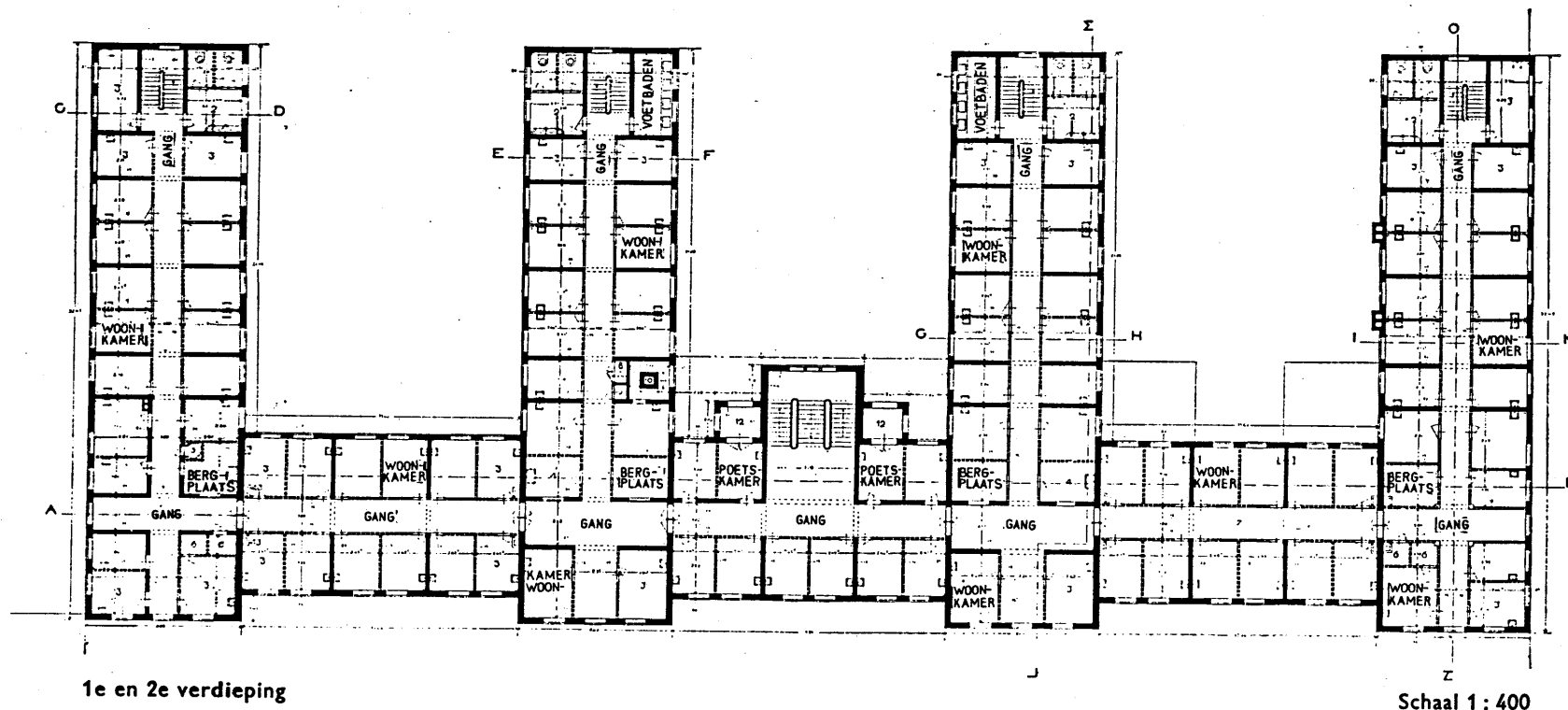
5) Idem, pp. 131-132.

GELYKS TRAATS

- 1 WONING ADMINISTRATEUR.
- 2 LINNENKAMERS
- 3 GEZELSCHAPSAAL.
- 4 KANTOOR.
- 5 SCHRYFKAMER.
- 6 LEESKAMER.
- 7 EETZAAL.
- 8 BUFFET.

9	KOFFIEZAAL.
10	KEUKEN
11	BUKEUKEN
12	SLAAPKAMER
13	VOETBADEN.
14	BADKAMER.
15	WACHTKAMER.
16	WONING RESTAURATEUR

1918 Amsterdam, Marnixstraat. Amsterdamsch Tehuis
 voor Arbeiders A.T.V.A. Vereniging Amsterdamsch
 Bouwfonds.
 Arch. J. E. van der Pek.

HET VOLKSLOGEMENT AMSTERDAMSCH BOUWFONDS. V.A.B.

Initiatief

Omdat het A.T.V.A. niet aan de behoefte van die categorie alleenstaande mannen (ongeschoolden) voldeed waarvoor het oorspronkelijk bedoeld was, worden er door het Amsterdams Bouwfonds plannen gemaakt voor een tweede tehuis.

Dit nieuwe gebouw zou soberder van uitvoering moeten zijn en in een, voor het bedoelde publiek, meer geschikte buurt moeten liggen; bijvoorbeeld bij de havens ten behoeve van dokwerkers en havenarbeiders.

De plannenmakers voelen zich in hun werk ondersteund door het feit dat er in de plaatselijke logementen nog steeds veel wantoestanden bestaan. Dit is ook een reden voor de gemeente om faciliteiten, zoals gemeentegarantie en grond in erfpacht, te verlenen.

Ligging in de stad

De gemeente stelt een terrein ter beschikking dat door sanering en onteigening in de Jonker- en Ridderbuurt eind jaren twintig vrij is gekomen. Dit terrein aan de huidige Montelbaanstraat, tussen Rechtboomsloot en Oude Waal, ligt vlak bij het IJ, Nieuwmarkt en Waterlooplein.

Het gebouw

Het V.A.B., ontworpen door P. Vorkink, wordt in 1932 geopend. Op de begane grond bevinden zich de verblijfszaal en de (openbare) eetzaal, verder keuken en dienkamer met een dienluik naar de eetzaal. Aan de eetzaal ligt het kantoor van de beheerder, de woning van de beheerder ligt achter de keuken met een aparte ingang.

In het sousterrain bevinden zich diverse dienstruimten en verhuurbare opslagruimte.

- 1) J.J. Romein, 'Het Volkslogement van de Vereeniging "Amsterdamsch Bouwfonds" te Amsterdam', in: V&S 13(1932)12, pp. 277-284.

Op de resterende drie verdiepingen bevinden zich 76 slaapkamertjes en op elke verdieping toiletten en gemeenschappelijke was- en douchegelenheid. Bovendien een lees- en schrijfsaal op de eerste en een linnenkamer op de tweede verdieping.

De slaapkamers liggen aan een middengang en zijn gemiddeld 5,4 m² groot. Elk kamertje bevat, 'behalve een ijzeren ledikant met staaldraad- en kapokmatras, een kast, tegelijkertijd hang- en legkast, een stoel en een tafel met een boekenplankje daarboven.'¹ De kamers zijn behangen met afwasbaar papier, het houtwerk is op elke verdieping in een andere kleur geschilderd.

De kamers zijn niet verwarmd.

Het gebruik

'De leiding van het volkslogement is niet aan één persoon, doch met opzet aan een echtpaar zonder kinderen toevertrouwd, omdat het bestuur van meening was dat naast de algemeene leiding, welke in handen van den beheerder is gelegd, een nagenoeg even groote plaats diende te worden ingeruimd aan de taak van de vrouw van den beheerder, welke taak - naast het bijzondere toezicht op den internen dienst, zoowel van woonhuis als van eethuis - mede behoort te omvatten het scheppen van een goedelijke en huiselijke sfeer, welke vooral in een Tehuis, dat uitsluitend door mannen wordt bewoond, een onmisbaar element mag worden genoemd.'²

Het eethuis werkt met een zelfbedieningssysteem.

Een derde van de 76 slaapkamers is bestemd als blijvende woonruimte voor ongeschoolde arbeiders, tweederde voor passanten zoals kooplieden en venters van Nieuwmarkt en Waterlooplein. Het belangrijkste kenmerk van dit heel sober uitgevoerde gebouw en tevens het grootste verschil met het A.T.V.A., zijn de veel kleinere kamertjes zonder wasgelegenheid en zonder verwarming. Met dit laatste beoogde Amsterdams Bouwfonds het V.A.B. het karakter van een uitsluitende slaapgelegenheden te geven. Verblijf op de kamers overdag was, behalve in het geval van ziekte niet toegestaan.³ Volgens de directeur van het Bouwfonds,

1) Idem, p. 282.

2) Idem, p. 283.

Romein, worden hierdoor die mannen bereikt die of geen behoefte hebben aan een zitslaapkamer omdat ze maar kort blijven, of omdat ze niet meer huur op kunnen brengen. In 1932 bedraagt de huur 60 cent per nacht of f 3,75 per week inclusief een kop koffie of thee 's morgens.

Veranderingen in het gebruik

De joodse venters die voor de oorlog veelvuldig van het V.A.B. gebruik maakten zijn in de oorlog uitgemoord en de nieuwe marktlui zijn van een ander slag, ze trekken niet meer rond. Er is een grote behoefte aan een vaste verblijfplaats zodat de passantenfunctie wordt opgeheven. Op verzoek van de bewoners wordt de naam gewijzigd in Volkstehuis Amsterdams Bouwfonds, 'omdat zij als alleenstaanden aanspraak erop maakten in een tehuis te wonen en niet in een logement.'¹

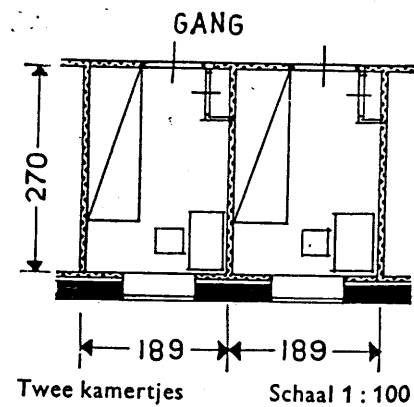
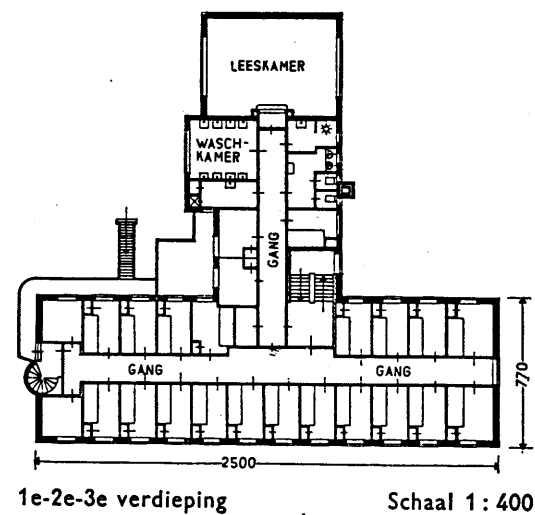
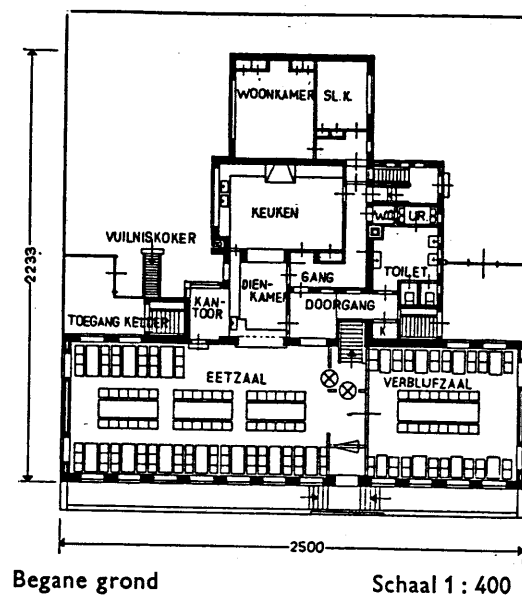
Voor het Amsterdams Bouwfonds wordt het geheel steeds moeilijker te exploiteren. Gedurende zes jaar is door CRM subsidie verstrekt; op het moment dat deze subsidie wordt stopgezet en de gemeente weigerde haar over te nemen wordt het gebouw in 197³ overgedaan aan de vereniging 'Tehuis voor Ontehuisden'. Op dit moment heet het gebouw De Walenburg en dient voor de opvang van dakloze mannen.

3) Art. 5 van het woonreglement luidt:

'Het verblijf op de kamers is van 9 uur v.m. tot 9 uur n.m. - behalve in geval van ongesteldheid - niet toegestaan.'

1) W.C. Blomberg, a.w., in V&S 35(1954)6 p. 95.

Volkslogement Amsterdams Bouwfonds

HET HAAGSCH TEHUIS VOOR ONGEHUWDE, HTO.

Het HTO is tussen oktober 1922 en mei 1925 gebouwd aan de Rijswijkseweg, hoek Laakkade en bestemd voor ongehuwde alleenstaande mannen voor zowel tijdelijk als langdurig verblijf.

Het initiatief is al in 1918 genomen door de Haagse afdeling van de Maatschappij 'Tot Nut van't Algemeen' die de 'Vereeniging voor Volkshuisvesting Haagsch Tehuis voor Ongehuwden, H.T.O.' oprichtte. In feite streeft men het zelfde doel na als het Amsterdams Bouwfonds met het ATVA, namelijk verbetering brengen in het communaalwezen.

De bouw is gefinancierd met een rijksvoorschot en gemeentelijke garantie.

De eerste plannen zijn nog door J. van der Pek ontworpen (de architect van het ATVA), na diens dood is het overgenomen door architect K.P.C. de Bazel te Bussum.

Op het moment van oplevering is het gebouw het grootste in zijn soort in Nederland met 450 eenpersoons slaapkamers, een tweetal ruime gezelschapszalen, leeszaal, schrijfsaal, eetzaal voor bewoners, publiek café-restaurant, winkels, vergaderruimten voor buurtverenigingen en volkshuis. Elke kamer heeft cv en een wastafel, de prijzen lopen uiteen (afhankelijk van ligging) van f 5,50 tot f 7,-- per week inclusief verwarming, verlichting en douchegebruik. Volpension is f 8,-- per week.

Het tehuis wordt geleid door de Directeur J.E. Stok, oud directeur van de Contrôle-woningen en oud Hoteldirecteur!

Er wordt gestreefd naar een eenvoudige gezelligheid, met vermindering van elke gedachte aan een kazerne-inrichting. De bewoners hebben een tamelijk grote vrijheid, het huis is dag en nacht open, alleen is vrouwelijk bezoek slechts in de gezelschapsruimten toegestaan.

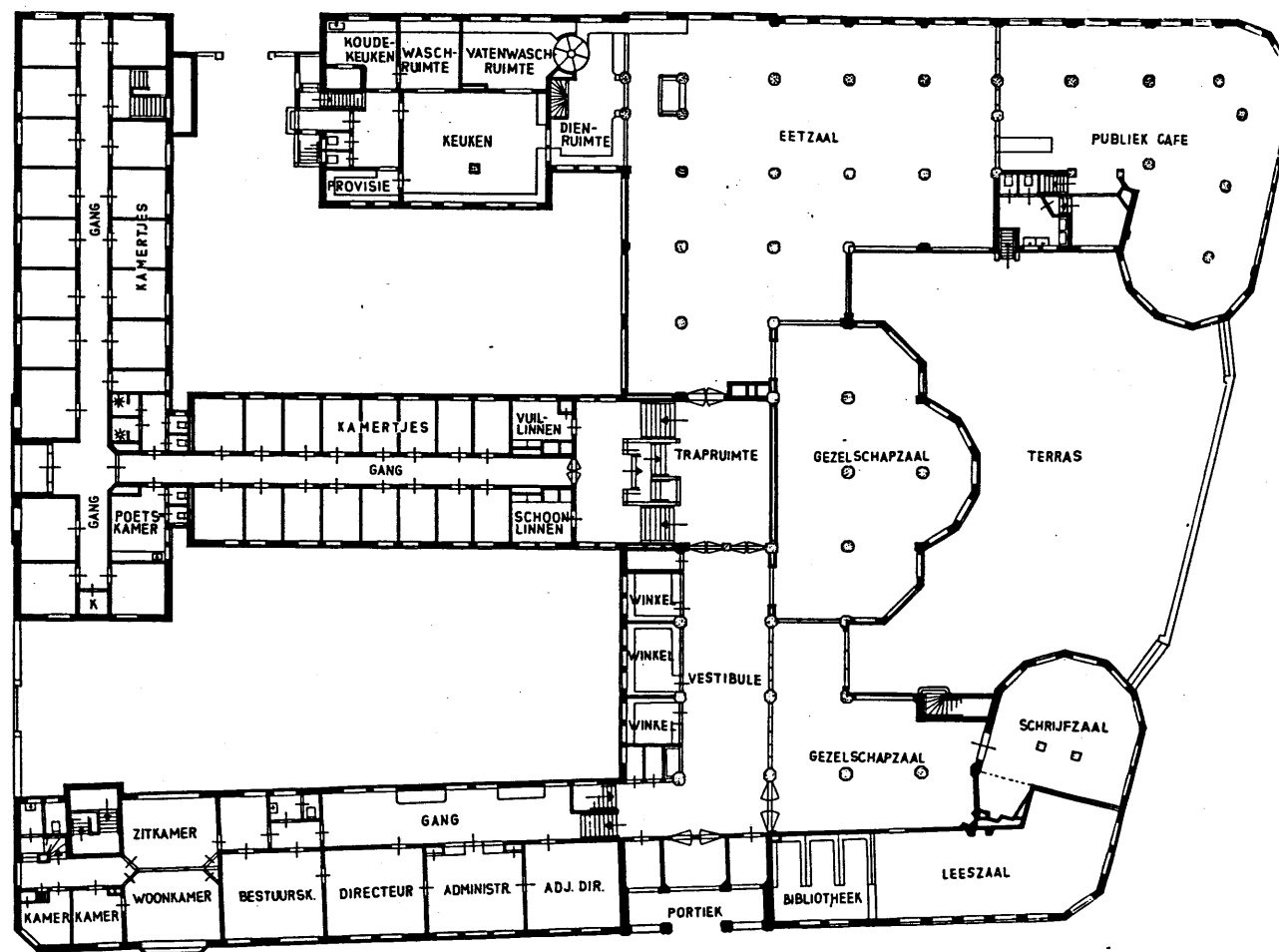
1) J.K. Tromp, 'Haagsch Tehuis voor Ongehuwden, H.T.O.', in: V & S, 6(1925) p. 184-189.

Mej. Blomberg vertelde ons dat het HTO eigenlijk meer een horeca onderneming is dan het ATVA. Dit blijkt ook uit discussies in de gemeenteraad van Den Haag waar de horeca zich kwam beklagen over de oneerlijke concurrentie die zij van het HTO ondervonden omdat het tehuis door de gemeente financieel gesteund werd, en het zich als hotel-restaurant in binnen- en buitenland afficheerde.

Het HTO nu.

Sinds 1975 is het in het bezit van de gemeente en wordt het geëxploiteerd door de Stichting Huisvesting Migranten, nu Stichting Huisvesting in Woongebouwen. Een Haagse organisatie die overeenkomt met de Amsterdamse Huis voor Onthuisden.

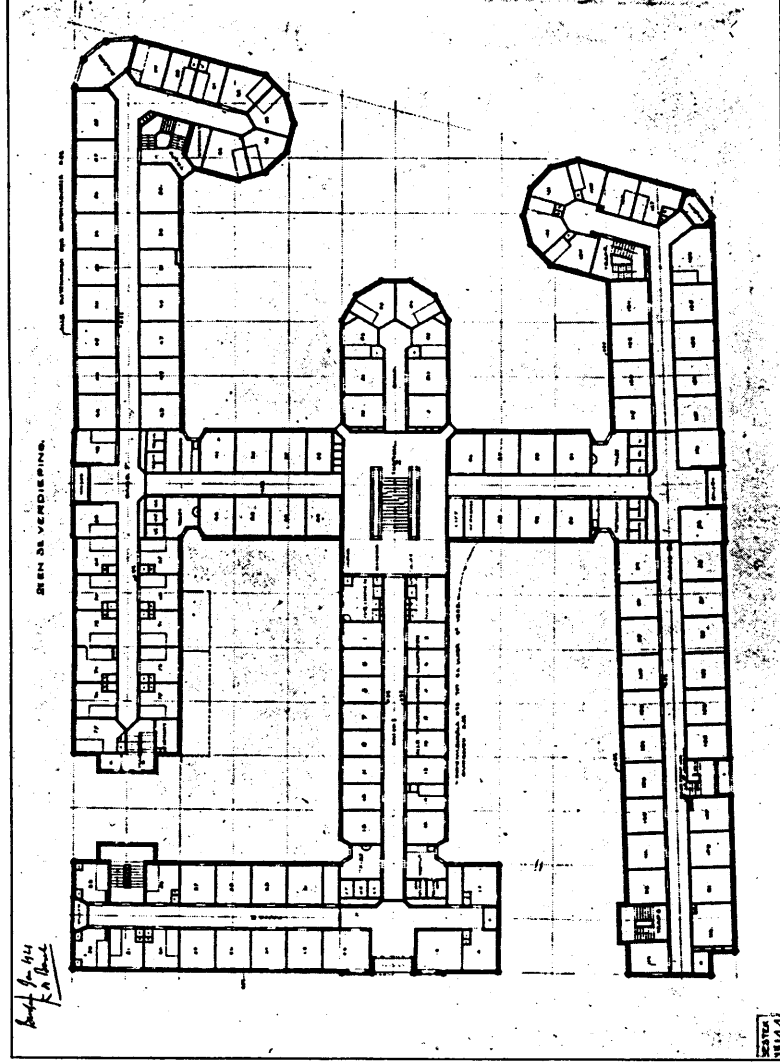
Het gebouw biedt nog steeds pension uitsluitend voor mannen, 'van junkie of alcoholist tot gesjeesde referendaris' aldus de bedrijfsleider, voor f 60,-- per week. ^{exkl. maaltij} Per 1 januari 1981 is het restaurant dicht en is men begonnen met de renovatie, die per vleugel zal gebeuren. Eén vleugel blijft bij de stichting in gebruik, de rest wordt zeer ingrijpend verbouwd tot een- en tweekamerappartementen. De middengang verdwijnt en de appartementen zullen via een galerij die er aan de kant van het binnenterrein aangeplakt wordt, ontsloten worden.

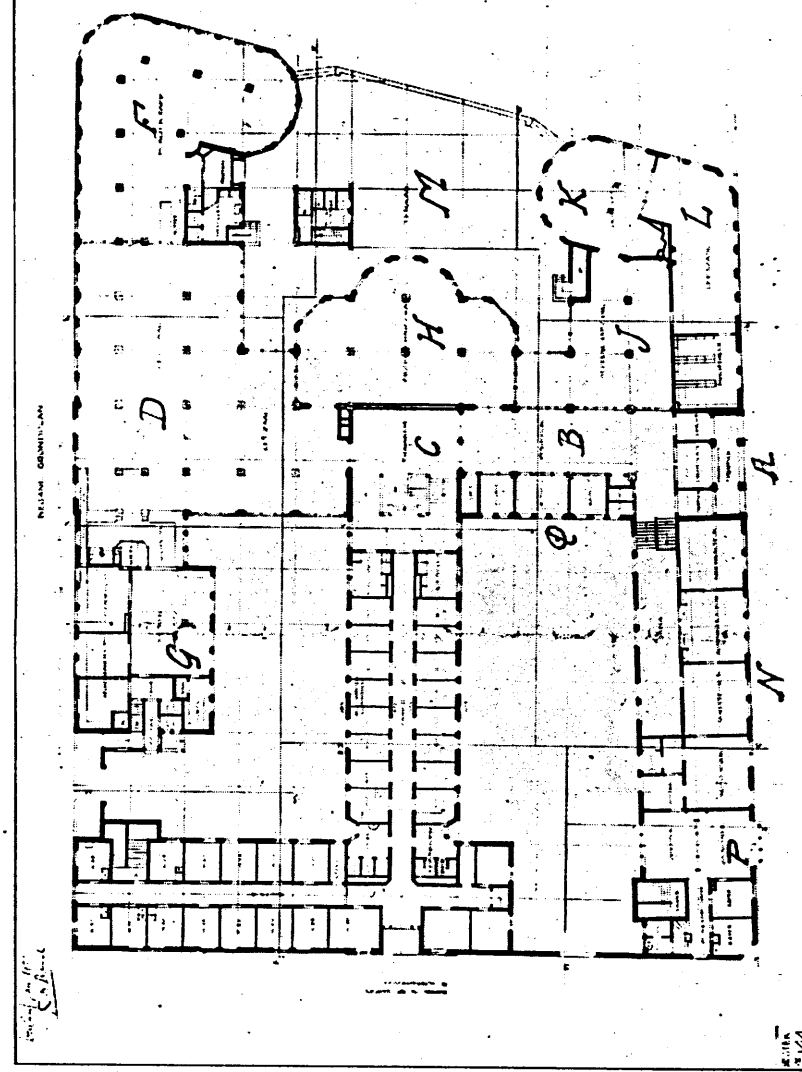
Begane grond

Schaal 1 : 400

1925 's Gravenhage, Rijswijkscheweg. Haagsch Tehuis voor Ongehuwden H.T.O.
 Woonhuis voor alleenstaande mannen.
 Vereeniging voor Volkshuisvesting H.T.O. Arch. J. E. van der Pek en Arch. K. P. C. de Bazel.

Afb. 4. Plan 2e en 3e verdieping

Afb. 3. Begangrondplan. — A : Ingang Tehuis; B : Vestibule; C : Trapruim; D : Eetzaal bewoners; F : Publiek Café Restaurant; G : Keuken-afdeeling; H en J : Gezelschapszalen; K : Schrijfzaal; L : Leeszaal; M : Terras van Café; N : Administratie-kamers en Vergaderzaal; P : Woning Directeur; Q : Winkeltes : toko, kapper en kleermaker

WOON- EN EETGELEGENHEID VOOR ALLEN, W.E.E.V.A.¹

De W.E.E.V.A. in Groningen is nog meer in de horecasfeer dan het H.T.O. en funktioneert op dit moment gewoon als goedkoop hotel. Het ligt vlak bij het station aan het Zuiderdiep.

De W.E.E.V.A. is eigenlijk het oudste vergelijkbare initiatief. Oorspronkelijk is op dit terrein een volks-gaarkeuken opgericht door de groningse afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de Maatschappij van Nijverheid die voor dit doel in 1871 een N.V. stichten waar 140 groningers een aandeel van f 50,-- in konden nemen. In 1873 zijn er plannen om ook slaapgelegenheid te bieden en vijf jaar later worden er 26 slaapvertrekjes en een gezelschapszaal geboden.

Van 1928 tot 1930 wordt het gebouw geheel gemoderniseerd en vergroot, vanaf deze tijd funktioneert de W.E.E.V.A. als hotel-restaurant.

W.C. Blomberg, a.w., 1972 (advies ATVA) pp. 23-24.

DE GEZELLENHUIZEN IN LIMBURG

In Limburg waar de mijnen veel arbeiders naar zich toe trekken wordt de Vereniging 'het goede kosthuis' door Mgr. dr. H. Poels in 1915 opgericht. Doel van de vereniging is: 'gezonde toestanden te schepnen of te bestendigen op het gebied van slaappleatsen en logementen in de Limburgse mijnstreek met het oog op de godsdienstige, hygiënische en stoffelijke belangen van huurders en verhuurders van kamers, bewoners en verhuurders van kosthuizen'.¹

De vereniging 'het goede kosthuis' beheert in 1927 acht tehuizen voor in het totaal 763 arbeiders.³

Het eerste van deze reeks, 'Ons Thuis' in Heerlen, kwam in 1915 gereed.

Ook de overkoepelende organisatie van limburgse woningbouwverenigingen 'Ons Limburg' richt in 1920 en 1921 drie gezellenhuizen op, in Eygelshoven, Heerlen en Nuth, met een totale capaciteit van 274 bedden. Tegelijk treedt zij streng op tegen het houden van kostgangers, volgens haar eigen zeggen met succes.²

Bovendien worden er een aantal protestantse gezellenhuizen opgericht o.a. in Hoenstroeek en Eindhoven in 1932. Ook de Staatsmijnen zelf nam dergelijke initiatieven; bij sommige kolonien van de Staatsmijnen was het verboden om kostgangers te houden, alleen wanneer het een bloedverwant betrof werd door de direktie vergunning verleend.

Aanvankelijk was het verblijf in een (katholiek) gezellenhuis verplicht voor ongehuwde mannen die niet bij ouders of naaste familie konden inwonen. Naar aanleiding van kamervragen, onder andere van liberalen, deed de minister in 1924 de toezegging dat 'serieuze gemoedsbezwaren

1) B. Rogmans (red.), In het goede kosthuis, Een halve eeuw gezellenhuizen in de mijnstreek, Maastricht 1965, p. 7.

2) Tijdschrift voor V & S (1921) p.283, (1929) p. 162, (1937) p.213.

3) Idem, (1927) p. 153.

geëerbiedigd' zouden worden.

Het lage kostgeld, f1,80 à f2,-- per dag, plus de kwaliteit van de verzorging waren vermoedelijk oneerlijke concurrentie ten opzichte van andere alternatieven.

In elk geval bleven de gezellenhuizen tot de crisisjaren vrij goed bezet. (In een gedenkboek uit 1965 worden zij die destijds een partikulier kosthuis prefereerden boven de gezellenhuizen, min of meer als losbollen gediskwalificeerd.)

In het begin van de zestiger jaren, voor dat de mijnen gesloten werden, beleven de gezellenhuizen een laatste opbloei met de huisvesting van de dan in grote getalen toestromende buitenlandse arbeiders.

Het gebruik

De sfeer in de katholieke gezellenhuizen in de twintiger jaren komt het meest overeen met die van een mannenklooster, slaapcellen en eetzaalen, religieuzen die het huishouden doen, de inwonende rector en de strenge huisorde. Toelating tot de gezellenhuizen volgde alleen nadat een ballotage van bestuur en rector positief was.

Bovendien moest de toekomstige bewoner 'ongetrouwd en minstens zeventien jaar oud zijn, voorzien van goede getuigschriften en vrij zijn van voor de gemeenschap gevaarlijke of hinderlijke lichaamsgebreken.'

In het tehuis zelf was fluiten, zingen en muziek maken op de kamers streng verboden, evenals spelen voor geld, vloeken en dergelijke en het in voorraad hebben van alcoholika. De gezellen moesten vóór elf uur s'avonds binnen zijn, slechts in speciale gevallen kon de rector "avondpermissie" verlenen.¹

Vrouwen mochten niet naar binnen, slechts bij hoge uitzondering werden poetsvrouwen toegelaten die echter geen moment uit het oog werden gelaten door de religieuze toezichthoudster. Elke communicatie tussen de seksen was binnen het tehuis uitgesloten. Tussen keuken en eetzaal waren speciaal vervaardigde doorgeefluiken om

1) B. Rogmans, a.w., pp. 27-28.

kontakt tussen keukenzuster en gezel onmogelijk te maken.

'Op het moment, dat de zuster het eten doorgaf, was het dubbelwandige luik aan de keukenzijde geopend, maar aan de kant van de eetzaal hermetisch gesloten. Zodra het eetzaalluik geopend werd, viel het keukenluik automatisch dicht.'² Of de zuster zich dan kon bezeren, vertelt het verhaal niet.

2) Idem, p. 50.

3. WOONGEBOUWEN VOOR ALLEENSTAANDE VROUWEN

Inleiding

Alleen welgestelde vrouwen kunnen het zich in het begin van deze eeuw permitteren om op kamers te wonen en ook voor hen is dat bepaald niet vanzelfsprekend.

Dit verklaart ten eerste waarom er niet gelijk met de huizen voor alleenstaande mannen ook voor vrouwen wordt gebouwd, en ten tweede waarom er als er op een gegeven moment wel voor en door vrouwen initiatieven worden ontplooid dit voornamelijk de huisvesting van die meer welgestelde vrouwen betreft.

De eerste maal dat er, voorzover wij hebben kunnen nagaan, sprake is van een woongebouw voor alleenstaande vrouwen is in 'De Haagsche Vrouwenkroniek' van 1919,¹ naar aanleiding van een initiatief in Kopenhagen, Denemarken. Dit 'Centraalhuis voor zelfstandige, werkende vrouwen' is volgens genoemde kroniek sinds 1918 in aanbouw en poogt een oplossing te bieden voor de ook in Denemarken door de woningnood getroffen alleenstaande vrouwen: 'De behoefte aan een stukje "eigen thuis" voor zelfstandige, werkende vrouwen, deed zich in Denemarken ook, evenals bij ons, reeds voor den oorlog voelen. Doch het droeve kamer- en pensionleven van duizenden vrouwen, die zwerven van het eene huis naar het andere, zonder ooit zich ergens recht thuis te voelen, is door den woningnood nog veel erger geworden. Er zijn haast geen kamers te huur, en die er nog zijn, moeten met goud betaald worden. 't Is onmogelijk voor de meeste werkende vrouwen, de prijzen te betalen, die tegenwoordig door kamerverhuursters gevraagd en ook verkregen worden. Zoo moeten velen na een dag van hard werken zich tevreden stellen met de allerslechtste voeding en huisvesting.'²

1) Mevr. Bakker-Nort, 'Thuis voor werkende vrouwen', in: De Haagsche Vrouwenkroniek, 23 augustus 1919.

2) Ibidem.

Het grootste probleem voor de realisering van een dergelijk woongebouw is de financiering. In Kopenhagen hebben de vrouwen een 'vrouwenwoningmaatschappij' gevormd die de steun van enkele financiers verwierf, bovendien verleenden de staat en de gemeente subsidies. Behalve op deze subsidies is de onderneming gebaseerd op een grondkapitaal, dat met behulp van aandelen door de bewoonsters wordt verschaft. Volgens de kroniek zouden ook 'chefs van zaken' voor hun vrouwelijk personeel aandelen hebben genomen.

Het Centraalhuis verschaft woonruimte aan 140 vrouwen en bevat verscheidene types met overeenkomstige prijsverschillen. De types variëren van complete een- of tweekamerwoningen tot zit-slaapkamers die met haar drie- of vieren een gemeenschappelijke badkamer en wc delen. De kamergrootte varieert tussen 5x7 en 8x7 m. Er is een eetzaal en het eten kan ook via etensliftjes naar de kamers gebracht worden.

De beschrijving van dit deense initiatief is voor de schrijfster aanleiding om zich af te vragen of zo iets niet ook in Nederland in de grote steden gerealiseerd zou kunnen worden, 'opdat eindelijk de werkende vrouw niet meer verjaagd wordt van pension naar pension, doch kracht voor haar werk kan putten uit haar eigen gerieflijk thuis'.

Dat het 'thuis' voor de vrouw belangrijk geacht gaat worden en verschillend van dat van de man blijkt uit het volgende citaat uit 1926:

'Doch een flatwoning, speciaal bestemd voor de alleenlevende vrouw, heeft zeer bijzondere eischen. De vrouw wil licht, lucht en gezelligheid; daarom zou het mannen-tehuis aan de Rijkswijksche weg, (het HTO) hoe uitnemend het ook aan het doel beantwoordt en hoe goed het door De Bazel werd gebouwd, als vrouwentehuis heelemaal niet voldoen. Daar een aantal betrekkelijk kleine slaapvertrekken als cellen naast elkaar en groote gezelschapszalen, waar de man zijn tijd doorbrengt. Hoe ongelukkig zou de vrouw, die zoo gaarne een intieme sfeer om zich heen

schept, die haar thuis zelf maken wil met een gezellig zitje hier, een knus hoekje dáár, en daarom zal voor een vrouwentehuis de woonkamer, de ruimte waarin de vrouw het liefst vertoeft, van het meeste belang zijn.³

Niet alle plannen voor vrouwentehuizen zijn volgens bovenstaande ideeën gebouwd en zo verschillend van mannentehuizen. We hebben daarom een indeling gemaakt waarbij de mate van zelfstandigheid van de wooneenheid maatgevend is.

Een andere mogelijke indeling zou die naar gemeente geweest zijn, het zal echter snel duidelijk zijn dat de amsterdamse plannen ver uit in de meerderheid zijn, kennelijk was de gemeente Amsterdam eerder bereid een dergelijk plan financieel te steunen dan bijvoorbeeld Den Haag.

We maken een onderscheid naar drie types:

- het tehuis type, dat varieert tussen een klooster en een hotel, hieronder vallen huize Persis, huize Lydia en huize de Haard.
- het service type, het Wilhelminahuis en het Nieuwe Huis, dit zijn de chiqueste huizen.
- het flattype, de komplette woning zonder veel extra voorzieningen: het Oranjehof.

3) V.S., 'Het Wilhelminahuis', in: De Haagse Vrouwenkroniek 13(1926)9, 27 feb. pl-2.

3.1. Tehuistype

HUIZE PERSIS

Het eerste woonhuis voor vrouwen in Nederland, sinds de inwerking treding van de woningwet is waarschijnlijk Huize Persis (of Perseus?) aan de Ruysdaelkade in Amsterdam. Dit huis werd in 1923 geopend door de amsterdamse protestants-christelijke Persisvereniging als Tehuis voor alleenstaande vrouwen en meisjes uit de kleine middenstand. Het bezat 58 zit-slaapkamers.¹ Na enkele jaren van een moeilijk bestaan is het weer gesloten.² Iets naders over dit tehuis is ons niet bekend, vermoedelijk was het een protestantse variant op het latere geopende Huize Lydia (R.K.).³

HUIZE LYDIA

Initiatief

Huize Lydia is gesticht door de R.K. Internationale Vereeniging ter bescherming van Meisjes, de katholieke variant op de Union (vergelijk p.112). Aanvankelijk zou dit tehuis in het kader van meer uitgebreide plannen van de Stichting Providentia moeten passen, een stichting die speciaal tot doel had tehuizen voor 'alleenlopende personen en onvolkomen gezinnen' te bouwen.⁴

Het gebouw is gefinancierd met een voorschot overeenkomstig de woningwet. Dit voorschot (f 614.000,--) werd in de amsterdamse gemeenteraad in 1922 toegekend aan de

- 1) E. Ottens, Ik moet naar een kleinere woning omzien want mijn gezin wordt te groot. Amsterdam 1975, p. 60.
- 2) M.C.B., 'Ook de alleenstaande vrouw wil behoorlijk wonen', Bulletin van de Ver. v. Vrouwen werkzaam in Bedrijf eh Beroep (B.B.B.), juni 1953, nr 25, p. 8.
- 3) In elk geval worden beide door verschillende bronnen in één adem genoemd. Beide zijn 'ook op ongeveer dezelfde basis' financieel door de (a'damse) gemeente gesteund: Mevr. de Vries-Bruins in de haagse gemeenteraad n.a.v. het Wilhelminahuis (zie p.183), Handelingen, 12 november 1928, p.812.
- 4) Deze stichting is ons alleen bekend i.v.m. Huize Lydia.

Stichting Providentia ten behoeve van de stichting van een Tehuis voor R.K. meisjes, beheerd door de R.K. Internationale Vereniging ter bescherming van meisjes, afdeling Amsterdam.⁵

Opdracht

Huize Lydia is gebouwd op een terrein aan het Roelof Hartplein en ontworpen door de architect J. Boterenbrood. Deze kreeg van de genoemde vereniging tot bescherming van meisjes, de opdracht om een 'niet al te omvangrijk gebouw' te ontwerpen waar 'werkende vrouwen en meisjes in een rustige en vooral huiselijke omgeving zich thuis zouden kunnen voelen', bovendien zou er een binnentuin gemaakt moeten worden.⁶ Dit laatste versterkt de kloosterachtige indruk.

Organisatie van het gebouw

Bij de oplevering in 1927 omvat het tehuis 158 slaapkamertjes met wastafel, een eetzaal (openbaar restaurant), een verblijfszaal, zaaltjes voor lezingen die direkt vanaf de straat bereikbaar zijn, een ziekenzaaltje met bijbehorende ruimten, een kleine kapel, een kookkeuken, op elke verdieping spoelkeukentjes om zelf kleren te kunnen wassen, en verder diverse dienst ruimten, rijwielberging etc. De architect vergelijkt de indeling van de slaapkamertjes-verdieping met de gebruikelijke hotelplannen, vanwege de rij slaapkamers die op één gang uitkomen. Elke slaapkamer heeft 'één sluitbare kast, een open kastje voor boeken en snuisterijen, een doorlopende plank boven de deur en een , in een nis weggebouwde, waschtak' (vergelijkbaar met HTO en ATVA). De kamertjes zijn per verdieping in een andere kleur afgeverfd.

De raamwanden van verblijf- en eetzaal zijn in zitnissen ingedeeld, omdat de architect er van uit ging dat de bewoonsters clubjes zullen vormen.

De linker (oostelijke) vleugel is afzonderlijk te gebruiken.

5) 'Tehuis voor vrouwen', in: V & S 3(1922) p. 94.

6) J. Boterenbrood, 'Huize Lydia te Amsterdam', in: V & S, 8(1927)11, pp. 229-233.

Beheer en gebruik

De vereniging ter bescherming van meisjes kon de exploitatie erg voordelig houden omdat zij gebruik kon maken van de medewerking van de Eerw. Zusters Dominicanessen uit Voorschoten, een orde die dit soort werk wel vaker deed (o.a. bij St. Hubertus). 'Het geheele beheer, ook dat in de keuken, is aan deze zusters opgedragen. In een afzonderlijk, van het overige tehuis geheel afgescheiden gedeelte vinden zij huisvesting en nemen zij haar maaltijden.'⁷

De bewoonsters die voor het grootste gedeelte langere tijd in Huize Lydia in pension verblijven, betalen minimaal f 55,-- , afhankelijk van de grootte en ligging van de kamer (dat is ongeveer evenveel als in het HTO). Er wordt ook zonder pension verhuurd. Passanten betalen voor één nacht inclusief ontbijt f 2,50. Passanten die een betrekking zoeken als dienstbode of werkster en die uiteraard niet zoveel kunnen betalen, wordt f 0,35 per nacht inclusief ontbijt gerekend (ter vergelijking: in het VAB betaald men vijf jaar later f 0,60 per nacht inclusief een kop koffie of thee 's ochtends), voor pension wordt dan f 1,75 gerekend. Deze vrouwen worden zorgvuldig van hun meer fortuinlijke seksegenoten gescheiden, want: 'Voor deze categorie is de oostelijke vleugel van het gebouw met eigen ingang gereserveerd; zij eten gezamenlijk in een zaal, welke in den eersten opzet voor andere doeleinden was bestemd.'⁸

Ligging in de stad

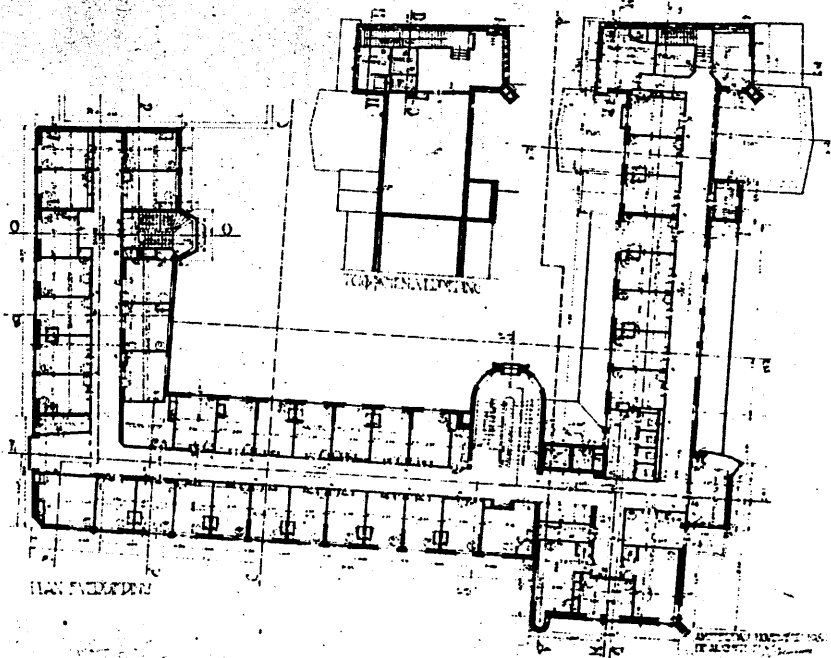
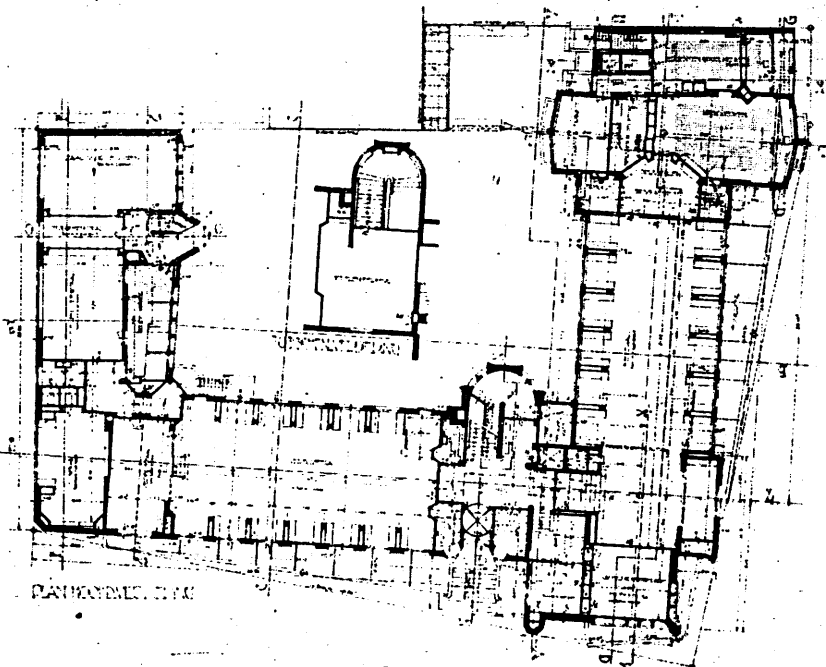
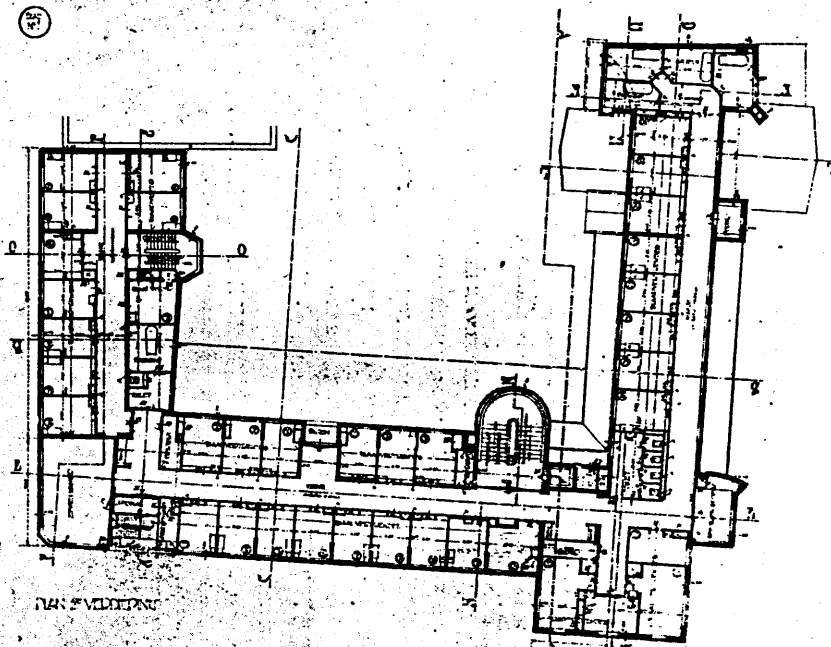
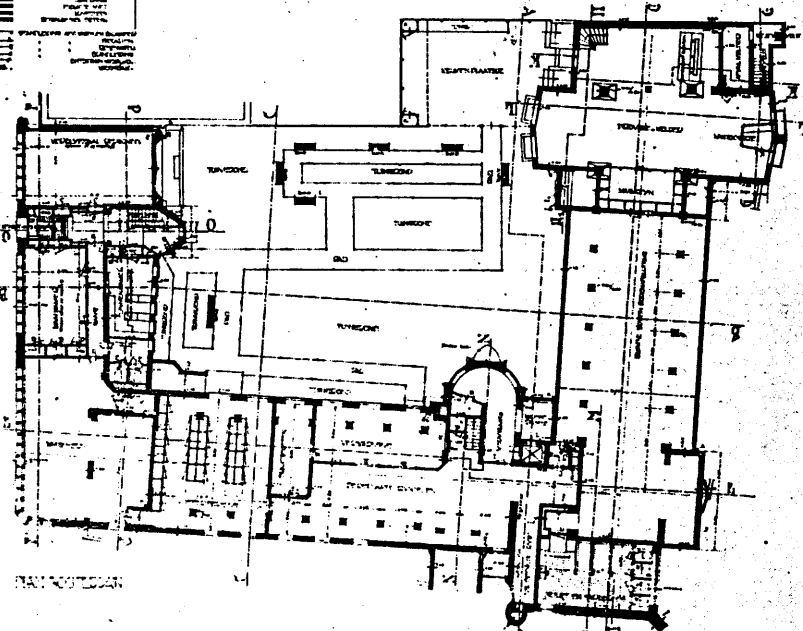
Huize Lydia ligt aan de zuidwest kant van het Roelof Hartplein in het 'oud zuid' gedeelte van Amsterdam. Het plein vormt een knooppunt tussen de tangent Ceintuurbaan - van Baerlestraat en de in zuidelijke richting lopende Coenenstraat. De buurt wordt gekarakteriseerd door brede straten, een goed openbaar vervoer, grote huizen, wat duurdere winkels en verder door dat zij ingeklemd wordt door vondelpark - concertgebouw - musea in het noordwesten, door de 19e eeuwse wijk 'de pijp' in het oosten en door het amstelkanaal en Apollobuurt in het zuiden.

7) H., V. & S 8(1927)11, p. 233.

8) Ibidem..

THE WOOD DOCUMENTS OF THE AMSTERDAM DOLOMACHIEN IN AMSTERDAM 1672

KEY
 1. WALL
 2. DOOR
 3. WINDOW
 4. STAIR
 5. CHIMNEY
 6. ROOF
 7. GARDEN
 8. FOUNTAIN
 9. BRIDGE
 10. TOWER
 11. CHURCH
 12. MONASTERY
 13. CASTLE
 14. FORTRESS
 15. PALACE
 16. TEMPLE
 17. MONUMENT
 18. MONUMENT
 19. MONUMENT
 20. MONUMENT

Huize Lydia, Amsterdam. Plattegronden

Veranderingen in het gebruik

In de oorlog is het gebouw door de Duitsers gevorderd, na de oorlog is het in het bezit van het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis gekomen en door hen gebruikt als tehuis voor leerling verpleegsters.

In 1980 is het door de gemeente aangekocht en wordt nu voorlopig gebruikt voor de huisvesting van de ex-bewoners van brandgevaarlijke pensions en als wisselwoning voor woongroepen. Er zijn plannen om het gehele huis te renoveren.

MEISJESHUIS 'DE HAARD'

Initiatief

In Eindhoven worden begin jaren dertig plannen gemaakt voor een Meisjeshuis door de in april 1930 opgerichte, protestantse, 'Eindhovensche Vereeniging voor Jonge Vrouwen'. Architect A. Ingwersen krijgt opdracht tot het bouwen van een tehuis voor ongeveer 30 jonge vrouwen aan de Poirterslaan te Eindhoven. Of het daadwerkelijk gebouwd is, is ons niet bekend.

De plannen voor dit tehuis vallen binnen het zelfde kader als de gezellenhuizen die in deze periode in het zuiden des lands worden opgericht om de stroom aan arbeidskrachten op te kunnen vangen (de mijnen, Philips). Aanvankelijk waren dit vooral initiatieven van katholieke zijde, maar de protestanten; zoals het Nederlandsch Jongelingsverbond, konden natuurlijk niet achterblijven. Zij hadden vooral kritiek op het grote aantal bewoners en daardoor kazerneachtige karakter, van het katholieke gezellenhuis.

Organisatie van het gebouw

Het gebouw telt drie verdiepingen plus begane grond, de plattegrond doet sterk aan een grote villa denken en ook vergelijkbare projecten voor jongenshuizen van de zelfde

architect ondersteunen deze gedachte.⁹

Op de begane grond liggen woonkamer, eetkamer, leeshoek, kantoor, keuken en andere dienstvertrekken. Op de eerste verdieping heeft de directrice haar zit- en slaapkamer aan weerszijden van het trappenhuis (wat ongetwijfeld de controle ten goede komt), verder bevindt zich hier nog een ziekenkamer, negen slaapkamers, een daktuin en een theekoepel.

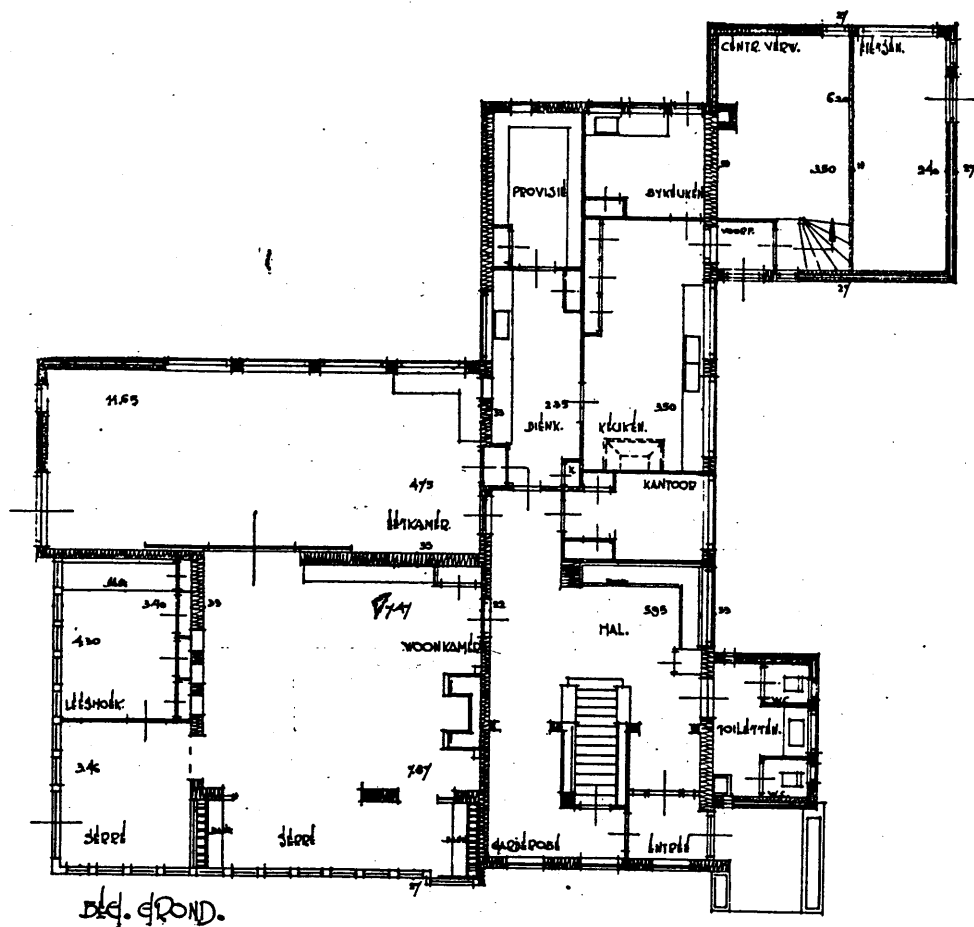
'De kamers voor inwoning bestemd, zijn in het opgaande gedeelte, 2.50 x 3 M. groot en alle voorzien van een divanbed, waaronder lade, daarnaast hangkast, vaste, ingebouwde waschkast, en hebben verwarming. Op elke verdieping is ten behoeve van de inwonenden een douche- en badkamer, toiletten, stortbak voor waschgoed, een strijkkamer en een werkkast.'¹⁰

De totale stichtingskosten bedragen in november 1931: f 100.000,--.

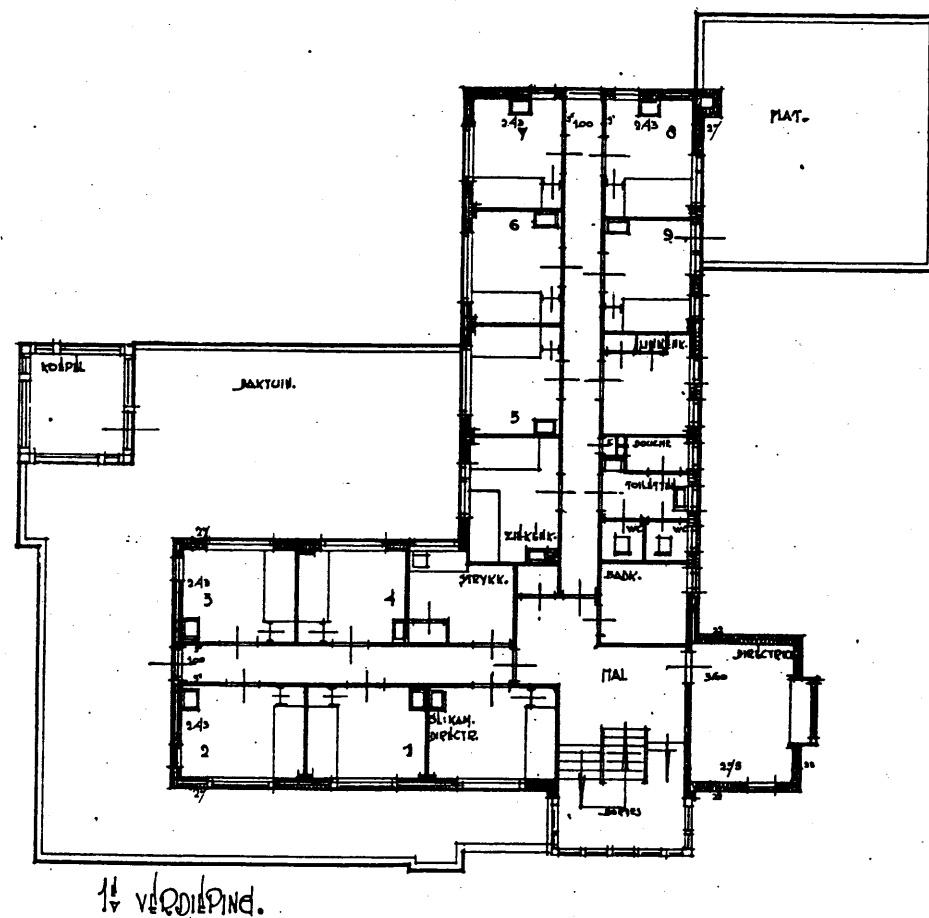
Opvallend is dat de architect van 'De Haard' schrijft over een directrice in het meisjeshuis en een 'vader en moeder' in het jongenshuis. Kennelijk bemoederen de meisjes zich zelf wel!

9) A. Ingwersen, 'Gezellenhuizen in Hoensbroek en Eindhoven', V & S, 13(1932)1, pp. 2-13.

10) Idem, p.11.

Woonhuis voor jonge vrouwen aan de Poirterlaan te Eindhoven

Woonhuis voor jonge vrouwen aan de Poirterlaan te Eindhoven
De tweede en derde verdieping hebben ongeveer dezelfde indeeling als de eerste verdieping

3.2. Servicetype

HET NIEUWE HUIS te AMSTERDAM¹

Initiatief

'Het Nieuwe Huis' bestemd voor ongehuwde mannen en vrouwen is tussen 1925 en 1928 gebouwd door de amsterdamsche Coöperatieve Woningvereniging 'Samenwerking'. Deze vereniging is in 1908 opgericht met het doel woningen voor middenstanders te bouwen.

In 1913 worden door het bestuur plannen gemaakt voor de bouw van grotere en kleinere woningen ook voor ongehuwden met inbegrip van een coöperatieve keuken in Amsterdam-zuid. De Amsterdamsche Coöperatieve keuken en, later de Coöperatieve Vereeniging 'Het Nieuwe Huis', in 1914 opgericht, worden bij de voorbereiding betrokken. Vermoedelijk lag het bouwen voor ongehuwden voor de 'Samenwerking' in het verlengde van hun twee vorige woningbouwprojecten waarbij elk perceel van het andere afwijkt. Volgens de toenmalige directeur Keegstra heeft 'Elke woning (...) haar eigen karakter; zoowel in bouw als in inrichting.' Het ligt voor de hand dat deze verscheidenheid ook in de grootte van de woningen wordt doorgevoerd.

De eerste wereldoorlog betekent uitstel van de plannen. Daarna ziet de 'Samenwerking' kans om, gezien de grote woningnood, gemeentelijke steun voor het vereiste bouwkapitaal te vragen en te krijgen. Onder invloed van het overleg met A. Keppler, directeur van de gemeentelijke woningdienst, werd het plan uitgebreid tot 850 woningen en 169 appartementen in Het Nieuwe Huis voor ongehuwden. De architect B. van den Nieuwen Amstel krijgt de opdracht voor het Nieuwe Huis. De gemeente verstrekt, met medewerking van het Rijk, een bouwkrediet en gemeentegarantie tot een maximum van bijna vier en een half miljoen gulden.²

1) H. Keegstra, "Het Nieuwe Huis" aan het Roelof Hartplein te Amsterdam', in: V & S 10(1929)1 pp. 1-8.

2) Archief Dienst Volkshuisvesting.

Uit een 'geen bezwaar' verklaring van de gemeentelijke woningdienst blijkt dat 'Samenwerking' het Nieuwe Huis in eigen beheer bouwt met een bouwbegroting van f 1.174.292,-- , behoudens meubilering en verdere bedrijfsinrichting.

Programma van eisen

Voor de bouw van het Nieuwe Huis wordt een studiereis gemaakt naar Wenen, Berlijn en Kopenhagen. In Kopenhagen heeft men waarschijnlijk het Centraalhuis of Clara Rafaël Hus bezocht dat ook model stond voor het Wilhelmshuis (vergelijk p. 163 en p. 183). In elk geval kon het vrijwel geheel als model voor de amsterdamsche plannen dienen. 'Een groot gebouw, met gelijkstraats een restaurant zoowel toegankelijk voor de bewoners als voor het publiek en verder bestaande uit afzonderlijke appartementen met centrale verwarming, koud en warm water. Elke bewoner geniet zooveel mogelijk vrijheid, hetgeen geheel strookte met het Amsterdamsche ideaal. In tegenstelling met Kopenhagen, alwaar het gebouw uitsluitend vrouwen huisvest, zou het Amsterdamsche gebouw zoowel mannen als vrouwen moeten dienen. Spotters hebben hierdoor het Amsterdamsche Nieuwe Huis "De Laatste Kans" gedoopt.'¹

Het gebouw

Behalve 169 appartementen van verschillend type, bevat het Nieuwe Huis bij de oplevering ook nog vijf ateliers, twee kantoren (in gebruik bij de Nationale Woningraad en de Amsterdamsche Coöperatieve Raad), vier winkels, een openbare leeszaal, het postkantoor 'zuid' en een coöperatief café-restaurant.

Het gebouw bevat sousterrain, begane grond en vijf verdiepingen plus zolderverdieping. Het is enigszins hoefijzer vormig, met de gesloten kant naar het Roelof Hartplein toe; hier bevinden zich ook het restaurant, de leeszaal en de beide hoofdingangen.

'De rechter ingang is bestemd voor toegang van de bewoners van het huis. In de vestibule zijn de loge van den concierge en de toegangen naar de eetzaal en naar het kantoor. De concierge heeft hierdoor toezicht, dat geen andere personen dan alleen de bewoners van het huis hiervan gebruik maken.'²

1) H. Keegstra, a.w. p. 2

2) Ibidem.

Achter de vestibule bevindt zich de ruime hal, met zitje en de wanden bekleed met marmer, en het royale hoofdtrappenhuis. Licht komt door de gekleurde glas in lood ramen die over de hele breedte en hoogte van het trappenhuis zijn aangebracht. Vanuit het trappenhuis gaan brede geknikte gangen links en rechts naar het einde van de vleugels, daar bevindt zich een klein trappenhuisje. Aan weerszijden van de gang zijn de appartementsen. Behalve trappen zijn er ook een personen- en goederenlift. De andere ingang, links van het cafe-restaurant is bestemd voor bezoekers van de leeszaal op de eerste verdieping en het zelijsvloerse restaurant. Van hieruit is er geen verbinding met de rest van het huis. Ook hier bevindt zich weer een portiersloge en verder de gebruikelijke voorzieningen zoals garderobe en toiletten aan een hal. Verder bevinden zich op de begane grond vier winkels en in de 'rechter poot van het hoefijzer', aan de Gerard Terborgstraat, het hoofdkantoor Zuid. In het sousterrain zijn bergingen en rijwielstallingen.

Gemeenschappelijke voorzieningen

Het cafe-restaurant op de begane grond is in tweeën gedeeld, in een openbaar gedeelte aan de straatzijde en een iets hoger gelegen gedeelte voor de bewoners aan de tuinzijde. Daartussen bevinden zich dienruimten en etensliftjes. (met een stop op elke verdieping).

Boven het restaurant aan de voorzijde bevindt zich de openbare leeszaal, deze is niet vanuit het huis bereikbaar alhoewel op de plattegrond wel een deur is getekend. Op elke verdieping bevinden zich badkamers en douches voor de bewoners van het D-type. Verder logeerkamers, bergruimten, kamers voor kamermeisjes en poetskamers. Op de vijfde verdieping is een gedeelte als daktuin ingericht.

De zolderverdieping die wel met de lift maar niet door het hoofdtrappenhuis te bereiken is, bevat naast bergruimte, apart of aan bewoners te verhuren ateliers. Verder bevinden zich hier alle keukens, de eetzaal voor het keukenpersoneel en dergelijke. De keuken is via de etenliftjes met het restaurant verbonden.

De woningtypes

Er zijn vier woningtypes, verschillend in grootte, die op elke verdieping voorkomen.

Type A is een tweekamerwoning met badkamer en scullery (theekeuken) met een huur van f 500,-- in 1929, $\pm 47m^2$.

Type B is het zelfde maar kleiner, de huur bedraagt f 400,--.

Type C is een driekamerwoning die alleen op een bepaalde hoek van het gebouw voorkomt, met een huur van f 600,-- $\pm 60m^2$.

Type D is een eenkamerwoning met scullery, wc en opklapbed, er is geen douche, de huur bedraagt f 275,-- $\pm 25m^2$.

Alle zitkamers zijn ongeveer vier bij vijf meter.

De huren zijn inclusief centrale verwarming, koud en warm water, opklapbed, en gebruik van douche- en badkamer. Bovengenoemde huren kunnen iets hoger zijn in verband met de ligging, aanwezigheid van balkon etc.

De keukens kunnen zo klein zijn omdat gerekend is op gebruik van de gemeenschappelijke eetzaal.

Beheer en gebruik

De 'Samenwerking' heeft de 169 appartementen verhuurd aan de Coöperatieve Vereniging 'Het Nieuwe Huis', de leeszaal aan de Vereniging voor Openbare Leeszaalen en Bibliotheken te Amsterdam en het restaurant aan de vereniging 'Het Coöperatieve Restaurant', het postkantoor werd uiteraard door het Rijk gehuurd.

Alhoewel het huis voor zowel vrouwen als mannen open staat, is het (nog steeds) voor het overgrote deel (90-95%) door vrouwen bewoond.

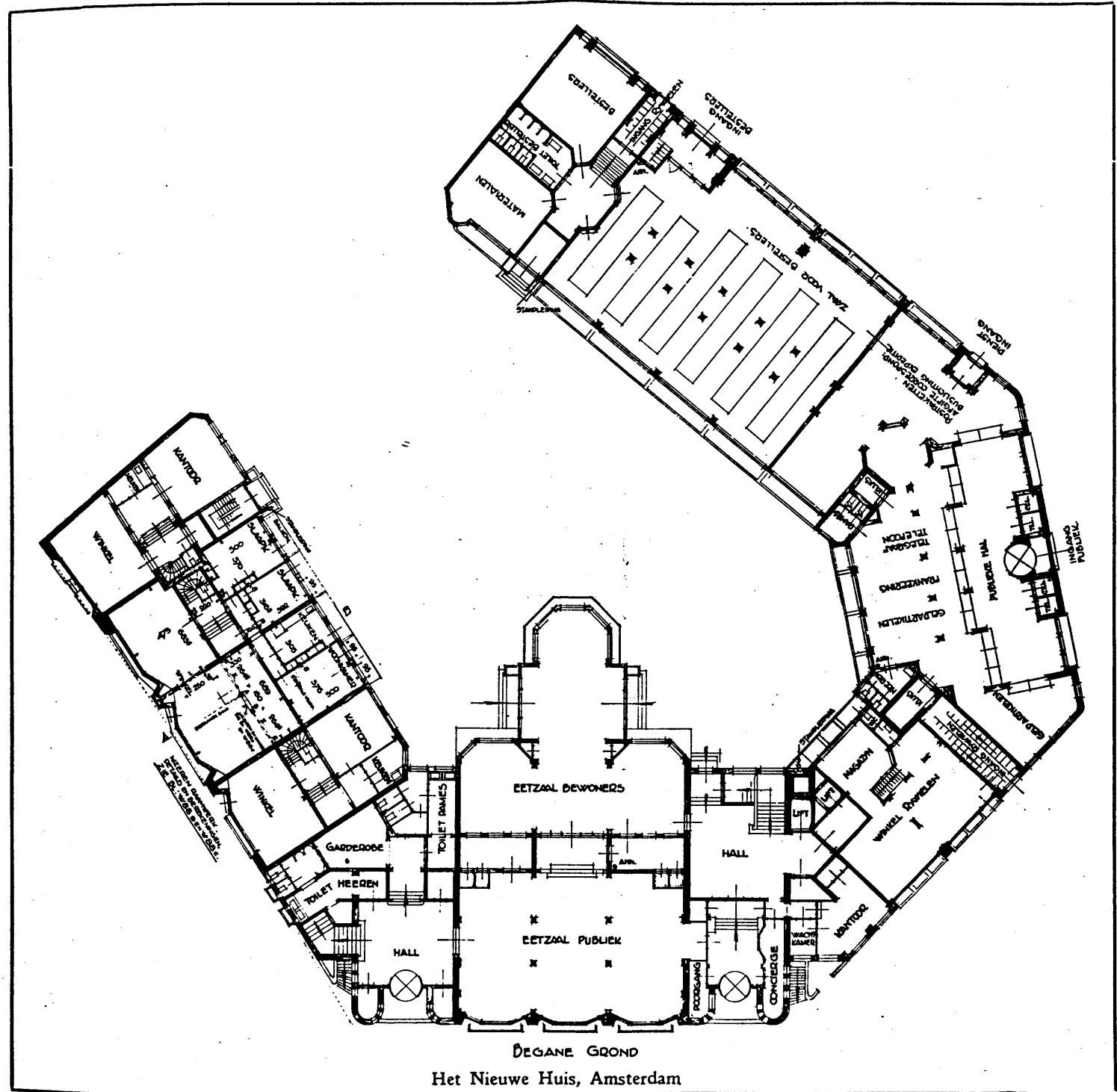
Op een vergadering van de Nationale Woningraad in 1951 over onvolledige gezinnen(!) doet mejufvrouw Tendeloo, als ex-voorzitter van de vereniging 'Het Nieuwe Huis' verslag van haar ervaringen met het beheer van dit gebouw.¹ Alleenwonenden zijn volgens haar zeer individualistisch maar hebben behoefte aan onopvallend georganiseerd contact, en verder aan faciliteiten zoals het onderhoud van de kamer en een warme maaltijd, een gemeenschappelijke eetgelegenheden slaat dus twee vliegen in een klap. Voor de exploitatie is het van belang dat keukens en restaurant

1) Verslag van de vergadering over de huisvesting van onvolledige gezinnen, op Vrijdag 23 Februari 1951 te Utrecht. In: V & S 1951 p. 82.

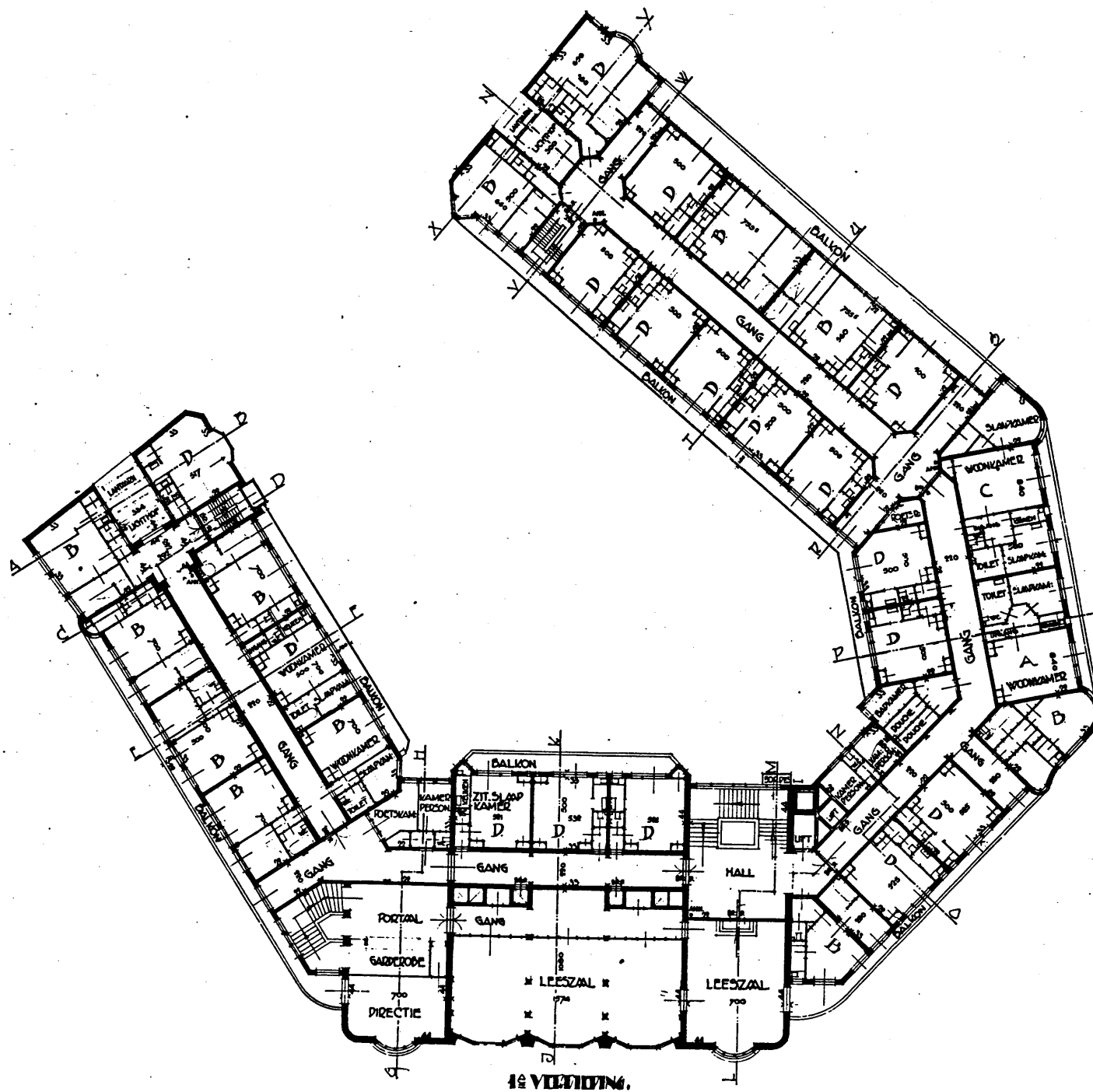
zo dicht mogelijk bij elkaar liggen (een wijziging die later in het Nieuwe Huis is aangebracht) en openstelling voor het publiek. Het restaurant van het Nieuwe Huis lijdt echter wel verlies. Over de vorm van het gebouw merkt zij op dat de hoefijzervorm minder prakties is gebleken door de vele hoeken in de gangen, waardoor controle wordt bemoeilijkt. Hoogbouw is prakties vanwege de compactheid. Verder houdt zij een pleidooi dat dergelijke tehuizen door de overheid worden opgevat als een tak van sociale zorg die net als andere sociale bemoeiingen financiële offers vraagt omdat bijvoorbeeld extra voorzieningen noodzakelijk zijn. 'Een zware erfpacht verhoogt de exploitatiekosten onevenredig. De gemeentebesturen zijn wel eens geneigd zich bij het bepalen van de canon voor deze gebouwen te laten leiden door de gedachte, dat zij hier met beter gesitueerde bewoners te doen hebben.' Waarschijnlijk spreekt zij uit ervaring.

Wijzigingen

In 1937 worden de keukens en dergelijke van de zolderverdieping naar de begane grond verplaatst in een uitbouw en een gedeelte van de achtereetzaal. De vrijkomende ruimtes op zolder worden bestemd voor 9 appartementen. Het Nieuwe Huis exploiteert de keukens dan zelf, hoofdzakelijk voor haar leden en de leden van de 'Samenwerking'. Op dit moment is het restaurant geheel verdwenen en worden de ruimtes door de bibliotheek gebruikt. Veel bewoners hebben hun keukens met veel kunst- en vliegwerk uitgebreid of zoals een der bewoonsters de slaapkamer tot keuken omgebouwd. De kamers voor kamermeisjes zijn waarschijnlijk nu logeerkamers, het is overigens de vraag of ze ooit gebruikt zijn voor privé personeel.

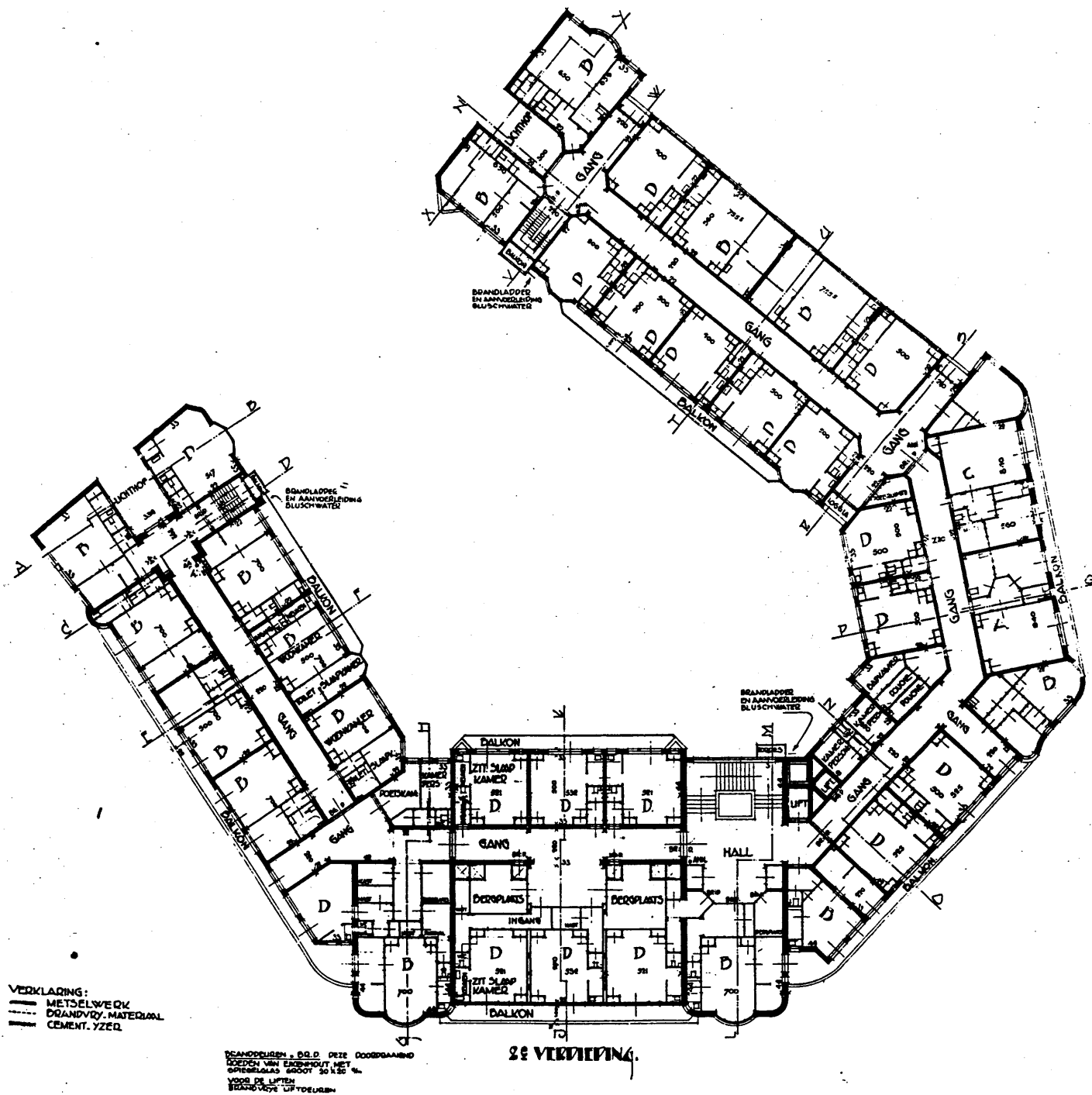

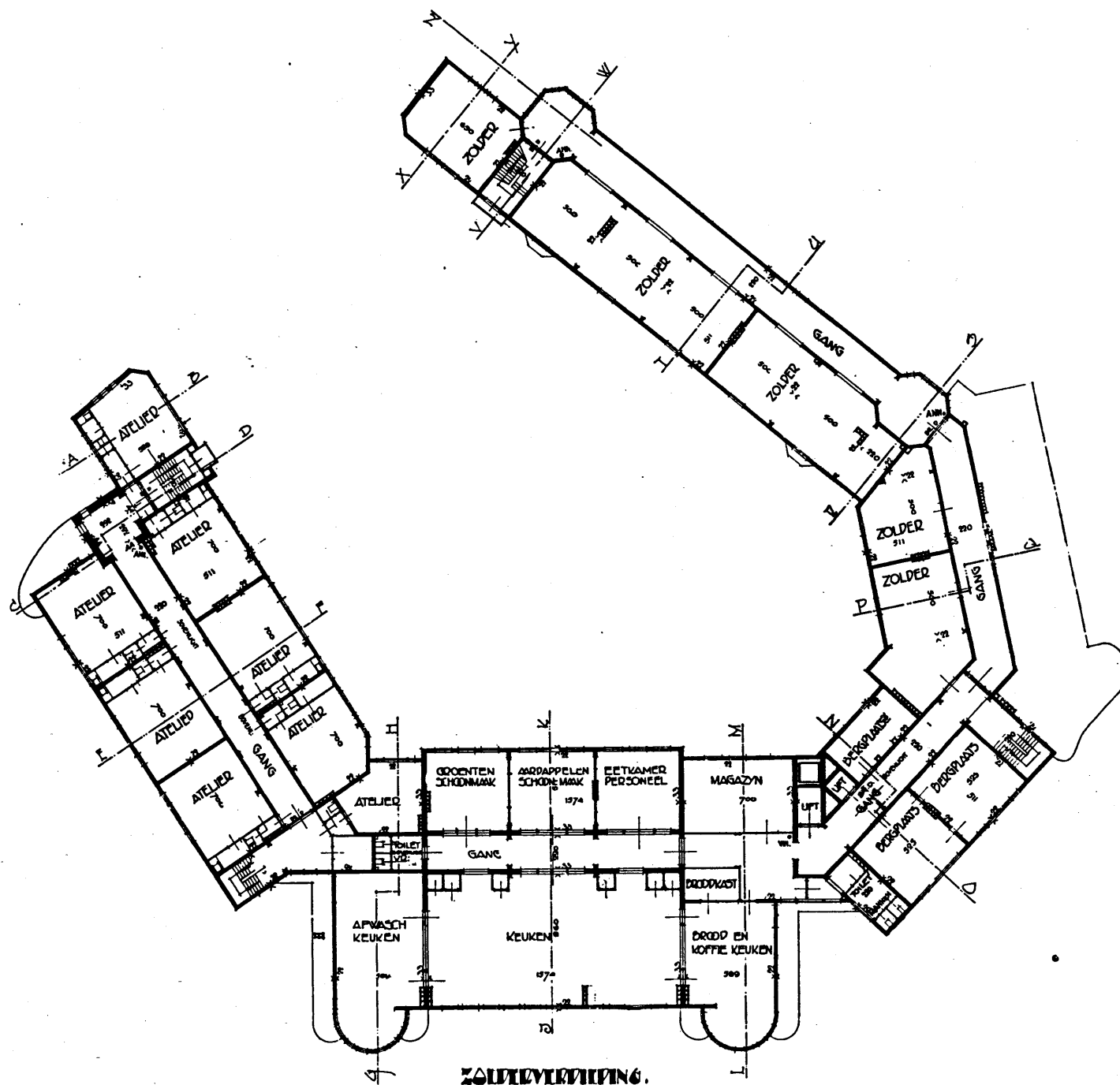
DE GANE GROND
Het Nieuwe Huis, Amsterdam

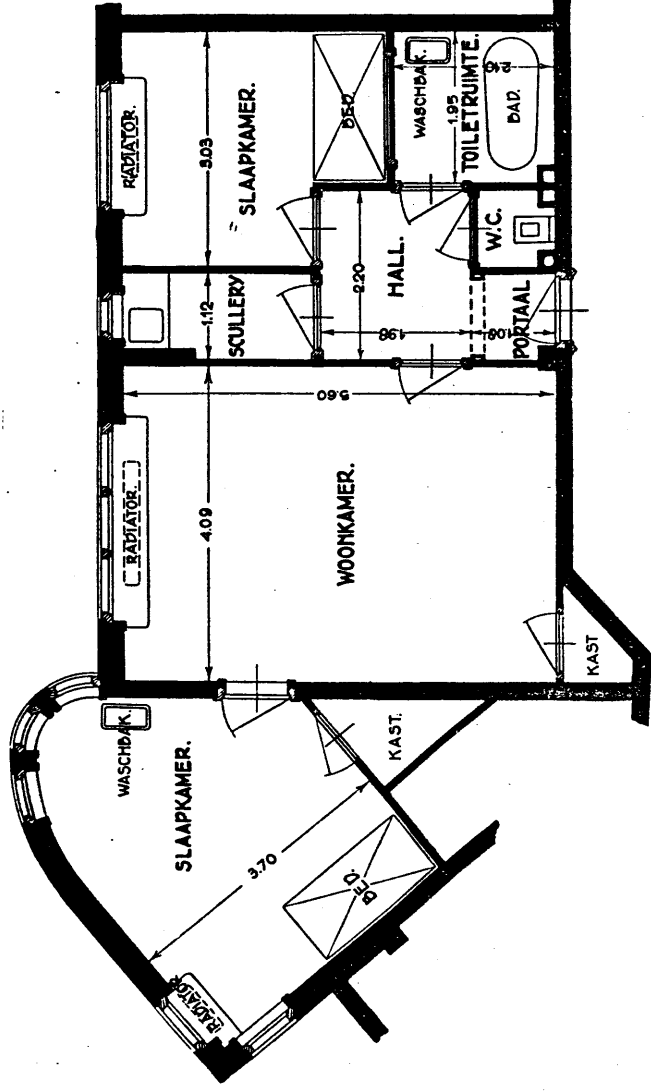
1e VERDIEPING.

Het Nieuwe Huis, Amsterdam

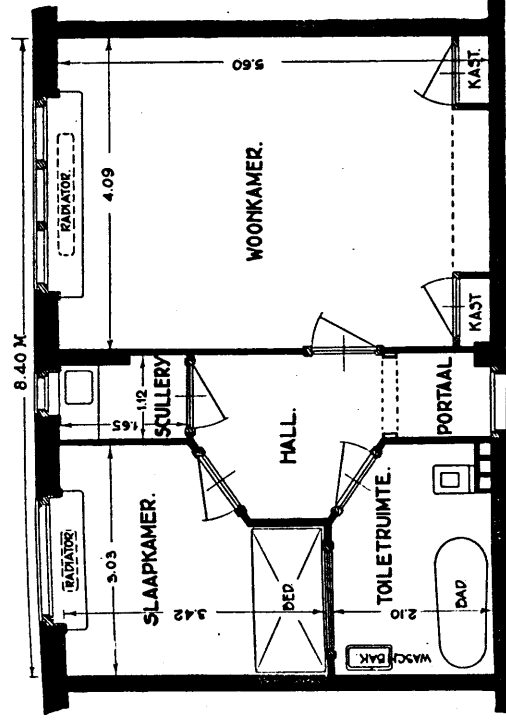

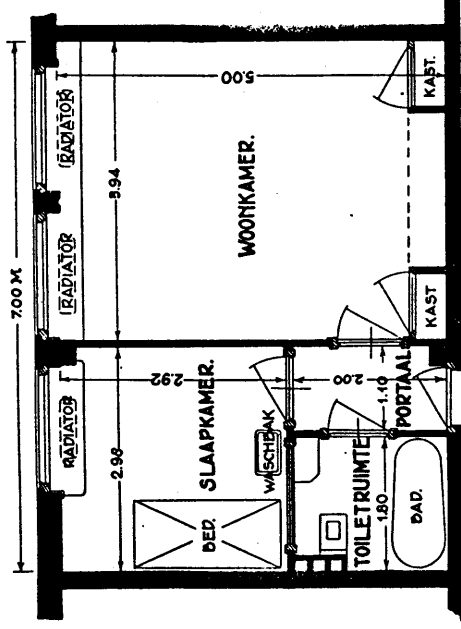
Het Nieuwe Huis, Amsterdam

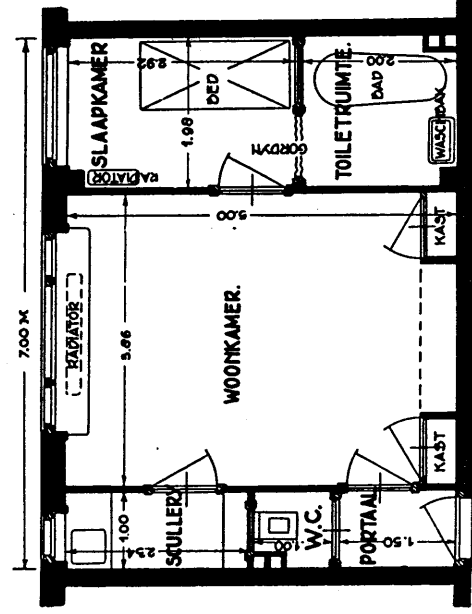
Type C. Huurprijs f 600.- - f 675.-

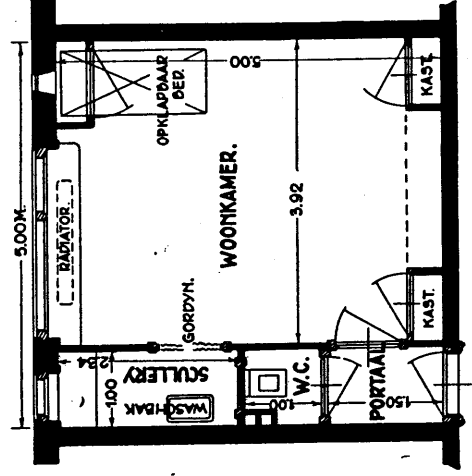
Type A. Huurprijs f 500.- - f 600.-

Type B. Huurprijs f 400.- - f 525.-

Type Bii. Huurprijs f 425.- - f 575.-

Type D. Huurprijs f 275.- - f 425.-

WILHELMINAHUIS

Initiatief

Het Wilhelminahuis is een initiatief van de 'Vereeniging "Gemeenschappelijk Wonen voor Vrouwen"', die zich ten doel had gesteld een 'groot flatgebouw voor zelfstandige vrouwen' te stichten, eventueel in de toekomst gevolgd door meerdere. De vereniging is in 1925 in Den Haag opgericht geïnspireerd door het deense voorbeeld van het Clara Rafaël Hus te Kopenhagen.¹

Het eerste huis van deze vereniging zal naar Wilhelmina Drucker genoemd worden, die den juist overleden is.

De haagse architect Ir. Jan W.E. Buys krijgt opdracht om een ontwerp te maken, en de eerste versie wordt in 1926 gepubliceerd.

Het gebouw is er nooit gekomen, de financiering is vermoedelijk de bottle-neck geweest. Tussen 1926 en 1928 zijn twee versies van het eerste plan gemaakt, later is nog een (heel nieuw) tweede plan ontworpen. Ook de lokatie is drie keer veranderd.

Plan I

Programma van eisen.

Het gebouw moet coöperatief woongelegenheid verschaffen aan vrouwen, met minimale woonkosten en een maximum aan comfort.

'In afwijking met een gelijksoortig project voor een tehuis voor mannen en meer in overeenstemming met den aard der vrouw zijn de verschillende typen van compartimenten zóódanig ruim ontworpen dat iedere bewoonster in hare vertrekken zich een eigen sfeer kan scheppen. Zij zullen dan ook geheel vrij zijn in de inwendige aankleding daarvan.

1) Het Vaderland 2 februari 1926. Of dit het zelfde is als het deense Centraalhuis (zie p. 163) is ons niet bekend. In elk geval staat de naam van de schrijfster van het artikel daar over, Bakker-Nort, ook op de lijst van adhaesie betuigingen aan het Wilhelminahuis.

Dit heeft tot gevolg dat, behalve het Restaurant waar in het algemeen de maaltijden gebruikt zullen worden en dat tevens voor het publiek toegankelijk zal zijn, geen groote recreatiezalen in dit gebouw zijn ontworpen.²

Het gebouw.

Het gebouw telt vijf woonlagen, plus zolder en sousterrain en ligt u-vormig om een gemeenschappelijke tuin.

'Door den hoofdingang bereikt men, na de loge van den portier gepasseerd te zijn, de Hooft-hal. Deze hal is zóódanig ontworpen dat de verschillende stroomen van bezoekers, bij het binnentreden of verlaten van resp. Restaurant of Vergaderzaal in het sousterrain, elkaar niet in den weg loopen.

Het Restaurant biedt plaats aan ongeveer 200 personen en is direct van uit de hal te bereiken. De plaats van het Restaurant is zóódanig gekozen dat de gasten hier een mooi uitzicht hebben.

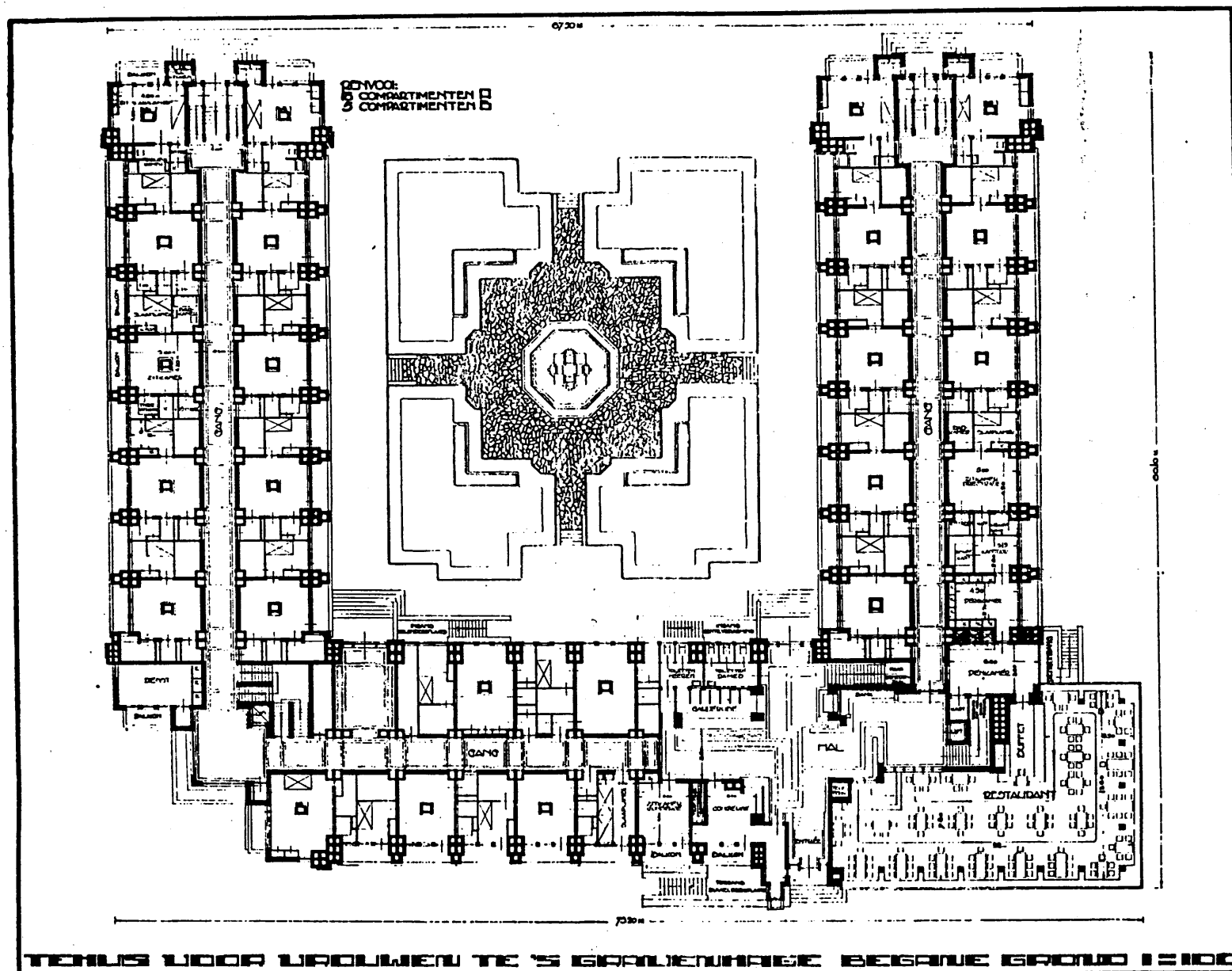
In de hal bevinden zich de garderobe en de toiletten voor dames en heeren. Tegenover den ingang van het restaurant is een wachtbank geprojecteerd. De conciërge heeft vanuit zijn loge het uitzicht over de geheele hal en kan van daar uit de noodige controle uitoefenen. Door een uitbouw kan hij zich op de hoogte stellen van hetgeen er buiten het gebouw gebeurt. Zoo kan hij, alvorens in den nacht open te doen, zich er vooraf van vergewissen wie er aanbelt. Van hieruit kan hij ook toezicht uitoefenen op den toegang naar de rijwielbergrplaats in het sousterrain.

2) Vereeniging 'Gemeenschappelijk wonen voor Vrouwen',

Over den bouw van het Wilhelminahuis, z.p., z.j..

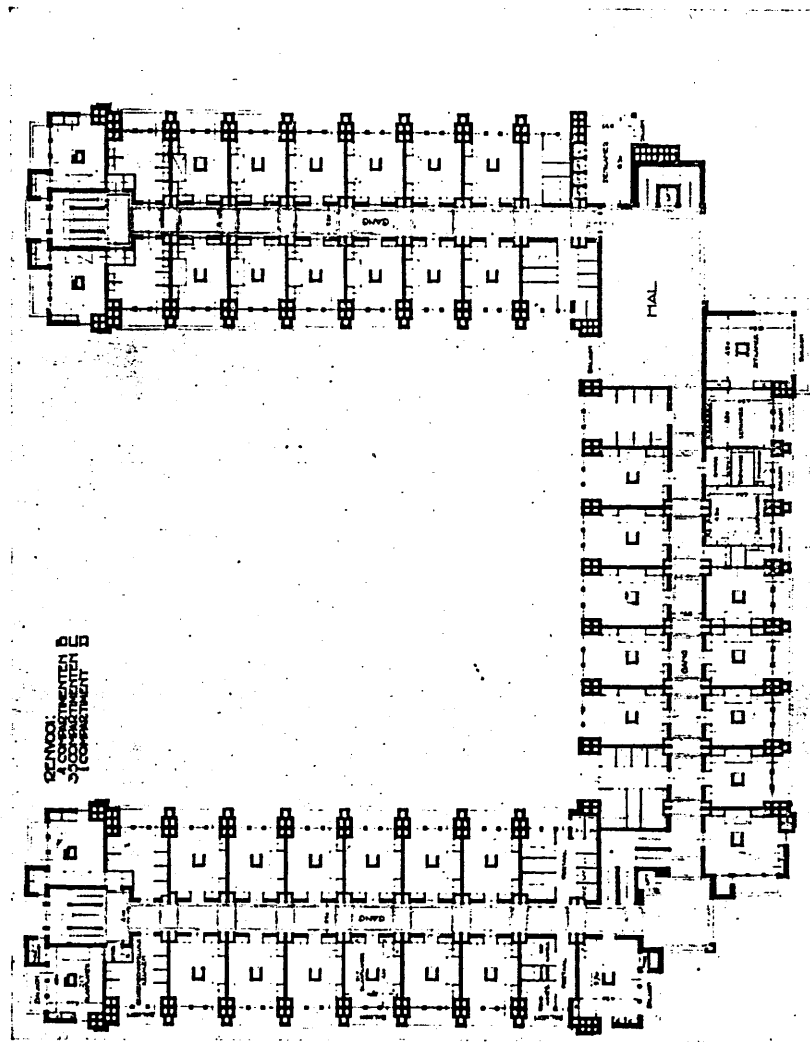
Brochure, vermoedelijk 1926, geen genummerde pagina's.

Behalve als anders vermeld is, zijn alle citaten betreffende plan I uit deze brochure.

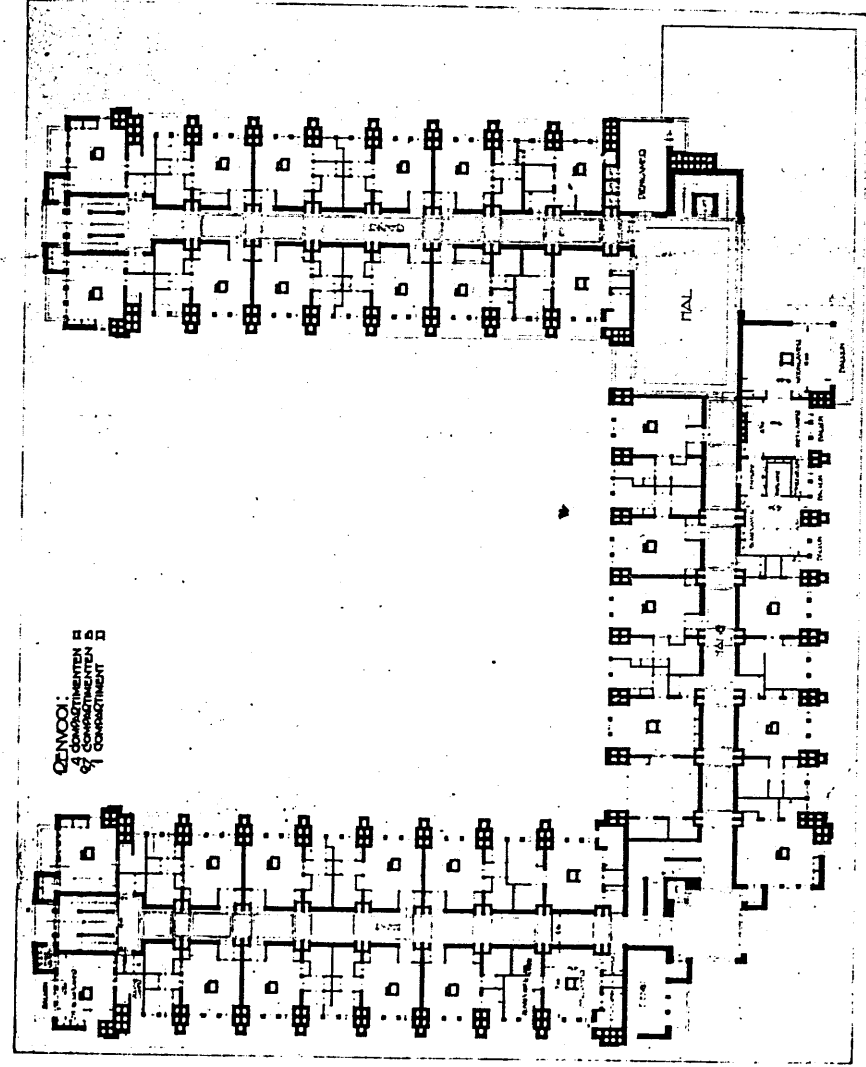

„WILHELMINAHUIS“

Ir. JAN W. E. BUYS, b.i. ARCHITECT B. N. A.

ONTWERP „WILHELMINAHUIS" TE S-GRAVENHAGE. ARCHITECT IN. J. W. E. BUYS, B.N.A.

De concierge die ten behoeve van de bewoonsters alle mogelijke diensten verricht, kan deze boodschappen in zijn kantoor in ontvangst nemen of die per telefoon opgedragen krijgen. Daartoe wordt overwogen alle vertrekken te voorzien van huistelefoon met aansluiting op het stedelijk net, terwijl ten dienste van het publiek een telefooncel zich in de benedenhal bevindt. De concierge en zijn vrouw belasten zich ook met het in opdracht van de bewoonsters doen schoonhouden van de vertrekken tegen vastgestelde vergoeding per uur (of per woning).'

Lokatie.

Het gebouw is geprojecteerd op een terrein aan de Benoordenhoutse weg bij de verlengde Laan van N.O. Indië (tegenwoordig Willem Witsenplein). Dit is bij het Haagse Bos, in het Benoordenhout, een deftige haagse wijk.

Gemeenschappelijke voorzieningen.

Op de begane grond bevindt zich alleen het al eerder genoemde openbare restaurant met toiletten en garderobe. Vanuit de hoofdhall gaat een trap naar de benedenhal, hier is een vergaderzaal voor 200 personen, een podium, een solistenkamertje, een kleine koffiekamer en toiletten. Op die verdiepingen waar het kleinste type woning is geprojecteerd (type C, zit-slaapkamer met alleen vaste wastafel) bevinden zich per zes type C bewoonsters, twee douche-kamers en twee wc's en een gemeenschappelijke keuken. 'Deze gemeenschappelijke keukens zijn zóódanig ontworpen dat iedere vrouw hare bezigheden geheel vrij zal kunnen uitoefenen.' 'De vakken worden voor één bepaald persoon gereserveerd. Zij zijn ruim en diep en onderling door ondoorzichtige glazen wanden gescheiden. Om geheel vrij te kunnen zijn bestaat nog gelegenheid zoo'n vak door een gordijn af te sluiten.' Iedere vrouw heeft een breed aanrecht met gootsteen, gas, waterleiding en elektriciteit ter beschikking; boven en onder het aanrecht zijn bergkasten ontworpen.

'Een aantal vertrekken van type C zullen permanent voor logeerkamers ten behoeve van de bewoonsters gereserveerd blijven, die dan tegen een vastgestelde vergoeding hiervan gebruik kunnen maken.'

Bergruimte is op zolder en in het sousterrain.

Er zijn twee personenliften.

De tuin is gemeenschappelijk.

Dienstruimten.

Naast de ingang op de begane grond bevindt zich een portiersloge met daaraan vast een portierswoning. Achter het restaurant is een dienkamer met drie spijslifter naar de onderliggende keuken, een bergkamer voor servies en linnengoed en een kantoortje voor de direktice met daaraan vast haar woning; alles met elkaar verbonden. In het sousterrain: keukens, bijkeukens, provisiekelders, cv kelders, kolen etc., direkt met een trap vanuit de dienkamer bereikbaar, en afgescheiden van de voor het publiek toegankelijke ruimten.³

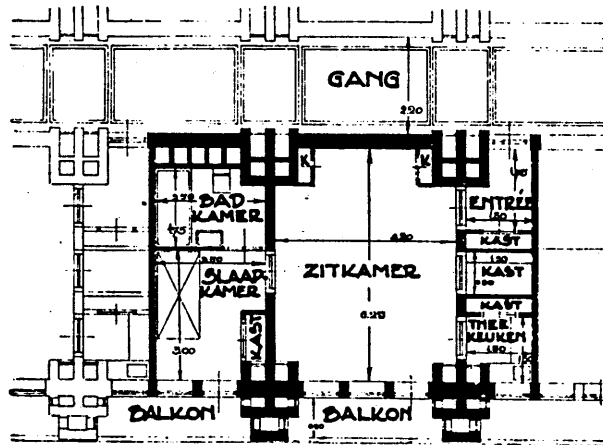
Op elke verdieping bevindt zich een dienkamer die met een etenslift verbonden is met de keuken, hier worden de maaltijden die door de bewoonsters op de kamer besteld zijn verder afgewerkt.

Op de begane grond en het sousterrain is het circuit van het personeel en dat van de bewoonsters/bezoekers strikt gescheiden.

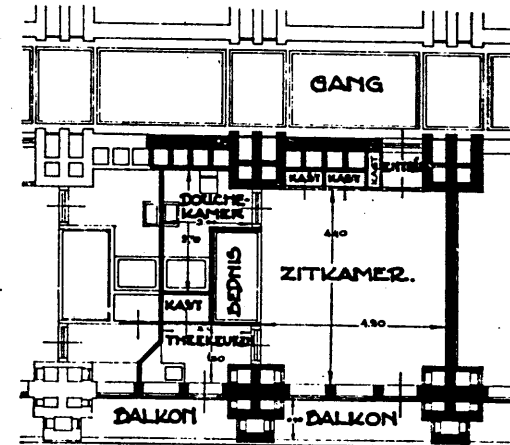
De woning van de direktice komt overeen met type A (zit en slaapkamer), de woning voor de portier en zijn vrouw is iets kleiner, bovendien zonder was- en kookgelegenheid(?) of die zou in het sousterrain moeten zijn.

³ V.S.,, in: De Haagsche Vrouwenkroniek 13(1926)9, 27 feb., pp. 1-2.

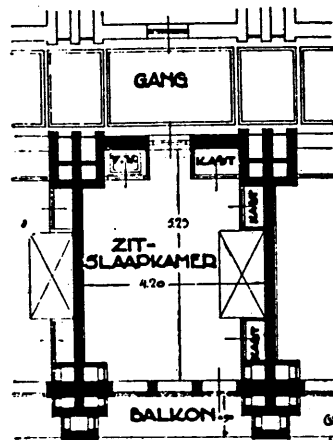
TYPE A

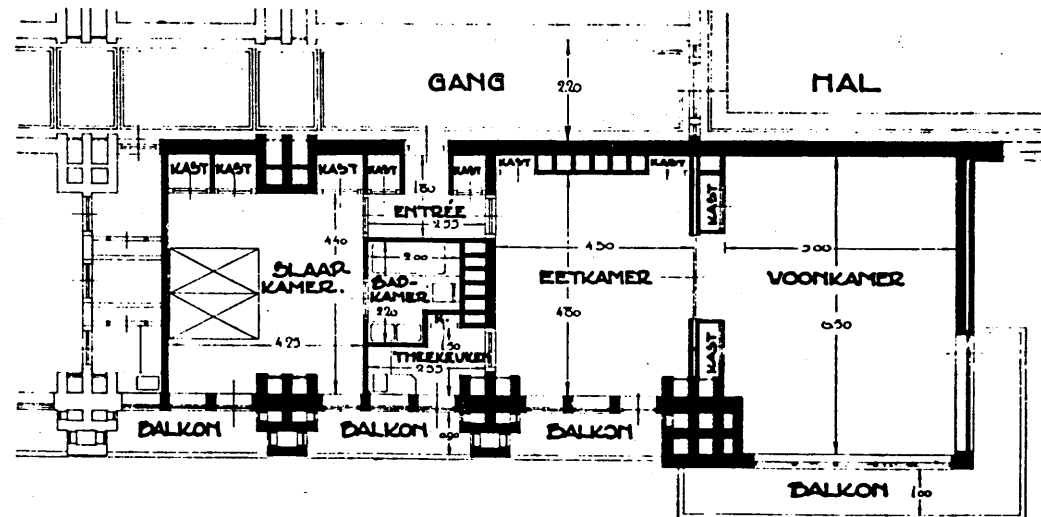
TYPE B

TYPE C

TYPE D

De woningtypes.

Er zijn vier type woningen, in volgorde van groot naar klein, D, A, B, C.

D, A, en B hebben alledrie een zogenaamde 'theekeuken', D en A hebben een badkamer, B heeft een douchekamer.

Type D is een zogenaamd dubbelcompartiment, een driekamerwoning. Huurprijs f 80,-- per maand, storting f 2500,--.

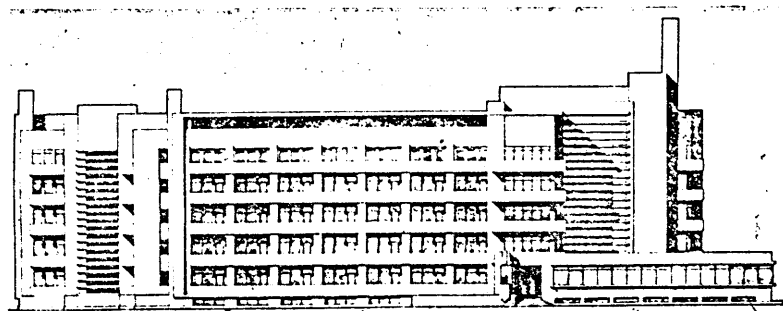
Type A is een tweekamerwoning, huurprijs f 45,-- per maand, storting f 1500,--.

Type B is een eenkamerwoning, zitkamer plus bednis, huurprijs f 35,-- per maand, storting f 1000,--.

Type C is een zitslaapkamer, huurprijs f 25,--, storting f 500,--.

In het totaal zijn er 156 woningen (exklusief de woningen van portier en direktrice). Hiervoor is een grondkapitaal van f 150.000,-- nodig dat opgebracht wordt doordat alle bewoonsters een som storten in het rentegevend grondkapitaal. De h

De huren zijn eksklusief alles (kaal).⁴

4) Het Vaderland, a.w.

Intermezzo

Het is vermoedelijk plan I geweest dat, met een aantal wijzigingen, in de haagse gemeenteraad in 1928 is besproken. Deze wijzigingen betreffen in elk geval de lokatie en het restaurant, bovendien liggen de huren tussen de f 2,50 en f 8,-- hoger. Het aantal woningen en de types zijn het zelfde.

Het restaurant is niet meer voor publiek toegankelijk. Het te bebouwen terrein ligt nu tussen de Carel-Reiniersz-kade en de Cornelis van der Lijnstraat. Dat is in het Bezuidenhout (ten zuiden van het Haagse Bos) schuin tegenover het koninklijk paleis Huis ten Bosch.

Waarom het plan niet doorgaat, een discussie in de gemeenteraad.

De vereniging 'Gemeenschappelijk Wonen voor Vrouwen' roept in 1928 de hulp van de haagse gemeente in bij de stichting van een 'Tehuis voor Vrouwen', 'om op deze wijze verbetering te brengen in den woningtoestand van alleenstaande vrouwen.'⁵

Zij vragen daartoe een terrein aan de Carel Reiniersz-kade dat eigendom van de gemeente is, in erfpacht tegen een canon van f 1,25 per m²; en een garantstelling van de gemeente voor de betaling van hoofdsom, rente en aflossing. De rijksverzekeringsbank is bereid gevonden een hypotheek te verstrekken mits de gemeente garant staat.

Burgemeester en Wethouders adviseren positief en stellen de raad voor de vereniging dezelfde medewerking als aan woningbouwverenigingen te geven, dat wil zeggen niet alleen gemeentegarantie te geven maar ook eventueel een bouwcrediet te verschaffen tot een maximum van f 680.000,-- (het tellenen bedrag), 'indien zij er niet in slaagt dit bouwcrediet van derden te verkrijgen.'⁶

B & W vragen de raad een principe uitspraak zodat in geval van een negatieve uitspraak de vereniging geen kosten voor niets maakt.

5) Verzamelingen van den Gemeenteraad 1928, No. 814.

Tehuis voor vrouwen, dd 26 October 1928.

6) Ibidem.

De discussie die daarop in de gemeenteraad gevoerd wordt, word mede bepaald door een adres van de vereeniging HORECAF die ernstige konkurentie voor de kleinere hotels en grote en kleine pensions vreest en daarom de gemeente verzoekt geen financiële medewerking te verlenen.⁷

Zij verwijzen daarbij naar de ervaringen met het HTO.

De bezwaren die enkele gemeenteraadsleden naar voren brengen komen vooral hier op neer: de oneerlijke konkurentie met de pensions, de onzekere financiële situatie waarbij de gemeente risico's loopt en het feit dat het meer welgestelde dames betreft. Wat dit laatste betreft wordt opgemerkt dat dit niet de mensen zijn waar de gemeente iets voor moet doen en dat zij wel in pensions kunnen wonen.

Vurigste pleitbezorgster vóór dit plan is mevrouw de Vries-Bruins van de SDAP. Haar betoog komt hier op neer: er komen steeds meer zelfstandige vrouwen in de maatschappij, die hebben behoefte aan nieuwe woonvormen; tot nu toe wonen zij op kamers en in pensions maar dat is verre van aangenaam, flatwoningen zijn te duur en middenstandswoningen niet handig voor werkende vrouwen en ook te duur (omdat zij de hele dag uit werken zijn hebben ze bediening nodig in zo'n huis). Het voorgestelde plan is hier een oplossing voor, zij het dat het niet onder het bereik valt van de minst draagkrachtigen van de werkende vrouwen, maar het is een eerste stap. Voor de minder draagkrachtigen zal op den duur ook een oplossing moeten komen. De gemeente heeft ook het HTO gesteund en dat gaat veel verder want dit voorstel heeft geen openbaar restaurant en is niet voor passanten.

Het financiële risico valt volgens haar wel mee en gezien het succes van dergelijke initiatieven in Amsterdam zal de verhuring ook geen probleem zijn.

Er volgt een debat over het feit dat het HTO veel goedkoper is.

De heer de Visser (CPH) suggereert dat degenen die zich afvragen of er wel behoefte aan zo'n gebouw is—terwijl er juist daarom een vereniging is opgericht—het idee van kollektieve voorzieningen afwijzen. 'Het gemeenschapsleven

7) Idem, No. 246, adres HORECAF, 8 november 1928.

is veel verder doorgedrongen dan menigeen aangenaam is.'

De Visser zou liever zien dat een dergelijk plan voor een brede categorie ongehuwde arbeidsters bereikbaar zou zijn, maar dat is voor hem geen reden om dit plan af te wijzen. 'Hoewel ik vind, dat deze woningen veel lager moesten zijn in prijs, ben ik toch niet zoo benepen, dat ik zeggen zou: omdat andere vrouwen het nog niet kunnen krijgen mogen deze vrouwen het ook niet hebben. Integendeel, het gemeenschapsleven dringt hoe langer hoe meer door en deze vereeniging biedt (...) waarborgen om te zorgen, dat het risico voor de Gemeente, ook financieel, zoo weinig mogelijk blijft.'⁸

Degenen die betogen dat het een ernstige konkurentie voor de pensions betekenen zal en dat de dames beter daar kunnen wonen, verwijt de Visser 'Het is zeer merkwaardig, dat zij, die altijd staan op het standpunt van de bevordering van de zedelijkheid, tegen dit plan ernstige bezwaren ontwikkelen.'

Het mocht niet baten, ondanks dat het plan nog eens door de (liberale?) wethouder voor Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting wordt verdedigd en hij vooral de mate van partikulier initiatief toejuicht, wordt het plan vanwege het financiële risico en de oneerlijke konkurentie met de horeca, verworpen met 25 tegen 15 stemmen.

Plan II

Het tweede plan voor het Wilhelminahuis (eigenlijk het derde als we het gewijzigde plan in de gemeenteraad er bij tellen) is vermoedelijk van ná 1929.⁹ Dit plan is ons alleen bekend uit een ongedateerde brochure en niet

8) Handelingen van de Gemeenteraad van 12 november 1928; Stichting van een Tehuis voor Vrouwen, agendapunt 21, pp. 806-816. p. 813.

9) Vereeniging Gemeenschappelijk Wonen voor Vrouwen, 'Wilhelminahuis', z.p., z.j.. Het enige waaruit de datum zou kunnen blijken is de lijst adhaesie-betuigingen waar de naam van Aletta Jacobs, die in 1929 overleed, ontbreekt.

uit andere publikaties.

Verschillen met het eerste plan.

Het tweede plan is 'strak getrokken' en volledig symmetries geworden.

De ingang is naar het midden geschoven en de eetzaal ligt midden in het binnenterrein. Er is een woonlaag bij gekomen maar de zolder is verdwenen en de zijvleugels zijn korter geworden.

Het plan is door de zelfde architect (Buys) in samenwerking met Joan B.Lürsen ontworpen.

De lokatie.

'Het gekozen bouwterrein is zeer gunstig gelegen aan het begin van den Benoordenhoutschenweg, op ruimen afstand geprojecteerd van de belendingen en heeft een heerlijk uitzicht op het Haagsche Bosch.

Electrische Tramverbindingen naar alle gewenschte richtingen bevinden zich in de onmiddellijke nabijheid, terwijl het centrum der stad ook te voet binnen enkele minuten te bereiken is.'

Alle drie genoemde lokaties zijn wel steeds in de zelfde buurt, dichtbij het Haagsche Bos.

De woningen en voorzieningen

Er zijn vier basistypen waarop een aantal varianten bestaan.

Alle woningen hebben een eigen wc en wastafel.

Alleen de twee grotere types hebben een piepklein keukentje, een zogenaamde scullery; de andere appartementen krijgen de kookgelegenheid in een 'buffetdressoir', een soort kookkast.

Alleen type D heeft maar één kamer (te vergelijken met type C van plan I).

In de twee grootste types staat een dubbel bed getekend.

De grotere woningen hebben eigen badkamers.

De huren zijn aanmerkelijk hoger, tussen f 5,-- en f 30,-- meer. Het aandeel in het grondkapitaal is eveneens gestegen.

De woningtypes zijn minder per verdieping gegroepeerd, meer door elkaar.

Dat betekent ook dat op elke verdieping gemeenschappelijke badkamers zijn.

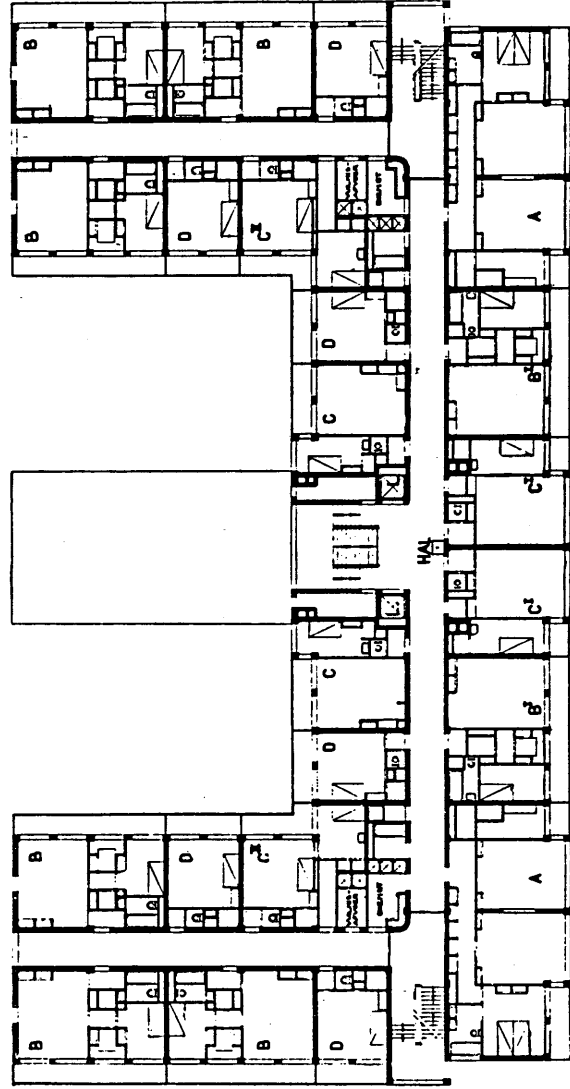
De eetzaal is niet meer openbaar, de vergaderzaal is verdwenen, net als de gemeenschappelijke keukens en de speciale portiers- en direktrice woning.

Er zijn twee personenliften, die echter volgens de bewoningsvoorschriften niet door leveranciers gebruikt mogen worden.

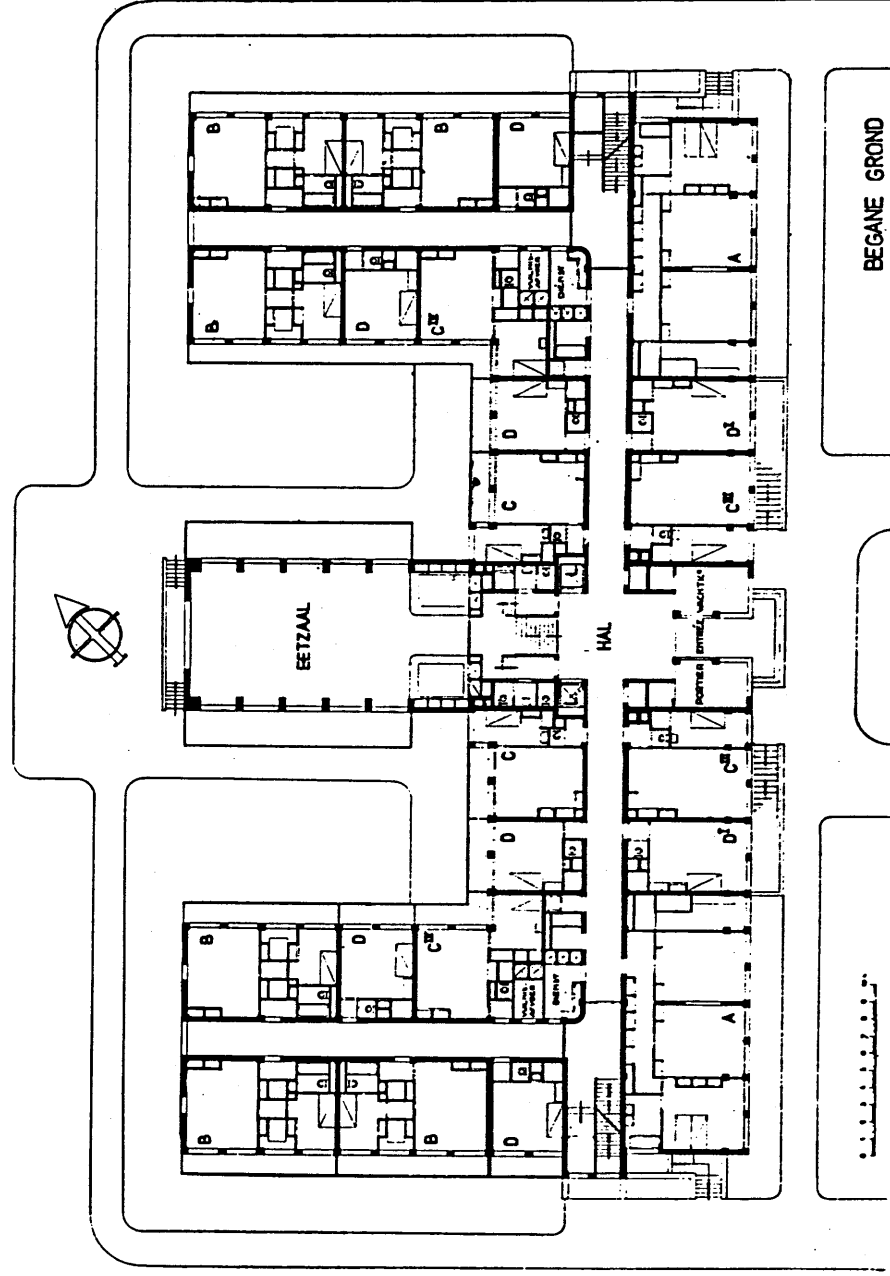
Plan I 10	
typen	aantal
D	4
A	30
B	87
C	35
totaal	156

Plan II	
typen	aantal
A	6
B	49
C	39
D	38
totaal	132

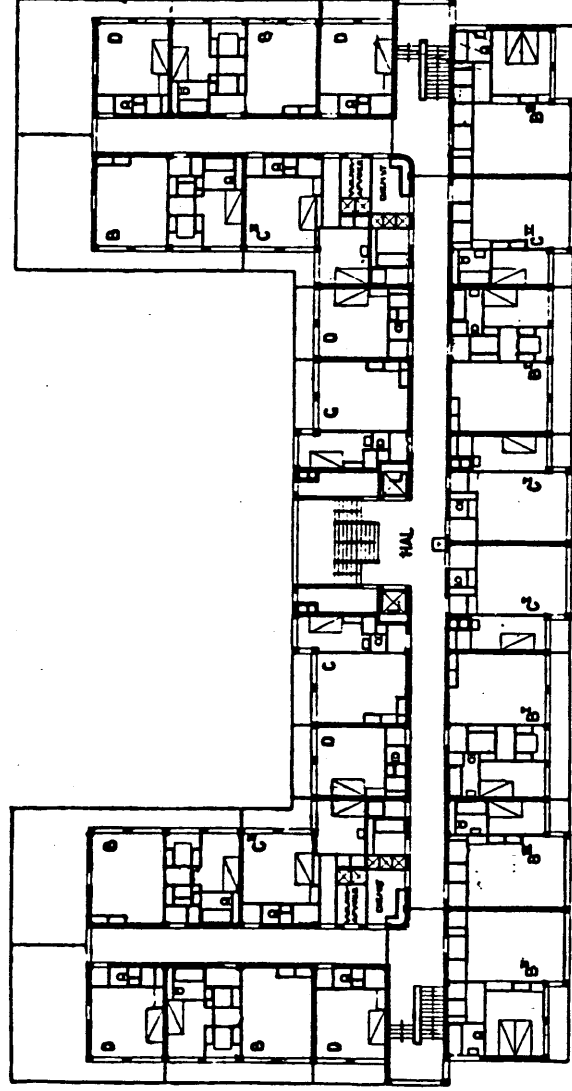
10) We veronderstellen dat de 2e en 3e verdieping het zelfde als de 1e verdieping zijn.

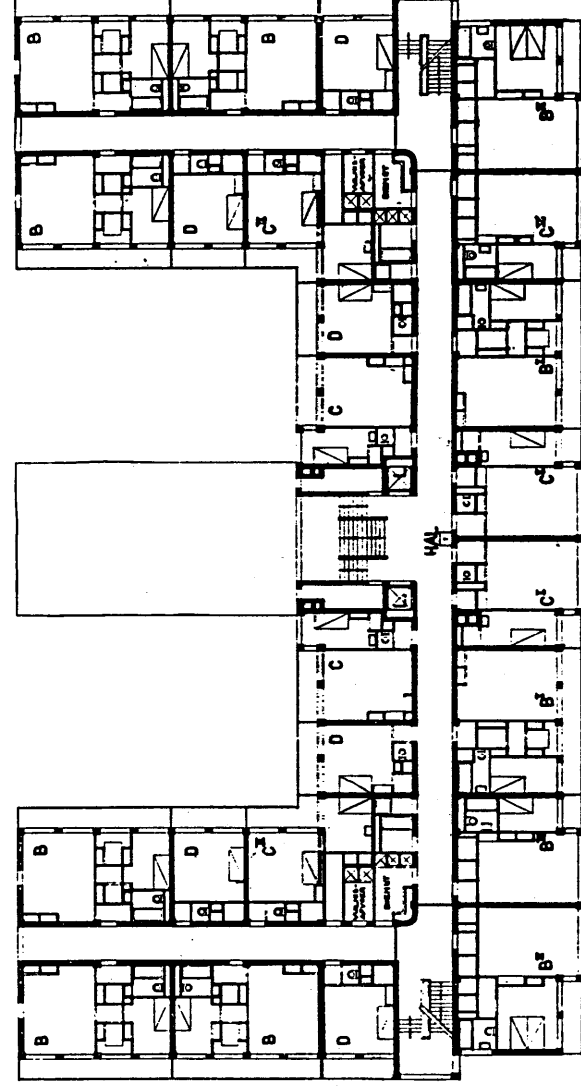
1e en 2e verdieping

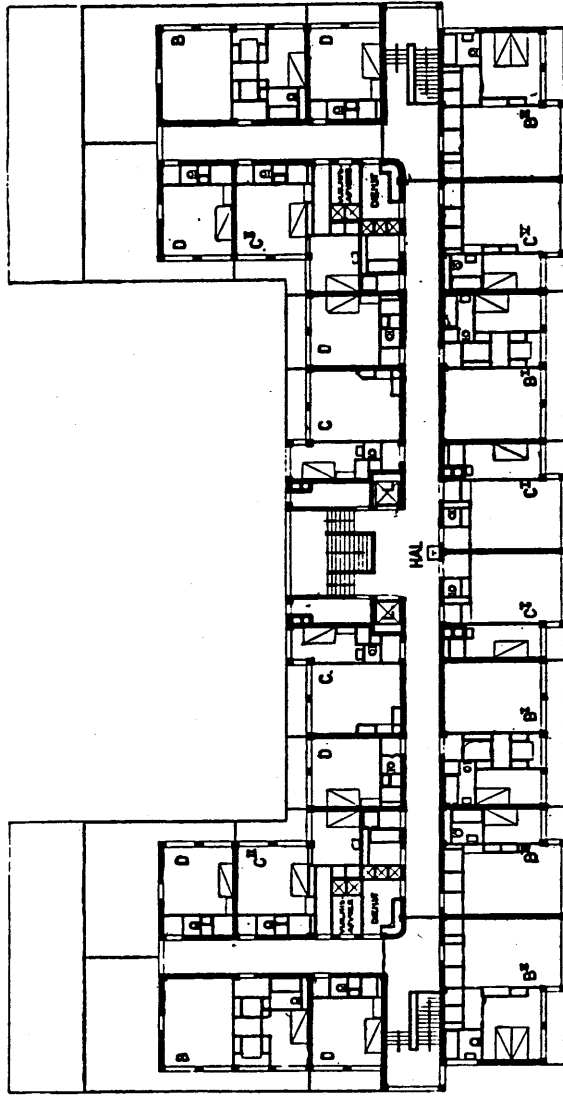
BEGANE GROND

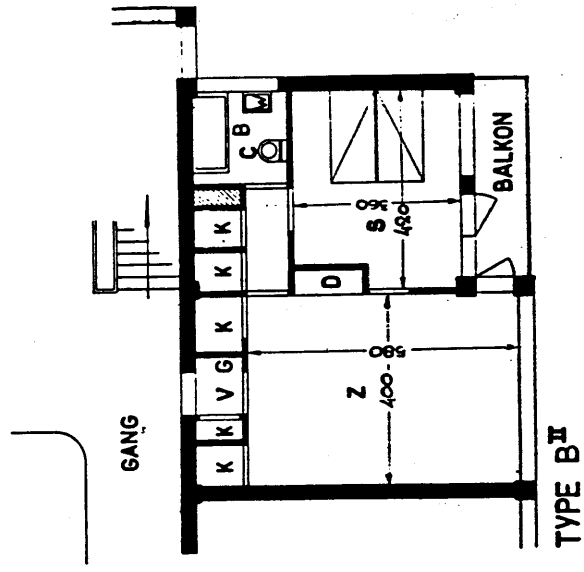
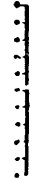
4e VERDIEPING

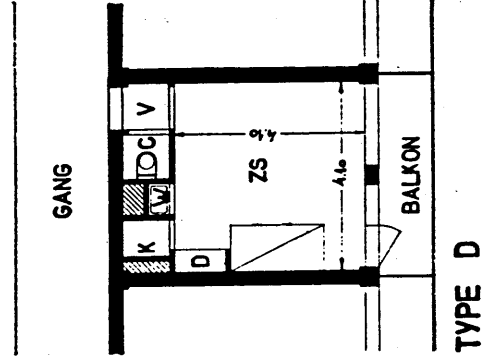
3e VERDIEPING

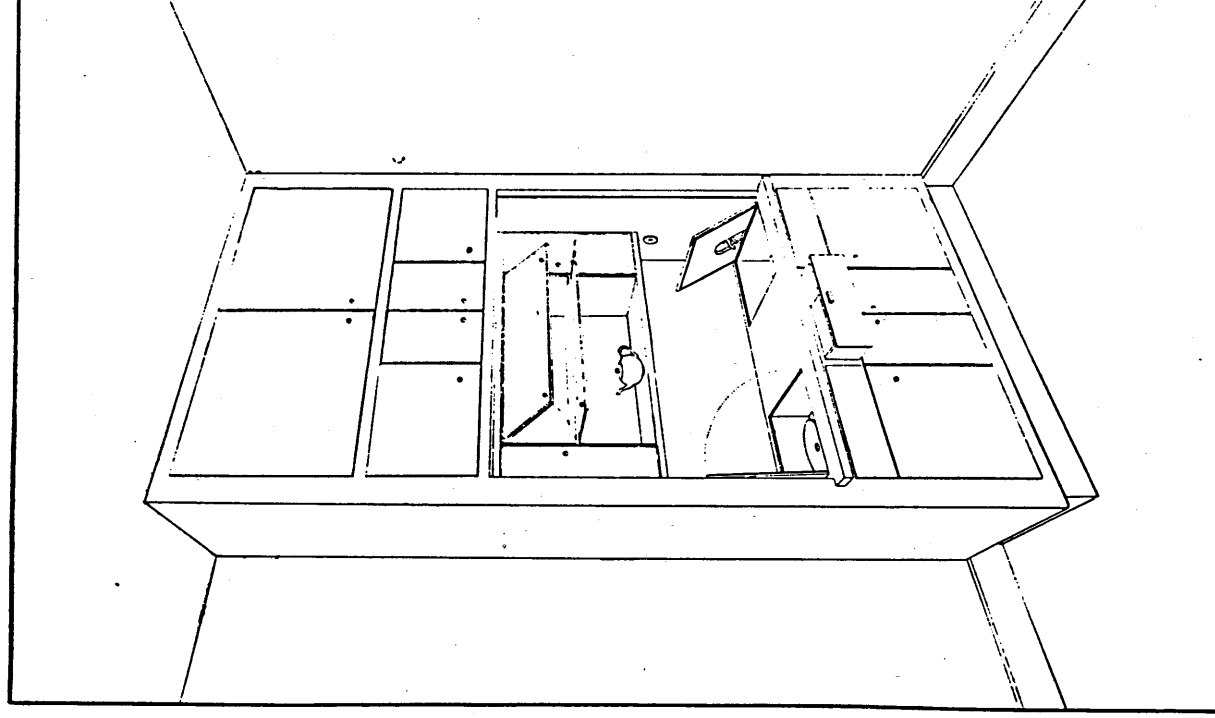
5e VERDIEPING

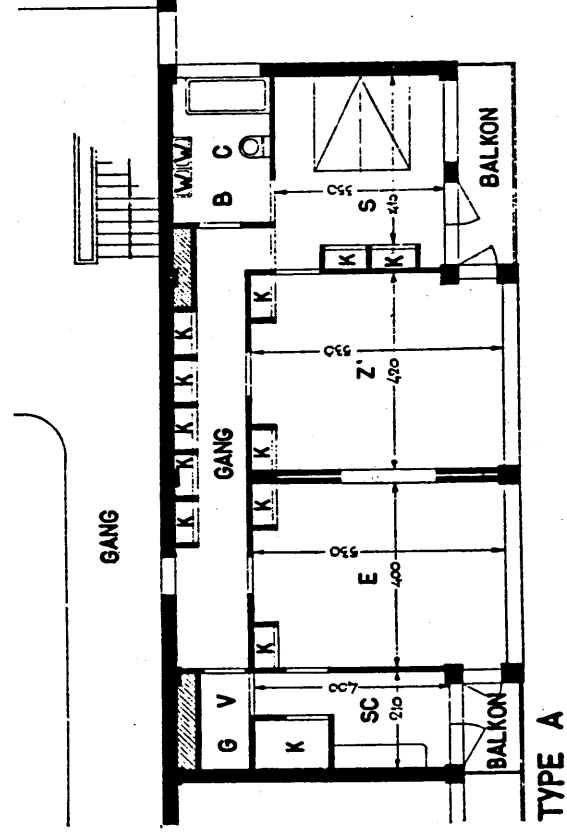
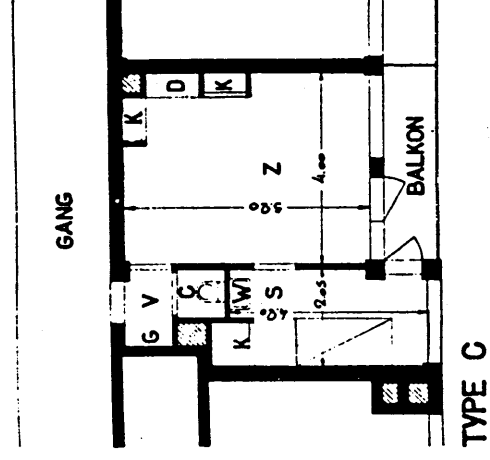
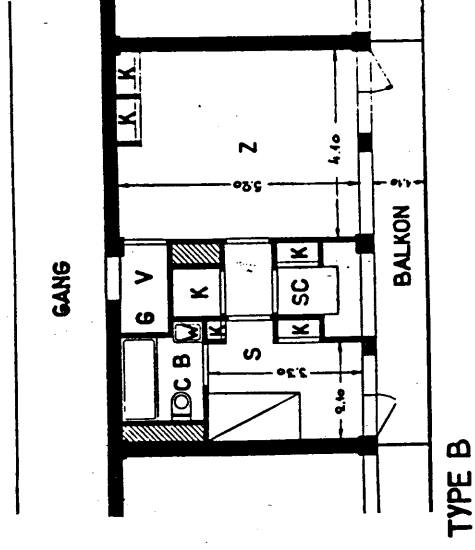
TYPE BII

TYPE D

Buffetdressoir.

BEWONINGSVOORSCHRIFTEN

1. Zonder schriftelijke toestemming van het bestuur mag in de woning geen beroep of bedrijf of handelszaak uitgeoefend worden; toestemming zal in het algemeen slechts verleend worden tot het uitoefenen van beroepen, die aan de overige bewoners geen overlast aandoen. In het algemeen trouwens zullen de bewoners hun appartement behooren te bewonen op een rustige en waardige wijze en er rekening mede moeten houden, dat de bewoners van elkaar geen overlast ondervinden.
2. Onder alle muziekinstrumenten met zwaar geluid, zooals piano, harmonium en fonograaf, zal een kleed geplaatst dienen te worden, teneinde het geluid zooveel mogelijk te beletten zich buiten het appartement voort te planten. Des avonds na 11 uur zal geen muziek (radio inbegrepen) meer gemaakt mogen worden.
3. De bewoners behooren de vanwege de vereeniging in hun appartementen aangebrachte installaties (waschtafel, bad, radiator enz.) te behandelen met de deferentie verschuldigd aan eens anders eigendom. Bij het eindigen der bewoning zullen zij de van hunnentwege aangebrachte wijzigingen in de plaats dier installaties hebben te herstellen. De bewoners zijn aansprakelijk voor alle vernieling en beschadiging aan hun appartement toegebracht.
4. Alle wenschen en aanvragen, dienen schriftelijk of mondeling ingebracht te worden bij de Directrice, op de daartoe aangewezen kantooruren.
5. Ter beschikking van de bewoners zullen zijn diensthonden, zoowel voor het schoonhouden der appartementen als voor andere werkzaamheden, zooals het borstelen van schoenen, kleeven, enz. Voor deze werkzaamheden zal aan de vereeniging betaald worden volgens een door het bestuur der vereeniging vast te stellen tarief.
6. In iedere woning worden meters aangebracht voor het verbruik van water, electriciteit, gas en warmte. Het deswege verschuldigde moet maandelijks door het lid aan de vereeniging worden betaald.
7. Het houden van katten is niet toegelaten; honden moeten in huis vastgehouden worden.
8. Bij beëindiging der huur zal drie maanden tevoren door de bewoonster Maandags en Donderdags van 2-4 uur gelegenheid tot bezichtiging der woning moeten worden gegeven.
9. Op het dak mogen geen antennes voor radio-installaties worden aangebracht.
10. Het is verboden zeilvegers en stofdoeken op de gangen uit te schudden en kleeden te kloppen op waranda's en balkons, tenzij vóór elf uur 's morgens. Meubelen of andere voorwerpen mogen niet op de gangen buiten de appartementen worden geplaatst, zonder toestemming van het Bestuur.
11. Leveranciers mogen geen gebruik maken van de personenlift; zij kunnen zich bedienen van de trappen.
12. De portiers waarschuwen, wanneer men per stadstelefoon wordt opgeroepen; men kan dan in de op iedere verdieping aanwezige telefooncellen spreken.

13. Brood, al of niet belegd en gesmeerd, en het middagmaal kan desverlangd worden besteld bij en in de appartementen worden bezorgd door het restaurant, indien men zijn maaltijden niet in het restaurant zelf of elders wenscht te gebruiken.
14. Rijwielen worden alleen toegelaten in de in het gebouw aanwezige rijwielbergplaats.
15. De vereeniging is niet aansprakelijk voor eenig ongeval, als gevolg van het gebruik van lift, electrisch licht, warm water, enz., noch voor de handelingen der dienstmeisjes of portiers.
16. Voor diefstal of brand is de vereeniging niet aansprakelijk, zoodat ieder bewoner goed zal doen zijn bezittingen hierlegen te verzekeren.
17. De personeele belasting op de appartementen komt voor rekening van de bewoners.
18. De bewoners kunnen koffers enz. ter bewaring geven in afzonderlijke bergruimten. De vereeniging heeft ten behoeve van de bewoners, die geen badkamer hebben, eenige badkamers tegen betaling disponibel. Men vrage een en ander tijdig bij de Directrice aan.
19. De tuin is ten gebruike van alle bewoners en wordt in hunne bescherming aanbevolen.
20. Op verzoek en voor rekening van de bewoners kunnen markiezen worden aangebracht, volgens model, door de vereeniging vast te stellen.
21. Het personeel van de vereeniging, portiers, diensthonden, enz., heeft een vast salaris; men wordt dringend verzocht geen fooien te geven.
22. Het bestuur heeft het recht deze voorschriften nader aan te vullen of te wijzigen.

3.3. Flattype.

DE ORANJENHOF TE AMSTERDAM.

Initiatief.

De Nederlandse Bond van Vrouwen, werkzaam in Bedrijf en Beroep, voortaan aangeduid als Vrouwenbond Bedrijf Beroep, opgericht in 1930, zette zich vanaf haar oprichting in voor de huisvesting van alleenstaande werkende vrouwen. 'Velen harer woonden op kamers, al of niet met pension, (...), toch kon men niet spreken van een bevredigende toestand.'¹

In 1931 werd door het bestuur contact gezocht met een architectenburo, 'dat een keurig plan op papier zette.'² Er was echter geen geld, en het lukte niet om een bouwvereniging voor de plannen te interesseren. Samen met de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap, de Vereniging van Soroptimisten en de Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding werd een comité gevormd. 'Een aannemer werd bereid gevonden om een plan te (laten, schr.) ontwerpen en het eventueel uit te voeren.'² Het ontwerp is gemaakt door Pot en Pot-Keegstra.

De aannemer was H. van Saane, die bij het gemeentebestuur gedaan kreeg dat het bestemmingsplan Landlust zodanig werd gewijzigd dat op de strook tussen Geuzenstraat en Kostverlorenkade, een gebouw met bijzondere bestemming van 6 tot 8 woonlagen mocht worden gebouwd, een 'meer representatieve bebouwing' dan de oorspronkelijk geplande strokenbouw.³

Voor de bouw had van Saane vrijstellingen nodig voor verschillende bepalingen uit de Bouwverordening, in ruil daarvoor wensde de gemeente de garantie dat het gebouw blijvend aan haar bestemming, namelijk 'de huisvesting van ongehuwden, ouden van dagen en dergelijken', zou voldoen.⁴ Daartoe werd een stichting opgericht, waarin gedelegeerden van bovengenoemde vrouwenorganisa-

1) De eerste mijlpaal, uitgave van de Ned. Bond etc., 1955, hoofdstuk V.

2) Ibidem.

3) H. van Saane, 'Gebouw voor alleenwonenden te Amsterdam', in: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 24(1943) (p.18-24), p. 20.

4) Ibidem.

ties. Van Saane, behalve bouwondernemer ook exploitant, en de vrouwenorganisaties hadden echter vaak tegengestelde belangen — noch uit artikelen, noch uit een gesprek met mevr. Pot-Keegstra zijn we te weten gekomen wat de meningsverschillen inhielden — en uiteindelijk werden de vrouwenorganisaties bij de totstandkoming en de exploitatie uitgeschakeld.

Het programma van eisen.

Ondanks het contact met de vrouwenverenigingen, stelt van Saane, dat het een probleem was, 'voor welke groep van alleenwonenden moest worden gebouwd'. Het bebouwingsvoorschrift liet in dit opzicht een vrij groote ruimte. Na ampele overweging werd besloten ons te bepalen tot:

- a) zelfstandige woningen in de huurklasse van F.20,- tot F. 30,- per maand, plus F.10,- voor centrale voorzieningen, voor alleenwonende vrouwen werkzaam op kantoor, in winkels, bij verpleging, onderwijs enz.;
- b) een klein aantal gelijke woningen, gelegen op de lagere verdiepingen, te bestemmen voor bejaarde alleenwonende vrouwen;
- c) een aantal gestoffeerde zit-slaapkamers op de hoogste etage huurprijs F.15,- per maand, plus F.5,- voor centrale voorzieningen, min of meer in gemeenschapsverband, onder leiding van een inwonende huishoudster, te bestemmen voor studeerenden en anderen die zich om verschillende redenen niet zelfstandig wilden installeren.¹

Deze groepen bewoonsters wensen naast de eigen zelfstandige woning veel meer service dan een bewoner van een normale woning gewend is. Van Saane verontschuldigt zich dat datgene wat in een kompleks van een dergelijke grootte geboden kan worden, nog beperkt is.

Het plan.

Het gebouw telt behalve de begane grond met gemeenschappelijke voorzieningen, 6 woonlagen met zelfstandige woningen en een 7e woonlaag met zitslaapkamers met gemeenschappelijke voorzieningen. Aan het tochtportaal grenzen zowel de portiersloge als de winkel. Woningen voor 'huismeester' en 'tokohoudster' liggen daar aan weerszijden achter. De trap ligt centraal in de hoge hal, links en

1) Ibidem.

rechts ervan kom je bij de telefooncel en de liften en de diverse voorzieningen: een wasserij, een rijwielstalling met werkplaats, beiden verpacht, aan de linkerzijde, en aan de rechterzijde de logeerkamers (in totaal 6) en het eveneens verpachte restaurant/eetzaal met bijbehorende keukens.

De in totaal 108 woningen zijn verdeeld over 3 typen:

type A met een woon- en een grote slaapkamer, respectievelijk 4,75x4,00 en 4,00 '12 woningen), type B met een woon-en een kleine slaapkamer, respectievelijk 3,20x4,00 en 1,90x4,00 (54 woningen) en type C met een zitslaapkamer van 3,20x4,00. (42 woningen). Alle woningen hebben een keuken(tje) met Bruynzeel uitrusting, een douche, een vaste wastafel en w.c., en c.v..

De woningen worden ontsloten door middel van buitengalerijen.

De 28 kamers op de bovenste etage zijn voorzien van een wastafel.

Per 14 kamers zijn er twee douches en twee w.c.'s. De beide vleugels zijn met elkaar verbonden via een gemeenschappelijke ontbijt-/zitkamer. Het ontbijt wordt door de inwonende huishoudster verzorgd.

Het is verbazingwekkend dat dit plan, zoals hier omschreven, gedurende de eerste oorlogsjaren kon worden gebouwd. Het is in 1942 gereed.

Beheer en gebruik.

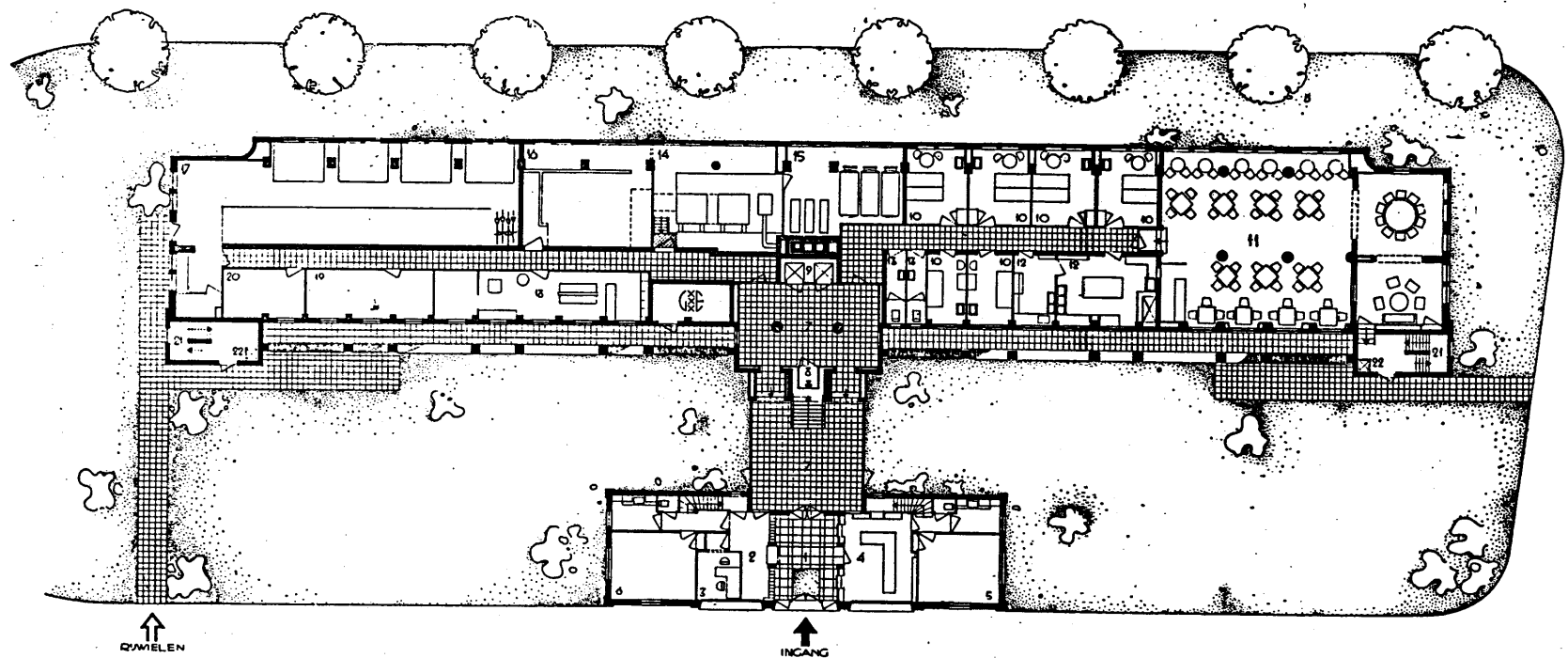
Ten behoeve van het toezicht op de verhuur aan personen, voor wie het gebouw bestemd is, wordt na het mislukken van de samenwerking met de vrouwenorganisaties een stichting gevormd, waarin de exploitant en vertegenwoordigers van de gemeente.

De wasserij en de eetzaal zijn in de loop van de jaren verdwenen. De ruimte van de eetzaal en de keukens wordt op dit moment gebruikt door een openbare bibliotheek. Ook de portier is verdwenen, evenals de winkel.

Het gebouw is een speculatieobject geworden, het onderhoud is sterk verwaarloosd. De bovenste verdieping is nog door enkele personen bewoond. De logeerkamers zijn vernield.

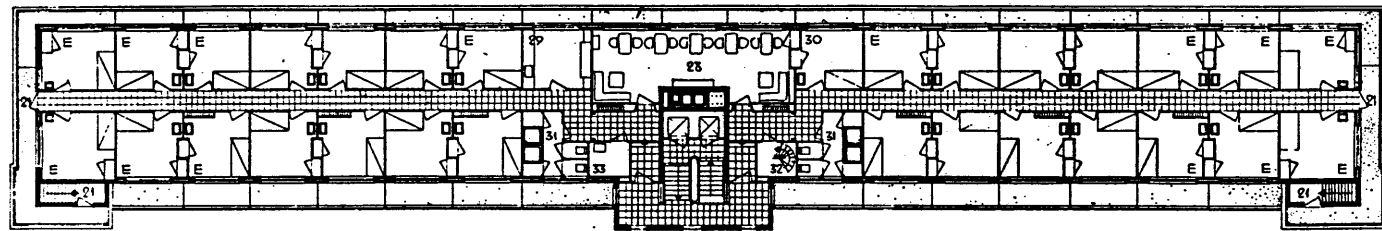
Oranjarahof Amsterdam

Afb. 5. Begane grond

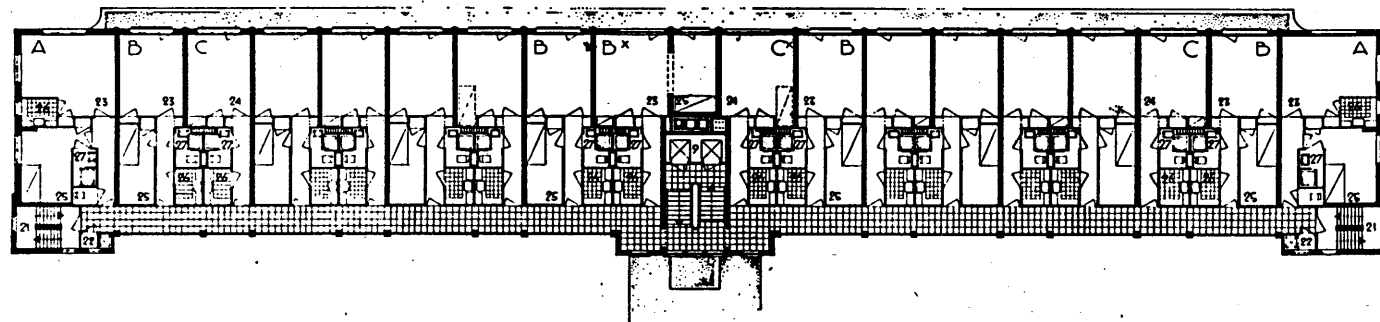

VERKLARING DER CIJFERS OP BOVENSTAANDE TEEKENINGEN

1 Entrée	10 Logeerkamers	19 Kofferberging	28 Ontbijt- en zitkamer
2 Portiersloge met brievenboxen	11 Restaurant	20 Werkplaats	29 Theekeuken
3 Spreekkamer	12 Keuken restaurant	21 Nooduitgang	30 Kamer huishoudster
4 Toko	13 Toiletten logeerkamers	22 Vuilnisafvoer	31 Toiletten en douche's
5 Woning tokehoudster	14 Centrale verwarming	23 Woonkamer	32 Trap naar dakterras
6 Woning huismeester	15 Pompen-ruimte	24 Zit-slaapkamer	33 Werkkast
7 Hall	16 Kolenberging	25 Slaapkamer	34 Ruimte liftmotoren
8 Telefooncel	17 Rijwielstalling	26 Keuken	35 Ruimte hydrofoor installatie
9 Liften	18 Wasscherij	27 Toiletruimte	

Afb. 3. 7de verdieping

Afb. 4. 1ste t/m 6de verdieping

4. Konklusies.

De isolatie van het kerngezin kan alleen plaats vinden met de uitsluiting van de overblijvers. Of zij nu bij ouders of familie blijven wonen, of in een ander gezin als kostganger/commensaal intrekken, zij verstoren het gezinsleven en vormen een bedreiging voor de woonzeden. De 'ongeoorloofde samenwoningen' worden tegengegaan door kontrôle op de woningbezetting (woningopzicht) en beperkende bepalingen t.a.v. het kostgangerschap.

Kostgangers zijn voornamelijk mannen, voor hen worden dan ook in het kader van de Woningwet de eerste initiatieven genomen om elders, niet in het gezin van een ander, onderdak te krijgen. (Vergelijk de situatie na de tweede wereldoorlog, toen het kostgangerschap voor mannen wel geschikt werd geacht, en er voor alleenstaande mannen helemaal niets meer wordt gebouwd, Hfdst. 6, paragraaf 2.3.)

De gebouwen die voor hen worden opgericht zijn immens en kolossaal, brede stenen trappen, waar de massa's 's ochtends vroeg naar beneden denderen, grote zalen, 's avonds gevuld met een grijze mist van mensen en rook.

Voor alleenstaande vrouwen zijn dergelijke gebouwen ondenkbaar, te massaal, te onpersoonlijk, te vrij?

Wat er voor alleenstaande vrouwen in deze periode gebouwd wordt, zijn enerzijds de tehuisen in het verlengde van de beschermingspraktijken opgericht door vrouwen voor andere vrouwen (Persis', Lydia), anderzijds de tehuisen, die meer welgestelde vrouwen, dames, voor zichzelf oprichten, omdat het pensionleven hen niet bevalt en zij behoefte hebben aan een eigen thuis. De eerste tehuisen doen denken aan een kostschool (gelieerd aan een klooster), de laatste lijken meer een sjiek hotel met appartementen, een servicehuis. In de eerste tehuisen overheerst het element kontrôle, in de laatste zelfkontrôle, zelfbeheer. Dat deze werkende dames initiatieven nemen om dergelijke woongebouwen op te richten, heeft ongetwijfeld te maken met de verovering van de beroepenwereld dankzij de vrouwenbeweging.

Onze vooronderstelling dat, in analogie met het buitenland, door werkgevers initiatieven zouden zijn genomen om in de

huisvesting van hun werknemers te voorzien, op het moment dat vrouwen toegang hebben verkregen tot bepaalde arbeidssectoren (de ontwikkeling van de verzorgende beroepen, kantoorarbeid, winkelpersoneel e.d.), is onjuist gebleken. (Alleen in Enschede worden na de tweede wereldoorlog geïmporteerde arbeidskrachten in kosthuizen gehuisvest). Werkende vrouwen zullen voorzover niet intern of bij ouders voornamelijk in 'de tehuisen ter bescherming van' zijn gehuisvest. Meer welgestelde vrouwen hebben veelal op kamers of in pension gewoond of in een gebouw als Het Nieuwe Huis. Dit verschil tussen vrouwen wordt na de oorlog enigszins genivelleerd, wanneer de flats, die dan op initiatief van vrouwenorganisaties gebouwd worden, niet meer eksklusief zijn. Het Oranjehof markeert de overgang van het service-type naar het gewone flattype met de eigen kleine woning.

VI EEN FLATJE VOOR EEN VROUW ALLEEN, 1945 - 1965. 208

1.	Volkshuisvestingsbeleid 1945 - 1954:	
	Geen huis voor een.	211
1.1.	De verdeling van de woonruimte.	211
1.2.	De verdeling van de bouwkapaciteit.	214
1.3.	De subsidieregelingen voor de woningbouw.	215
1.4.	De voorschriften en wenken voor de woningbouw.	216
1.5.	De woningproduktie.	217
2.	'De woongelegenheid der werkende vrouw, een probleem dat om een eigen oplossing vraagt'.	220
2.1.	De alleenstaande vrouw, zielig of zelfstandig?	220
2.2.	Thuis.	229
2.3.	De differentiatie tussen alleenstaanden.	233
3.	Een zwaluw maakt nog geen zomer.	238
3.1.	De premiereregeling 1954.	238
3.2.	De oprichting van de landelijke 'Commissie woongelegenheid alleenstaande vrouwen'.	241
4.	Bijzonder en gewoon.	248
4.1	De 'alleenstaande vrouw met een eigen woningbehoefte'.	248
4.2.	Een speciale flat of een gewone woning?	250
4.3.	Alleen wonen of samen wonen.	254
4.4.	De woonkosten in verband met de woonvorm.	255
5.	Flats voor alleenstaande vrouwen.	259
5.	- Louise Wenthuis.	261
	- R.V.S. flat.	269
	- Elisabeth Brugsmaflat.	275
	- Corversbos.	279

6.	1958.: Een huis voor een.	285
6.1.	De bijdrageregeling 1958.	285
6.2.	Een woningtype voor de alleenstaande : Huis voor een.	287
6.2.1.	De situering van de woning.	287
6.2.2.	Het woningtype.	288
6.2.3.	Huis voor een en de kritieken.	294
6.2.3.1.	Het al of niet tussen gezinnen wonen.	296
6.2.3.2.	Een zitslaapkamer- of een twee kamerwoning.	298
7.	Volkshuisvestingsbeleid 1958 - 1965.	302
7.1.	De produktie van woningen voor alleenstaanden.	302
7.2.	De toewijzing van woningen aan alleenstaanden.	305
8.	Konklusie.	307

VI EEN FLATJE VOOR EEN VROUW ALLEEN, 1945 - 1965.

Inleiding.

Het Oranjehof, als gebouw, bestemd voor vrouwen met een gemiddeld inkomen als onderwijzeressen en verpleegsters, waarin zowel complete woningen als een aantal kollektieve voorzieningen zijn opgenomen, markeert de overgang van de plannen voor meer luxueuze serviceflats uit de twintiger jaren (Het Nieuwe Huis, het Wilhelminahuis) naar de 'gewone' een- en tweekamerflats zonder veel poespas, voor werkende vrouwen of voor alleenstaanden in het algemeen, van de jaren vijftig en zestig.

Een tweede Oranjehof zou niet meer gebouwd worden. Niet zozeer omdat er geen behoefte toe zou zijn of geen moeite is gedaan; vooral in de grote steden blijven voor en na de oorlog vrouwenverenigingen ijveren om huisvesting voor alleenstaanden van de grond te krijgen. Het is een kwestie van lange adem; het eerste decennium na de oorlog wordt eigenlijk niets voor alleenstaanden gebouwd, de initiatieven voor flats die eind jaren vijftig gebouwd worden dateren soms al van voor de oorlog. Het Louise Wenthuis te Amsterdam (zie p.261) kent wel de langste geschiedenis; van 1937, toen een architecte, mevr. Staal-Kropholler, in samenwerking met de Soroptimistclub Amsterdam,¹ het initiatief nam tot stichting van een flat voor alleenstaanden met beperkt inkomen, duurt het tot 1963, voordat het gebouw kan worden geopend. De Haagse Elisabeth Brugsma-stichting, in 1946 opgericht, ziet haar plannen voor een flatgebouw pas eind jaren vijftig verwezenlijkt (zie p.275). In Rotterdam zijn vlak na de oorlog de plannen van de Stichting Vrouwen centrum al in een vergevorderd stadium, maar het zou nog tot 1959 duren voordat de R.V.S. flat er ook werkelijk stond (zie p.269).

1) afdeling van een internationale vereniging van vrouwen die een beroep uitoefenen, in 1921 in de Verenigde Staten opgericht. Zij vertoont gelijkenis met de Rotary Club. Per afdeling is van ieder beroep slechts een vrouw lid. Voor het lidmaatschap wordt men uitgenodigd.

Maar wat er uiteindelijk gebouwd wordt verschilt hemelsbreed van de oorspronkelijke plannen: alle 'extra's', alle kollektieve voorzieningen zijn verdwenen. Wat er over blijft, is een kale flat. De geschiedenis van de R.V.S. flat laat dit wel het duidelijkst zien. Een ontwerp van Merkelbach voor Het Nieuwe Huis II te Amsterdam, dat in 1953 op uitvoering ligt te wachten,¹ en dat gezien de opzet van Het Nieuwe Huis (I, zie p.173) waarschijnlijk een aantal kollektieve voorzieningen bevat en misschien wel luxe te noemen is, wordt helemaal niet gebouwd.

Het verdwijnen van de kollektieve elementen in de plannen heeft ongetwijfeld te maken met de financieringsproblemen, waarmee de initiatiefneemsters gekonfronteerd worden en die ook geleid hebben tot langdurige geschiedenissen. Het is niet in de laatste plaats het huisvestingsbeleid dat na de oorlog door de centrale overheid gevoerd gaat worden, dat daaraan debet is.

Paragraaf 1 beschrijft het volkshuisvestingsbeleid in het eerste decennium na de oorlog en de konsekventies daarvan voor de woonmogelijkheden van alleenstaanden. In paragraaf 2 gaan we in op het fenomeen van de alleenstaande vrouw, zoals dat in de vijftiger jaren wordt gepresenteerd en dat verklaart waarom specifiek voor alleenstaande vrouwen de huisvesting van belang wordt geacht.

In paragraaf 3 beschrijven we de eerste stap die van de kant van de overheid wordt gedaan, alleenstaanden worden niet meer doodgezwegen, maar meer dan dat gebeurt er niet. Organisaties van vrouwen en alleenstaanden initieren enquêtes, om hun eisen aan rijk en gemeenten kenbaar te maken.

In paragraaf 4 laten we zien welke eisen gesteld worden aan de huisvesting, voorzover die voor en door alleenstaande vrouwen als verschillend van de 'normale' woningbouw (voor gezinnen) wordt gezien.

1) M. van Brink-Poort, 'Het woonprobleem van de alleenstaande vrouw', Vrouwenbelangen 18(1953)5, p. 31.

De flats, die voor alleenstaande vrouwen worden gebouwd, dankzij de inspanningen van vrouwen zelf, krijgen in paragraaf 5 de aandacht.

In paragraaf 6 beschrijven we wat het resultaat is van de protesten van de belangenorganisaties: de bijdrageregeling 1958 en de tentoonstelling 'Huis voor een'.

Hoe het daarna met de produktie en toewijzing van woningen voor alleenstaanden gesteld is, wordt in paragraaf 7 beschreven.

1. Volkshuisvestingsbeleid 1945-1954: Geen huis voor een.

Vergeleken met de vooroorlogse periode gaat de centrale overheid zich na 1945 intensief met de volkshuisvesting bemoeien, waartoe het woningtekort en de materiaalschaarste aanleiding zouden geven. Sindsdien kunnen we spreken van een volkshuisvestingsbeleid.

1.1. De verdeling van de woonruimte.

Een niet expansief beleid, waarvan op dat moment sprake is, vraagt om een verdeelsleutel van de beschikbare woonruimte. Daartoe worden twee besluiten genomen, het vestigingsbesluit en het besluit vordering woonruimte, die hun neerslag vinden in de Woonruimtetwet 1947. Daarin wordt aan de gemeenten de bevoegdheid gegeven om woonvergunningen te verlenen, namelijk aan woningzoekenden, die bij de gemeentelijke huisvestingsburo's ingeschreven zijn. Om zich ergens te kunnen inschrijven, moet men 'ekonomisch gebonden' zijn. Hoewel niet verplicht, hanteren de huisvestingsburo's meestal de richtlijn, dat men gehuwd moet zijn. Zelfstandige huisvesting voor ongehuwden is ondenkbaar. In de meeste gemeenten worden zij niet eens als woning zoekend ingeschreven. In het algemeen kan een alleenstaande slechts als inwonende een (kleine) kamer krijgen. Behalve de bevoegdheid om de woonruimte te distribueren, krijgen de gemeenten met de wet van 1947 ook de mogelijkheid om overvloedige woonruimte te vorderen. Wanneer men te ruim woont, kan de gemeente het huis vorderen en de bewoner(s) verplichten tot inwoning. Vaak staan bewoners van grote huizen ter voorkoming van vordering een deel van hun woning vrijwillig af aan derden. De bemoeienissen van gemeenten gaan soms zover dat in geval van inwoning een ruimere behuizing, bijvoorbeeld een grote kamer, niet aan alleenstaanden wordt toegewezen, omdat daar nog wel een echtpaar kan wonen.¹

1) 'Hoe staat het met de woning voor de alleenstaande?', Vrouwenbelangen 19(1954)12, p. 87.

Toch blijkt iets meer dan de helft van het aantal alleenstaanden anno 1947 alleen of als hoofdbewoner in een woning te wonen:¹

wijze van huisvesting	aantal alleenstaanden	
	absoluut	%
-alleen in woning	79.400	34,7
-als hoofdbewoner in woning	42.200	18,4
-inwonend	102.500	44,8
-in andere bewoonde ruimten	4.500	2,1
Totaal	228.619	100

Maar onder 'alleenstaanden' worden ook gerekend bejaarden, weduwen en weduwnaars en gescheiden personen. Het is waarschijnlijk dat zij het merendeel uitmaken van de in een zelfstandige woning wonende alleenstaanden, voorzover zij na hun huwelijk in de woning kunnen blijven wonen. Dit vermoeden wordt ook bevestigd door het feit dat de bouw van woningen voor bejaarden na de oorlog van belang wordt geacht, omdat zij meestal bij verhuizing een woning voor een gezin vrijmaken terwijl een dergelijke argumentatie nooit heeft gegolden om de bouw van woningen voor alleenstaanden te rechtvaardigen.

De absolute voorrang die bij de woningdistributie gegeven wordt aan gezinnen, verwijst alleenstaanden naar de kamermarkt. En anderzijds dwingt het vorderingsbesluit hoofdbewoners tot ver-/ onderhuur van 'overtollige' ruimte.

De gedwongen inwoning zal zeker niet bijgedragen hebben tot een prettige woonsituatie, voor geen van beide partijen.

De niet bepaald ideale huisvestingssituatie van alleenstaanden in pensions, op kamers of inwonend bij familie, wordt in de artikelen in architectuurtijdschriften en in periodieken van organisaties van vrouwen en/of alleenstaanden meermalen als argument naar voren gehaald waarom de huisvesting van alleenstaanden dringend om een oplossing vraagt.

1) Algemene Woningtelling 1947.

Zie ook de tabel in bijlage 3

Behalve dat de huur voor een kamer relatief hoog is, vergen bij de huur voor een complete woning, zal ook het genot van het op een kamer wonen, slapen, eten en soms ook koken veel te wensen overlaten. Alleenstaande vrouwen zijn daarbij in het nadeel ten opzichte van alleenstaande mannen, omdat hun meestal lagere loon niet toelaat een wat betere kamer of pension te betrekken of om gebruik te maken van voorzieningen buitenshuis als restaurants en wasserettes.

En wat betreft het woongenot, uit het relaas van 'een werkende vrouw' blijkt dat het op kamers wonen eerder een kwestie is van afzien dan van genieten.¹ Zij noemt het samenwonen een hel. 'Weg is de zelfstandigheid, waar een volwassene toch recht op heeft. Nooit is men echt thuis, van alle kanten wordt er kritiek uitgeoefend, overal worden aanmerkingen op gemaakt, er is op alle punten wrijving en jaloezie.'² Tal van 'geniepige plagerijen' maken het leven zuur. 'Het is helemaal niet erg, een maand lang in de kamer te koken, omdat het "medegebruik van de keuken" stelselmatig tot een bron van alle mogelijke ellende wordt gemaakt, met de bedoeling, iemand te dwingen om niet meer in de keuken te komen. Hetzelfde geldt voor een eventueel aanwezige badkamer, voor de berging op zolder, voor elk "gemeenschappelijk" onderdeel van het huis.'³ Een dergelijke situatie is tijdelijk aanvaardbaar, bijvoorbeeld voor 'de studerende jongeman (of jonge vrouw)!', vindt de schrijfster, maar voor diegenen die niet trouwen is het levenslang op kamers wonen mensonwaardig.

1) 'Woongelegenheid voor de alleenwonenden s.v.p.', door een werkende vrouw, in: Bouwbedrijf en Openbare Werken, 27(1950)24, p. 269-270.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

1.2. De verdeling van de bouwcapaciteit.

De bouw van nieuwe woningen moet na de oorlog niet alleen dienen om aan de woningbehoefte tegemoet te komen, maar wordt ook belangrijk geacht in het kader van de werkgelegenheidspolitiek: 'woningbouw ter bevordering van de ontwikkeling van industrieën, die voor de welvaart van bijzondere betekenis zijn;'.¹ Daarom kan het niet zomaar aan de gemeenten worden overgelaten te bepalen hoeveel woningen zij zullen bouwen, maar worden prioriteiten vastgesteld. Het rijk verdoelt de te bouwen volumes over de provincies en de drie grote steden. De toegewezen kontingenten worden uitgedrukt in aantallen woningen en kubieke meters ombouwde ruimte. Gezien het woningtekort is het het voordeligst dat een gemeente het haar toebedeelde kontingent besteedt aan de bouw van relatief grote woningen. Immers, een kleine woning slokt een naar het aantal personen gemeten relatief groot deel van het bouwvolume op. De bouw van woningen voor alleenstaanden is in dit opzicht dus heel ongunstig.

1) J. Bommer, 'De verdeling van het woningbouwprogramma' (prae-advies, te behandelen op een vergadering van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw op 18 september 1947) in: De uitvoering van het woningbouwprogramma, Alphen aan den Rijn, 1947, (pp. 1-8), p.2.

2) Idem, p. 3.

1.3. De subsidieregelingen voor de woningbouw.

De initiatieven die van partikuliere zijde genomen worden om huisvesting voor alleenstaanden van de grond te krijgen, kunnen voorlopig niet rekenen op financiële steun van de overheid. De tabel namelijk, behorende bij de financieringsregeling 1947/1948 voor de partikuliere bouw, later de 'Premieregeling Woningbouw 1950' geheten, waarin de bedragen zijn vastgesteld, begint met 'voor 2 personen', zodat woningen voor alleenstaanden zijn uitgesloten.¹

Met de financiële regelingen voor de woningwetbouw, bouw door gemeenten en woningbouwverenigingen, is het al niet beter gesteld. Als financier verleent het rijk voorschotten aan zogenaamde 'toegelaten instellingen' (woningbouwverenigingen) voor de bouw van woningwetwoningen. Voor de bouw van woningen voor alleenstaanden echter worden geen voorschotten verleend. Evenmin komen zij in aanmerking voor de jaarlijkse bijdragen op voet van de woningwet, ook de tabel behorende bij de Beschikking Bijdragen Woningwetbouw begint met 'voor 2 personen'.

De bijdrageregeling woningwetbouw is regelrecht toegesneden op de bouw van grote woningen. De bijdrage is afhankelijk gesteld van de huisvestingscapaciteit van de te bouwen woningen, dat wil zeggen dat men in de praktijk subsidieert per bed. De plannen worden getoetst aan de hand van een bouwkostenkurve, om te bepalen of een projekt al dan niet in aanmerking

1) Het aandeel in de woningenproduktie van de partikuliere bouw is sowieso heel gering. De financieringsregeling 1947/1948 is weliswaar in zoverre gunstig dat, bij een vastgestelde huurprijs, de premie de sluitpost is op de exploitatie-rekening; de hoogte van de premie is dus afhankelijk gesteld van de bouwkosten; hogere kosten betekenen een hogere premie. Het feit echter dat het rijk de uitkering van de premie tot tien jaar na het gereedkomen van de bouw kon uitstellen, maakte de regeling irreëel. De 'Premieregeling Woningbouw 1950', in 1953 wettelijk, stelt vaste premiebedragen vast naargelang de grootte van de woning, bij variabele huurprijs. Het bedrag wordt wel terstond na het gereedkomen uitgekeerd.

komt voor subsidiëring. Bij de bouwkostenkurve gaat men uit van de kosten per m^3 inhoud. Grotere woningen worden goedkoper geacht dan kleine, vanwege de gelijkblijvende kosten van de standaardvoorzieningen.

1.4. De voorschriften en wenken voor de woningbouw.

Wat betreft de grootte van voor alleenstaanden te bouwen woningen, daarover hadden de nederlandse architecten in hun tijdens de oorlog geschreven Nota na-oorlogse woningbouw aanbevelingen gedaan, naast de voorstellen voor woningen voor gezinnen en voor bejaarden. De $16 m^2$, die in het architectenprogramma worden voorgesteld,¹ betekenen wel een achteruitgang ten opzichte van de voor de oorlog gebouwde woningen. De kleinste woning in Het Nieuwe Huis is $25 m^2$, de eenkamerwoning in het Oranjehof is ongeveer $22 m^2$, waarvan $12,8 m^2$ woon-/slaoppervlak.

De voorlopige wenken, die na de oorlog door de Centrale Directie van de volkshuisvesting worden uitgegeven, stellen een minimum oppervlak vast van $17,5 m^2$, $13 m^2$ voor de kamer en $4,5 m^2$ voor de keuken.

Maar in de uiteindelijke 'Voorschriften en wenken voor het ontwerpen van woningen', die in 1951 worden uitgegeven, is helemaal niets opgenomen betreffende woningen voor 1 persoon. Dat is dan in zoverre konsekwent, aangezien ook iedere financiële regeling ontbreekt voor de bouw van woningen voor alleenstaanden, zodat het stellen van minimale eisen om voor subsidie in aanmerking te komen, overbodig is. Het is de vraag of de in de voorlopige wenken vastgestelde minima (voor de bouw van nieuwe woningen) ook gehanteerd zijn als maxima, namelijk bij de vordering van zogenaamde overvloedige woonruimte en bij de toewijzing van woningen. Het aantal m^2 voor een woning voor een alleenstaande komt in ieder geval aardig overeen met de kamer met gebruik van keuken, waar een alleenstaande recht op heeft. (zie p.211).

1) Studiegroep woningarchitectuur - kerngroep, Architectenprogramma voor woningbouw, z.p. juni 1944, bijlage E.

1.5. De woningproductie.

Het instrumentarium, dat de centrale overheid biedt voor de woningbouw, het systeem van de kontingentering, de subsidiereregelingen en de voorschriften en wenken, is geheel toegesneden op de bouw van gezinswoningen en maakt de bouw van woningen voor alleenstaanden vrijwel onmogelijk.

De woningen met 5 vertrekken maken het overgrote deel uit van de na oorlogse nieuwbouwwoningen, in 1949 en 1950 zelfs meer dan 70% van het totaal aantal woningen, waarvoor vergunning is verleend. Een woning met 5 vertrekken bevat een keuken, een woonkamer en drie slaapkamers, een voor de ouders en twee voor kinderen van beiderlei kunne, het modelgezin kortom.

Van de zijde van gemeenten en woningbouwverenigingen wordt geen druk uitgeoefend op de centrale overheid, om de drempels, die de bouw van woningen voor alleenstaanden in de weg staan, uit de weg te ruimen.

Een enkele gemeente weet ondanks het ontbreken van een instrumentarium enkele woningen voor alleenstaanden te bouwen. In Rotterdam zijn in het flatgebouw aan het Zuidplein enkele woningen voor 'vrijgezellen' en 'werkende vrouwen' bestemd.¹ In Groningen zijn niet in de laatste plaats dankzij de inspanningen van de vrouwelijke wethouder van volkshuisvesting, mevr. Aarsen-Jansen, in 1950 de eerste woningen voor alleenstaanden gereed gekomen.² In de Vinkenstraat is op 2 woonlagen met woningen voor bejaarden een derde laag gepland ten behoeve van alleenstaande werkende vrouwen, welgeteld 18 woningen.

Gezien de situatie zullen dit zeer waarschijnlijk woningen met 2 vertrekken, een kamer en een keuken, zijn geweest. Maar de tabellen en grafieken kunnen daardoor niet in beroering worden gebracht. De tabel in bijl. 4, die het percentage woningen aangeeft naar grootte en subsidiesector waarvoor in een bepaald jaar bouwvergunning wordt verleend,

1) E.J. de Maar, Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 1941, p. 22 en 45.

2) N.V.B. nieuws 7(1960) 8/9, en M. van Brink-Poort, a.w., p. 31.

laat zien, dat pas in 1953 het aantal goedgekeurde woningen met 2 vertrekken dermate groot is, dat er 0% kan worden geschreven (1% zou 517 woningen betekenen). Ook is er wel een enkel plan in de partikuliere sektor gebouwd, zoals het Paviljoenshof in Leiden. Deze woningen, bedoeld voor de alleenstaande werkende vrouw, bevatten een kamer en een slaapbalkon (entresol). Maar tegelijkertijd laat de kwaliteit te wensen over (dunnen muren, geen stookgelegenheid) en is de huur dermate hoog, dat het voor alleenstaanden onbetaalbaar is. De woningen worden dan ook betrokken door echtparen, voor wie zo'n huis eigenlijk te klein is.¹ Het ontbreken van iedere financiële steun voor de partikuliere bouw is debet aan dit fiasko.

Er is wel sprake van een discussie omtrent de differentiatie van de te bouwen woningen. Er zouden niet alleen grote, maar ook kleine woningen moeten worden gebouwd, omdat daarmee de doorstroming zou worden bevorderd en bestaande grote woningen vrij zouden komen voor gezinnen. De enige categorie, behorende tot de niet gezinnen, voor wie wel gebouwd wordt, niet zozeer in de vorm van zelfstandige wooneenheden als wel in de vorm van pens iontehuizen, zijn de bejaarden, aangezien zij bij verhuizing meestal een eengezinshuis vrijmaken.

Maar een teveel aan kleine woningen houdt een gevaar in voor de nederlandse woonzeden, de woningnood zou immers aanleiding kunnen geven tot overbezetting van deze woningen.

Beide meningen worden naar voren gebracht op een vergadering van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw in 1951, betreffende de huisvesting van onvolledige gezinnen, zoals alleenstaanden en bejaarden klaarblijkelijk worden aangemerkt. De teneur op de vergadering is, dat de bouw van woningen voor jongere alleenstaanden, dat wil zeggen jonger dan bejaard, weliswaar een sociale plicht kan worden genoemd, maar dat de financiën niet toelaten daadwerkelijk iets te doen. In datzelfde jaar wordt door de Centrale Directie van

de Wederopbouw en de Volkshuisvesting in een artikel over de differentiatie van de woninggrootten niet eens gerefe-reerd aan het bestaan van een categorie alleenstaanden; een vervolgartikel in 1953 noemt hen weliswaar, maar stelt dat zij voorlopig nog buiten beschouwing blijven. In de toekomst, zo wordt gezegd, zal de groep die prijs stelt op een afzonderlijke kleine woning aanleiding kunnen geven om het percentage kleine woningen hoger te stellen, anderzijds is er de categorie kamerbewoners en kostgangers, die bij een gezin inwonen en die een behoefte aan grotere woningen doen ontstaan. Er wordt dus uitgegaan van de vooronderstelling dat inwoning overeenkomt met de behoeften van (althans een deel van de) alleenstaanden; van de kant van kamerbewoners, en vooral van vrouwen, zelf wordt in de tijdschriftartikelen veelal het tegendeel aangevoerd. Ook op de vergadering van het Instituut wordt de suggestie gedaan om meer woningen te bouwen met een extra kamer, die het gezin het voordeel biedt haar al dan niet, naargelang de gezinsfase, te verhuuren. En de kamerbewoner maar verhuizen.

Speciale woongebouwen voor vrijgezellen, werkende vrouwen (n.b. of alleenstaande ouden van dagen, aldus de Centrale Directie, vallen buiten het bestek van de woningdifferentiatie,

1) M. van Brink-Poort, a.w., p.31, en 'Hoe staat het met de woning voor de alleenstaande?', Vrouwenbelangen 19(1954)12, p. 87.

2.'De woongelegenheid der werkende vrouw, een probleem dat om een eigen oplossing vraagt'.

Na de tweede wereldoorlog profileert zich de alleenstaande vrouw steeds meer. De benaming 'werkende vrouw' doet haar intrede, ongetwijfeld onder invloed van de krappe arbeidsmarkt, maar niet in het minst dankzij de inspanningen van organisaties van werkende vrouwen. De verovering van de beroepenwereld, sinds het einde van de vorige eeuw door de vrouwenbeweging ingezet, wordt voortgezet, evenals de strijd tegen hun loondiskriminatie. Deze organisaties, zoals de Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap en de Nederlandse Bond van Vrouwen, werkzaam in Bedrijf en Beroep, maken zich ook sterk voor het recht op zelfstandige woonruimte voor vrouwen. De woonsituatie van alleenstaanden is met het naoorlogse gezinshuisvestingsbeleid des te meer problematisches geworden. In 1947 verschijnt in het architectuurtijdschrift 'Bouw' het eerste artikel betreffende de woongelegenheid van de alleenstaande. De daarmee geopende discussie wordt tot in de jaren zestig in tal van architectuur- en volkshuisvestingstijdschriften gevoerd. Werd voor de oorlog incidenteel een projekt besproken, dat voor alleenstaanden gepland o.q. uitgevoerd was (zie hoofdstuk 5 over het ATVA, Het Nieuwe Huis, Huize Lydia, het Wilhelminahuis e.d.), na de oorlog is sprake van het probleem van de huisvesting van 'alleenwonenden', 'onvolledige gezinnen', 'werkende vrouwen', een 'probleem, dat om een eigen oplossing vraagt'.²

2.1. De alleenstaande vrouw, zielig of zelfstandig?

Het lijkt tegenstrijdig dat in een tijd, waarin het gezin het mikpunt vormt van tal van maatschappelijke bemoeiingen - en niet in de laatste plaats van die op het nivo van de huisvesting - aandacht wordt besteed aan de zogenaamde niet-gezinnen. Maar enerzijds zijn het alleenstaanden zelf,

1) Aldus luidt de titel van een artikel in Bouw (1947), p. 262.

2) zie noot 1.

die hun stem laten horen. Zoals een werkende vrouw zegt: 'het is wel zeer kortzichtig en ouderwets, van de werkende vrouw te verlangen: "Dan moet ze maar trouwen, is 't niet uit liefde, dan maar om de voeten onder eigen tafel te kunnen steken."'¹ Zij eist het recht op voor de alleenstaande een eigen woning te kunnen betrekken. Van de kant van alleenstaanden neemt na de oorlog het protest toe tegen de praktische misstanden, die met het ongehuwd zijn verbonden zijn, voorzover de wereld is ingericht en georganiseerd naar de richtsnoer van het gehuwd zijn. De oprichting van de Nederlandse Vrijgezellenbond in 1953 tekent deze situatie. De bond richt zich op de behartiging van de belangen van hen, die nooit gehuwd zijn geweest, dat wil zeggen de 'ongehuwden', zij die voor de wet als zodanig gelden. Hoewel de naam anders suggereert - nota bene, de taal als drager van de ideologie spreekt van vrijgezellen en werkende vrouwen - organiseert de bond zowel mannen als vrouwen. Naast het probleem van de woonruimte, een voor ongehuwden onbereikbare luxe, wordt door de bond de diskriminatie op het terrein van de belastingwetgeving en de sociale wetgeving aan de orde gesteld, overblijfselen uit de duitse overheersing, toen op het ongehuwd zijn extra heffingen werden gesteld - ongehuwden als strafklasse. Met de al langer bestaande vrouwenorganisaties Vrouwenbelangen en Bond Bedrijf Beroep vormt de Vrijgezellenbond de drijvende kracht achter de strijd van alleenstaanden voor het recht op zelfstandige woonruimte. Het beeld dat in de periodieken van deze drie organisaties naar voren komt van de ongehuwde vrouw is dubbel: tegelijkertijd is er de 'tüchtige Frau', strijdbaar, zelfstandig, zelfbewust met daarnaast de vrouw in tweestrijd en in verdediging: ben ik een probleem?, houd ik een facade op? Het N.V.B. nieuws opent een serie artikelen met: 'Hoe komt het toch, dat de alleenstaande vrouw tegenwoordig wordt beschouwd als "Een veelbesproken probleem", onder welke titel het Algemeen Handelsblad van enige maanden geleden een artikel publiceerde? Is zij werkelijk een probleem in de samenleving?'²

1) 'Woongelegenheid voor de alleenwonenden s.v.p.', door een werkende vrouw, in: Bouwbedrijf en Openbare werken, 27 (1950) 24, p. 269-270.

Uit de serie spreekt een beamen dat dat inderdaad soms zo is, maar dat we er maar het beste van moeten maken. Er wordt alleenstaanden weinig ruimte gelaten in de wijze waarop over hen, in andere tijdschriften en boeken wordt geschreven en gesproken. De tegenstrijdigheid, waarvan sprake zou zijn dat er überhaupt aandacht aan alleenstaanden wordt geschonken, wordt namelijk opgelost, doordat ongehuwden, alleenstaanden, als negatief in beeld worden gebracht. In de talloze boeken die in de vijftiger jaren over het gezin, en in het verlengde daarvan over het moederschap, het huwelijk, de seksualiteit, verschenen zijn, is bijna altijd wel een hoofdstuk te vinden, waarin de tragiek van de ongehuwde vrouw wordt geschilderd. Vrouwen die zich niet naar het gezinsmodel voegen, ongehuwde vrouwen, krijgen het cliché opgedrukt, dat de kontramal vormt van de gehuwde vrouw, die zich in en om het huis, in huwelijk en moederschap wezenlijk ontplooit: de ongehuwde vrouw is een egoïsties, verbitterd en zuur mens, dat haar levensgeluk heeft gemist en zich ter compensatie in haar werk vastbijt. De ongehuwde vrouw is dan ook een 'probleem', dat zich mag verheugen in de aandacht van allerlei wetenschappelijke disciplines. Naast de zielige figuur van de ongehuwde vrouw, de werkende vrouw, staat de figuur van de ongehuwde man, de vrijgezel, die het wel slim heeft bekeken en de boot af heeft weten te houden, van zijn vrijheid geniet, terwijl de gehuwde man aan arbeid en gezin is vastgekluisd.

En als de alleenstaande vrouw niet zielig is, maar zelfstandig, dan is ze dat uit egoïsme en zelfbehoud, ze wordt de hoek van de verdediging ingedrongen en dus toch beklagenswaardig. Uit ons duim gezogen?; het is niet zo moeilijk dit te schrijven, zonder ook maar een boek open te slaan: de sporen van de afdrukken van de clichés, moeten we toegeven, zijn in onszelf te vinden.³ Niet in het minst dankzij de wetenschap, die zeer produktief is in de bevestiging van dergelijke stereotypieën.⁴

2) 'De alleenstaande vrouw', N.V.B. nieuws 4(1957)8 p.4-6, 4(1957)9 p.11-12 en 5(1958) p. 11-12.

3) Zie daarvoor ook bijlage 8, waarin een verzameling antwoorden op een vraag van ons aan mensen om ons heen gesteld: wat denk je bij 'alleenstaande vrouw'?

4) In het standaardwerk van J. de Jong-Gierveld 'De Ongehuwden' wordt ook aandacht besteed aan de beeldvorming en stereotypering van ongehuwden bij gehuwden en bij ongehuwden zelf. In de inleiding stelt zij: 'Ondanks hun groter aantal traden de ongehuwden in de vorige eeuw minder op de voorgrond dan thans het geval is. Het ongehuwd-zijn was geen sociaal probleem. Thans is het ongehuwd-zijn veel meer een uitzonderings-situatie, een situatie die daarbij als problematiek wordt ervaren.' (p.6). In een paragraaf wordt aandacht besteed aan de inhoud van de beelden en stereotypieën over ongehuwden, zoals die naar voren komen in het beschikbare materiaal. In de essayistisch-wetenschappelijke literatuur vallen haar twee dingen op: 'Wanneer men iets beweert over de ongehuwden spreekt men toch in hoofdzaak over de situatie van de ongehuwde vrouw; de positie van de ongehuwde man wordt nergens volledig uitgewerkt. Een tweede opvallend verschijnsel is dat men steeds a priori uitgaat van de maatschappelijke onderwaardering van de ongehuwde vrouw.' (p. 50). Sociaal wetenschappelijk onderzoek is nog nauwelijks gedaan, aldus de Jong-Gierveld, met uitzondering van een groots onderzoek in Amerika, dat de sprekende titel draagt 'The mental health of the unmarried' (anno 1969 nog niet gepubliceerd). Zij baseert zich op een boek uit 1959 door M.D. Hugen wanneer zij schrijft: 'Met het veranderen van de beelden over de gehuwde vrouw, worden de beelden over de ongehuwde vrouw eveneens gewijzigd. Waarbij de ongehuwde vrouw dan beschreven wordt als het typische tegenbeeld van de gehuwde vrouw. De ongehuwde wordt in de stereotypieën volgens Hugen voorgesteld als iemand die juist die aspecten mist die voor het succes van de gehuwde vrouw noodzakelijk-zijn of voorondersteld zijn. Werd de ongehuwde vrouw vroeger getypeerd als de economisch en financieel afhankelijke' (in tegenstelling tot de economische zekerheid welke de huwende vrouw in haar nieuwe status tegemoet ging), thans wordt de ongehuwde vrouw voorgesteld als de neurotische en seksueel niet geslaagde tegenhangster van de gehuwde vrouw. De gehuwde vrouw zou in haar huwelijk een hogere psychische en geestelijke eenheid beleven. Hieruit volgt en is te verklaren dat in de Amerikaanse samenleving zoveel aandacht wordt besteed aan de vermeende seksuele af-

wijkingen van de ongehuwde vrouw. Ondanks deze wijzigingen in de inhoud van het beeld over de ongehuwde vrouw, blijft de algemene tendens gehandhaafd, nl. dat de ongehuwde vrouw een beklagenswaardige figuur zou zijn, gekenmerkt o.a. door diepe eenzaamheid, ontevredenheid en onrust.

Hugen vraagt zich af, waarom het beeld over de ongehuwde man op geheel andere aspecten wordt gebaseerd. Enkele van die aspecten zijn: persoonlijke prestaties, persoonlijke kwaliteiten en zijn bijdragen tot het algemeen belang. Dus een duidelijke positieve beeldvorming. Als verklaring voor dit verschil in beeldvorming geeft Hugen: "Society demands of a woman marriage and parenthood in a way and to a degree that it does not demand of man...This obligation is so great and so universal that the unmarried woman, regardless of the cause of her singleness, is socially censured" (p.36). "The American girl is trained with such singleness of purpose that if she never marries and has a family, she, as well as the rest of society, considers her life a failure. Marriage and motherhood are essential to feminine success" (p.37). (p. 52).

Kritiekloos zet zij zich vervolgens aan het onderzoek of in Nederland ook zulke beelden/stereotypieën bestaan en wat de inhoud daarvan is. Voor het resultaat verwijzen we naar bijlage 5.

Onze konklusie is dat dergelijk onderzoek niet anders kan dan te legitimeren waarvan uit wordt gegaan, namelijk van het bestaan van iets als 'de problematiek van de ongehuwde'. J. de Jong-Gierveld, De Ongehuwden, een sociologisch onderzoek naar de levensomstandigheden en de levensinstelling van ongehuwde mannen en vrouwen tussen 30 en 55 jaar, wonende te Amsterdam. Alphen aan den Rijn, 1969.

M.D. Hugen, The church ministry to the older unmarried, 1959.

De wetenschap levert legitimaties voor de vooronderstelling als zou er iets bestaan als 'de problematiek van de ongehuwde'. En dan wel met name van de ongehuwde vrouw. Het verraderlijke is, dat ook (ongehuwde) vrouwen zelf nauwelijks kunnen ontsnappen, niet aan het als probleem bestempeld worden en niet aan het als problematisch afschilderen van het ongehuwd zijn, i.c. van zichzelf. Een schrijfster heeft het wel erg te pakken als ze zegt: "Het vraagstuk van de ongehuwde vrouw is een menselijk probleem, dat in de huidige constellatie van onze cultuur bijzonder smartelijk geworden is. Als menselijk probleem heeft het altijd bestaan, en is het principieel onoplosbaar. Want het man-en-vrouw zijn....'enfin, etcetera'.¹ Een ander merkt dan ook terecht op dat 'de vrouw (...) zichzelf tot nog toe overwegend (heeft) bekeken door de bril van de man, of zich (heeft) aangepast aan de norm, die de door mannen geconstitueerde maatschappijvorm aan het vrouw zijn heeft gesteld'.²

De kern van het vijftiger-jaren-verhaal over de ongehuwde vrouw draait om de kenmerkende aard van de vrouw. Zoals Annie Romein opmerkt,³ heeft Buytendijk een paar honderd bladzijden nodig om tot een definitie van die aard te komen: 'zorgend aanwezig zijn'.⁴ In navolging van Buytendijk stelt een sprekerster op een studieweekende betreffende de ongehuwde werkende vrouw,⁵ dat de man iets wil bereiken, agressief is, dat de vrouw gericht is op adaptatie, wil verzorgen, zich toewijden, dat zij moederlijk is. Analooq daaraan verschilt hun werk; de vrouw werkt niet slechter, maar anders. Vandaar de arbeid van de vrouw in het gezin, die bij uit-

1) Mej. Dr. J.W. Herfst, 'De ongehuwde vrouw' in: Wending 9(1954) juli/aug., (pp.384-391), p.384.

2) Wilh. A. Bladergroen, 'De werkende vrouw boven 30 jaar', in: Mens en Onderneming, 7(1953), (pp.352-367), p. 352.

3) A.Romein Verschoor, 'Een krentenbrood met ingebakken vraagtekens', in: de bundel Vrouwenwijsheid, Synopsis, Zwolle, 1980, (pp.112-117), p. 114

4) F.J.J. Buytendijk, De vrouw, 1951.

5) E. Breukers, 'Wat betekent de arbeid voor de werkende vrouw?', in: Verslag van het 17e studieweekende van het Katholiek Vrouwendispuut betreffende de ongehuwde vrouw, z.p., 1955.

stek aansluit bij haar natuur. Soms biedt beroepsarbeid ook de mogelijkheid haar zorginstelling in haar werk uit te laten vloeien.¹ Het is de zorgende aard, die de ongehuwde vrouw met de gehuwde vrouw zou doen verschillen van de man. Maar het is de tragiek van de ongehuwde vrouw, dat zij haar zorgende aard niet kan ontplooiën, tenzij, als compensatie, in haar werk, die haar doet verschillen van de gehuwde vrouw, dat is de strekking van het vijftiger-jaren-verhaal. En de ongehuwde vrouw heeft dan ook bepaald geluk gehad, dat haar de gelegenheid wordt geboden in haar werkkring althans enigszins aan haar verzorgende karakter te voldoen: het is ook niet toevallig dat voor haar specifieke arbeidsterreinen zijn gereserveerd... Als sekretaress, verpleegster, onderwijzeres is zij onmisbaar, of als "gerijpte" moeder aan het hoofd van een meisjesgroep in een bedrijf.² Maar hoe gewild en gezocht zij ook is als arbeidskracht, de ongehuwde vrouw moet wel beseffen dat zij een probleem is: 'Het zou n.m.m. schijnheilig en irreëel zijn haar de gedachte op te dringen, dat het ongetrouwd zijn op zichzelf een roeping is: men wordt nl. nooit tot iets negatiefs geroepen'.³ De spreekster op het studieweekende vervolgt ook, in het

1) Idem, p. 8-9.

2) Een uitspraak van een personeelschef bij de Bijenkorf te Amsterdam, geciteerd bij Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*, SUN, Nijmegen, 1978, p. 96.

De daling van het percentage ongehuwde vrouwen na de tweede wereldoorlog levert het bedrijfsleven wel problemen op. Zo wordt gesteld: 'De constatering, dat vooral het aantal oudere ongehuwde vrouwen (van 35-64 jaar) na 1953 sterk zal teruglopen, mag overigens van bijzondere betekenis worden geacht. Juist uit deze groep immers komen de meeste vrouwen voort, die in leidinggevende posities werkzaam zijn. De vervulling van zodanige posities zal in de toekomst wel bijzonder moeilijk worden.' in: Drs. B. Korstanje, *Problemen rondom de toekomstige behoefte aan vrouwen in het arbeidsproces*. Rotterdam, 1955. Geciteerd bij Els Blok, 1978, p. 96-97.

3) J.W. Herfst, a.w., p. 389.

werk is geen oplossing te vinden voor het leed van het ongehuwd zijn. De ongehuwde vrouw heeft het moeilijk, maar dat wil niet zeggen dat zij ongelukkig is.¹ De ongehuwde staat is een belasting, soms een zware belasting, maar de gezonde vrouw krijgt er geen neurose van. (...) De gezonde vrouw accepteert haar voortdurende verlangen naar het huwelijk en het gemis ervan, zonder het ongezond te cultiveren of weg te stoppen.² Er is natuurlijk een groep die - althans onbewust - het huwelijk niet wenst omdat zij de rol van het vrouw zijn niet kan aanvaarden. (...) Zij zal dan quasi mannelijk gaan leven en zich mannelijke allures aanmeten.³ De 'neurotische of infantiele vrouw' zou zich verwoed in werk en allerlei sociale activiteiten storten.⁴ En 'het zijn vooral de onrijpe vrouwen, die een oplossing zoeken voor de problemen van haar onbevredigd zijn in ongeoorloofde seksuele verhoudingen, die geen oplossing geven, maar haar nog meer desorganiseren om het frustrerende, dat aan deze onvolledige band vast zit en alle angsten en schuldgevoelens die ermee gepaard gaan.'⁵ Of, zoals een ander het uitdrukt: 'Zij zijn de mededingsters, die het huwelijk der getrouwde vrouwen bedreigen, en de verleidsters, die getrouwde mannen in verwarring brengen.', een 'ontbindend en demoraliserend element in de samenleving'.⁶ Is de druif onrijp of wordt ze zuur gemaakt?? En, we gaan verder, 'evenmin geven masturbatie of infantiele vriendschappen of homo-erotische c.q. -sexuele relaties een oplossing'.⁷ Ongezonder is: quasi mannelijk zijn (dat lijkt terecht, alhoewel het waarschijnlijk is dat we het niet over hetzelfde hebben), maatschappelijk actief zijn, seksuele belangstelling koesteren voor mannen en seksuele belangstelling koesteren voor vrouwen.

1) E. Breukers, a.w., p. 10-11.

2) Idem, p. 12-13.

3) Idem, p. 11.

4) Idem, p. 13.

5) Idem, p. 13.

6) J.W. Herfst, a.w., p. 389.

7) E. Breukers, a.w., p. 13.

Hebben we voor het hier geschilderde portret van de ongehuwde vrouw voornamelijk geput uit artikelen uit konfessionele hoek, hetgeen geen verbazing zal wekken, de invloed ervan is onmiskenbaar in de artikelen van meer liberale zijde, zoals we Vrouwenbelangen, de Bond Bedrijf Beroep en de Vrijgezellenbond aanmerken. Het ziektebeeld van de ongehuwde vrouw, zoals dat wordt gepresenteerd, dwingt hen tot het schrijven van recepten. Wonen en werken worden uitgeroepen tot de twee basis-waarden in het leven van de alleenstaande vrouw.

'Het werk als levensvervulling en de woning als plaats waar men "thuis" is, de plek waar men veilig is en waar men het persoonlijk deel van het eigen leven kan leven op zelfgekozen wijze, zonder al te veel te worden belemmerd door de tekortkomingen van de woning en zijn directe omgeving.'¹

Het recept voor de ongehuwde vrouw kortom luidt: schep voldoening in het werk en tevredenheid thuis. Thuis?

1) 'Werken en wonen, twee basis-waarden in het leven van de alleenstaande vrouw.' in: N.V.B. nieuws 3(1956)6(pp. 8-10), p. 8.

2.2. Thuis.

Ook in de architectuur- en volkshuisvestingstijdschriften wordt in de artikelen, die de huisvesting van alleenstaanden aan de orde stellen, bijna uitsluitend aandacht geschonken aan de alleenstaande vrouw. Wanneer het over mannen gaat, wordt gesteld dat de huisvesting voor hen zo'n probleem niet vormt. Overigens is het aandeel vrouwelijke auteurs opvallend groot: meer dan de helft van de in vaktijdschriften verschenen, gesigndeerde artikelen is door vrouwen geschreven. Pas in de zestiger jaren wordt op vergelijkbare wijze speciaal aandacht besteed aan de alleenstaande man. Als argumenten, die de speciale aandacht voor vrouwen zouden rechtvaardigen, worden genoemd:

- het grote aantal alleenstaande vrouwen, groter dan het aantal alleenstaande mannen,¹
- de onmisbaarheid van haar werkkraft : 'De alleenstaande vrouw mag in Nederland op velerlei terrein, niet in het minst op het gebied van onderwijs en sociale bemoeiing, het gezinsleven van anderen dienen.'²
- het lagere loon van vrouwen, dat haar vaak onnachtig maakt de hoge pensioenprijzen te betalen,³
- en, niet in de laatste plaats
- de vrouwelijke aard, waardoor de vrouw meer behoefte zou voelen aan een eigen home dan de man.

1) zie daarvoor bijlage .

2) W.C. Blomberg, 'Woonruimte voor alleenstaanden', in: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw 35(1954)6, (pp. 93-98) p. 97.-Zie bijvoorbeeld ook: W.J. Bladergroen, a.w.

3) zie bijvoorbeeld: A.C. Stas, 'Huisvesting van alleenwonenden', in: Bouw (1953) (pp. 2-7), p. 3.

'Het huis is het domein der huisvrouw. Zij is "la maitresse de la maison", tout court. (...) De woning is dus in de aller-eerste plaats de achtergrond van de vrouw, die al of niet moeder van een gezin, haar taak in en door deze woonruimte vindt.¹ Dit zijn de eerste zinnen van een artikel, niet over 'de huisvrouw', maar over de woongelegenheden van de werkende vrouw. Al is zij dan geen moeder, zij blijft huisvrouw. En dit niet alleen in de enge betekenis van het woord, dat zij het huishouden doet, zorgt. Huis en vrouw zijn identiek; een vrouw zonder huis is onvolkomen, een huis zonder vrouw?, dat mist iets: sfeer, het bloemetje op tafel. De reële behoefte van vrouwen aan een dak boven het hoofd, gevrijwaard van bemoeizuchtige hospita's; wordt geheel in het licht van haar vrouwelijke aard gesteld: zij heeft een eigen 'home' nodig, waar zij zichzelf kan zijn of worden, en waar zij een 'belangrijke wezenlijke eigenschap', 'de neiging om te verzorgen en het zichzelf en vooral haar omgeving aangenaam te maken', recht kan doen.² Anders dan de man, voor wie het zichzelf verzorgen behelpen zou zijn en die zich de moederlijke zorgen van een hospita graag zou laten aanleunen, wordt de alleenstaande vrouw verondersteld, na een lange werkdag, er een genoeg in te scheppen de was te doen, schoon te maken, op te ruimen en voor zichzelf te koken: 'je kunt (...) een kleurig kleedje of rieten matje neerleggen voor je bord en couverte! Natuurlijk geen schalen, die je zelf na afloop moet afwassen, maar ook geen ongezellige pannen op tafel, (...). Neem liever een vuurvaste schaal en als je die niet hebt, vul dan je bord in de keuken uit de pan, die je op een laag gasvlammetje laat staan. Zo heb je ook geen koud eten, het summum van ongenoeglijkheid.'³

1) R., 'De woongelegenheden der werkende vrouw', in: Bouw (1947), p. 262.

2) W.J. Bladergroen, 'De werkende vrouw boven de 30 jaar', in: Mens en Onderneming, 7(1953), p. 357.

3) E.G., 'De alleenwonende vrouw', in: Goed Wonen, 1948, p. 127

De analogie met een passage uit een recent boek dringt zich op: 'En daarnaast kunnen we andere manieren vinden van onszelf verwennen: niet het slaatje tijdens het lezen van de krant, maar zorgvuldig uitgezocht eten met veel varia-

Al is het dan niet voor anderen, de alleenstaande vrouw moet in de gelegenheid worden gesteld te zorgen, voor zichzelf.

Wanneer zij op kamer(s) woont, is het precies haar 'zorgend aanwezig zijn', dat veel hospita's irriteert. 'De meeste kamerverhuursters prefereren het mannelijk geslacht, dat geen nylonkousen laat druipen, dat niet tracht blouses te strijken, dat niet altijd een wasje door de kamer laat hangen, dat niet "zeurt over sfeer", welke nu eenmaal in de huurkamer met tweedehands meubelen, die er niet uitgezet mogen worden, niet gevonden wordt.'¹ Nog afgezien van het feit of vrouwen een kamer willen met volledig pension en verzorging, is zo'n kamer 'met hospita' vaak te duur voor de lage inkomens van de meeste werkende vrouwen, zoals ook het buitenshuis eten een luxe is en geen dagelijkse praktijk.

Maar behalve haar neiging tot zorgen is het ook haar behoefte om in de eigen omgeving bezoek te ontvangen, zich te ontspannen, die zou pleiten voor een eigen huis voor de alleenstaande vrouw, voor wie 'de mogelijkheden om zich buitenshuis te ontspannen (...) kleiner en minder aantrekkelijk (zijn). (...) Blijven al deze factoren voor een geestelijk normaal en gezond vrouwenleven onvervuld, dan komt men tenslotte tot het veel voorkomend verschijnsel dat ook de werkende vrouw, evenals haar mannelijke ongehuwde collega haar vrije tijd voor het grootste deel buitenshuis gaat doorbrengen. Hetzij als de min of meer geaccepteerde huisvriendin in het gezin van anderen, hetzij als de geregelde bezoeker van al of niet stijlvolle amusementsgelegenheden.'²

tie, en ook voor jezelf aantrekkelijk opgediend.

"Vroeger bestond mijn luxe er voornamelijk uit dat ik voor mezelf niet kookte. Ik ging naar de Chinees, of keerde een blik soep om in een pannetje. Nu maak ik er een kunst van om een mooie maaltijd voor mezelf te maken: een mooi bord, ook als ik brood eet, een tomaatje erbij, of een schijfje citroen, of peterselie. De sla in een klein bakje met een schijfje ei erop. Een servet, en spa in een wijnglas. (...)". etcetera. Zie: Anja Meulenbelt Johanna's Dochter, Voor onszelf, Amsterdam, 1979, p. 24.

1) W.C. Blomberg, 'Woonruimte voor alleenstaanden', in: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 35(1954)6, p. 95.

2) R., 'De woongelegenheden der werkende vrouw', a.w., p. 263.

Een vrouw dient ontspanning binnenshuis te zoeken. Kortom, een vrouw hoort in een (eigen) huis, omdat zij daar recht kan doen aan haar zorgende 'natuur' en daar veilig, binnenshuis, haar vrije tijd kan doorbrengen. Dat zijn de twee belangrijkste argumenten die worden aangevoerd om het belang van zelfstandige huisvesting specifiek voor alleenstaande vrouwen te onderstrepen.

Tegenover het morele argument dat een vrouw vanwege haar aard een eigen home behoeft, vinden we in veel artikelen de legitimatie, dat de huisvesting voor alleenstaanden voorlopig geen prioriteit heeft, in financiële bezwaren. In een artikel wordt expliciet ingegaan op de morele bezwaren tegen de huisvesting van alleenstaanden.¹

De schrijver stelt vast dat er voor de groep alleenwonende vrijgezellen, waaronder ook vrouwen, complexen gebouwd zijn en dat er weer plannen beraamd worden. 'Wanneer dergelijke complexen een soort convent gaan vormen, een groot pension, met gemeenschappelijke maaltijden, eigen leeszaal, lezingen, films en andere culturele verzorgingen, dan zal men er op moeten letten of er voldoende alleenwonenden van dezelfde geestelijke ontwikkeling, gezindheid en religie aanwezig zijn. Er zou dus iets dergelijks moeten zijn voor hoofd- en handarbeiders, voor katholieken en orthodox-protestanten, om alleen maar de voornaamste onderscheidingen te noemen.'²

Maar, vervolgt hij even later, 'van veel meer belang dan deze beschouwing over de uitvoering van het plan, is een zeer ernstig bezwaar tegen het plan zelf. Wij hebben verondersteld, dat er mensen zijn, die om goede redenen ongehuwd blijven. Maar dit wil in het geheel niet zeggen, dat deze personen een eigen woning moeten hebben.' 'Het is niet goed dat een mens alleen zij.' Dit geldt voor iedereen, en het meest voor de vrouwen, ook al kunnen zij zich misschien (!) het beste helpen met huishoudelijke bezigheden. Een verzameling flatjes zal enerzijds het sociaal contact bevorderen,

1) Dr. L.H. Cornelissen O.P., 'Woningdifferentiatie, morele overwegingen', in: Volkshuisvesting (1951)3, pp. 6-9.

2) Idem, p. 6-7.

maar kan ook weer dienen om de mensen uit hun natuurlijk milieu (bedoeld wordt bij ouders en andere naaste verwanten, schr.) te trekken.(...) Het (alleenwonen) is(eerder)een inschrompeling van sociale waarden, en het schijnt daarom dubbelzinnig te zeggen dat men het alleenwonen mogelijk wil maken op grond van "sociale" motieven.

Het is mogelijk dat men (onder andere) de "lastige typen" opvangt, maar men kan ook typen kweken. Het voordeel van een speciale bouw voor alleenwonenden is, dat deze lastige mensen weer een kans krijgen, wanneer de opvoeding door eigen milieu geen succes (meer) heeft. Maar er bestaat ook een grote kans, dat men hen onttrekt aan het enige milieu, dat door ervaring en welwillendheid de juiste methode kent. De overschatting der zelfstandigheid is een gevolg van de onderschatting van het gezin.¹ De schrijver vindt dat de overheid niet zomaar moet 'nemen' wat als een onheil voor de nederlandse gemeenschap moet worden beschouwd, en dat men liever het euvel tegenhoude dan bevordere.'²

Hij konkludeert dat het on sociaal en oneconomies is speciaal voor alleenstaanden te bouwen, tenzij in de grote steden, want 'voorzover zij niet in geestichten thuishoren, kunnen zij zich zelf aardig goed redden' en gaat vervolgens over 'tot de beschouwing van een groep, die veel meer het sociaal gevoel aanspreekt, de kleine gezinnen van jonggehuwden.'³

Thuis, in een eigen home, of thuis, bij ouders en andere verwanten...

In het verlengde van of tegen allerlei morele argumenten in : de strijd voor het recht op woonruimte voor alleenstaanden door alleenstaanden is begonnen.

1) Idem, p. 7.

2) Idem, p. 8.

3) Ibidem.

2.3. De differentiatie tussen alleenstaanden.

Behalve in het blad van de Vrijgezellenbond, waar in het algemeen over de huisvesting van alleenstaanden wordt gesproken, is het vooral de alleenstaande vrouw, die een eigen woning behoeft, die in de aandacht stond. Het verschil tussen mannen en vrouwen, waar het de woonruimte betreft, zou deze ongelijke aandacht rechtvaardigen. Werd dit in de meeste artikelen 'aangehouden' door een verhandeling over de aard van de vrouw, in de Rotterdamse enquête en in een artikel van Blomberg wordt ingegaan op het fenomeen de alleenstaande man.¹ De alleenstaande man 'heeft in meer opzichten hulp nodig. Vandaar dat een woonhuis voor alleenstaande mannen meer voorzieningen moet treffen, waarvan de kosten noch te zwaar op de bewoner noch te zwaar op de exploitatie van het huis mogen drukken.'² Als verwijt wordt wel eens gezegd, wanneer men 's avonds in een dergelijk tehuis (H.T.O., A.T.V.A., V.A.B., schr.) de gezelligheid rond het biljart aanschouwt of de mogelijkheid van het zich terugtrekken in de muziekkamer gadeslaat: "Hoe komen deze mannen ooit tot een huwelijk, wanneer hier alles voor hen gedaan wordt, zij op de kamer het boordje gesteven vinden liggen en het bed opgemaakt; zij tot 's avonds 10 uur ad libitum thee, koffie, chocola en coca-cola kunnen vragen in de cantine?"³ De instelling van alleenstaande mannen ook is de reden waarom kamerverhuursters hen prefereren boven alleenstaande vrouwen, en waarom zij het in kosthuizen of op kamers meestal wel naar hun zin hebben, aldus de strekking van de artikelen in de jaren vijftig. Vandaar dat de huisvestingsproblemen voor hen minder groot en urgent werden geacht dan voor vrouwen.

1) Het onderzoek naar het wonen van de Rotterdamse alleenstaanden (kostgangers, kamerbewoners), Maatschappelijk Advies- en Inlichtingenbureau i.s.m. de Dienst Volkshuisvesting, Rotterdam, 1956. Tezeldertijd vinden in andere steden onderzoeken plaats naar de woonwensen en woontoestand van alleenstaande vrouwen, geïnitieerd door een aantal vrouwenverenigingen, zie daarvoor paragraaf 3.2..

2) W.C. Blomberg, 'Woonruimte voor alleenstaanden', in: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 35(1954)6, p. 95.

3) Ibidem.

De Rotterdamse enquête onderscheidt een aantal maatschappelijke groepen en stelt per groep het gewenste 'type van huisvesting' vast:

Het aantal personen in de categorieën jeugdige arbeiders en jeugdige arbeidsters bleek te gering, zodat zij uitvielen. Aangenomen wordt dat zij veelal nog bij de ouders wonen. Van de overige categorieën; jeugdige middenstanders, jeugdige middenstandsters, volwassen middenstanders, volwassen middenstandsters, volwassen arbeiders en volwassen arbeidsters, blijkt de categorie volwassen arbeiders uitsluitend in kosthuizen te wonen. Onder een kosthuis wordt ook verstaan 'de situatie, waarbij men het woord kosthuis niet pleegt te gebruiken (het is gereserveerd voor een lager maatschappelijk niveau) en liever spreekt van "huiselijk verkeer"'.¹

De volwassen arbeidster en middenstandster wil een eigen kleine woning, in de meeste gevallen tussen woningen voor gezinnen. 'Men neemt de situatie waarin men verkeert (het leven als alleenstaande) als duurzaam en neemt daarom de vragen van het wonen zwaar!'² Voor de 'minder individualistisch' ingestelde arbeidsters is het wonen op kamers acceptabel.

De jeugdige middenstandster wil een (ongemeubileerde) kamer ofwel samen met anderen een woning.

Een deel van de jeugdige en volwassen middenstanders zoekt 'in de hospita de moeder, die men in het ouderlijk huis heeft moeten achterlaten' en 'de gezelligheid van het gezinsleven',³ zodat het op kamers wonen voor hen volkomen acceptabel is. Voor een deel wil men liever in kleine tehuizen wonen.

De volwassen arbeider wil een kamer met huiselijk verkeer. 'Men is weinig individualistisch en wenst dan ook te delen in het gezinsleven van de hoofdbewoonster.'⁴

1) Onderzoek naar het wonen van de Rotterdamse alleenstaanden (kostgangers, kamerbewoners), Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam en Maatschappelijk Advies- en Inlichtingenbureau Rotterdam, Rotterdam, 1956, p. 24

2) Idem, p. 34

3) Idem, p. 31 en 32.

4) Idem, p. 34

Het rapport pleit dan ook voor:

- De bouw van woningen, die geschikt zijn om een kamer onder te verhuren. Bij de vaststelling van de woningdifferentiatie moet rekening gehouden worden met de groep kamerbewoners, zodat het aanbod van kamers toeneemt.
- De bouw van woningen voor alleenstaande vrouwen.
- Aanvulling van de financiële regeling voor het bouwen van woningen voor alleenstaanden.
- Wijziging van de normen, gehanteerd bij de woningdistributie, zodat enkele alleenstaande vrouwen samen een woning kunnen huren en zodat een alleenstaande recht heeft op een kleine woning.

Zwanikken onderscheidt naast de categorie kostgangers en kamerbewoners, voor wie volgens hem 'geaccomodeerde woongebouwen met gemeenschappelijke voorzieningen' moeten worden gebouwd, om te voorzien in de tijdelijke huisvesting van jonge mannen, en de categorie alleenstaande vrouwen met behoefte aan een eigen home, voor wie kleine woningen met voldoende gerief gewenst zijn in de vorm van een flat- of etagewoning, nog een derde categorie: de minder-aangepaste alleenstaande. Voor zwervers zijn er wel tehuizen voor daklozen en passanten, die zonder overheids subsidie nauwelijks geëxploiteerd kunnen worden. 'De zwervers zijn bijna altijd mannen; de dakloze vrouwen zijn in het algemeen sterker aan een bepaalde plaats gebonden, maar verblijven daarbij vaak in milieus waar zij met totale lichamelijke en geestelijke ondergang worden bedreigd. De meest beklagenswaardigen onder hen zijn de ongehuwde moeders, die wanneer zij niet tijdig worden opgevangen groot gevaar lopen tot prostitutie te vervallen. Voor deze maatschappelijke zorgenkinderen, die al te lang in de Nederlandse huisvestingszorg zijn vergeten, dienen maatregelen te worden genomen.'

1) Dr. W.A.C. Zwanikken, Volkshuisvesting en Samenleving, sociologische beschouwingen over het vraagstuk van de huisvesting, Assen, 1957, p. 53-55.

Inderdaad is tot dan toe de huisvesting van deze groepen mensen overgelaten aan partikuliere instellingen (zie hoofdstuk II $\frac{1}{4}$ H V). Voorzover de overheid zich wel met deze groepen bemoeit, vindt dit voornamelijk plaats in de sfeer van het maatschappelijk werk en justitie, huisvesting als het(enkel en alleen) verstrekken van woonruimte blijft beperkt tot huisvesting voor 'normale' mensen, en de 'gewone' alleenstaanden, de kostgangers en kamerbewoners en de alleenstaande vrouwen volgens de indeling van Zwanikken, moeten het bewijs van hun normaal zijn nog leveren..... De materiele hulpverlening aan bijvoorbeeld ongehuwde moeders vindt plaats via de bemiddeling van hulpverlenende partikuliere instanties. Pas in 1965 wordt de materiele hulpverlening aan hulpbehoevenden overheidspllicht met de Bijstandswet. Dan wordt het ook voor een moeder met kind in principe mogelijk een zelfstandige woning te huren.

Op hetgeen over alleenstaande mannen in de vijftiger jaren wordt gezegd, komt men midden jaren zestig terug:¹

'De Nederlandse mannen hebben in dit laatste decennium blijkbaar wat geleerd van hun Scandinavische

en Engelse soortgenoten.'² Was de minister in 1960 met de uitspraak, dat principieel geen onderscheid behoeft te bestaan tussen woningen voor alleenstaande mannen en voor alleenstaande vrouwen, ongetwijfeld de tijd vooruit, stelt Blomberg, 'de situatie is thans, dat in een flatgebouw, oorspronkelijk bestemd voor alleenstaande vrouwen, alleenstaande mannen zich evenzeer tevreden betonen met de huisvesting.'³ Daarbij vraagt zij zich wel af, in hoeverre de hoge kosten van woongelegenheid met centrale voor-

1) W.C. Blomberg, 'Ook voor alleenstaande mannen een flat?' in: De Woningbouwvereniging 26(1966) 12, p. 299-304.; H.J. Duller, 'Een flatje voor een man alleen?', in: De Woningbouwvereniging 26(1966) 9, p. 202-207; C. Stempels, Woningen voor één, Bouwcentrum, Rotterdam, 1967, met name hoofdstuk 5.

2) W.C. Blomberg, 1966, a.w., p. 303.

3) Ibidem

zieningen mannen dwingen om woonruimte te zoeken, waar minder service verleend wordt. Overigens zijn na de oorlog geen tehuizen gebouwd met een uitgebreid voorzieningenpakket, zoals dat bij het H.T.O. en het A.T.V.A. geboden wordt. Anderzijds was de eigenlijke 'woonruimte', een slaapkamertje van nog geen 2x3 meter, die in deze tehuizen per persoon ter beschikking stond, wel heel minimaal, zodat ook om die reden mannen misschien geen genoeg meer namen met zo'n tehuis, wanneer zij zich een eigen flat konden permitteren. 'Ook de alleenstaande man wil thans vrijheid om het zelf te doen, al weet hij - over het algemeen genomen - niet, hoe "sfeer" in zijn flat te brengen, althans in vrouwenogen.'¹

In een artikel van de hand van een alleenstaande man wordt gesteld dat de situatie van de vrijgezel niet zodanig beklagenswaardig is,² dat prioriteit verleend zou moeten worden bij de toekenning van woonruimte en dat ouden van dagen in dit opzicht voorgaan.

'Het zelfbedieningsrestaurant en de wasserette lossen allerlei problemen op die vroeger veel mankracht vereisten en menig "geboren vrijgezel" in een huwelijk hebben doen berusten, desnoods ten koste van wat evenwichtigheid. In een nog verder verleden deden zich die huiselijke problemen in het geheel niet voor: wie als vrijgezel over een redelijk inkomen beschikte kon zich voor de oorlog voor een geringe vergoeding van de diensten van een (desnoods Duits) dienstmeisje verzekeren.'³

Bij Stempels wordt de 'bereikbaarheid' van de eigen woning voor de alleenstaande man geheel opgehangen aan de technische ontwikkelingen in de huishouding, zoals het no iron overhemd, de vaatwasmachine en dergelijke. 'De alleenstaande man die dagelijks in een gerenommeerd restaurant dineert aan zijn vaste tafeltje en met zijn eigen servet, begint een bezienswaardigheid te worden.'⁴

¹) Idem, p. 304.

²) H.J. Duller, a.w., p. 206. Vlak daaraan voorafgaand schrijft hij: 'De vrijgezel is dus in twee opzichten deficiënt: hij wordt in sommige vormen van beroepsuitoefening belemmerd doordat de sociale controle hem voor zijn overtreding straft en hij blijft gespeend van de evenwichtsconstructie die het geslaagde huwelijk begeleidt.'

³) Idem, p. 207. onderstreping door schr.

⁴) C. Stempels, a.w., p. 65.

3. Een zwaluw maakt nog geen zomer.

Vrijwel tegelijkertijd worden van diverse zijden stappen ondernomen om het probleem van de huisvesting van alleenstaanden onder de aandacht te brengen op meer fundamentele wijze dan de plaatselijke protesten en initiatieven (zie p. 209) tot dan toe hadden kunnen doen.

3.1. De premiereregeling 1954.

In november 1953 wordt tijdens de begrotingsbehandeling in de 2e kamer de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting, Witte (KVP), wordt er door Bommer (PvdA) op gewezen, dat totnogtoe de rijkssteun voor de woningbouw beperkt blijft tot de bouw van woningen voor echtparen, al dan niet met kinderen. 'Plannen die gemaakt zijn (zie paragraaf 5 van dit hoofdstuk, schr.) voor de bouw van appartementen of kleine woningen voor alleenlevenden, zijn afgewezen. De subsidieregeling is daarop niet ingesteld.'¹(zie ook paragraaf 1.3. van dit hoofdstuk).

Het antwoord van de minister luidt: '(...) Anderzijds is het zo, dat het mijns insziens in principe aan de mensen zelf moet worden overgelaten, of zij al of niet willen gaan bouwen. Aangezien het beroep op het bouwvolume voor dergelijke tehuizen betrekkelijk gering zal zijn, zou ik er niet veel bezwaar tegen hebben, een aantal van deze tehuizen voor deze alleenwonenden te doen bouwen. Ik zou er in principe wel tegen zijn, indien zij zouden worden gebouwd als woningwoningen; dan zou het risico praktisch aan de Staat der Nederlanden komen.'²

In mei 1954 verschijnt vervolgens in de staatscourant het bericht dat ook de bouw voor alleenstaanden een financiële regeling is getroffen.

¹) Verslag van de zitting van de tweede kamer, Deel III, Zitting 1953-1954, Vaststelling hoofdstuk IX A (Wederopbouw en Volkshuisvesting) 1954, 20e vergadering- 13 nov. '53, 3173. Bommer is wethouder van volkshuisvesting ? te Amsterdam.
²) Idem, 22ste vergadering- 18 nov. '53, 3218.

Eigenlijk komt de regeling uit de lucht vallen, nergens wordt in de vakbladen, voorzover zij al aandacht besteed hadden aan het onderwerp, gewag gemaakt van de herkomst van de regeling. Alleen Bommer zelf suggereert dat deze stap van de kant van de overheid, die tot dan toe de huisvesting van alleenstaanden op de lange baan had geschoven, werd gedaan naar aanleiding van (door hemzelf gestelde, schr.) vragen daaromtrent in de 2e kamer.¹

Misschien is de iets eerder gedateerde oprichting van de landelijke 'Commissie huisvesting alleenstaande vrouwen' van invloed geweest? (zie paragraaf 3.2.)

De regeling houdt in dat ook woningen voor 1 persoon in aanmerking komen voor een premie krachtens de in 1953 wettelijk geworden regeling. De mogelijkheid om boven de uitkering van een premie gedurende 10 jaar een jaarlijkse bijdrage te verkrijgen, gold echter niet voor de woningen voor alleenstaanden.

Tegelijkertijd met de premiereregeling voor de bouw van alleenstaanden, werden de 'Voorschriften en wenken voor het ontwerpen van woningen (1951)' aangevuld met voorschriften betreffende woningen voor alleenstaanden. Voor 1 persoon was een zitslaapkamer toegestaan.

Als minimum oppervlakten zijn daarin vastgesteld:

	woonvertrek	slaapvertrek	keuken	totaal
1 persoon	13	-	3	16,5
(zitslaapkamer)	10	4,5	3	18
1 persoon				

Praktisch gezien zijn woningen met 3 vertrekken, woonkamer, slaapkamer en keuken, gezien de woningtoewijzing, echter onbereikbaar.

De premiereregeling leidt vooralsnog niet tot een hausse in de bouw van woningen voor alleenstaanden. Amsterdam bereikt in 1956 een topper met 20% woningen met 2 vertrekken in de premiesektor in 1956. (zie TABEL IN BIJLAGE 4)

1) J. Bommer, Huisvesting voor alleenstaanden, in: Bouw (1959) p. 1270.

Door mej. W.C. Blomberg, voorzitter van de amsterdamse subcommissie van de landelijke 'Commissie huisvesting alleenstaande vrouwen, en sinds 1954 directrice van de Vereniging Amsterdams Bouwfonds, wordt in 1954 een kritische beschouwing gewijd aan de regeling.¹ Zij betreurt dat de overheid zelf geen verantwoording wil nemen voor de bouw voor alleenstaanden; integendeel, het enige dat de overheid doet is 'de deur (...) (openzetten) voor de exploitatie van woningen en tehuizen voor alleenwonenden voor ieder particulier', hetgeen zij principieel afkeurt. Zij refereert aan 'de sociale overwegingen, welke eertijds leidden tot beperking in beheer', namelijk door woningbouwverenigingen en gemeenten krachtens de Woningwet. De nieuwe regeling maakt de bouw van woningwetwoningen voor alleenstaanden nog steeds niet mogelijk. Ten eerste betwijfelt zij of partikulieren, gezien het geringe bedrag van de premie, in staat zullen zijn het ontbrekende kapitaal te verschaffen. Bovendien stelt zij vraagtekens bij de exploitatie door partikulieren, die weliswaar 'het recht (hebben) dit soort werk te ondernemen'; 'De ervaring heeft echter geleerd dat woningwerk "vakwerk" is: maatschappelijk werk van de eerste orde. Iedere woningbouwvereniging en iedere Gemeentelijke Woningdienst kan dit illustreren met eigen ervaringen.'² Waar zij voor pleit is dat het partikulier initiatief, bijvoorbeeld de vrouwenverenigingen, aansluiting zoekt bij de woningbouwverenigingen, die geëigend zijn om de exploitatie ter hand te nemen, ofwel bij de gemeente zelf. Wat betreft de financiële kant zullen de gemeenten, waar de bouw voor alleenstaanden als een belang van de gemeente wordt onderkend, over de brug moeten komen met voorschotten, om datgene te verschaffen, waartoe de premie te kort schiet.

1) W.C. Blomberg, Overpeinzingen bij de nieuwe financiële regeling in verband met de bouw van woningen en woongebouwen voor alleenstaanden, in: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw 35(1954)9, p. 129 en 130.

2) Idem p. 129.

3.2. De oprichting van de landelijke 'Commissie woongelegenheden alleenstaande vrouwen'.

De afdeling Den Haag van de Nederlandse Bond van Vrouwen, werkzaam in Bedrijf en Beroep, besloot in 1952 in samenwerking met het Contact van de Haagse Vrouwenverenigingen een enquête te houden onder de werkende vrouwen. De Bond Bedrijf Beroep, al voor de oorlog actief om huisvesting voor alleenstaanden van de grond te krijgen (zie hoofdstuk V, paragraaf over Het Oranjehof), achtte begin jaren vijftig het tij weer gunstig en stelde op de jaarvergadering van 1953 de resolutie op: 'De leden van de, in vergadering bijeen, kennis genomen hebbende van de in verscheidene gemeenten bestaande plannen t.a.v. de huisvesting van alleenstaande personen, geven in overweging deze plannen te bestuderen en dringen erop aan, dat het hoofdbestuur en de afdelingen de nodige stappen ondernemen, teneinde de bevoegde autoriteiten ervan te overtuigen, dat het uit sociaal en economisch oogpunt nodig is een goede en niet te dure woongelegenheden voor alleenstaande personen in het leven te roepen.'¹ Vooral de afdeling Het Gooi zou met succes actie ondernemen (zie paragraaf 5 van dit hoofdstuk, p. 43), over het Corversbos en het Koningsbos). Tezelfdertijd, in 1952, zond de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap een brief naar de minister van volkshuisvesting betreffende het vraagstuk van de huisvesting van alleenstaanden.² Het hoofdbestuur van Vrouwenbelangen vatte tevens het plan op om

1) De eerste mijlpaal, brochure van de Nederlandse Bond etc., 1955, hoofdstuk 5, p. .

2) Ibidem.

een commissie huisvesting alleenstaanden op te richten. (Overigens was ook deze vereniging betrokken bij de oprichting van het Oranjehof).

De initiatieven van beide vrouwenverenigingen mondten uit in de samenwerking van beide in de landelijke 'Commissie woongelegenheden alleenstaande vrouwen', in oktober 1953.

De landelijke commissie wilde in alle plaatsen, waar zich afdelingen van beide verenigingen bevonden, proberen een enquête te houden zoals die in Den Haag. In de plaatselijke subcommissies hadden soms naast Vrouwenbelangen en Bond Bedrijf Beroep, die als voortreksters beschouwd kunnen worden, ook andere vrouwenverenigingen zitting, zoals in de subcommissie Amsterdam, waar ook de Nederlandse Unie van Vrouwenlijke Bedrijfschefs, de Soroptomistclub, het Katholiek Vrouwengilde en de Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding vertegenwoordigd waren.

De onderzoeken, geïnitieerd door de landelijke commissie, worden uiteindelijk in een 14-tal steden gehouden. In het eindverslag zijn ook de resultaten van reeds eerder gedane onderzoeken in Arnhem en Eindhoven opgenomen.

Door de vrouwenverenigingen werd zoveel mogelijk samengewerkt met de gemeentelijke diensten; naar mej. Blomberg ons vertelde, stelde zij aan haar eventueel voorzitterschap van de amsterdamsche subcommissie de voorwaarde dat de gemeentelijke woningdienst een vertegenwoordiger zou hebben in de commissie, omdat zij bang was dat de gemeente anders te gemakkelijk de resultaten van het onderzoek naast zich neer zou kunnen leggen. In Amsterdam wordt inderdaad de socioloog van de gemeentelijke woningdienst aan de commissie toegevoegd. In Den Haag werd door de gemeente zorg gedragen voor de statistische verwerking van de antwoorden op de enquête. Het lukte niet overal om de medewerking van de gemeentelijke autoriteiten te verkrijgen. In alle steden werd in principe gebruik gemaakt van hetzelfde enquêteformulier.

1) E.M.S. (Elka Schrijver?), 'Hoe staat het met de woning voor de alleenstaanden?', in: Vrouwenbelangen 19(1954)12, pp.87-88.

2) Perscommuniqué, betreft het ontstaan en de samenstelling van de subcommissie 'bevordering woongelegenheden alleenstaanden', Amsterdam, 24 okt. 1954.

Het feit, dat de onderzoeken per gemeente werden gehouden en niet landelijk, ondersteunt de situatie, waarin het door de centrale overheid een zaak van de gemeenten werd geacht al of niet aandacht te besteden aan de huisvesting van alleenstaanden. Maar anderzijds wordt door mej. Blomberg naar voren gebracht dat een landelijk onderzoek de bestaande verschillen tussen de gemeenten zou nivelleren en uiteindelijk voor de gemeenten, waar de nood het hoogst was, minder konsekwenties zou hebben. Zij vond dat een stad als Amsterdam meer gebaat was bij een plaatselijk onderzoek.

Dit wordt ook geïllustreerd, wanneer we de cijfers betreffende de woonsituatie van alleenstaande mannen en vrouwen te Den Haag vergelijken met de landelijke cijfers; zie tabel in bijlage 3. Terwijl bijvoorbeeld in 1947 van de alleenstaande vrouwen over geheel Nederland gerekend 57,5% alleen of als hoofdbewoner in een woning woont en 42,5% op een kamer bij iemand inwoont, zijn deze cijfers voor Den Haag respectievelijk 34,4% en 65,6%. Overigens valt op dat de meeste onderzoeken gedaan worden in steden ten noorden van de grote rivieren, slechts 3 van de 16 steden liggen in het (katholieke) zuiden, hetgeen echter niet wil zeggen dat daar de problemen niet bestonden. Het zal daar alleen maar moeilijker geweest zijn tegen de gezinsstroom in te roeien. De leeftijd van de geënuquêteerde vrouwen is tussen 25 en 65 jaar.

Twee onderzoeksverslagen hebben we gelezen, het haagse en het amsterdamse.¹ Een bewerkt uittreksel van het haagse onderzoek is in bijlage opgenomen. Het amsterdamse onderzoek wijkt in zoverre af van de andere onderzoeken, dat het behalve inzicht in de woonsituatie en de woonwensen van alleenstaande vrouwen ook beoogt 'inzicht te verkrijgen in enkele sociale verschijnselen betreffende alleenstaande vrouwen, welke samenhangen met de huisvesting'.² Daartoe wordt het standaardformulier aangevuld met een aantal vragen van meer persoonlijke aard en wordt met 34 vrouwen een interview gehouden, waarvan 7 bewoonsters van het Oranjestad,

- 1) De woontoestand en woonwensen van 3009 alleenstaande vrouwen in Amsterdam, Amsterdam, 1956, en Het onderzoek naar de woontoestand en woonbehoeften van alleenwonende en werkende vrouwen te 's-Gravenhage, 's-Gravenhage, 1954.
- 2) De woontoestand etc., Amsterdam 1956, p. 1.

en een kollektief interview met 5 bewoonsters en 1 bewoner van Het Nieuwe Huis, ook om 'inzicht te verkrijgen in de waardering van het wonen in een flatgebouw, uitsluitend of nagenoeg uitsluitend voor vrouwen en in de waardering van het zelfstandig wonen van de handarbeidster'.¹

Het eindverslag van de landelijke commissie woongelegenheid alleenstaanden bevat een schema waarin de resultaten van de plaatselijke onderzoeken zijn vervat (zie p. 243).² Cijfermatig lopen de resultaten niet ver uiteen: het merendeel van de vrouwen wil een twee kamer- huur-woning met eigen voorzieningen. De helft ongeveer wil in een gemengd flatgebouw (voor alleenstaanden en gezinnen) wonen, en de andere helft in een bouwblok tussen gezinswoningen. De enige opvallende afwijking vinden we in het lage percentage vrouwen, die kiezen voor het wonen in een gemengd flatgebouw, in het amsterdamse onderzoek (nl. 18%) vergeleken bij de andere onderzoeken (Den Haag 40%, Haarlem zelfs 50%). Het verschil is te verklaren uit een verschil in vraagstelling: het gemengde flatgebouw uit het amsterdamse onderzoek, waarvoor men kon kiezen, is weliswaar gemengd, naar sekse, maar uitsluitend voor alleenstaanden (zie paragraaf 4 van dit hoofdstuk, p. 250).

Over het algemeen mag de huur niet meer dan F. 60,- netto bedragen; dat wil zeggen: iemand met een inkomen tussen F. 3000,- en F. 4000,- (per jaar) - het merendeel van de amsterdamse respondenten - is dan al 20% van haar inkomen aan huur kwijt.

De amsterdamse benadering biedt meer gelegenheid tot interpretatie van de onderzoeksresultaten. In de volgende paragraaf bespreken we een aantal thema's, die uit het amsterdamse onderzoek naar voren komen.

Wel willen we hier de konklusies/aanbevelingen opnemen, die door de haagse en door de amsterdamse subkommissie zijn geformuleerd.

De haagse subkommissie formuleert de volgende aanbevelingen:

1) Idem, p. 2.

2) Afkomstig uit: Bulletin van de Nederlandse Bond etc., 1957, maart, nr. 45.

- om in nog uit te voeren etagebouw ook een-persoonswoningen op te nemen, voor vrouwen die temidden van gezinnen, kinderen, ouderen en alleenstaanden willen wonen.
- om huurflats te bouwen voor alleenstaande mannen en vrouwen en eventueel ook gezinnen.
- om studie te doen naar de mogelijkheden om de bovenste étages van bouwblokken zonder lift te bestemmen voor een-persoonswoningen, eventueel met gemeenschappelijke voorzieningen, voor de grote groep vrouwen met lage inkomens. Als voorbeeld worden Oranjarahof en Corversbos genoemd. Omdat de gemeente Den Haag nauwelijks over bouwterrein beschikte, wordt in deze aanbeveling misschien gedoeld op bebouwing op reeds bestaande bouwblokken.
- om studie te doen of er herenhuizen in aanmerking komen voor verbouwing tot appartementen.
- om te overwegen om ook hofjes voor verbouwing en bestemming voor alleenstaande vrouwen in aanmerking te laten komen.¹ Op basis van het onderzoek stelt de amsterdamse commissie de volgende eisen/wensen vast:²
 - Bij de rijksoverheid dringt zij erop aan dat de financiering van woningen voor alleenstaanden wordt opgenomen in de bijdrage-regeling woningwetbouw.
 - Ten aanzien van de gemeentelijke overheid stelt zij
 - . 'Waar in Amsterdam woningwetwoningen slechts betrokken kunnen worden door personen, waarvan het inkomen een bepaalde grens niet overschrijdt, zou dit uiteraard ook voor alleenstaanden van toepassing moeten zijn.'
 - . Jaarlijks dient een bepaald percentage woningen voor alleenstaanden in de bouwprogramma's te worden opgenomen. Op grond van de verhouding gezinshoofden-alleenstaanden (84:14) komt de commissie op een percentage van 4 à 8%.
 - . Gezien de verschillen in woonwensen en budgettaire mogelijkheden moeten verschillende woonmogelijkheden worden geboden: flatgebouw met centrale voorzieningen en service, flatgebouw zonder service, maar met centrale voorzieningen, woningen in een bouwblok met centrale voorzieningen en woningen in een bouwblok zonder voorzieningen.

1) uit: A.C. M.-L., 'Het resultaat van de haagse sub-commissie', in: Vrouwenbelangen 19(1954)12, pp. 88-89.

2) De woontoestand etc., Amsterdam, 1956, pp. 80-81.

Het eindverslag werd 12 juli 1957 aan de minister (ir. H.B.J. Witte) aangeboden, ondertekend door de Nederlandse Bond van Vrouwen in Bedrijf en Beroep en de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen. Een 8-tal bij de Nationale Vrouwenraad aangesloten organisaties ondersteunden het rekest, waarin werd aangedrongen om de huisvesting van alleenstaanden te bevorderen. Het rekest van de vrouwenorganisaties vormde voor de minister de aanleiding om inzake de huisvesting van alleenstaanden advies te vragen aan de Voorlopige Raad voor de Volkshuisvesting, een overlegorgaan waarin verschillende groeperingen uit de bevolking zitting hadden, onder meer de VVAO, de Nederlandse Vereniging van huisvrouwen en Vrouwenbelangen.

Uiteindelijk resulteerde dit in:

- de wijziging van de bijdrageregeling ten gunste van de bouw van woningen voor alleenstaanden. (zie p. 285)
- de opdracht van de minister aan het Bouwcentrum voor het ontwerp van een woningtype voor alleenstaanden van 40m². (zie p. 287)

Bovendien deed de minister de aanbeveling aan de gemeenten om, wanneer zij van plan zijn huisvestingsvoorzieningen voor alleenstaanden te treffen, eerst het onderzoek nog maar eens dunnetjes over te doen..

4. Bijzonder of gewoon.

4.1. De 'alleenstaande vrouw met een eigen woningbehoefte'.

Alhoewel de ongehuwde, meerderjarige vrouw, van wie de ouders nog in leven zijn, nog geenszins vanzelfsprekend als 'alleenstaande' wordt beschouwd en derhalve een eigen woonruimte zou kunnen wensen, zo stelt het amsterdamsse rapport, toch is dit thans (1956) al meer het geval dan voor de oorlog.¹

Het rapport legt een verband met het meer algemeen worden van 'de opvatting, dat een gezin slechts behoort te bestaan uit ouders en minderjarige kinderen; volgens deze opvatting behoren ongetrouwde kinderen, die volledig in hun levensonderhoud kunnen voorzien niet aan huis te blijven hangen'.²

Dat niet iedereen het daarmee eens is, lazen we op p.23.

De geenqueteerde vrouwen echter eisen hun zelfstandigheid op. De verandering in de gezinsverhoudingen die plaats heeft (gehad) wordt geïllustreerd met 'In de vorige eeuw kon Oom Coornvelt zich, volgens de toen heersende opvattingen, veroorloven tegen een vooruitstrevend nichtje te zeggen: "Een wil kind, begrijp dat voor eens en altijd, heb ik alleen. Aan u als aan alle vrouwen in dit huis past de plicht van de gehoorzaamheid."'.³

De zelfstandigheid ten opzichte van de ouders neemt toe ten koste van het prestige van de ouders. Dit komt ook tot uiting in het enquêtemateriaal. 564 van de 3009 respondenten woont bij haar ouders in en daarvan willen 514 vrouwen een eigen woonruimte. "wordt ondanks mijn 35 jaar nog als kind beschouwd. Kan nooit gasten ontvangen, ben niet vrij in mijn doen en laten".⁴ Ook al accepteren ouders de behoefte aan privacy van hun kinderen is dat in geval van inwoning meestal moeilijk te realiseren. Ook de bij hospita's wonende vrouwen klagen over het gebrek aan privacy, een behoefte die het rapport in verband brengt met de verkillung van het grote-stadsleven en in de arbeidsfeer. Maar er bestaan even goed weerstanden tegen het zelfstandig wonen van ongehuwden, bij ouders en bij vrouwen zelf. Alleen

1) De wettelijke woonwensen van 3009 alleenstaande vrouwen in Amsterdam, 1956.

2) Idem, p. 9.

3) Ibidem, geciteerd uit: 'De Opstandigen', Jo van Ammers-Küller, Meulenhoff, 1925.

4) Idem, p. 10. (agente van politie)

wonen is 'zedelijk verdacht', 'luxueus en dus verkwistend', het drukt een stempel op het individu: 'te zijn "overgebleven"'.¹

En: "Je moet met je familie slaande ruzie hebben om op kamers te gaan wonen".²

Ter illustratie van het idee als zou er een tegenstelling bestaan tussen het niet gehuwd zijn en het zelfstandig wonen, wordt de opmerking van een huisnaaister opgenomen: "Toen ik 31 jaar was, ben ik uit het ouderlijk huis gegaan. Moeder werd kwaaddenkend en liet mij geen ogenblik vrij. Al ben je dan niet getrouwd, op een ogenblik wil je toch een eigen huis hebben. Moeder vond het vreselijk, vader begreep het."³ Ook de omgeving doet haar invloed gelden. Een uitspraak op een bijeenkomst van maatschappelijk werkers "In mannenkringen wordt neergekeken op meisjes, die alleen gaan wonen en die naar zelfstandigheid streven" wordt aangehaald om mede te verklaren waarom het alleen zijn veelal als iets minderwaardigs wordt beschouwd.⁴

Op de vraag waarom men op kamers is gaan wonen, wordt door de kamerbewoonsters vooral genoemd: het aanvaarden van een functie buiten de woonplaats (34% van het totaal aantal kamerbewoonsters de aantrekkingskracht van het zelfstandig wonen (23%) en het overlijden van de ouders (14%).

Wanneer we onderscheiden naar maatschappelijke groep blijkt, dat bij de handarbeidsters in meerdere mate het motief overlijden van de ouders heeft gegolden dan bij de hoofdarbeidsters.

Ook al wordt het motief aantrekkingskracht van het zelfstandig wonen in de onderscheiden groepen in ongeveer gelijke mate genoemd, toch lijkt het zelfstandig wonen bij de handarbeidsters in mindere mate vrijwillig gekozen. Daarmee in overeenstemming is ook de gemiddeld hogere leeftijd waarop men alleen ging wonen. In het rapport wordt daaraan de konklusie verbonden dat vooral bij de handarbeidsters de maatschappelijke vooroordelen jegens het zelfstandig wonen leven. Ons lijkt dat toch ook de financiële positie en de beroepssituatie van de handarbeidsters in dit verband mede van invloed zijn.

1) Idem, p. 11.

2) Idem, p. 11.

3) Idem, p. 13.

4) Idem, p. 11.

4.2. Een speciale flat of een gewone woning?

Aan deze kwestie besteedt de amsterdamse commissie aandacht, expliciet in de interviews en impliciet in de vraagstelling in de enquête. Al in eerdere artikelen was het een punt van discussie geweest. Daarin overheerste meestal de teneur dat een flatgebouw, dat de mogelijkheid biedt centrale voorzieningen op te nemen, te duur zou zijn: 'Men zou kunnen denken aan de bouw van speciale flatgebouwen, voorzien van moderne gemakken, waardoor de huishoudelijke taak, die na de dagtaak moet worden verricht, lichter wordt gemaakt: centrale verwarming, warm en koud stromend water, huistelefoon en een portier, die de boodschappen, die overdag komen, kan aannemen. Deze eisen zijn niet onredelijk, en toch zullen de meeste werkende vrouwen veel minder verlangen, omdat ze die "luxe" niet kunnen bekostigen.'¹ Het kostenaspect wordt in de artikelen meer en meer overheerst door het argument, dat een speciaal flatgebouw zou isoleren: 'Men krijgt dan een flatgebouw voor werkende vrouwen, een tehuis voor ongehuwde mannen e.d., hetgeen deze groepen als het ware tot aparte kasten bestempelt.'² en dat het minder vrijheid zou bieden: 'Zo is ook begrijpelijk het verlangen opgenomen te worden in de gemeenschap en de drang naar zelfstandigheid, ook op het gebied van het wonen. En dit laatste wordt feitelijk niet geheel geboden in een speciaal voor dat doel gebouwd tehuis of flat en veelal geheel niet in een kosthuis.'³

De konklusie is dan: een eigen home, hoe klein ook, met eigen voorkeur, dus geheel volwaardig en opgenomen tussen woningen voor gezinnen, moet wel als de meest aantrekkelijke woonvorm voor de categorie der zelfstandige alleenwonenden worden gezien.⁴ Het voordeel van een flatgebouw met centrale voorzieningen verdwijnt in de ideologische mist uit het oog. Omdat de vraag is verschoven naar het al of niet tussen gezinnen wonen, is het al of niet in een flat wonen met centrale voor-

1) 'Woongelegenheden voor de alleenwonenden s.v.p.; door een werkende vrouw, a.w., p.270-271.

2) mr. A.C. Stas, 'Huisvesting van alleenwonenden', in: Bouw (1953)1, p. 7.

3) C.W. van der Kolff, 'Woonvorm voor alleenwonenden', in: Bouw (1951), , p. 200.

4) Ibidem.

zieningen op de achtergrond geraakt, omdat er veelal vanuit wordt gegaan, dat gezinnen liever in een 'bouwblok' - een rij eengezinshuizen?, een 4-hoog portiekflat? - willen wonen dan in een flat - een meer dan 4 lagen tellende galerijflat? -. In de enquêtes wordt voor het eerst naar de mening van vrouwen zelf gevraagd. Het haagse onderzoek, waarvan de precieze vraagstelling ons niet bekend is, geeft alleen inzicht hoeveel vrouwen de ene woonvorm boven de andere verkiezen, maar in het geheel niet in de motiveringen, die aan de keuze ten grondslag liggen. Het aspect van de kollektieve voorzieningen wordt niet in verband met de woonvorm gebracht. Het lijkt uitsluitend nog te gaan om de keuze tussen de gezinnen, 'gemengd', of niet, 'apart'. Maar in ieder geval geeft zij in haar aanbevelingen niet aan een vorm de voorkeur boven de andere, maar stelt dat beide woonvormen, flatgebouw en bouwblok, bij bepaalde groepen in trek zijn.

Tendentieus is de titel van een artikel, gewijd aan het haagse onderzoek, 'Alleenstaande vrouw wil niet in speciale flats voor vrouwen wonen'.

Terwijl de haagse vrouwen blijkbaar gevraagd werd te kiezen tussen een flat voor vrouwen alleen, een flat voor zowel mannen, vrouwen als gezinnen en een gewone woning in een bouwblok, tussen gezinswoningen, luidde de vraag in het amsterdamse onderzoek: 'Wenst u zich deze (woning, schr.) in een flatgebouw met een aantal flatwoningen? Wenst u zich deze woning in een bouwblok speciaal voor alleenstaanden of in een bouwblok tussen gezinnen in?' Daarnaast werd een tweede vraag gesteld, waarin het element 'centrale voorzieningen' in de vraagstelling werd betrokken: 'Indien u de keus zoudt hebben tussen een woning met bepaalde voorzieningen (centrale verwarming, aannemen van boodschappen) in een flatgebouw voor alleenstaanden en een woning in een bouwblok (tussen gezinnen en alleenstaanden verspreid), maar zonder centrale verwarming e.d., waaraan geeft u de voorkeur?'.¹

Uit de antwoorden op de eerste vraag blijkt dat 22% van de vrouwen de voorkeur heeft voor een flatgebouw; 54% prefereert een woning in een woonblok, waarvan de jongeren meestal in een

1) De woontoestand en de woonwensen van 3009 alleenstaande vrouwen in Amsterdam, a.w., bijlage 1, p. 82 en 83, vraag 15 en vraag 24.

bouwblok waarin ook gezinswoningen zijn opgenomen en de ouderen in een bouwblok speciaal voor alleenstaanden. 'Blijkbaar is bij de ouderen de gedachte tot de groep alleenstaanden te behoren sterker ontwikkeld dan bij de jongeren.'¹ Bij de handarbeidsters overweegt de voorkeur voor een woning in een bouwblok tussen de gezinnen, terwijl vrouwen in hogere beroepen meestal in een flat willen wonen. De flat alleen voor vrouwen is impopulair; hier geldt dat vooral de jongeren liever in een flat wonen waar beide seksen woonachtig zijn. Dat de amsterdamse commissie met het flatgebouw uit de eerste vraag een flatgebouw alleen voor alleenstaanden bedoelt, wordt bevestigd door de formulering van vraag 2. Zij vraagt zich af hoe het komt dat zo weinigen de voorkeur hebben voor een flatgebouw. Het is immers geheel in tegenspraak met de unaniem positieve waardering die door de bewoonsters van de Oranjestad en Het Nieuwe Huis voor het flatgebouw wordt uitgesproken in de interviews. Zij wijst op de mogelijkheid, dat deze flatbewoonsters al voordat zij er woonden een dergelijke vorm prefereerden, maar even goed is mogelijk dat de ervaring van het wonen in een flat hun mening in het positieve heeft doen omslaan. Is dat laatste het geval, dan vindt de commissie het denkbaar dat de onbekendheid van de meeste respondenten met het wonen in flats hen tot een negatieve uitspraak heeft gebracht; misschien omdat men bang is met het wonen in een flat voor alleenstaanden een stempel opgedrukt te krijgen of omdat men denkt minder vrij te zijn in zo'n concentratie van mensen. En de interviews geven er alle aanleiding toe te stellen dat dit vermoeden juist is, aldus de commissie. Maar het is ook mogelijk dat men bij het wonen in een flat een luxe-idee heeft - en de bestaande flatgebouwen, in ieder geval Het Nieuwe Huis, ondersteunen dat idee - en dat men daarom al bij voorbaat de flatbouw afwijst, omdat men het toch niet zou kunnen betalen.

'De labiliteit van de opinievorming van de respondenten', zoals de commissie het noemt,² blijkt ook uit de beantwoording van de vraag, waarin de woonvorm in samenhang met centrale voorzieningen aan de orde werd gesteld. Dan blijkt namelijk 41% van de vrouwen

1) Idem, p. 73.

2) Idem, p. 72.

een flatgebouw te prefereren en 35% een woning in een bouwblok zonder voorzieningen. Vooral de oudere vrouwen stellen prijs op de voorzieningen. De groep geschoolde handarbeidsters, die een flat prefereert, is nu veel groter dan bij de meer beperkte vraagstelling betreffende de woonvorm zonder meer, terwijl het merendeel van de ongeschoolde handarbeidsters de woning in het bouwblok blijft verkiezen.

Waarschijnlijk is bij de keuze voor de woonvorm sec het aspect van het al of niet tussen gezinnen wonen van grote invloed geweest. Jammer genoeg wordt in de enquête hierover niet expliciet gevraagd. Het relatief hoge percentage vrouwen uit de haagse enquête dat kiest voor het wonen in een flat - in totaal 46,5% - tegen 22% van de amsterdamse vrouwen - is dan te verklaren uit het feit dat de haagse vrouwen konden kiezen voor een flat, niet alleen voor alleenstaanden.

Op het punt van het al of niet tussen gezinnen wonen blijft de amsterdamse enquête onduidelijk en suggestief.

Het verschil tussen de 22%, die voor de woonvorm flat kiest en de 41%, die voor de flat met voorzieningen kiest, laat in ieder geval zien dat voor een aantal vrouwen het argument van de centrale voorzieningen zwaarder weegt dan het argument van het tussen gezinnen wonen.

Omdat er vanuit wordt gegaan dat kollektieve voorzieningen een luxe zijn, die hoogstens voor alleenstaanden vanwege hun bezigheden buitenshuis aardig zijn, maar die voor gezinnen, waar immers een huisvrouw voorondersteld wordt voortdurend thuis te zijn, overbodig zijn, raakt de discussie verward in de (gesuggereerde) tegenstelling die er zou bestaan tussen het al of niet tussen gezinnen wonen.

Het tussen gezinnen wonen is 'normaal', dan ben je als alleenstaande écht opgenomen in 'de gemeenschap', écht geaccepteerd, in een 'speciale' flat wonen stigmatiseert, dan ben je bijzonder, abnormaal. Als het al zo is, dat de vooroorlogse plannen aanleiding geven te vooronderstellen dat kollektieve voorzieningen per definitie kontrôle-instrumenten zijn - dat zou verklaren waarom alleenstaande vrouwen zelf gereserveerd staan tegenover een kollektief woongebouw -, zeker is,

dat de wijze waarop het al of niet tussen gezinnen wonen in de discussie wordt geïntroduceerd, bijdraagt aan het in diskrediet brengen van kollektieve voorzieningen. Kollektieven, van wie of wat dan ook, zijn ook strijdig met het idee van het corporatisme, dat de hiërarchische organisatie voorstelt van individuen : het individu (in het gezin) in de woning in de buurt in de wijk in de stad.

Overigens blijken de vrouwen (-organisaties), die plannen maken om huisvesting voor zichzelf van de grond te krijgen, wel degelijk positieve waarde toe te kennen aan kollektieve voorzieningen (zie paragraaf 5 van dit hoofdstuk), en zijn het financiële redenen die de achtergrond vormen waarom het niet lukt ze te realiseren.

4.3. Alleen wonen of samen wonen.

'Men is soms geneigd er iets onnatuurlijks in te zien, indien twee of meer alleenstaande vrouwen het besluit nemen samen te gaan wonen. Het uitspreken van een dergelijk oordeel is in principe onjuist en onrechtvaardig.¹ De amsterdamsse subkommissie stelt in de enquête dan ook de vraag of men alleen of samen wil wonen en vindt dat rekening gehouden moet worden met de 22% van de respondenten, die met een of meerdere vrouwen willen samenwonen. Niet alleen bij de woningtoewijzing wordt deze vraag genegeerd - met uitzondering van enkele steden (Hengelo, Leeuwarden, Voorburg), waar 2 vrouwen sinds 1954 voor de woningtoewijzing als gezin worden beschouwd -, maar zelfs bij de planvoorbereiding blijken dergelijke moralistische motieven een rol te spelen. Bij de bespreking van een plan voor woningen voor alleenstaanden, opgenomen in een complex voor gezinnen (een portiekflat met 3 woningen per laag), wordt over het programma van eisen gezegd: 'Tevens werd er van uitgegaan dat samenwonen van twee of meer personen van gelijke kunne in vele gevallen als een last wordt ondervonden.'² Door wie, dat vertelt het verhaal niet.

1) Idem, p. 74.

2) C.W. van der Kolff, a.w., p. 200.

4.4. De woonkosten in verband met de woonvorm.

Het amsterdams rapport geeft een berekening van de netto en brut huur van een kleine zelfstandige nieuwgebouwde woning, bestaande uit: een zitslaapkamer van 16 m², douche, w.c., vaste wastafel, kleine keuken en bergruimte, en vergelijkt dit met de te besteden bedragen van de respondenten.

Er worden twee exploitatiebegrotingen opgesteld, een voor een woning in een flatgebouw waar 200 personen gehuisvest kunnen worden, de tweede voor een woning in een bouwblok met verschillende woningtypes, waarvan 10 voor alleenstaanden, beide op basis van de premieregeling, zoals die sinds 1954 gold voor woningen voor alleenstaanden (zie p.238). De netto huur is de huur, exclusief servicekosten (lift, centrale verwarming, schoonhouden gebouw, salaris beheerder).

	netto	bruto
woning in flatgebouw	F. 58,50	F. 83,50
woning in bouwblok	F. 47,66	F. 54,16

In een tabel wordt aangegeven welk percentage van het gemiddeld bruto inkomen de netto huurbedragen zouden uitmaken:

Inkomensgroep enquête	Gemiddeld bruto- inkomen (juli 1956)	Woning in flatgebouw	Woning in bouwblok
f.1.000.- - f.2.000.-	f.1.615.-	43%	35%
f.2.000.- - f.3.000.-	f.2.690.-	26%	21%
f.3.000.- - f.4.000.-	f.3.770.-	19%	15%
f.4.000.- - f.5.000.-	f.4.840.-	15%	12%
f.5.000.- - f.6.000.-	f.5.915.-	12%	10%
f.6.000.- - f.7.000.-	f.6.990.-	10%	8%

1) Het gemiddelde bruto inkomen is berekend, uitgaande van de vooronderstelling dat het gemiddeld inkomen per inkomensgroep F. 500,- beneden het maximum en F. 500,- boven het minimum is gelegen en gekorrigeerd naar het peil van 1 juli 1956. Bijvoorbeeld: het gemiddelde in de inkomensgroep van F.2000,- - F.3000,- is gesteld op F. 2500,- en verhoogd met 7,5% tot F. 2690,-.

Uit een tabel, waarin verwerkt is wat men wenst te besteden aan de netto huur (zie p.257), kunnen we het volgende overzicht samenstellen, voor welk percentage vrouwen per inkomensgroep de woning in het bouwblok respectievelijk de flatwoning onbereikbaar is en welk percentage dat bedrag wel meent te kunnen opbrengen:

Inkomensgroep	% vrouwen woning in bouwblok te duur	% vrouwen woning in bouwblok betaalbaar	% vrouwen flatwoning te duur	% vrouwen flatwoning betaalbaar
minder dan 1000,-	50,5%	31,5%	71%	11%
1000,-—2000,-	55%	27%	74%	8%
2000,—3000,-	36%	54%	71%	19%
3000,—4000,-	18%	75%	57%	36%
4000,—5000,-	19%	82%	40%	52%
5000,—6000,-	6%	84%	26%	66%
6000,—7000,-	2%	84,5%	17,5%	69%

In de inkomensgroepen tot F. 2000,- vindt het merendeel de netto huur voor de woning in het blok te duur.¹ Zij zouden ook zo'n 35% van het inkomen aan woonlasten moeten besteden.

Terwijl de inkomensgroep van F. 2000,- — F.3000,- 21% van het inkomen zou moeten besteden voor de netto huur van een woning in een bouwblok, is 54% bereid dit te betalen.

In de inkomensgroepen tot F. 4000,- vindt het merendeel de netto huur voor de flatwoning te duur.² De inkomensgroep van F.3000,- tot F.4000,- zou gemiddeld 19% van het inkomen moeten besteden voor de netto huur van een woning in een flatgebouw. De bijkomende servicekosten maken de flatwoning nog duurder. Bijvoorbeeld zou men in de inkomensgroep van F.4000,- tot F. 5000,- gemiddeld 22% van het inkomen moeten betalen.

1) Tot deze categorie behoort 17% van het totaal aantal respondenten, 21% van de geschoolde handarbeidsters en 59% van de ongeschoolde handarbeidsters.

Zie: 'De woontoestand...etcetera', a.w., bijlage 5A en 5B, p.100.

2) Tot deze categorie behoort 54% van het totaal aantal respondenten, 92% van de ongeschoolde handarbeidsters, 71% van de geschoolde handarbeidsters, 60% van de lagere en middelbare

Bijlage 8: De inkomensgroepen verdeeld volgens de gewenste netto-huur.

Inkomen	niet ingevuld	minder dan 30	30 t/m 39	40 t/m 49	50 t/m 59	60 t/m 69	70 t/m 79	80 en meer	totaal	absoluut totaal
niet ingevuld	37%	6%	20%	23%	10%	3%	1%	-	100%	173 = 6%
minder dan f.1.000,-	18	30	20½	20½	8	-	3	-	100	39 = 1%
f.1.000,- — f.2.000,-	18	19	36	19	6	2	-	-	100	258 = 9%
f.2.000,- — f.3.000,-	10	7	29	35	15	4	-	-	100	507 = 18%
f.3.000,- — f.4.000,-	7	2	16	39	25	8	2	1	100	812 = 29%
f.4.000,- — f.5.000,-	8	1	9	30	31	16	4	1	100	540 = 19%
f.5.000,- — f.6.000,-	10	1	5	18	31	21	10	4	100	281 = 10%
f.6.000,- — f.7.000,-	13½	1	1	15½	20	30	7	12	100	103 = 4%
f.7.000,- — f.8.000,-	11	-	-	4	13	36	15	21	100	47 = 2%
f.8.000,- en hoger	27	-	-	2	7	13	13	38	100	68 = 2% 2828 = 100%

Op basis van een fiktieve bijdrageregeling maakt de kommissie een tweede berekening, waarbij wordt uitgegaan van de vooronderstelling, dat de bijdrage voor een woning ten behoeve van een alleenstaande 75% bedraagt van het bedrag, dat over het algemeen voor een woning voor twee personen wordt toegekend.

De netto huren per maand bedragen dan

woning in flatgebouw F. 48,53 and

woning in bouwblok F. 42,68.

Dit betekent bijvoorbeeld dat de flatwoning in dat geval voor 75% van de vrouwen in de inkomensgroep van F.3000,- tot F.4000,- bereikbaar wordt, volgens de door hen aangegeven te besteden bedragen. Zij betalen dan 15% van hun inkomen aan netto huur.

Opgemerkt moet worden dat de berekeningen gemaakt zijn voor een woning met een zitslaapkamer, terwijl slechts 14% van de respondenten daar genoeg mee neemt. Een afzonderlijke zit-en slaapkamer wordt door 44% van de vrouwen noodzakelijk geacht en door 36% weliswaar niet noodzakelijk, maar wel wenselijk.

Het is dan ook de vraag of men datgene wat men aan de netto huur wenst te besteden (zie tabel p.25) ook wel wil uitgeven voor een woning zonder aparte slaapkamer, zoals wij verondersteld hebben in het overzicht op p.

De kommissie schat dat de huurprijs van een woning met een aparte slaapkamer van 6m² zo'n F.9,- per maand stijgt. Dat wil zeggen dat de huurprijs van een woning in een bouwblok komt te liggen op F. 56,66 netto, volgens de premiereregeling. In dat geval zou nog maar 36% van de vrouwen in de inkomensgroep van F. 3000,- tot F. 4000,- dit willen betalen.

nieuwe middenstand, 55% van de vrouwen, werkzaam in lager en nijverheidsonderwijs, en 65% van hen, die bij de lagere en middelbare overheid werken.

Ibidem.

5. FLATS VOOR ALLEENSTAANDE VROUWEN.

De flats die eind jaren vijftig, begin jaren zestig gebouwd worden voor alleenstaanden, hebben een lange geschiedenis. De moeilijkheden die vrouwen (-organisaties) ondervonden om hun initiatieven gerealiseerd te krijgen, zullen ook zeker de achtergrond hebben gevormd van hun protesten aan het adres van de overheid (zie paragraaf 3 over de landelijke kommissie en de enquêtes). Weliswaar leidden de protesten tot resultaat, een bijdrageregeling voor woningen voor alleenstaanden en de tentoonstelling Huis voor één in 1958 en 1959 (zie paragraaf 6), maar het is niet dankzij deze verworvenheden, dat de flats uiteindelijk gerealiseerd worden. In de woningwetsektor kunnen alleen woningen voor alleenstaanden worden gebouwd als onderdeel van een complex gezinswoningen. De grote complexen, alleen voor alleenstaanden (en onvollledige gezinnen), blijven beperkt tot de premiehuur- of koopsektor.¹⁾ Partikuliere initiatiefneemsters, zoals de vrouwenverenigingen, zijn daarmee aangewezen op partikuliere financiers. Een enkele keer kan een woningbouwvereniging worden geïnteresseerd, zoals bij het Louise Wenthuis, (Het Amsterdams Bouwfonds) en het Rivierenhuis. Deze laatste flat wordt gebouwd door de Amsterdamse Coöperatieve Onderwijzers Bouwvereniging U.A. en is in 1965 gereed. Het is niet toevallig dat juist zo'n vereniging als organisatie van belanghebbenden een flat voor alleenstaanden bouwt, veel alleenstaanden zijn werkzaam in het onderwijs. Deze woningen worden toegewezen aan leden van de woningbouwvereniging en aan leden van 4 vrouwenorganisaties, Vrouwenbelangen, de Bond Bedrijf Beroep, de Nederlandse Unie van vrouwelijke bedrijfshoofden en de Vereniging voor Vrouwen met Academische Opleiding, via de daartoe opgerichte stichting 'De Schans'. Een na oorlogse flat onderscheidt zich van de andere door het feit dat zij niet zozeer door vrouwen als wel voor vrouwen

1) zie bijlage 7: lijst van bijzondere complexen.

is gebouwd, namelijk de Klokkenhof te Amsterdam. Deze flat, (anno 1981 nog steeds) uitsluitend voor vrouwen, is evenals het Oranjehof, door het bouwbedrijf van Saane gebouwd (1961). Een bewoonster vertelde ons niet bepaald gelukkig te zijn met de bevoogdende bepalingen in het huurkontraakt (mannelijke logé's zijn verboden) en met de organisatie van het gebouw, woningen aan weerszijden van een middengang, die de onderlinge sociale kontrôle zou versterken. Er bestaat geen organisatie van bewoonsters, die de belangen zou kunnen behartigen tegenover de (zich overigens achter de B.V. Amsterdamse Maatschappij tot beheer van onroerende goederen verschuilende) eigenaar. Aanvankelijk werden de bewoonsters zorgvuldig geselecteerd, op dit moment wordt een deel van de woningen toegewezen door het gemeentelijke buro huisvesting, een deel door de beheerder.

In het nu volgende bespreken we een aantal van de flats, die dankzij de inspanningen van vrouwen (-organisaties) zelf gebouwd zijn, achtereenvolgens het Louise Wenthuis te Amsterdam (1937-1963), de R.V.S.-flat te Rotterdam (1946-1958?), de Elisabeth Brugsmaflat te Den Haag (1946-1960?) en het Corversbos te Hilversum (1952-1956).¹

1) De jaren geven de periode aan van initiatief tot totstandkoming.

HET LOUISE WENTHUIS TE AMSTERDAM. (1937-1963)

Initiatief.

'In 1937 werd op initiatief van de architect, mevrouw Staal-Kropholler, door de Soroptimistclub het besluit genomen een flatgebouw voor alleenstaanden met een beperkt inkomen te stichten.¹ De architect ontwierp een plan, dat echter financieel niet realiseerbaar was, althans voor de groep waarvoor het bedoeld was. Men wendde zich vergeefs tot gemeente en rijk, die geen belangstelling toonden. De oorlog was inmiddels uitgebroken en het na oorlogse beleid was toegespitst op de huisvesting van gezinnen. Het rijk verwees de initiatiefneemsters naar de Federatie van Amsterdamse Woningcorporaties. Die schoof het plan toe aan het Amsterdams Bouwfonds, in de persoon van Mej. W.C. Blomberg, sinds 1945 adjunct-direktrice van de V.A.B.. Binnen het Amsterdams Bouwfonds moest toen nog veel strijd geleverd worden, om het plan voor 'een flatgebouw voor alleenstaande vrouwen (men dacht er toen nog niet aan beide sexen in één flatgebouw onder te brengen)' aanvaard te krijgen.² 'Er was grote aarzeling, niet om het plan, dat mevr. Staal-Kropholler ontworpen had, maar omdat financiële consequenties gevreesd werden.³ Het lukte de twee vrouwen in het Amsterdams Bouwfonds, Louise van der Pek-Went en Wilhelmina C. Blomberg uiteindelijk de vergadering te overtuigen. Louise van der Pek - Went bracht de vergadering in herinnering, 'hoe veel onzekerder de situatie was vóór het A.T.V.A. werd gebouwd en hoe men toen niet aarzelde.' Zij overtuigde de vergadering 'van de nood, die heerst onder de werkende vrouwen om zelfstandige woonruimte te veroveren', en wees erop dat 'men in de volkshuisvesting altijd iets moet wagen, omdat men immers bouwt voor de toekomst.'⁴

1) H.M.v.d.J. (Manus van der Jagt), 'Flatgebouw voor alleenstaanden te Amsterdam van de Vereniging "Amsterdams Bouwfonds"', in: De Woningbouwvereniging (1961) p.117-118.

2) W.C.Blomberg, Vereniging Amsterdams Bouwfonds 1906-1966, z.p., z.j., p. 34.

3) Ibidem.

4) Ibidem.

Financiering.

Ondanks het ontbreken van een financiële regeling van overheidswege om een flatgebouw voor alleenstaanden met niet te hoge huur te bouwen, zei de gemeente een krediet toe, nadat het plan door het ministerie was goedgekeurd. In 1957 echter trok de gemeente haar toezegging in. Pogingen om de bouw op basis van de premie-regeling, sinds 1954 van kracht, te financieren, mislukten aanvankelijk, vanwege de luttel bedragen die in de regeling zijn vastgesteld en die in een gemeente als Amsterdam, met haar hoge grondkosten, ontoereikend bleken.

De bijdrageregeling 1958 stelde als voorwaarde dat alleenstaanden-woningen moesten worden opgenomen in complexen gezinswoningen, zodat dit plan daarvoor niet in aanmerking kwam. (p. 265)

Uiteindelijk kon het plan toch gerealiseerd worden, in de premie A-sektor, dankzij het premie- en bijdragebesluit woningbouw 1960. (jaarlijkse bijdrage naar premie; verg. p. 239)

Het plan.

In 1955 gaf het Amsterdams Bouwfonds officieel opdracht aan mevr. Staal-Kropholler. Onduidelijk is of het plan gewijzigd is ten opzichte van het eerste schetsplan van voor de oorlog. Voordat de flat eindelijk gebouwd werd, overleed de architect en namen Dinger en Bredman de uitvoering op zich.

Het gebouw bevat 6 woonlagen, een verdieping lager dan het ingangsnivo, waar alleen aan de achterzijde woningen liggen met aan de voorzijde, tegen een dijklichaam, bergingen en fietsenstalling, en een kelder met garages en technische installaties. In het gebouw zijn twee winkels opgenomen, een in de kelder, tevens bereikbaar vanaf de straat aan de achterzijde, en een op de tussenverdieping, die op bepaalde tijden geopend is en in de eerste levensbehoeften voorziet. Op deze tussenverdieping is ook een kamer, waarin 4 bedden zijn getekend, waarschijnlijk een van de logeerkamers voor gemeenschappelijk gebruik. De andere logeerkamers liggen steeds aan het begin van de middengangen, vlakbij de centrale hal (in totaal 11 logeerkamers). Deze kamers worden niet alleen door de bewoonsters gebruikt, maar ook door de Soroptimistclub voor leden van buiten- en binnenlandse afdelingen van de organisatie. Deze vereniging heeft op de bovenste, 7e verdieping ook een vergaderzaaltje met keuken.

Behalve de woning voor de huismeester, die twee verdiepingen beslaat, zijn er in totaal 170 woningen, verdeeld over 4 typen. De kleinste woning met zitslaapkamer (in totaal 37) en de woning met een klein slaapkamertje naast de woonkamer (in totaal 90) zijn bedoeld voor een persoon. De andere 43 woningen met twee grote kamers kunnen door twee alleenstaanden worden bewoond. Van deze grote woningen zijn er 4, aan het uiteinde van de gang gelegen, bestemd voor musici; zij zijn extra geluidsabsorberend gemaakt. De woningen liggen aan een middengang, die uitkomt op een ruime hal. Naast de tussenbordessen van de trap zijn per verdieping zitjes aan een balkon. De benedenhal, waaraan de portiersloge grenst, is heel ruim en ook daar is een zitje.

Beheer en gebruik.

Was het plan in opzet bedoeld voor alleenstaande werkende vrouwen alleenstaande mannen zijn nooit geweerd. Bij de opening in 1963 waren 10% van de bewoners mannen. De leeftijdsgrens was toen 30 jaar, nu is die gesteld op 25 jaar. Terwijl bij de opening een inkomen nodig was van minimaal F. 10.000,- per jaar om de huur te kunnen opbrengen, werd in 1970 een maximumgrens gesteld van F. 12.000,-. Op dit moment bedraagt de huur voor de woning met het kleine slaapkamertje F. 350,- inclusief, aldus een bewoonster. (vergelijk de in 1961 geschatte huur van F. 65,- plus F. 40,- service- en verwarmingskosten.)

De woningen werden bij de opening voor 50% toegewezen door het centraal buro huisvesting van de gemeente, voornamelijk aan verpleegsters, waaraan toen in Amsterdam een tekort was. Het Amsterdams Bouwfonds wees de overige 50% zoveel mogelijk toe aan mensen uit verschillende beroepsgroepen, om een zo gemengd mogelijke bevolking te krijgen.

Bij huwelijk moet men het huis verlaten.

1) W.C. Blomberg in gesprek met schr., 1981.

2) T.F. Semaire, 'Huisvesting van alleenstaanden: een eigen dak alleen is niet genoeg.' in: De Woningbouwvereniging 39(1970)3, (p. 118-120.), p. 119.

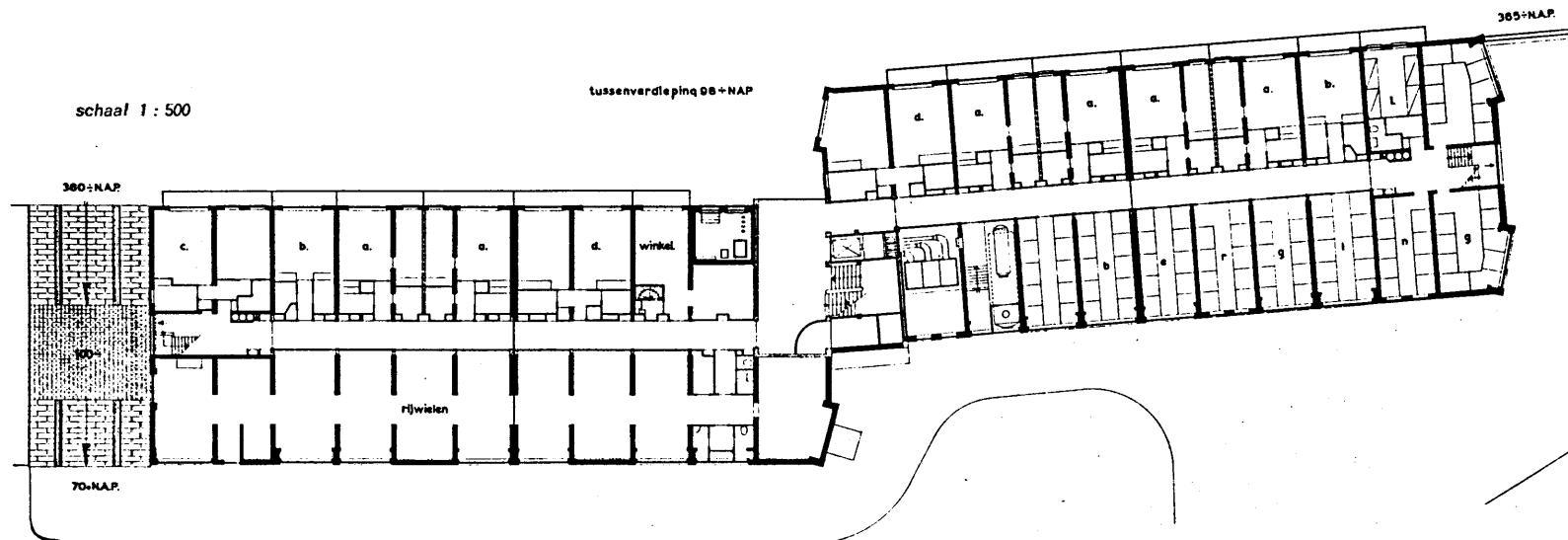
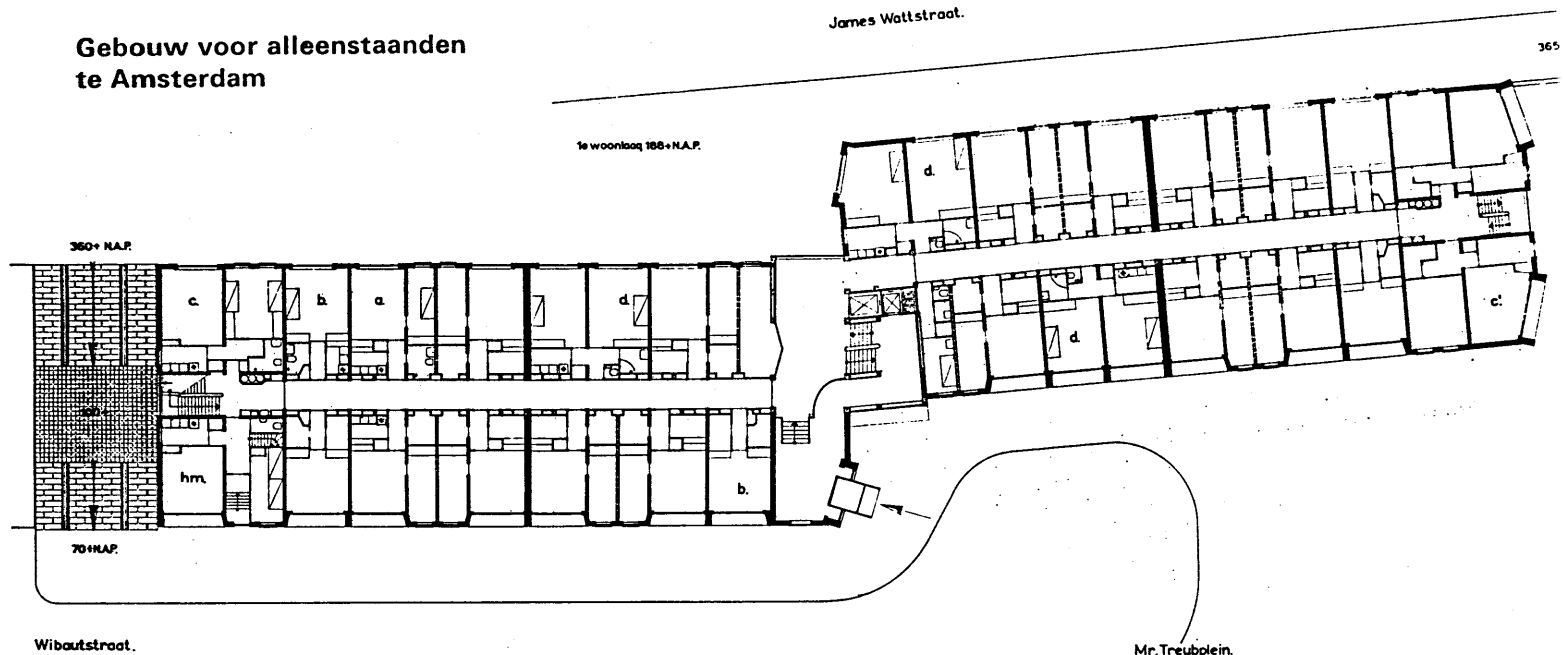
3) W.C. Blomberg in gesprek met schr., 1981.

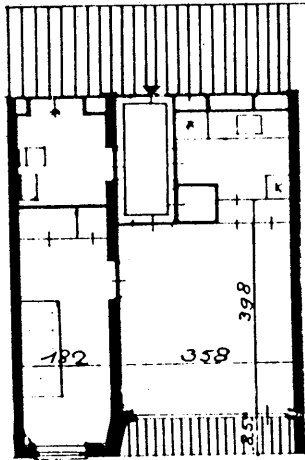
De ligging in de stad.

Het flatgebouw ligt aan een groot verkeersplein, het Prins Bernhardplein, waar Wibautstraat en Mr. Treublaan samenkomen en de Gooise weg begint, tegenover het Amstelstation en vlakbij het Julianapark, niet ver van de mensa.

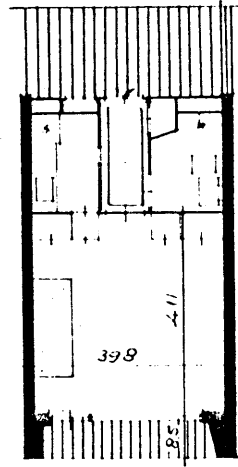
Louise Went huis Amsterdam

Gebouw voor alleenstaanden te Amsterdam

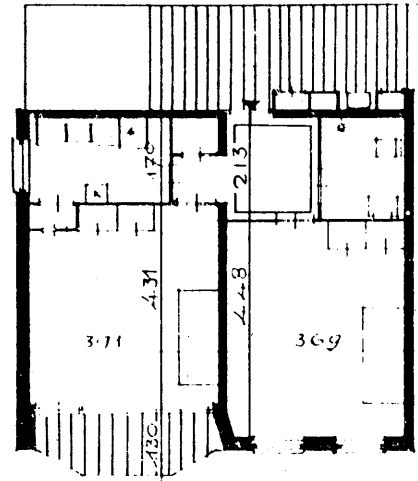

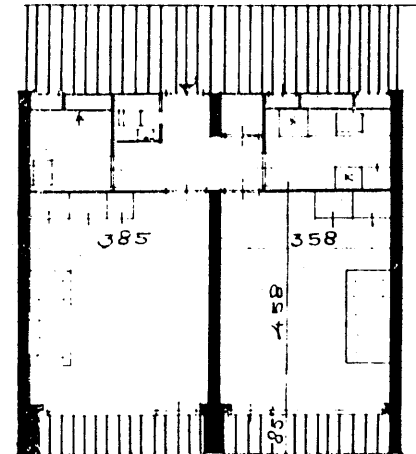
TYPE A

TYPE B

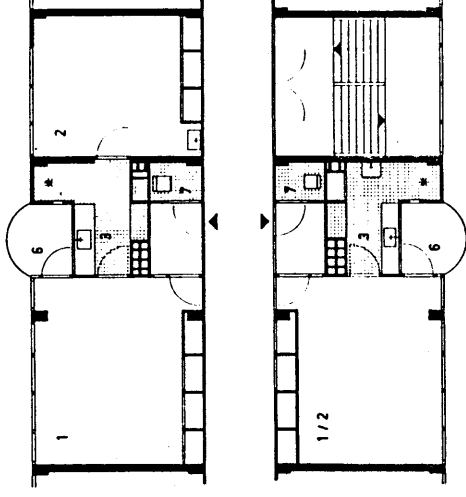
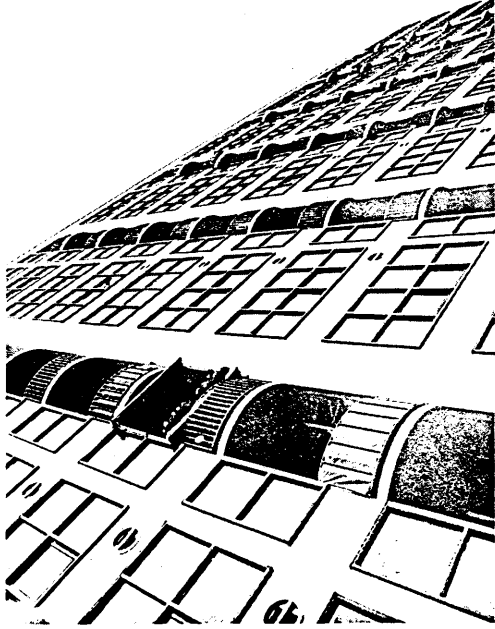
TYPE C

TYPE D

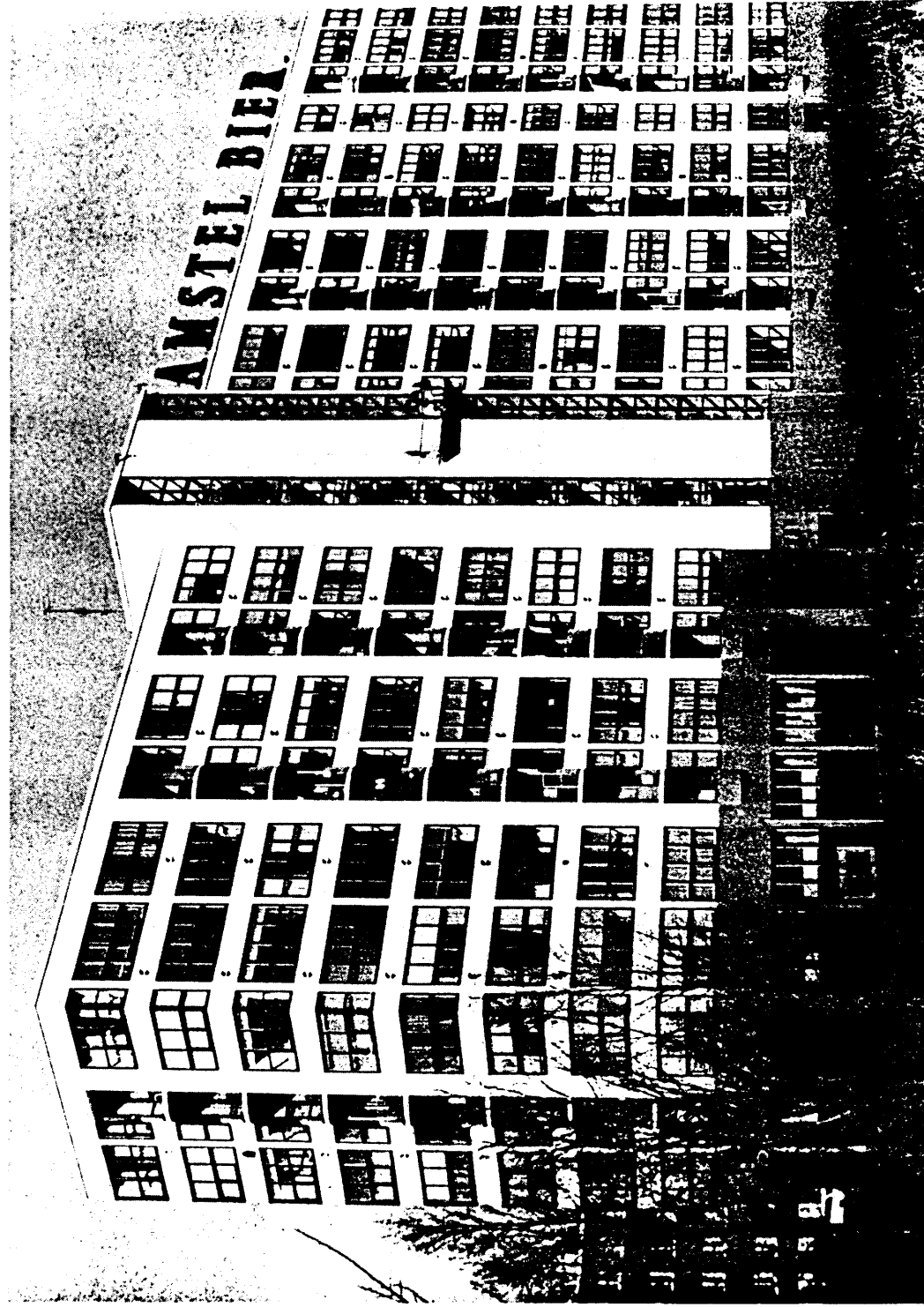
Louise Wenthuis

Westereind Amsterdam

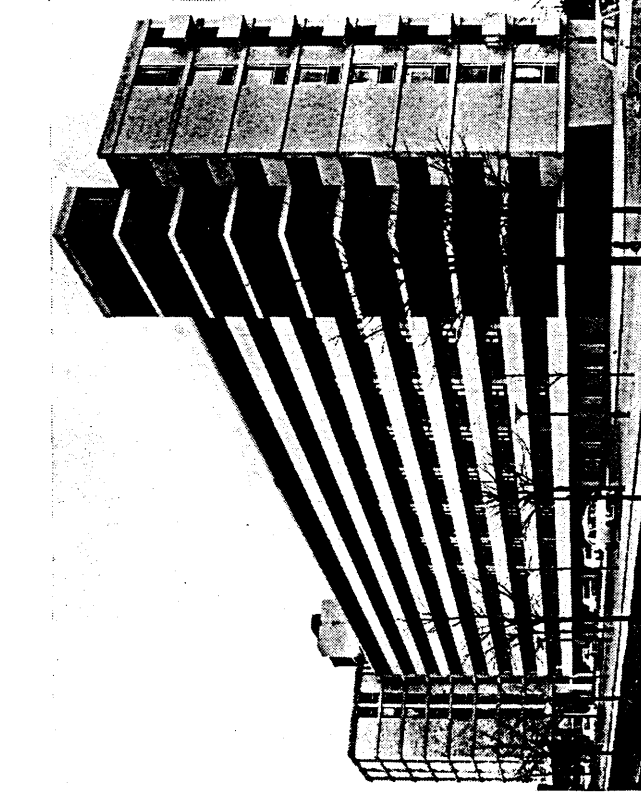

1. woonkamer 2. slaapkamer 3. keuken

Flagebouw in Sloterveer Amsterdam aan de Haarlemmerweg bij de Ringdijk, 1956

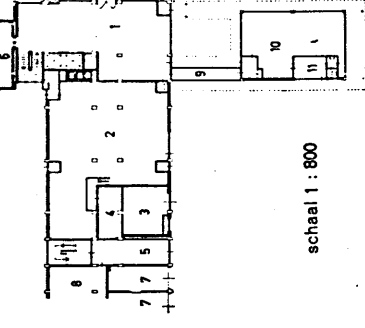
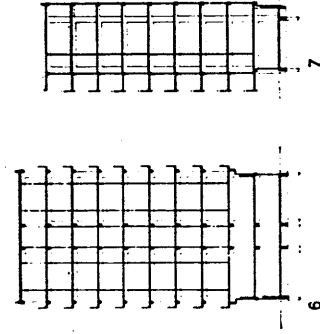
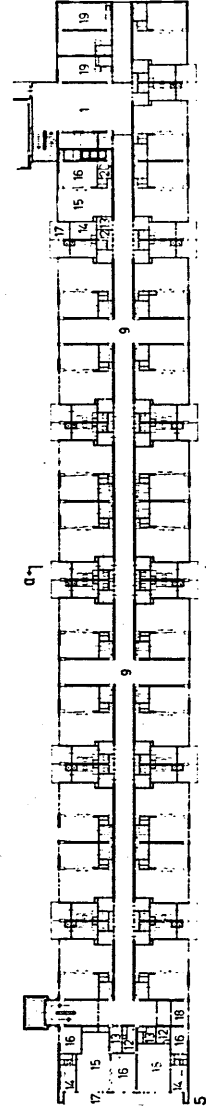
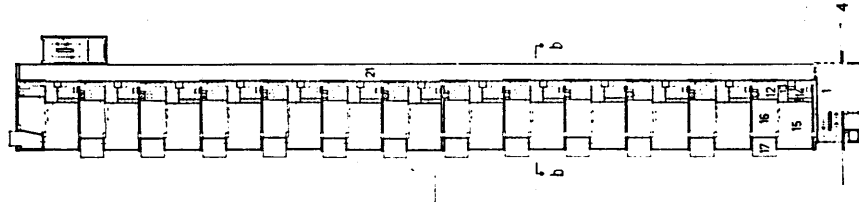

Rivierenhuis Amsterdam

- 3. noord- en westgevel
- 4. a-vleugel; eerste t/m achtere verdieping
- 5. b-vleugel; tweede t/m negende verdieping

- 6. doorsnede a-a
- 7. doorsnede b-b
- 8. begane grond

- 1. hoofdhal
- 2. ketelhuis
- 3. traforuimte
- 4. laagspanning
- 5. entree
- 6. berging
- 7. garage
- 8. rijwiel
- 9. gang
- 10. winkel
- 11. dagverblijf
- 12. toilet
- 13. entree woning
- 14. keuken
- 15. woonkamer
- 16. slaapkamer
- 17. balkon
- 18. hijsgat
- 19. studeerkamer
- 20. douche
- 21. galerij

schaal 1 : 800

DE R.V.S. FLAT TE ROTTERDAM.Initiatief.

Al voor de oorlog bestond er een 'Stichting tot bevordering van de huisvesting van de werkende vrouw', die het initiatief tot de bouw genomen heeft.¹ In andere artikelen wordt de na de oorlog opgerichte Stichting 'Vrouwencentrum Rotterdam' als initiatiefneemster genoemd.² Deze laatste stichting vertegenwoordigt 7 vrouwenverenigingen, te weten Vrouwenbelangen, de V.V.A.O., de Vrouwenbond Bedrijf en Beroep, de Soroptimisten, de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, de Nederlandse Vrouwen Electriciteitsvereniging en de Unie van vrouwelijke vrijwilligers. Het doel van deze stichting was om de belangen van vrouwen in het algemeen te behartigen en op dat moment in het bijzonder de huisvesting van alleenwonende werkende vrouwen.³

Waarschijnlijk gaat de stichting Vrouwencentrum, in breder verband, door op het werk dat de vooroorlogse stichting begonnen was; althans wordt opgemerkt dat 'reeds voor de oorlog (...) door middel van een enquête (is) komen vast te staan, hoe slecht het met de huisvesting van deze categorie is gesteld. En juist speciaal met die van hen, die van een klein inkomen moeten rondkomen. (verpleegsters, sociale werksters, analisten, apothekersassistenten, onderwijzeressen etcetera)'.⁴

Financiering.

De schetsplannen worden in 1947 ter goedkeuring aan rijk en gemeente voorgelegd; het was de bedoeling dat de bouw op voet van de woningwet gefinancierd zou worden. De goedkeuring bleef echter uit, zodat de stichting haar toevlucht nam tot een partikuliere financier, de R.V.S. (Rotterdamsche Verzekering Sociëteiten), die, mede omdat een extra-hoogbouw-premie door de minister ter beschikking was gesteld, bereid was de bouw te bekostigen.⁵ Elders wordt vermeld dat de bouw (ook?) gesubsidieerd werd op basis van de premieregeling 1954.⁶

- 1) 'Woongebouw voor alleenwonenden en onvolledige gezinnen te Rotterdam', in: Bouw (1959), (p. 1280-1283), p. 1280.
- 2) 'Flatgebouw voor alleenwonende werkende vrouwen', bericht in: Bouw (1947) p. 388.; 'Flatgebouw voor alleenwonende vrouwen te Rotterdam', in: Vrouwenbelangen 12(1947) 10, p. 78-79.
- 3) Vrouwenbelangen 12(1947) 10, p. 78.
- 4) Ibidem.
- 5) Bouw (1959), , p. 1280.
- 6) Bulletin BBB, augustus 1956, nr. 43, p. 4.

De stichting reserveerde een terrein aan de Heemraadsingel. Het plan, dat uiteindelijk gerealiseerd wordt is echter nogal 'uitgekleed' vergeleken bij het oorspronkelijke plan, dat ter goedkeuring was ingediend.

Het oorspronkelijke plan oftewel: het programma van eisen.

Het gebouw moet naast de eigen woning, 'waar de noodzakelijke werkzaamheden tot een minimum beperkt moeten kunnen worden, ook gemeenschappelijke service bieden'.¹ Tot de gewenste voorzieningen behoort een restaurant.

Het plan is ontworpen door ir. W.C.H. Jansen, (oud-)president van de afdeling Rotterdam van de Vrouwenbond Bedrijf Beroep, in samenwerking met architectenburo Kuiper, Gouwetor en De Ranitz. 'Aan het ontwerp ligt een tweevoudige gedachte ten grondslag: enerzijds om iedere bewoonster een zo groot mogelijke vrijheid te verzekeren, anderzijds om de mogelijkheid te scheppen op ongedwongen wijze met elkaar in contact te komen'.²

Volgens de architect komt de keuze voor galerijbouw aan de eerste gedachte tegemoet. Anders dan 'flatbouw' biedt de galerijbouw, met de gang in de buitenlucht, een veel zelfstandiger woongelegenheid. (Flatbouw is hier gelijkgesteld aan het middengangstype).³ Iedere woning heeft een eigen buitendeur.

De ongedwongen ontmoetingen vinden plaats in de hal:

'De toegang tot het gebouw ligt, (...), aan de oostzijde. Gaande door een vestibule, langs de controlerende blikken van een portier, komt men in een grote ontvangsthal. Hier is een va et vient van komende en gaande bewoonsters, doch ook vindt men er rustige hoekjes, waar men zich even terug kan trekken, een kopje koffie kan drinken onder het genot van het ruime uitzicht over de plantsoenen, waar een afspraak gemaakt kan worden met eventuele bezoekers of gewacht kan worden op een oproep van de telefoon. Ook een winkel grenst aan deze hal, waar alle dagelijkse behoeften te verkrijgen zijn. De hal geeft toegang tot de traphal met de liften, evenals tot het restaurant en de conversatieruimte.

1) Vrouwenbelangen 12 (1947) 10, p. 78-79.

2) Ibidem.

3) Aldus de architect in een inleiding op een jaarvergadering van Vrouwenbelangen, gewijd aan het woonprobleem van de alleenstaande vrouw, in 1953. Uit: K. van Brink-Poort, 'Het woonprobleem van de alleenstaande vrouw', in: Vrouwenbelangen 18(1953)6, (p.31-32), p. 32.

Ook bereikt men van deze hal uit de afdeling administratie, de kapper en het gedeelte waar de logeerkamers zijn ondergebracht.¹ Op het dakterras zijn een gymnastiekzaaltje, een wintertuin en een terras gepland.

In de kelder bevinden zich de fietsenstalling, bergruimten en de technische installaties.

Per verdieping zijn 5 1-kamerwoningen, 7 2-kamerwoningen en 4 3-kamerwoningen gepland. Uitgegaan is van de 1-kamerwoning, en door middel van de toevoeging van tussenelementen zijn de 2- en 3-kamerwoningen samengesteld. De maten van de zitslaapkamer zijn 3,80 x 4,75.

In het hoofdgebouw waren in totaal 192 woningen gepland (12 woonlagen); daarnaast waren nog 12 woningen in 2 kleinere gebouwen aan de Beukelsdijk en de Essenburgsingel gepland.

Van de verlangens van de stichting Vrouwencentrum, die naar we aannemen uit dit oorspronkelijke plan leesbaar zijn, is uiteindelijk bijna niets verwezenlijkt.

Het gebouwde plan.

Alle kollektieve voorzieningen zijn in het plan geschrapt. Zelfs het dakterras is onbruikbaar, omdat een reling ontbreekt.

Twee winkelruimten, van buitenaf bereikbaar, zijn aan de kop van het gebouw gelegen en bieden op dit moment plaats aan een heren- en een dameskapsalon. Doordat de fietsenstalling, bergruimten en technische installaties iets verdiept zijn gelegen, is er een nivoverschil tussen de woningen aan de kop, ontsloten via de hal, waar ook de lift uitkomt, en de woningen, die via de galerij worden ontsloten.

In plaats van 12 woonlagen, zijn er nog maar 10, met in totaal 160 woningen. De twee kleine gebouwen zijn vervallen.

Ook de woningdifferentiatie is sterk gewijzigd. Per verdieping zijn er 2 1-kamerwoningen, 4 2-kamerwoningen en 10 3-kamerwoningen. Dat wil zeggen dat het aantal 3-kamerwoningen sterk is toegenomen ten koste van het aantal 1- en 2-kamerwoningen. En de praktijk van de woningtoewijzing is nu eenmaal niet zo, dat aan alleenstaanden 3- of zelfs 2-kamerwoningen werden toegewezen.

1) Vrouwenbelangen 12(1947)10, p. 78-79.

Ongetwijfeld is het dan ook de gemeente geweest, die de hand heeft gehad in de wijziging van de differentiatie. Zij stelde namelijk dat het gebouw niet alleen voor alleenstaanden mocht worden bestemd.¹ 'Er zullen ook gezinnen, zij het dan van oudere echt)paren, in ondergebracht worden.'² Het gebouw heet dan ook niet meer 'flat voor alleenwonende werkende vrouwen',³ maar 'woongebouw voor alleenwonenden en onvolledige gezinnen'.⁴

(Daaruit kunnen we konkluderen dat de flat inderdaad in de premie sektor valt, beneden de huurgrens die bij de woningtoewijzing wordt gehanteerd.)

Waarschijnlijk zijn ook de plattegronden sterk gewijzigd; van een basisplan, de eenkamerwoning, met toegevoegde elementen, is althans niets terug te vinden.

Uit de tekeningen zou je, wanneer je het aantal bedden telt per woning, op kunnen maken, dat de 3-kamerwoningen (in totaal 100) zullen zijn toegewezen aan 'onvolledige gezinnen' (ook aan alleenstaande ouders met kind?) en misschien aan 2 alleenstaanden. Aangezien in Rotterdam in 1959 een alleenstaande, ouder dan 40 jaar, slechts recht had op een 1-kamerwoning, is het niet waarschijnlijk dat de 2-kamerwoningen (in totaal 40) aan alleenstaanden zijn toegewezen. De tekeningen zijn in die zin misleidend, dat in de vrij ruime slaapkamers maar een bed is getekend. De 1-kamerwoningen (in totaal 20) worden in ieder geval aan alleenstaanden toegewezen.

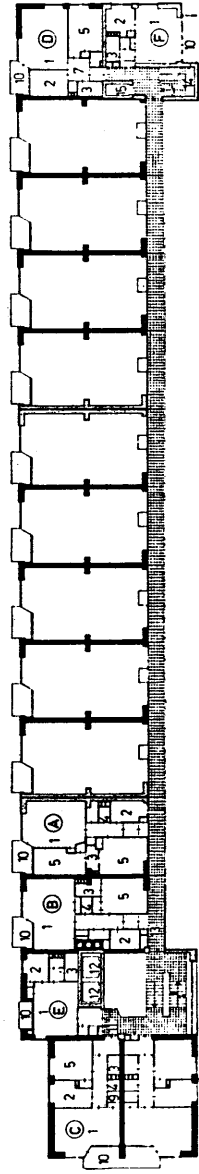
De ligging in de stad.

De flat, aan de Suze Groeneweglaan, ligt op een smalle strook tussen het spoor en de Beukelsdijk, in een plantsoen, het verlengde van de Heemraadsingel. Tegelijkertijd aan de rand van de stad - de Diergaardetunnel is een van de routes naar Den Haag - en niet al te ver van stedelijke voorzieningen als museum, de Doelen, de Lijnbaan en het station.

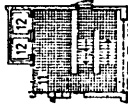
1) Bulletin BBB, augustus 1956, nr. 53.

2) Bouw (1947) p. 388; Vrouwenbelangen 12(1947) 10, p. 78.

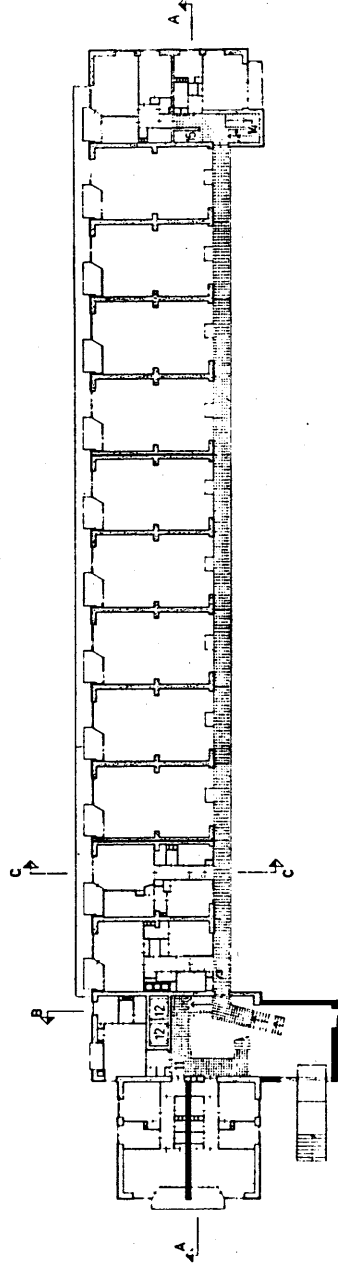
4) Bouw (1959) p. 1280.

Plattegrond van een der onderste verdiepingen

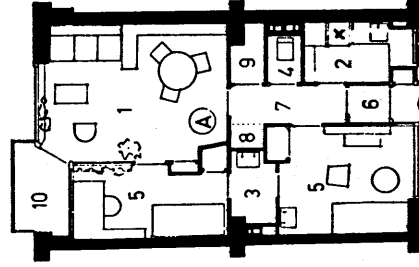
Plattegrond van een trappenhuis-
etage met liftoitgangen (deze
komen om de andere verdieping voor)

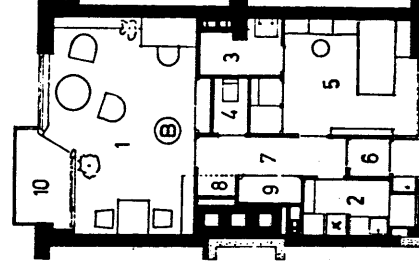
Plattegrond eerste woonlaag

R.V.S. flat Rotterdam

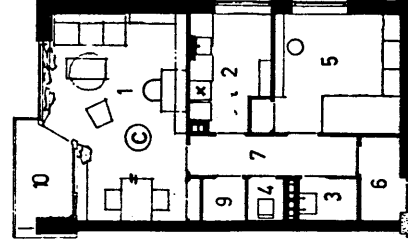
1 Woonkamer	14 Noodtrappenhuis
2 Keuken	15 Emmerlift
3 Douchecel	16 Berging
4 W.C.	17 Winkel
5 Slaapkamer	18 Dagverblijf
6 Vestibule	19 Magazijn
7 Hal	20 C.V. kelder
8 Garderobenis	21 Garage
9 Klerenkast	22 Berging
10 Loggia	tuingeredschappen
11 Bordes	23 Liftmachinekamer
12 Lift	24 Dakterras
13 Galerij	

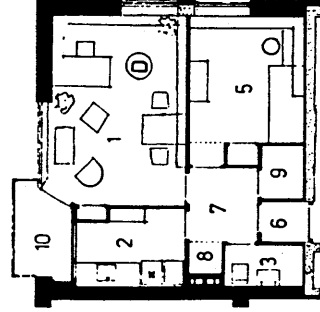
Type A (100 woningen)

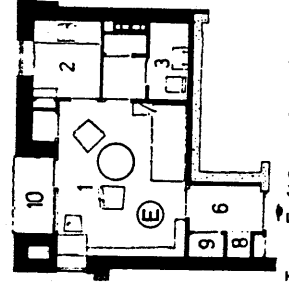
Type B (10 woningen)

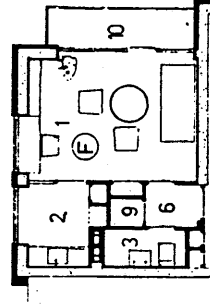
Type C (20 woningen)

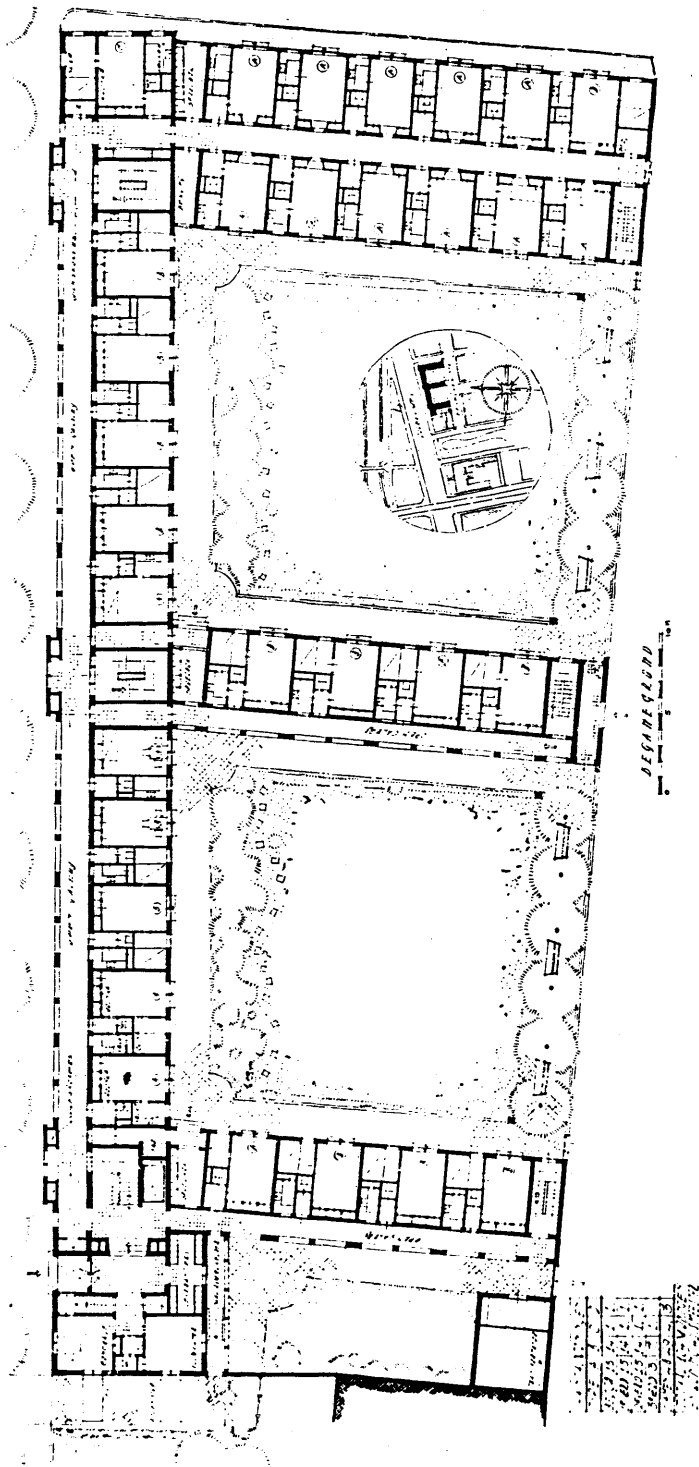
Type D (10 woningen)

Type E (10 woningen)

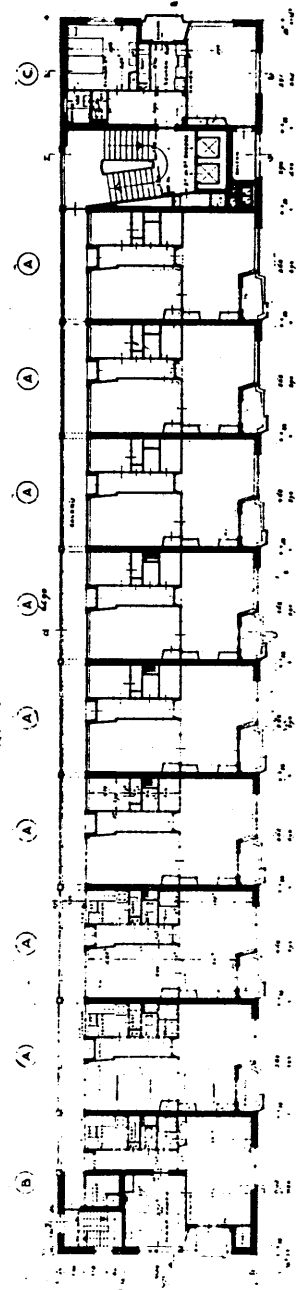

Type F (10 woningen)

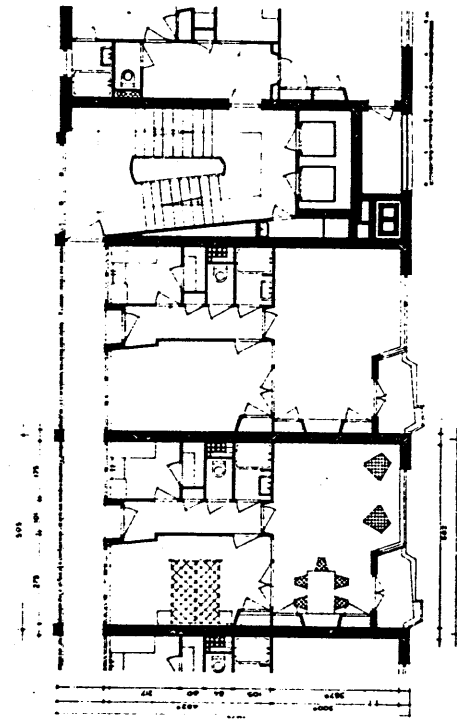

ONTWERP VAN HET HUIS VOOR ALLEENVERDIENDE AAN DER GORDELWEG TE ROTTERDAM - GEM. TECHN. DIENST 34-4-DEELING - ROTTERDAM.

Gordelweg Rotterdam

Oostzeedijk Rotterdam

FLATGEBOUW ELISABETH BRUGSMASTICHTING DEN HAAG.

Initiatief.

In 1946 richtten een aantal vrouwen - nergens wordt een verband gelegd met de vrouwenverenigingen - de Elisabeth Brugsmastichting op.¹ In een brief 'aan de werkende vrouwen' stelt zij dat, gezien de al sinds lang onbevredigende situatie van het op kamers wonen, 'deze gelegenheid van wederopbouw zal moeten worden aangegrepen om te trachten ook hier, gelijk in Amsterdam en Rotterdam reeds het geval is, woongelegenheden te scheppen voor werkende vrouwen'.² Vergezeld van de brief gaat een vragenformulier, waarin naar woon-situatie en woonwensen gevraagd wordt. Daarop wordt door vrouwen uit alle beroepsgroepen en inkomenscategorieën gereageerd, waaruit blijkt dat het initiatief erg aanslaat.

Financiering.

Aanvankelijk zocht het stichtingsbestuur een partikuliere financier, hetgeen echter niets opleverde. 'Gelukkiger waren wij bij de Overheid. Het bleek dat de Minister van Wederopbouw en Openbare Werken zich persoonlijk interesseert voor het vraagstuk van de woongelegenheden voor de werkende vrouwen.' (...) en er bestaat een goede kans dat de bouw nagenoeg geheel van Overheidswege gefinancierd zal worden.³ Wanneer ook dit mislukt, besluit het

1) De stichting is vernoemd naar een in Ravensbrück omgekomen zenuwarts, van wie we de naam ook al tegenkwamen in een lijst van personen, die adhaesie betuigen met het plan voor het Wilhelminahuis (zie p.183).

2) Brief, 's Gravenhage, datum postmerk ; gem. archief Den Haag, nr. X k2⁹. Het is niet duidelijk op welke wijze de stichting de brief en de bijgaande enquête verspreid heeft, via de adressenbestanden van verenigingen of aan persoonlijke bekenden of?. Uit het feit dat de inleverdatum van de enquête 1 januari 1947 is, blijkt dat de brief in 1946 verzonden is.

3) Brief, 's Gravenhage, datum postmerk ; gem. archief Den Haag, nr. X k2⁹. Uit de tekst blijkt dat deze brief nadat de resultaten van de enquête bekend waren, is verzonden.

Bedoeld wordt waarschijnlijk minister Neher, die maar een korte periode (28-2-47 tot 1-3-48) aan het bewind was en opgevolgd werd door minister in 't Veld.

bestuur dat het gebouw op coöperatieve grondslag zal worden gesticht, wat betekent dat iedere bewoonster bij het betrekken van de woning een bedrag ineens moet storten, naast de maandelijkse huur. Uiteindelijk blijkt zelfs dit niet haalbaar en worden het koopflats, waarvoor de N.V. Bouwkas Noord-Nederlandse Gemeenten het voorschot verleende.

Een coöperatie van bewoonsters beheert het flatgebouw.

De flats worden alleen aan werkende vrouwen verkocht, maar men kan er wel boven de pensioengerechtigde leeftijd blijven wonen.

Het programma van eisen.

In de eerste brief al wordt flatbouw de meest ideale vorm genoemd.

'De woningen in deze flatgebouwen zullen van een eenvoudig type moeten zijn, terwijl voor haar die dit wensen, ook grotere woonruimten beschikbaar zullen zijn. Het is bovenal de bedoeling dat ook vrouwen met een bescheiden inkomen zich toch de weelde kunnen veroorloven van een weliswaar klein, doch eigen huis.'¹ Uit de enquête komt naar voren dat de meesten een woning willen met een zit- en een slaapkamer en dat bovendien een restaurant wordt gewenst.

Het is niet duidelijk of het schetsplan, gemaakt nadat door de minister verwachtingen waren gewekt, inderdaad ook voorziet in een differentiatie van woningen naar grootte en huurprijs en in de gewenste voorzieningen.

Zoals de financieringsgeschiedenis al doet vermoeden, komt hier in het uiteindelijke plan niets van terecht.

Het uitgevoerde plan.

Het wordt uiteindelijk een (al te) keurige flat voor nette dames. Het ontwerp voor de flat is gemaakt door Pot, Pot-Keegstra en Westerhout. Het gebouw is (in ieder geval) in 1960 gereed.²

Het gebouw bevat 145 woningen voor vrouwen en 1 woning voor een gehuwde conciërge. De vleugel met de middengang is 7 verdiepingen hoog, de galerijvleugel 5 verdiepingen, waarop een dakterras. De galerij ligt op het noorden, een middengang zou ongunstige

1) Brief, zie noot 2 vorige blz.

2) 'Flat voor de vrouw te Den Haag', in: Bouwkundig Weekblad 78(1960)1, (p.9-11), p. 9.

2) Dan althans verschijnt in het Bouwkundig Weekblad een beschrijving van het gebouw, zie: B.W. 78(1960)1, p.9-11.

woningen opleveren.

Per verdieping is aan de uiteinden van de twee vleugels in de (nood-)trapbeuk een logeerkamer gelegen, voor gemeenschappelijk gebruik. In het sousterrain is een (toneel-)zaaltje, dat bijvoorbeeld door de dameskaartklub wordt gebruikt. In kantooruren wordt het gebouw door een portier bewaakt.

Werden in een brochure uit 1952 nog twee verschillende woningtypen voor de verschillende ontsluitingssystemen afgebeeld,¹ een breed type aan de middengang (7,16 m. h.o.h. bij een diepte van 5,85 m.) en een (iets) smaller type aan de galerij (6,24 m. bij 6,90 m.), in het uiteindelijke plan wordt hetzelfde brede woningtype overal gebruikt. Het verschil in beukmaat was blijkbaar te miniem om economisch te zijn. In deze woning liggen woonkamer en slaapkamer naast elkaar en kunnen naar wens al of niet van elkaar worden gescheiden door een vouw wand of schuifwand. Ook met het oog op de kosten wordt gewezen op de mogelijkheid met twee personen een flat te bewonen, waarvoor de plattegrond ook zou zijn ontworpen,²

De flat wordt op dit moment nog uitsluitend door vrouwen bewoond, naar wij zagen meestal wat oudere dames.

Bij ons bezoek spraken we even met enkele bewoonsters, die vanzelfsprekend aannamen dat wij op zoek waren naar een woning - er staan er verschillende te koop - niet voor onszelf, maar voor 'bijvoorbeeld uw moeder';!

De flat ziet er even saai uit als willekeurig welke andere flat en is alleen 'herkenbaar', doordat het middengangstype de doorkijk naar de andere gevel verhindert en het dus kleine woningtypen zullen zijn.

De woonkosten.

'De totale lasten voor deze flats gaan niet uit boven het bedrag, dat men voor een zit- en slaapkamer met gebruik van bad op goede stand aan huur moet betalen!'³

1) brochure/brief 'Aan de werkende vrouwen in de gemeente Den Haag, Den Haag/Haarlem, oktober 1952; gem. archief Den Haag, nr. X k2⁹.

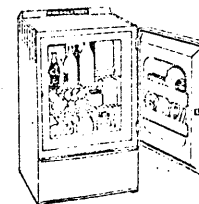
2) Ibidem.

3) Ibidem.

In 1952 is de koopprijs variërend van F. 8800,- tot F. 10200,-; het benodigd eigen kapitaal is respectievelijk F. 2300,- en F. 3000,-. De vaste lasten bedragen F.38,- tot F.42,- per maand, exclusief servicekosten (geraamd op F.30,-).

De ligging in de stad.

De flat ligt in een vrij slijk gedeelte van Den Haag, bij het de Savornin Lohmanplein, een plein dat grenst aan de Laan van Meerdervoort, aan de rand van de stad, vlakbij strand en park, een knooppunt van openbaar vervoer - lijnen.

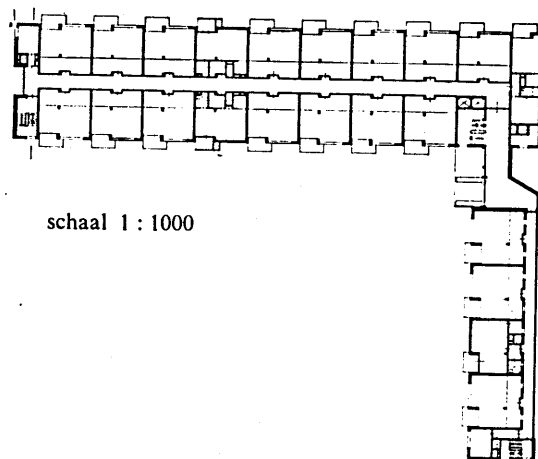

De
betrouwbare
geruisloze
motorloze
koelkast
met
10 jaar garantie

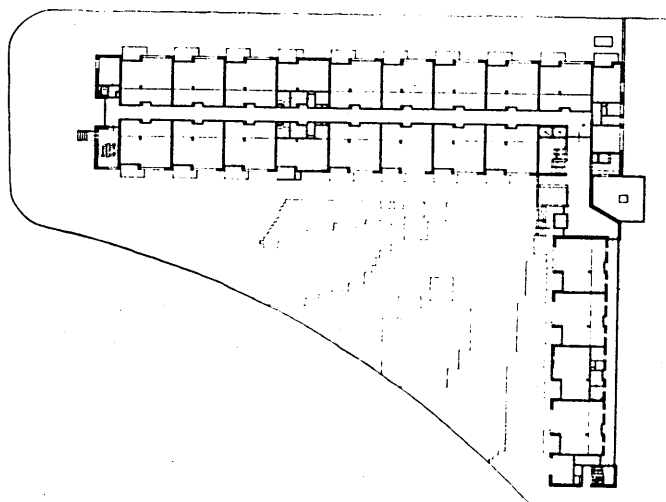
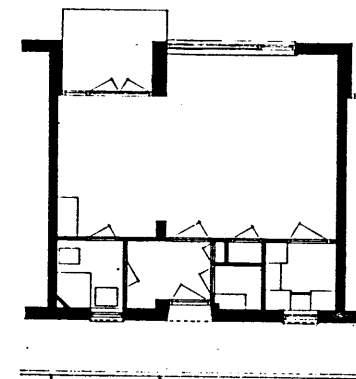
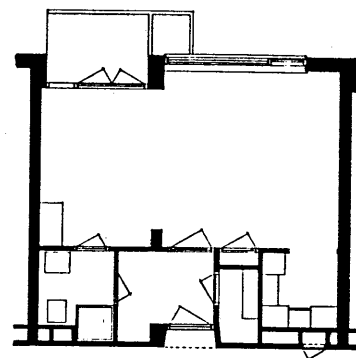
ELECTROLUX

De ideale koelkast ook voor de
niet technisch geschoolde vrouw
en daarom o.a. toegepast in de
in aanbouw zijnde flat voor de
werkende vrouw van de
Dr. P. Elisabeth Brugma Stichting

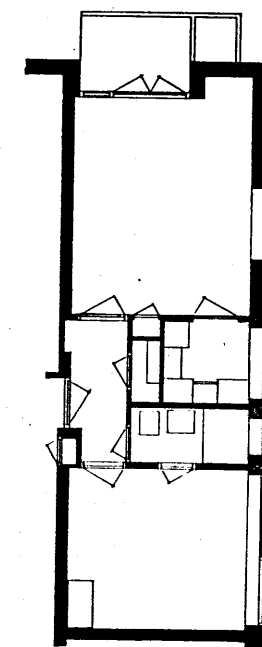
N. V. ELECTROLUX
PALEISSTRAAT 2 - DEN HAAG

schaal 1 : 1000

Elisabeth Brugsma-
flat Den Haag

schaal 1 : 200

Initiatief.

In 1952 werd in Het Gooi een afdeling opgericht van de Vrouwenbond Bedrijf Beroep, waarbij onder meer bepaald werd, 'dat gestreefd zou worden naar een betere huisvesting van haar leden.'¹ Mede dankzij de welwillende houding van het gemeentebestuur in Hilversum kon al na 4 jaar het eerste flatgebouw worden geopend. Ook in Zeist en Bussum worden plannen gemaakt, in Bussum wordt in 1961 het KONINGSBOS geopend, een 'zusterflat' van het Corversbos.²

Financiering.

De flats worden met rijkssubsidie gebouwd,³ op basis van de premieregeling 1954. waarschijnlijk, die een half jaar voordat met de bouw werd begonnen, van kracht werd.

Plan.

Schetsplan en uiteindelijk plan verschillen niet wezenlijk van elkaar. De architect J. Dullaart ontwierp een gebouw, waarin 36 zitslaapkamerwoningen over 4 woonlagen, een conciërgewoning en 8 logeerkamers. In de woningen werd door middel van kasten een slaapnis gevormd. Het plan werd besproken op de algemene ledenvergadering van de Vrouwenbond Bedrijf Beroep (afd. Het Gooi), en daar werd bepaald, dat op een woonlaag de woonruimte zou worden gesplitst in een woon- en een slaapkamer, voor vrouwen, die voor een medebewoner moeten zorgen, en dat 5 van de logeerkamers zouden worden veranderd in zitslaapkamers met keukennis voor vrouwen met een klein inkomen.⁴

De rijkssubsidie '(tracht) één vervelende consequentie met zich mee (...) namelijk dat de oorspronkelijke slaapnis (die dus klaarblijkelijk gewenst, en geen noodoplossing was, sohr.) moest vervallen en vervangen moest worden door een slaapkamer. Zonder dat - overigens dunne en uitneembare - wandje zou de kans op subsi-

1) ' "Corversbos" te Hilversum', in: Bouw (1957) (p.397-399),

2) 'Flatgebouw voor alleenstaanden en onvolledige gezinnen te Bussum', in: Bouw 16(1961)17, p. 512-515.

3) 'Vrouwenflat in Hilversum', in: Vrouwenbelangen 19(1954)12, p. 90.

4) Bouw (1957) , p. 397-398.

die verkeken zijn en dus koos de stichting eieren voor zijn geld.¹ In de kelder zijn behalve bergingen en dergelijke ook een was- en droogruimte voor gemeenschappelijk gebruik. De hal, die toegang geeft tot het trappenhuis en de galerijen, is , voor een vrouwenflat opmerkelijk, klein.

Beheer en gebruik.

De stichting 'Corversbos', die de flat exploiteert, stelt in het huishoudelijk reglement dat katten en papegaaien worden geweerd. 'Honden onder een bepaalde stokmaat, mits van het mannelijk geslacht hebben wel genade kunnen vinden in de ogen van het bestuur, dat overigens de bewoonsters een zo groot mogelijke vrijheid wil laten.' Wat ook een eerste voorwaarde is, Immers het is juist vaak het oog van - om van haar andere zintuigen maar te zwijgen - de hospita, dat vele bewoonsters van huurkamers zo hindert.² In 1954 wordt de huurprijs geraamd op F. 57,-, exclusief licht en verwarming, die afzonderlijk per woning worden berekend.³ 'Wie wil, kan gebruik maken van speciale diensten van het conciërg-echtpaar en moet daarvoor natuurlijk betalen, zoals voor het bereiden van maaltijden, het doen van boodschappen enzovoort.'⁴

Het is opmerkelijk hoe snel deze flat gerealiseerd is, vergeleken met de eindeloze geschiedenissen van flats als het Louise Wenthuis (p.241), de R.V.S. flat (p.264), de Elisabeth Brugsmatflat (p.275). Misschien omdat het plan veel minder pretentius is dan bijvoorbeeld het oorspronkelijke plan voor de R.V.S.flat?, misschien omdat in een kleine gemeente en bovendien vrij welgesteld, de kontakten tussen stichting en gemeentebestuurders direkter liggen??

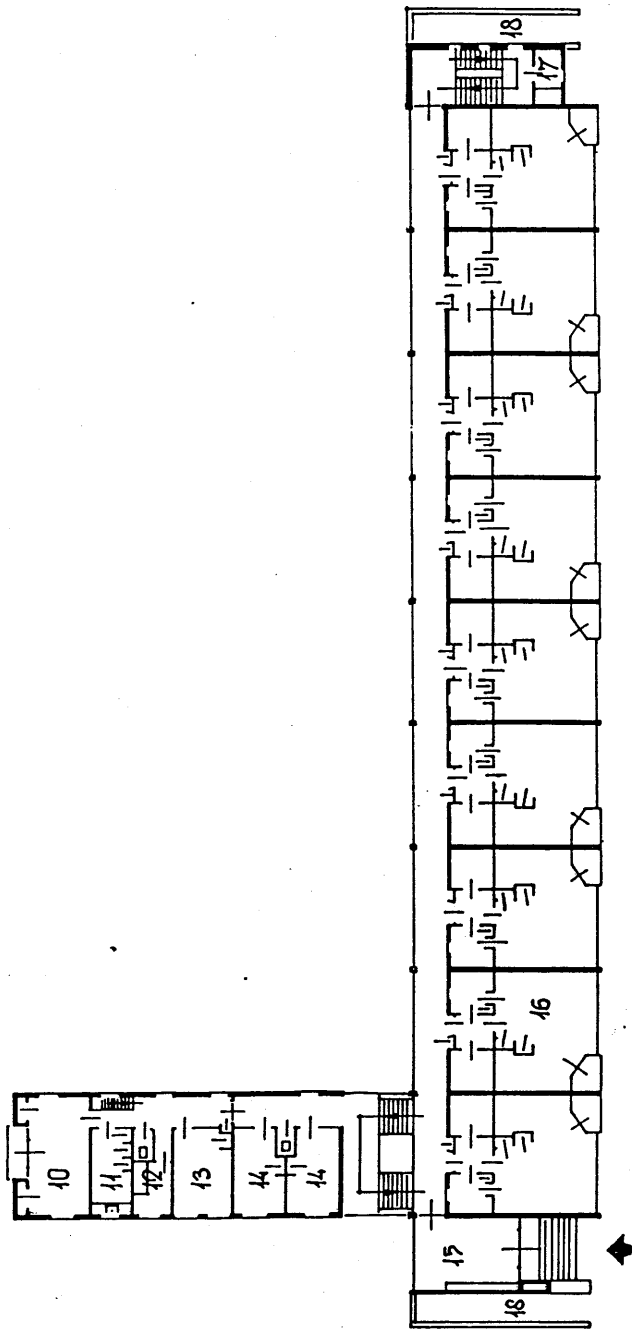
1) Vrouwenbelangen 19(1954)12, p. 90.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

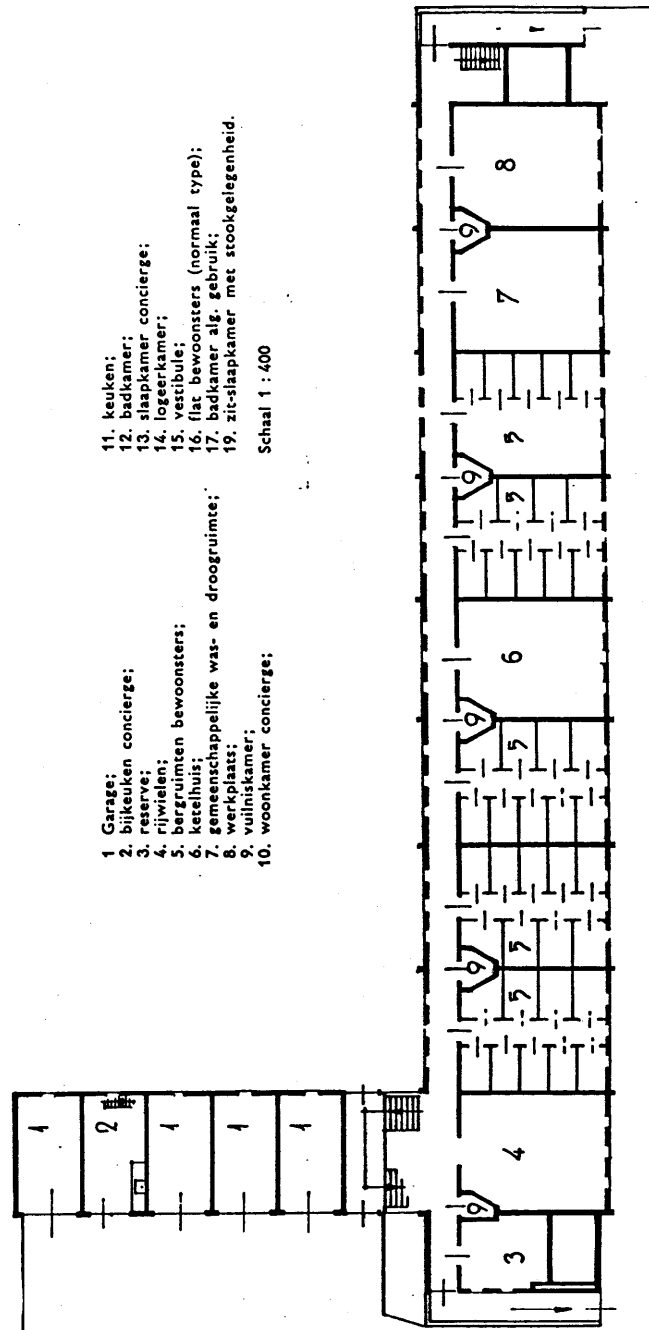
4) Ibidem.

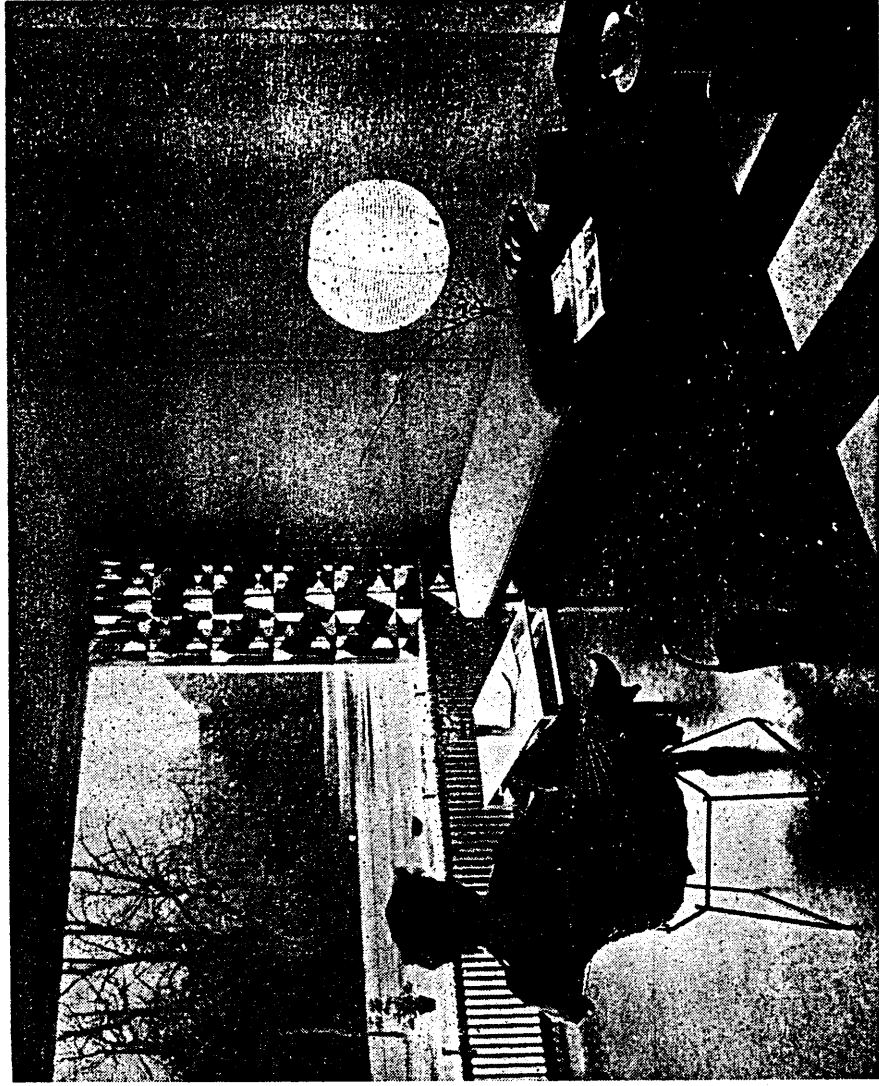
Corversbos Hilversum

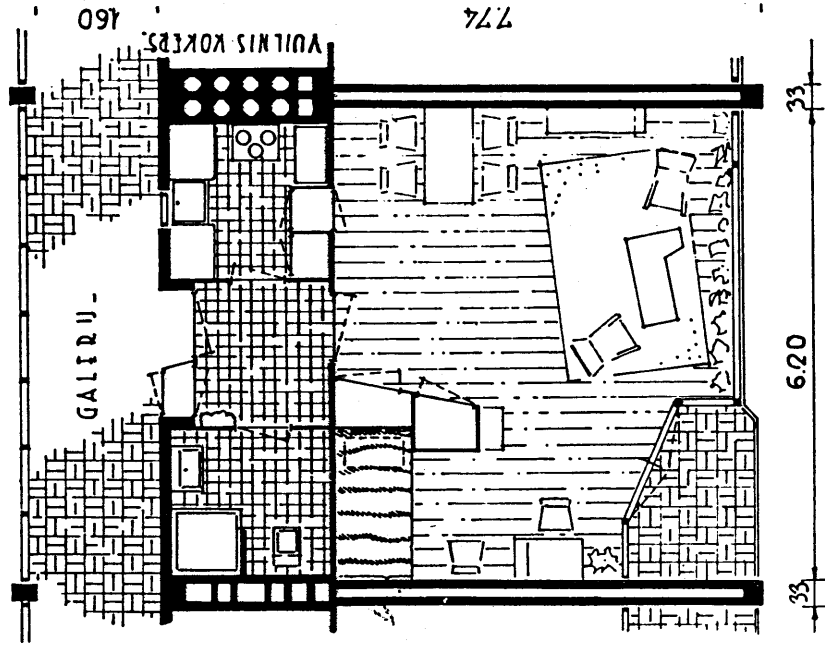
- 1. Garage;
- 2. bijkeuken concierge;
- 3. reserve;
- 4. rijwiel;
- 5. bergruimten bewoonsters;
- 6. keukens;
- 7. gemeenschappelijke was- en droogruimte;
- 8. werkplaats;
- 9. vuilskamer;
- 10. woonkamer concierge;
- 11. keuken;
- 12. badkamer;
- 13. slaapkamer concierge;
- 14. logeerkamer;
- 15. vestibule;
- 16. flat bewoonsters (normaal type);
- 17. badkamer alg. gebruik;
- 18. zit-slaapkamer met stookgelegenheid.

Schaal 1 : 400

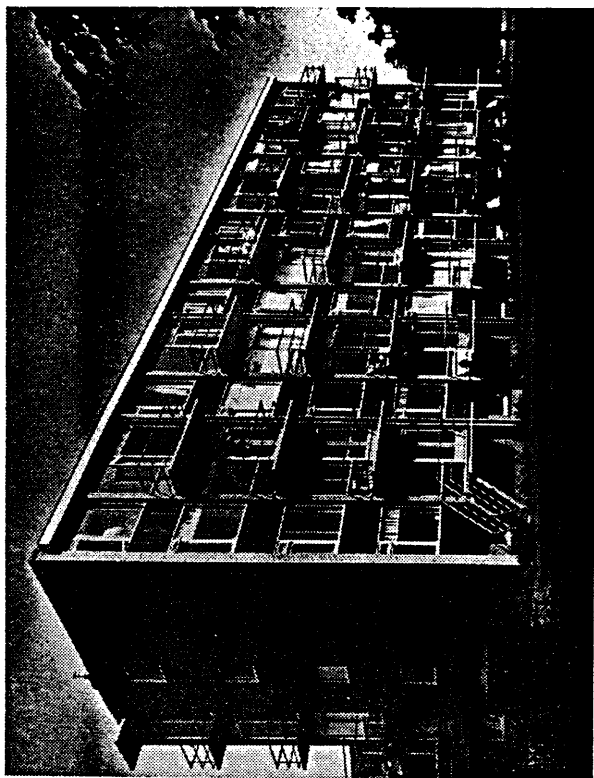

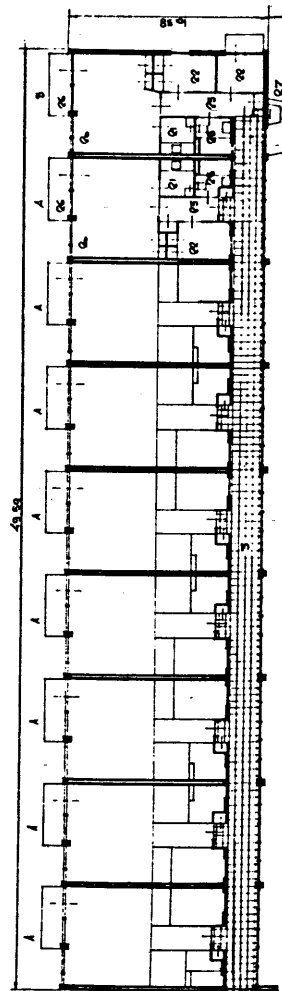
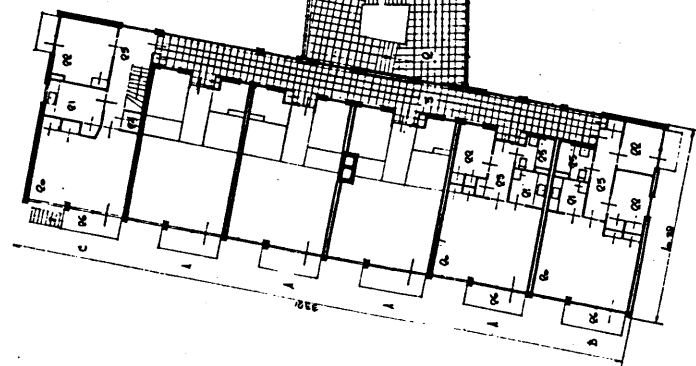
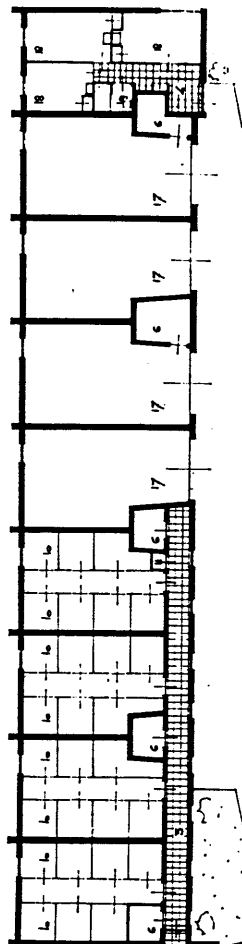
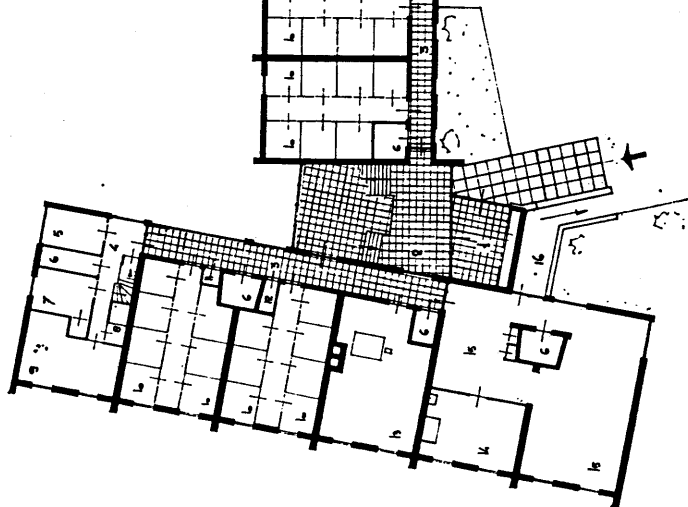
282

Koningsbos Bussum

Zuidoostgevel.

Uit de plangeschiedenissen blijkt dat het vooral financiële problemen zijn waarom kollektieve voorzieningen niet (meer) gerealiseerd kunnen worden. Het is in ieder geval niet zo dat vrouwen zelf geen voorzieningen zouden willen, zoals gesuggereerd wordt in artikelen naar aanleiding van de enquêtes (zie paragraaf 4.2.).

Uiterlijk onderscheiden de flats zich nauwelijks van welke andere flat dan ook. Iedereen heeft ze waarschijnlijk zonder het te weten al honderd keer gezien. Ze staan namelijk bijna allemaal aan uitvalswegen van de grote steden.

Het zijn gewone flats geworden, met galerij of middengang, met volledig uitgeruste kleine woningen.

Een rudiment van het hotelachtige, dat met de kollektieve voorzieningen gesuggereerd wordt, vinden we in de overgedimensioneerde hallen, trapportalen en gangen en in de aanwezigheid van een portier. De portier, behalve voor de boodschappen ook voor het toezicht: het lukte ons niet altijd net te doen of we bij een bewoonster op bezoek kwamen, vreemde gezichten, en vreemd bezoek wordt aan de bewoonsters aangekondigd, zodat we niet verder kwamen dan de portiersloge.

De zitjes in de hallen, voor de ongedwongen ontmoetingen, maar daar kwamen we de bewoonsters niet tegen.

De gangen, per verdieping in een eigen kleur geschilderd, eindeloos, naast de voordeuren steeds het bekende alleenstaandenkastje voor boodschappen en de gasmeter. Het ontbreken van een zachte loper over het vinyl, hol en hard klinkende voetstappen, geen hotel, meer een ziekenhuis, etensluchtjes.

6. 1958: EEN HUIS VOOR EEN.

Het rekest dat door de vrouwenverenigingen was opgesteld naar aanleiding van de enquetes en aan de minister was aangeboden, vormde de aanleiding voor twee stappen van de kant van de overheid. Ten eerste werd in 1958 de bouw van woningen voor alleenstaanden mogelijk gemaakt op basis van de bijdrageregeling. Ten tweede gaf de minister aan het Bouwcentrum de opdracht een woningtype te ontwikkelen, geschikt voor bewoning door een alleenstaande.

6.1. De bijdrageregeling 1958.

Tot nu toe gold voor woningen voor alleenstaanden nog slechts de premieregeling (zie p. 236).

De laatste jaren werd in incidentele gevallen voor de bouw van woningen voor alleenstaanden ook subsidie op voet van de Woningwet verleend tot een bedrag van 75% van de voor een tweepersoonswoning geldende bijdrage. Met ingang van 15 augustus 1958 is deze subsidie mogelijkheid officieel in de regeling verwerkt. De tabel, behorende bij de Beschikking bijdragen Woningwetbouw 1950, is aangevuld met '1 of 2 personen, alleenstaanden'.¹

De minister stelt echter de volgende voorwaarden, wil een eenpersoonswoning voor subsidie krachtens de bijdrageregeling in aanmerking komen:

- de woning moet alle wezenlijke elementen van een woning bevatten.
- de woning moet opgenomen zijn in een complex normale gezinswoningen.²

'Afzonderlijke complexen woningen voor alleenstaanden alsmede woongebouwen, welke het karakter hebben van een logement of een pens iontehuis, komen derhalve in de woningwetsector niet voor subsidiëring in aanmerking'.³

1) Staatscourant 18 augustus 1958, nr. 158

2) Verslag Centrale Directie van de Volkshuisvesting 1958, p. 20-21.

3) Ibidem.

Dit betekent dat woningen met gemeenschappelijke voorzieningen, zoals bijvoorbeeld de haagse commissie had voorgesteld te bouwen voor de minder draagkrachtigen naar het voorbeeld van Oranjehof en Corversbos, niet gebouwd zullen worden. Iedere woning dient een eigen voorzieningenapparaat, keuken, douche, w.c., te hebben.

De regeling is er geheel op gericht woningen voor alleenstaanden uitsluitend te bouwen temidden van gezinswoningen. Flats voor alleenstaanden (en eventueel voor gezinnen), zoals een respectabel gedeelte van de respondenten uit de enquêtes wenste zullen moeilijk gerealiseerd kunnen worden.

Ook de premieregeling is geheel toegesneden op 'gemengd' bouwen. Er wordt alleen een premie toegekend

- in geval van eengezinshuizen met minimaal 4 woon- of slaapvertrekken.

- in geval van woningen in meergezinshuizen, die samen gemiddelden minste 3 1/2 woon- en slaapvertrekken bevatten.¹

(Dat wil zeggen dat voor iedere 2-kamerwoning drie 4-kamerwoningen gebouwd moeten worden, en voor iedere 1-kamerwoning zelfs vijf 4-kamerwoningen.)

1) Staatscourant 14 februari 1958, nr. 32.

6.2. Een woningtype voor de alleenstaande: Huis voor een.

De opdracht van het ministerie van volkshuisvesting en bouw-
nijverheid aan het bouwcentrum om een woningtype te ontwerpen
van circa 40 m² voor alleenwonenden, resulteerde in 1959 in een
expositie, waar een model op ware grootte was gebouwd: 'Huis
voor één'. De door het bouwcentrum ingestelde werkgroep,¹ die de
woningplattegrond in samenwerking met een architect heeft ont-
wikkeld, stelde de eisen vast, waaraan de woning moest voldoen,
voor wat betreft situering, woonprogramma en huurprijs.

Deze uitgangspunten werden, behalve in een toelichting bij het
geëxposeerde woningtype,² samengevat in een rapport, dat enige
jaren later verscheen,³ nadat een tweede opdracht door het mini-
sterie was verstrekt (in 1960), ditmaal voor het ontwerp van
een woning voor alleenstaanden van circa 30 m². In het rapport
is de vrijwel ongewijzigde toelichting aangevuld met woning-
plattegronden ter grootte van 30 m².

6.2.1. De situering van de woning.

De woning voor de alleenstaande zou bij voorkeur in het stads-
centrum gelegen moeten zijn, maar omdat dit voor het woningont-
werp zelf nauwelijks consequenties heeft, wordt daarover verder
niet uitgeweid.

Het woningtype moest zowel geschikt zijn te worden opgenomen
in een blok gezinswoningen als in een blok, uitsluitend be-
staande uit woningen voor alleenstaanden. De woonvorm flatgebouw

1) In de werkgroep hadden zitting: J. Bommer (Nationale Woning-
raad), H.O. Eckhardt (Bouwcentrum), S.S. van der Galiën jr.
(Algemene Woningbouw Vereniging Amsterdam), A. Hellendoorn
(Nederlandse Huishoudraad), G.W. Jansen (Centrale Directie van
de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid), J. Meihuizen-ter Braake
(Nederlandse Huishoudraad), D.C. van der Poel (Centrale Directie
etc.), G. van Randen (Stichting Landbouwhuishoudkundig Onder-
zoek), W. van Tijen (Bond van Nederlandse Architecten) en
C. Stempels (Bouwcentrum). (ca 399 en 700)

2) 'Huis voor één, toelichting op een in het Bouwcentrum geëx-
poseerd woningtype' in: Bouw (1959), p. 1275-1277. Behalve in
Bouw verscheen dezelfde toelichting in vele andere vakbladen.

3) Huisvesting van alleenwonenden, Bouwcentrum, Rotterdam, 1961.

is geheel buiten beschouwing gebleven, omdat men vond dat in
de praktijk daar al voldoende aandacht aan besteed was.
De werkgroep zet de voor- en nadelen uiteen van het 'gemengde'
en het 'aparte' bouwblok:

'De voordelen van het opnemen van de woningen voor alleenwonen-
den in blokken gezinswoningen zijn:

1. De alleenwonenden kunnen bij afwezigheid hulp van burens ont-
vangen voor het aannemen van boodschappen etc.; in gezinnen is
immers in de regel de huisvrouw overdag thuis.
2. De indruk dat de alleenstaande een uitzonderingspositie in-
neemt wordt vermeden.¹

Dit laatste is ronduit hypokriet te noemen, zeker wanneer het
wordt gezegd vlak nadat onder het eerste punt de (weliswaar be-
staande) verschillen tussen de alleenstaande en het gezin worden
voorondersteld en bevestigd.

Deze 'voordelen', die de werkgroep in sociologisch opzicht gun-
stig noemt, moeten het opnemen tegen de voordelen van aparte
woningblokken voor alleenstaanden. De werkgroep noemt de een-
voudiger plattegrondontwikkeling en huurberekening, de lagere
bouwkosten omdat immers geen rekening hoeft te worden gehouden
met afwijkingen. Bovendien worden conflicten vermeden, bijvoor-
beeld over de kinderen, alsook tegenstrijdige eisen, bijvoor-
beeld ten aanzien van het trappehuis (??), vindt de werkgroep.
Zij laat deze laatste voordelen prevaleren in haar keuze voor
een woningtype 'dat geschikt zou zijn om in stadswijken te worden
gebouwd in kleine eenheden van 12 tot 15 stuks, min of meer
"los" in de verkaveling en temidden van blokken gezinswoningen!²
Men denkt aan bouwblokken van 3 lagen met 4 woningen per laag,
zodat geen lift en geen tweede trappehuis nodig is.
De ontwikkelde plattegrond is toegesneden op een ontsluiting
via een galerij ofwel direkt aan de straat.

6.2.2. Het woningtype.

In de toelichting wordt gesteld dat het huis voor de alleenstaand
niet zomaar een verkleinde uitgave van een gezinswoning kan zijn.
'Het geëxposeerde type is voornamelijk afgestemd op de woonbe-
hoeften van degenen van wie het wegens werkkring, aard of per-
soonlijke instelling niet waarschijnlijk is dat zij een gezin
zullen stichten en wier behoefte aan een "huis voor één" dus
een permanent karakter draagt.'³

1) 'Huis voor één, toelichting op ... etcetera', a.w., p. 1275.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

De werkgroep vond de verschillen in woonbehoeften tussen mannen en vrouwen niet zo groot dat daarom verschillende typen zouden moeten worden ontworpen.

Voor de woonbehoeften verwijst de werkgroep naar de rapporten over enquêtes die in Nederland zijn gehouden, overigens bijna uitsluitend onder vrouwen. Het programma van eisen voor de woning baseert de werkgroep op de gegevens uit de rapporten, maar komt daarbij wel tot een eigen interpretatie:

1. 'De woning dient in klein bestek een geheel zelfstandige eenheid te vormen; collectieve voorzieningen als centrale douche-gelegenheid of gemeenschappelijke wasruimte komen dus niet in aanmerking.'¹ Deze formulering lijkt meer aan te sluiten bij de voorwaarden, die het ministerie gesteld had, wil een woning in aanmerking komen voor de bijdrageregeling, dan bij de enquête-resultaten. In Den Haag werd een kollektieve woonvorm voor een bepaalde groep alleenstaanden, namelijk de minder draagkrachtigen, geschikt gevonden. In Amsterdam stond de eigen toilet en douche lager op het verlanglijstje dan de eigen keuken.²
2. 'Woon- en slaapgelegenheid mogen gecombineerd worden, douche- en toilet eveneens.' stelt de werkgroep,³ terwijl bijvoorbeeld van de vrouwen uit de amsterdamse enquête maar 14% een een kamer woning voldoende vond, 36% een afzonderlijke zit- en slaapkamer wenselijk en 44% dat zelfs noodzakelijk vond. Een zitslaapkamer is bovendien ongunstig in verband met de eis:
3. 'Er moet gelegenheid bestaan gasten te ontvangen en een logé onder te brengen.' zoals ook uit de enquêtes naar voren kwam.⁴ Het is ook mogelijk om in het complex enkele logeerkamers op te nemen, zodat deze eis niet op het programma van de woning drukt, maar de beperkte opzet van 12 woningen, zoals de werkgroep voorstaat, sluit deze mogelijkheid eigenlijk uit. De andere programmapunten betreffen de keukenakkomodatie, de was- en bergruimte, de eis dat de woning efficiënt moet zijn in het onderhoud en de geluids- en warmteisolatie.

1) Ibidem,

2) Aan de keuken, toilet en douche gaven van de 3009 vrouwen respectievelijk 2138, 1898 en 848 vrouwen een hoge urgentie. Zie: De woontoestand...etcetera, a.w., p. 75 en 76.

3) 'Huis voor één, toelichting...etcetera', a.w., p. 1275.

4) Ibidem.

De werkgroep tomt niet aan de 40 m², die door het ministerie was bepaald op overigens onduidelijke gronden. De voorschriften betreffende woningen voor alleenstaanden, in 1954 toegevoegd aan de 'Voorschriften en wenken voor het ontwerpen van woningen (1951)', stellen de volgende minimum oppervlakten vast:

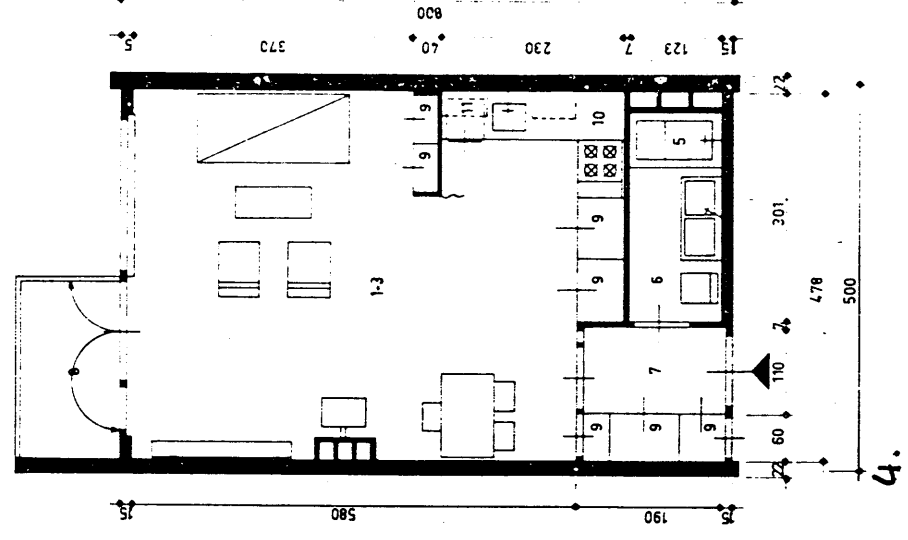
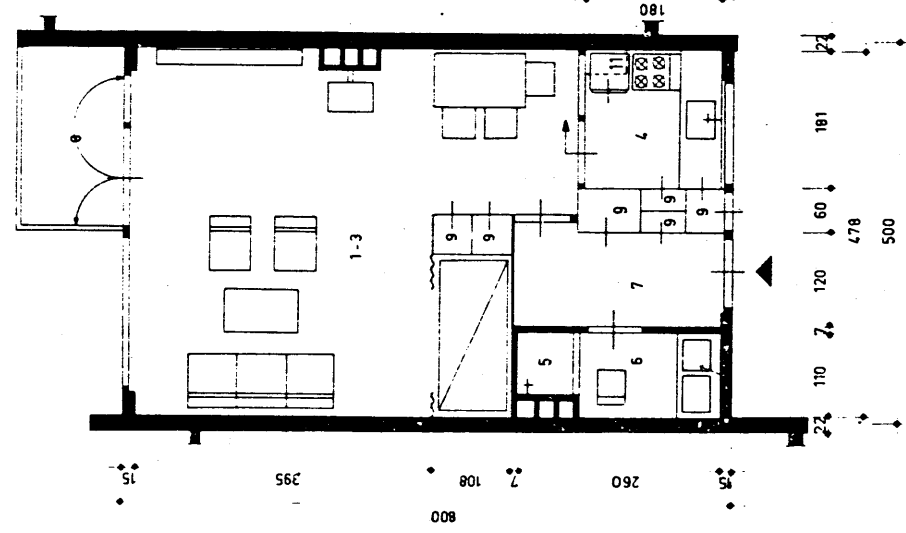
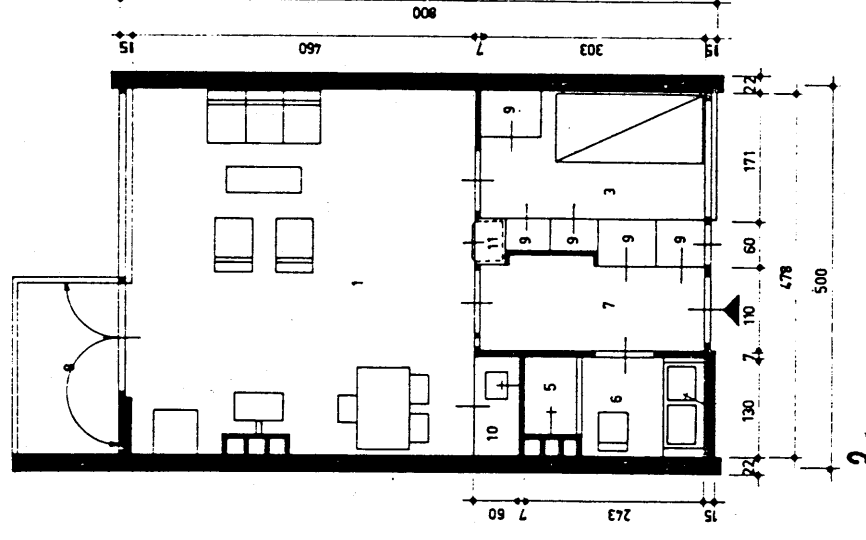
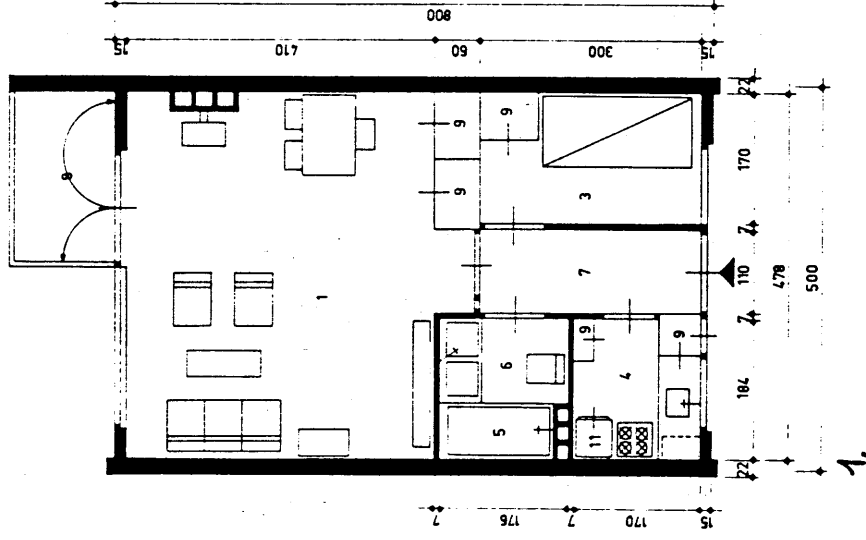
	woonvertrek	slaapvertrek	keuken	totaal woon- oppervlak
1 persoon (zitslaapkamer)	13	-	3	16,5
1 persoon	10	4,5	3	18

Wanneer we bij het totale minimumwoonoppervlak voor een woning met zitslaapkamer de oppervlakten optellen benodigd voor douche-toilet combinatie (min. 1,80 m²), kastruimte (geschat 1,5 m²) en verkeersruimte (geschat 20%), komen we op een totaal van bijna 24 m². Eenzelfde berekening voor de woning met aparte slaapkamer komt uit op bijna 26 m². Dit zijn uiteraard minimale oppervlakten. De eenpersoonswoningen, die eind jaren vijftig in aanbouw/gereed zijn, komen qua oppervlakte veelal hoger uit;

bijvoorbeeld: entresoltype Leiden (Paviljoenshof)	33 m ²
entresoltype Hilversum (Raadshof)	41 m ²
zitslaapkamerwoning Gorinchem	26,5 m ²
zit- en slaapkamerwoning Amersfoort	43,5 m ²
zit- en slaapkamerwoning Hilversum	50 m ²
(Corversbos)	
zit- en slaapkamerwoning Den Haag	44 m ²
(Elisabeth Brugsmaflat)	

De oppervlakte van 40 m² nam de werkgroep als maximum aan met het oog op de huurprijs, die zo'n F.50,- à F.60,- mocht bedragen.¹ Uitgaande van een economische overspanning van 5 m, tekent de werkgroep vervolgens een lege plattegrond van 5 m bij 8 m en vult die op verschillende wijzen in, eenmaal het wonen, koken en slapen gescheiden, eenmaal het wonen en koken gecombineerd en het slapen apart, eenmaal het wonen en slapen gecombineerd en het koken apart en eenmaal waarbij alle drie de functies zijn gecombineerd. De woning met de zitslaapkamer en de aparte keuken werd in het Bouwcentrum geëxposeerd.

1) In een noot bij de toelichting wordt verwezen naar een berekening, volgens welke de huurwaarde van de woning, uitgaande van een complex van 15 woningen in 3 bouwlagen, gegeven in een grote stad in het westen van het land, voor woningwetbouw F.59,75 per maand bedraagt en voor premiebouw F. 82,90 per maand.

Als argumenten voor de keuze voor het zitslaapkamertype voert de werkgroep aan:

'In de eerste plaats zullen de ruimtelijke eisen van de verschillende functies elkaar overlappen, zodat met een kleinere totaaloppervlakte van de woning kan worden volstaan dan in het geval, dat voor elke functie een aparte ruimte wordt ontworpen. In de tweede plaats zal het in mindere mate voorkomen van scheidingswanden de woning visueel een ruimere indruk geven.'¹ Het eerste argument wordt echter niet ondersteund door de ontwerpen voor de vier varianten.

Het nadeel wordt geëkskuseerd met: 'De slaapnis vormt een actief onderdeel van de woonruimte, omdat deze bij het zitje kan worden getrokken. Door het sluiten van een gordijn kan de slaapnis echter zonodig aan het oog worden onttrokken.'²

Het tweede argument, dat voor het zitslaapkamertype pleitte, heeft waarschijnlijk ook geleid tot de keuze om dit te exposeren. Dit 'toont' ruimtelijk het best, vergeleken met het 'hokkerige' van de eerste twee plattegronden (ondanks het feit dat de meubels in de zitkamer een verkleinde uitgave zijn van die, zoals ze in de zitslaapkamer woning zijn getekend) en met het 'rommelige' van de open keuken in de vierde plattegrond. Het feit dat per plattegrond de maten van keukens, bad/douche-toilet nogal uiteenlopen - van keukenkast via aanrecht lengte van 1,20 m en 1,80 m tot aanrecht lengte 2,30 bijvoorbeeld -, maakt hen nauwelijks vergelijkbaar voor wat betreft hun functionele, efficiënte indeling. Uit het verslag en de toelichting blijkt ook nergens dat men geprobeerd heeft, voor elk van de vier varianten, slimme maten te vinden per element en voor de woning als geheel. Op dezelfde wijze wordt ook de tweede opdracht voor een woning van 30 m² (vond het ministerie 'Huis voor één' té ruimtelijk?) uitgevoerd als puzzel binnen vastgestelde grenzen, namelijk 5 m bij 6 m, hoewel de werkgroep er dan niet geheel uitkomt en tot een beukmaat van 5,16 m komt voor een van de varianten.

Van de ervaring, opgedaan bij reeds bestaande plattegronden, waarvan ook enkele in het rapport zijn opgenomen, lijkt geen gebruik te zijn gemaakt. In de woning te Amersfoort, zijn woon- en slaapkamer naast elkaar aan dezelfde gevel gelegen en ver-

bonden met deuren met glaspanelen (zie p.300); een dergelijke oplossing gaat de 5x8 grenzen van de werkgroep te buiten en komt eerder in de buurt van een 8x5 type.

Alle energie van de werkgroep lijkt te zijn gaan zitten in het bedenken van allerlei snufjes en foefjes, speciaal voor de alleenstaandenwoning, waarmee het geëxposeerde type is uitgerust: de als kleedkamer te gebruiken hal, de wastafel-wastrog combinatie waaronder de centrifuge past en waarboven de was kan druipen, en het visitekaartje van de alleenstaandenwoning: het boodschappen-gasmeter-vuilnisbak-kastje naast de voordeur.

Door een lid van de werkgroep wordt gezegd dat 'Huis voor één' niet dé oplossing pretendeert te zijn.¹ De opdracht van de werkgroep beperkte zich tot: 'het ontwikkelen van een woningtype dat aan de behoefte van een belangrijke categorie alleenwonenden tegemoet komt.'² Het kan niet gelden als het prototype voor alle alleenstaanden, 'daarvoor is deze bevolkingsgroep te heterogeen van samenstelling'.³

Het woningtype en de stedenbouwkundige situering, die de werkgroep voorstelt, kunnen de goedkeuring wegdragen van H.M. Buskens, Directeur-Generaal van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. In zijn toespraak bij de opening van de tentoonstelling waarschuwt hij voor een al te radicale aanpak van het huisvestingsprobleem van de alleenstaanden. 'Te gemakkelijk wordt dan genoeg genomen met de voor de hand liggende resultaten. Er worden grote gebouwen en inrichtingen gesticht, die een forse stap schijnen naar de oplossing van de achterstand en de verwaarlozing. Doch dan blijkt veelal, dat de verwevenheid van de betrokkenen met de gemeenschap vraagt om veel subtieler, veel

1) J. Meihuizen-ter Braake, 'Men is er nog niet - maar men is op weg, expositie "Huis voor één" geen afsluiting van een studie, veeleer een begin.' in: Bouw (1959) p. 1278.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

1) Huisvesting voor alleenstaanden, a.w. p.5.

2) 'Huis voor één, toelichting ...etcetera', a.w., p. 1276.

genueanceerder en soms minder radicale en minder volmaakte oplossingen.' Het is deze radikale aanpak, 'waardoor deze groep wordt geborgen in perfecte schuizen doch tevens min of meer wordt uitgestoten uit de samenleving. (...) Ik pleit (dus) voor een gezonde spreiding in de wijken en in de woonblokken, op een wijze dat de bewoners zowel een innig samenleven met de rondom wonende gezinnen kunnen hebben alsook een voldoende privacy kunnen bereiken.'¹

6.2.3. Huis voor één en de kritieken.

In de vaktijdschriften krijgt 'Huis voor één' veel aandacht. Bouw neemt naast de toelichting op de tentoonstelling in hetzelfde nummer ook twee planbeschrijvingen op van woningen voor alleenstaanden, die geheel niet overeenkomen met hetgeen 'Huis voor één' voorstaat. Het ene plan betreft de R.V.S. flat te Rotterdam, een 10-hoog'woongebouw voor alleenwonenden en onvolledige gezinnen', het andere plan is het 'Corversbos', een 4-hoog 'flatgebouw voor werkende vrouwen'.² Het lijkt niet toevallig dat Bouw deze plannen juist bespreekt, die de oplossing zoals die in 'Huis voor één' wordt gevonden in de 'gebundelde deconcentratie' relativeren, temeer daar het Corversbos al in een eerder artikel in Bouw besproken was.

Het blad Volkshuisvesting onderstreept dat woningen voor alleenstaanden temidden van gezinswoningen zouden moeten worden gebouwd, maar wijst ook op een andere mogelijkheid om dit te realiseren, namelijk in het zogenaamde 'dreispänner'-type (drie woningen om een trappehuis per woonlaag).³

1) Toespraak door ir. H.M. Buskens, Directeur-Generaal van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid, bij de opening van de tentoonstelling "Huis voor één" - woning voor alleenstaanden - in het Bouwcentrum te Rotterdam, op 6 oktober 1959' in:

De Woningbouwvereniging (1959) p. 159.

2) Bouw, (1959) p. 1280-1284.

3) Volkshuisvesting, 11(1959) 11, p. 158-165.

Van de kant van de belangenorganisaties, de Vrijgezellenbond, de Vrouwenbond Bedrijf Beroep en Vrouwenbelangen wordt met name ingegaan op twee aspecten van de alleenstaandenwoning, die in 'Huis voor één' op specifieke wijze zijn opgelost, namelijk het al of niet tussen gezinnen wonen en de een of twee (zit-slaap- of zit- en slaap-) kamer woning.

6.2.3.1. Het al of niet tussen gezinnen wonen.

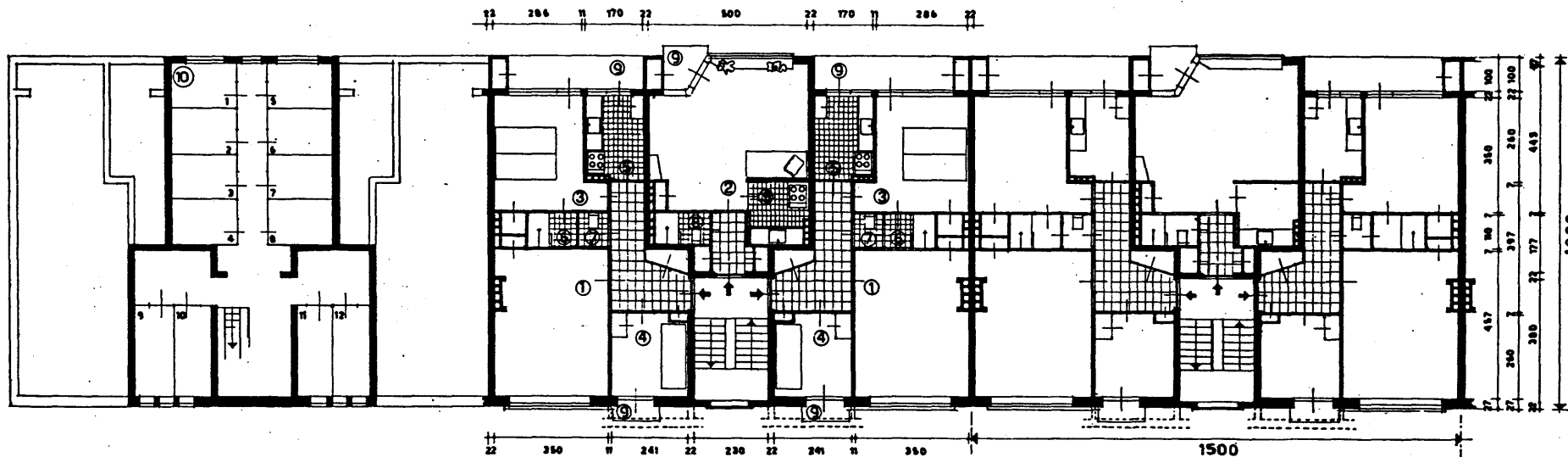
Over het algemeen is men het met 'Huis voor één' eens, dat alleenstaandenwoningen temidden van gezinswoningen zouden moeten worden gebouwd. De Vrijgezellenbond is op dit punt wat twijfelachtig. In een brief naar burgemeester en wethouders van Rotterdam schrijft de afdeling Rotterdam met nadruk, 'dat de overgrote meerderheid van de ongehuwden het liefst een kleine woning wil hebben tussen de woningen voor gezinnen in, dus in hetzelfde bouwblok. Een zeer onlangs door de Algemene Woningbouwvereniging onder haar nieuwe bewoners/alleenstaanden in de Amsterdamse tuinsteden gehouden enquête heeft dit reeds eerder geconstateerd feit nog eens bevestigd'.¹ In dezelfde zin wordt ook in de rede op de wereldvrijgezellendag 1960 gepleit voor de bouw van 'gevarieerde complexen, waarin zowel kinderrijke gezinnen, als gezinnen zonder kinderen, bejaarden en vrijgezellen een onderdak kunnen vinden'.² In de particuliere sector zijn reeds flatgebouwen voor alleenstaanden gebouwd, die in de volksmond de naam "hunkerbunker" hebben gekregen. Dit wijst er m.i. op, dat dit niet de meest ideale oplossing is, evenmin als de complexen voor bejaarden.³ Daarentegen vraagt de afdeling Rotterdam in een later schrijven aan B. en W., naar aanleiding van een plan om in Lombardijen een hoog flatgebouw te bouwen voor bejaarde echtparen en alleenstaande bejaarden, of zoiets

1) brief, gedateerd 4 april 1960, gepubliceerd in: N.V.B. nieuws, 7(1960)5, p. 4-5.

2) E.J. van Spankeren, 'Het huisvestingsprobleem van de vrijgezelen', rede op de wereldvrijgezellendag 1960, in: N.V.B. nieuws, 7(1960) 10, p. 1-4.

3) Ibidem.

ONDERBOUW

Model
'Dreispanner'

LEGENDA

- ① WOONKAMER.
- ② WOON-SLAAPKAMER.
- ③ OUDER-SLAAPKAMER.
- ④ KINDER-SLAAPKAMER.
- ⑤ KEUKEN.
- ⑥ DOUCHE.
- ⑦ W.C.
- ⑧ WC - DOUCHE.
- ⑨ BALCON.
- ⑩ BERGGRUIMTE.

INDELING WOONLAAG

1:200

295

niet ook mogelijk is voor alleenstaanden in het algemeen. 'Naar wij menen te weten zou in principe een verwezenlijking als herhalingsbouw mogelijk zijn, hetgeen een aanmerkelijke besparing op de bouwkosten zou betekenen.'¹ Zij vindt dat Rotterdam ver achterblijft bij bijvoorbeeld Amsterdam, waar 'binnenkort voor alleenstaanden en onvolledige gezinnen twee grote flatgebouwen zullen verrijzen, welke samen meer dan 500 woningen zullen tellen! Het gaat hier niet om luxe flats, doch om verenigingsbouw.'² Bedoeld worden waarschijnlijk het Louise Wenthuis en het complex aan de Rivierenlaan. (zie p. 24 en p. 25). Een dergelijk groot complex, 'uitsluitend bestemd voor alleenstaanden en incomplete gezinnen', zou 'in eens een stoot in de goede richting' geven,³ temeer daar de tienduizenden alleenstaanden in Rotterdam al jarenlang wachten en alleen "bijzondere gevallen" in aanmerking komen voor een eenpersoonswoning, aldus de brief.

De redactie van N.V.B. nieuws stelt de kwestie in 1961 nog eens aan de orde.⁴ Totnogtoe heeft de Vrijgezellenbond zich onthouden van een waardeoordeel, hoewel de bond kon meegaan met de mening van H. M. Buskens, die zich bij de opening van 'Huis voor één' 'zeer positief uit (sprak) tégen de aparte flatgebouwen voor vrijgezellen en vóór het bouwen van kleine woningen voor de alleenstaanden in de normale woonwijk tussen de gezinswoningen', stelt de redactie. Zij vraagt om reacties van de lezers, en met name van hen die ervaring met een van beide woonvormen hebben, een oproep, die de lezers echter onbeantwoord laten.

Zoals ook door de werkgroep, verantwoordelijk voor 'Huis voor één', worden ook hier voornamelijk motieven van sociaal-psychologische aard aangehaald vóór 'mengbouw' en tegen aparte woonblokken voor alleenstaanden. Daartegenover lijken alleen bouwtechnische argumenten te gelden, die de bouw van speciale blok-

1) brief, gedateerd 14 april 1961, gepubliceerd in: N.V.B. nieuws 8(1961) 5, p. 1-2.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

4) 'Flatgebouwen voor vrijgezellen of flatjes tussen de gezinswoningen' 'Wat denken onze lezers ervan?' in: N.V.B. nieuws 8(1961) 9, p. 4.

5) Ibidem.

ken voor alleenstaanden rechtvaardigen, zoals bij 'Huis voor één' en later op de wereldvrijgezellendag 1961 naar voren wordt gebracht.¹

In de kritieken wordt echter niet geageerd tegen de bijdrage-regeling, die de bouw van speciale complexen expliciet uitsloot.

Opvallend is dat, vergeleken met de discussie enkele jaren eerder nu het punt van de centrale voorzieningen geheel uit het oog is verdwenen. Over centrale verwarming, boodschappendienst en dergelijke 'kleine' voordelen van grotere complexen wordt niet meer gerept, laat staan over verderreikende voorzieningen als gemeenschappelijke logeerkamers, een centrale keuken, waarvan maaltijden kunnen worden betrokken.

6.2.3.2. Een zitslaapkamer- of een twee kamer-woning.

Door de belangenorganisaties wordt de zitslaapkamer unaniem van de hand gewezen. 'Ook wordt bij het bouwen uitgegaan van de gedachte, dat het vanzelfsprekend is, dat de alleenstaanden slechts aanspraak kunnen maken op één kamer, en geen recht hebben op een slaapkamer of slaapcabinet, hetgeen woonhygiënisch niet juist is en betekent, dat men voor de toekomst een noodwoontoestand gaat voortzetten.'² In Vrouwenbelangen stelt Elka Schrijver dat de zitslaapkamerwoning een soort noodwoning is, die hoogstens voor jongere mensen voldoet.³ Ook het Nederlands Vrouwen Comité onderschreef deze kritieken.⁴

1) In: 'Het woningvraagstuk voor de vrijgezel', gedeelte uit de rede van mr. H.K.J. Beernink op de wereldvrijgezellendag 1961, in: N.V.B. nieuws 9(1962) 10, p. 1-4.

2) Brief, gedateerd 22 februari 1960, van de Nederlandse Vrijgezellenbond en de Nederlandse Bond van Vrouwen werkzaam in Beroep en Beroep, aan het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, gepubliceerd in: N.V.B. nieuws 7(1960) 5, p. 9-10.

3) E. Schrijver, 'Een huis voor één,..... nu of nooit' in: Vrouwenbelangen 24(1959) 12, p. 137-142.

4) Enkele aspecten van de positie van de alleenstaande vrouw, Nederlands Vrouwen Comité, 's Gravenhage, 1960, p. 18. Deze brochure is geschreven naar aanleiding van een verzoek van het Ministerie van Maatschappelijk Werk.

In 1963 wordt in een publikatie van het Bouwcentrum op de kwestie teruggekomen.¹ De kritieken waren aanleiding om na te gaan wat alleenstaanden er zelf van vonden. Een type, zoals 'Huis voor één' voorstelde, was echter nog niet gebouwd. In Amersfoort bleken een aantal woningen voor alleenstaanden met afzonderlijke slaapkamer en enkele zonder gebouwd te zijn. De oppervlakten bedroegen respectievelijk 43,5 m² en 32 m², de huren (inklusief verwarmings- en andere kosten) F.66,- en F. 31,20 per maand.

Door twee medewerkers van het Bouwcentrum is in samenwerking met de Stichting Centrale Woningzorg te Amersfoort, die de woningen beheerde, een onderzoek gedaan onder de bewoners. De woningen waren eind 1959, begin 1960 in gebruik genomen; het onderzoek vond een jaar later plaats.

In 19 gevallen werd de woning met aparte slaapkamer bewoond door een alleenstaande. Van de 42 woningen met zitslaapkamer zijn 37 bewoners geïnterviewd. Onder de 56 geïnterviewde personen bevond zich slechts een man, wiens antwoorden in het onderzoek buiten beschouwing zijn gelaten. Uit het onderzoek bleek, dat alle bewoners van de woningen met aparte slaapkamer deze prefererden boven een kleinere goedkopere woning zonder aparte slaapkamer. De meesten van hen gaven ook de voorkeur aan de huidige woning boven een woning met gelijke oppervlakte en gelijke huur maar zonder scheidingswand tussen woon- en slaapkamer.

Minder dan een derde van de bewoners van zitslaapkamerwoningen gaf de voorkeur aan deze woning boven een duurdere woning met aparte slaapkamer, waarbij vooral financiële en gezondheids-overwegingen een rol speelden. De overigen wilden wel liever een duurdere woning met twee kamers, en in de meeste gevallen gaven zij dit al te kennen, voordat de betreffende vraag gesteld was.

Nierstrasz stelt dan ook de critici van 'Huis voor één' in het gelijk.

Bij 'Huis voor één' was de keuze voor de zitslaapkamer niet in de laatste plaats gebaseerd op ruimtelijke/visuele overwegingen.

1) Huisvesting van alleenwonenden, onderzoek naar het oordeel van bewoners, Rotterdam, Bouwcentrum 1965. Eerder gepubliceerd:

F.H.J. Nierstrasz, 'Woningen voor alleenstaanden', in: Bouw 18(1963) 41, p. 1346-1352. Schrijver is medewerker van het Bouwcentrum.

Doordat in de woningen te Amersfoort de woon- en slaapkamer naast elkaar gelegen en met elkaar verbonden zijn door middel van twee deuren met glaspanelen, is met de scheiding van functies toch een ruimtelijk effect verkregen. Uit het feit dat de verbindingsdeuren steeds open bleken te staan, konkludeert Nierstrasz, 'dat de bewoners wel oog hebben voor een ruim aandoende visuele werking, hoewel zij de scheidingswand niet willen laten vervallen en de mogelijkheid tot afsluiting niet willen missen.'¹ Tot slot van het artikel vraagt hij zich af in hoeverre een oppervlakte van circa 30 m² voor woningen voor alleenstaanden aanvaardbaar is. (Waarschijnlijk refereert hij aan de 30 m², zoals die in de tweede opdracht van het ministerie als grens was gesteld.) 'Op een oppervlakte van 30 m² moet het toch zeer moeilijk worden geacht een woonvertrek, slaapkamer, enz. te projecteren zonder in een onmogelijke hokkerige situatie te vervallen. Gedacht zou kunnen worden aan een combinatie van woonvertrek en keuken.'²

In feite laten bovenstaande twee kritiekpunten op 'Huis voor één' nauwelijks iets zien van de felheid waarmee vooral schrijfters in het blad Vrouwenbelangen op 'Huis voor één' reageerden. Elka Schrijver stelt dat het eigenlijk onzin is dat er een apart type woning gebouwd zou moeten worden voor alleenstaanden. En vervolgens kritiseert zij het na oorlogse volkshuisvestingsbeleid, waarin niet of nauwelijks aandacht is besteed aan alleenstaanden, tenzij in negatieve zin.³

De 'dubbelzinnigheid' in haar artikel, die ook de reactie oproept dat zij blijkbaar niet weet wat zij wil, wel of niet woningen voor alleenstaanden,⁴ lijkt ons maar voor een uitleg vatbaar: dat juist het als een tentoonstellingsobject exposeren van een model van de woning voor de alleenstaande - 'Huis voor één' - in het licht van het tot op dat moment gevoerde volkshuisvestingsbeleid, alleen maar het échte aantoont van dat beleid.

1) Idem, p. 1351.

2) Ibidem.

3) E. Schrijver, a.w..

4) H.D. 's Jacob Goddard, 'Een huis voor één', in: Vrouwenbelangen maart 1960, p. 17.

De tweede opdracht van het ministerie voor het ontwerp van een woning van ongeveer 30 m² ontlokt H. Plasier de opmerking: 'Op deze wijze zou men ook kunnen uitgaan van de minimum toelaatbare ruimte, die in Nederland aanwezig is en waar "alleenzittenden" vertoeven, namelijk een cel van 2x3. Het zal veel geld en tijd sparen en misschien worden de gelatenen dan opstandigen!'¹

'Huis voor één' vormt in feite de architectonische legitimatie van hetgeen in de bijdrageregeling voorwaardelijk was gesteld: de complete woning voor een persoon, geschikt om tussen gezinswoningen te worden gebouwd.

Voor de woningwet is de categorie alleenstaanden toch niet zo heterogeen van samenstelling; ondanks de opmerking van de makers van 'Huis voor een', dat het ontwikkelde woningtype geen prototype pretendeert te zijn, blijft er voor te bouwen woningwetwoningen niet veel anders over dan te variëren op het thema. Geheel andere oplossingen, zoals wooneenheden met gemeenschappelijke voorzieningen (voor minder gefortuinerden en/of liefhebbers), of grotere complexen (al of niet complete) woningen voor alleenstaanden (die zoden aan de dijk zetten en de exploitatie van (extra) kollektieve voorzieningen reëeler maken) zijn definitief naar de partikuliere sektor verbannen.

¹) H. Plasier, 'Huis voor een en terug naar de bedstee', in: Vrouwenbelangen, april 1960, p. 50.
(Een bewaandrukt is 10 m², schr.).

7. VOLKSHUISVESTINGSBELEID 1958-1965.

De bijdrageregeling 1958 heeft de bouw van woningen voor alleenstaanden in de woningwetsektor mogelijk gemaakt. In deze paragraaf gaan we na wat er uiteindelijk wordt gebouwd en welke de praktijk is van de woningtoewijzing aan alleenstaanden.

7.1. De produktie van woningen voor alleenstaanden.

Elka Schrijver bekritiseert vooral dat het aan de gemeentelijke overheden wordt overgelaten of er eenkamerwoningen worden gebouwd of niet. Ook al is het systeem van de contingentering, waarmee het rijk de te subsidiëren bouwvolumes verdeelt over de gemeenten, in 1959, met 'Huis voor één', in zoverre verbeterd, dat voortaan 'voor de besteding van de beschikbare contingenten twee woningen voor alleenstaanden gerekend worden voor een gezinswoning'¹, 'zelfs dan blijft het nog onvoordelig deze woningen voor alleenstaanden te bouwen: hoeveel gezinswoningen worden er gebouwd met een oppervlakte van 80 m²?'² (het dubbele van 'Huis voor één' - 40 m²). 'Zolang het Ministerie niet voorschrijft dat een bepaald percentage van de te bouwen woningen voor alleenstaanden moet zijn, zal het aantal eenkamerflats bedroevend klein blijven.' Ook de amsterdamsse subcommissie had al in 1956 geeist dat van de te bouwen woningen een bepaald percentage woningen voor alleenstaanden zou moeten zijn, overeenkomstig de bevolkingssamenstelling. Zou een landelijk percentage niet zoveel zin hebben, omdat de situatie per stad zeer verschillend is, er is ook geen enkele gemeente, die een bepaald percentage tot richtlijn neemt. Daarvoor moeten eerst tal van onderzoeken naar de woningbehoeften verricht worden, waarvan de resultaten altijd weer achterlopen bij de snel veranderende omstandigheden.

¹) H.M. Buskens, a.w., p. 160.
²) E. Schrijver, a.w.
³) Ibidem.

Maar met of zonder woningbehoefteonderzoeken: het percentage woningen, dat voor alleenstaanden gebouwd wordt, is en blijft klein, en in zoverre zal Schrijver gelijk blijken te hebben: het percentage eenkamerwoningen is landelijk tot 1973 0 of 1% van het totaal aantal gebouwde woningen, zowel in de premie als in de woningwetsektor. (zie bijl. 4) Daarna worden er iets meer 1K woningen gebouwd, maar tot 1975 niet meer dan 5% van de woningen per subsidiekategorie. Plaatselijk worden in sommige jaren uitschieters bereikt, zoals in Rotterdam de 11% woningwetwoningen in 1960 ver uitsteekt boven de 0 en 1% in andere jaren. Den Haag lijkt in de woningwetsektor nog het meest konsekwent eenkamerwoningen te bouwen met de reeks percentages van 9,4,5,- en 7% in de jaren 1959-1964. Premiewoningen voor alleenstaanden worden vooral in Amsterdam gebouwd, in 1956 20%, in 1957, 1958 en 1960 4%, en in 1965 5%, maar in de overige jaren variërend van 0 tot 2%, en in Den Haag, in 1961 en 1962 5%, na enige magere jaren opeens 19% in 1968 en vanaf 1972 4 tot 14%.

Betreft dit de eenkamerwoningen, woningen die in principe voor alleenstaanden, waaronder echter ook bejaarden, bedoeld zijn, het aantal tweekamerwoningen, die niet uitsluitend aan alleenstaanden worden toegewezen, ligt iets hoger. In de woningwetsektor is het percentage tweekamerwoningen na 1959 meer dan 5%, na 1967 meer dan 8% en bedraagt in 1975 16%.

In de premiesektor bedraagt het percentage tot 1962 1,2 of 3 % en stijgt, vooral na 1967, tot 15 á 16% in de jaren zeventig. In de grote steden liggen de percentages over het algemeen hoger, zij het dat er ook jaren zijn, waarin weinig of geen tweekamerwoningen gebouwd zijn. De enorme schommelingen in de percentages per stad doen vermoeden dat niet bepaald sprake is van een coherent gemeentelijk beleid en dat de bouw van woningen voor alleenstaanden afhangt van de bereidwilligheid van woningbouwverenigingen en partikulieren.

Voor Amsterdam zijn we, voorzover mogelijk, nagegaan, hoeveel woningen voor alleenstaanden, door wie en in welke sektor, er gebouwd zijn in de periode 1939-1966.

Tussen 1939 en 1966 (de periode waarin het Algemeen Uitbreidings Plan nagenoeg werd gerealiseerd) zijn in totaal 2383 woningen voor alleenstaanden voltooid, waarvan 1113 gebouwd door partikulieren en 1270 door woningbouwcorporaties.¹ Het aandeel van de grotere complexen daarin is 845 woningen, namelijk het Oranjehof, Westereind, de Klokkenhof, het Louise Wenthuis en het Rivierenhuis, allen in de partikuliere sektor (uiteraard). 1538 woningen voor alleenstaanden zijn dus gebouwd in complexen, waarin ook gezins- (en bejaarden-?) woningen zijn opgenomen. In Slotervaart, Overtoomse Veld, Osdorp en Buitenveldert zijn door woningbouwverenigingen woningen voor alleenstaanden gebouwd, in aantallen van 16 tot 32, soms meer, gespreid tussen gezinswoningen. Het percentage woningen voor alleenstaanden in deze uitbreidingen schommelt rond de 10%.

Anno 1963, bij de opening van het Louise Wenthuis, bedroeg het aantal geregistreerde alleenstaanden in Amsterdam 4365.² Een rekensom leert dat nog 23 van dergelijke flats zouden moeten worden gebouwd om in de geregistreerde woningnood te voorzien. Het Rivierenhuis is echter de laatste flat voor alleenstaanden die in Amsterdam wordt gebouwd (1965).

¹) mr. J. J. van der Velde, stadsontwikkeling van Amsterdam 1939-1967, Amsterdam 1968.

²) Ir. H. van der Velde, 'Officiële opening Louise Wenthuis, 5 maart 1964 te Amsterdam', in: Ongehuwdenbelangen 11(1964) 4, p. 6. (Ongehuwdenbelangen is de voortzetting van het N.V.B. nieuws, het periodiek van de Vrijgezellenbond.)

Vergelijk het aantal inwonende alleenstaanden in 1960: 24.209 (op een totaal aantal van 63.129).

Alleen alleenstaanden ouder dan 30 jaar konden bij het bureau huisvesting worden ingeschreven.

7.2. De toewijzing van woningen aan alleenstaanden.

De Vrijgezellenbond stelt behalve het punt van de geringe woningproductie ook de woningtoewijzing aan de orde in debatten in gemeenteraden en in de tweede kamer, in 1959-1960.¹

Nog steeds worden rond 1960 in tal van gemeenten alleenstaanden niet eens als woningzoekend ingeschreven. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk, waaronder de woningdistributie ressorteert, verplichtte de gemeenten tot inschrijving van:

'a) mannelijke ingezetenen, die gehuwd zijn en niet de beschikking hebben over redelijke woonruimte;

b) gehuwde niet-ingezetenen, die als kostwinner van een gezin in het arbeidsproces binnen de gemeente hun voornamelijke bron van inkomsten vinden'.²

De economische gebondenheid gold niet als argument voor alleenstaanden.

Voorzover er woningen voor alleenstaanden gebouwd werden, kon de toewijzing van deze woningen niet centraal, via een gemeentelijk bureau huisvesting geregeld worden, maar gebeurde dit direkt, door de woningbouwverenigingen aan hun leden. Tegen deze 'toevallige' toewijzing, waarbij niet de meest urgenten aan bod komen, tekent de Vrijgezellenbond protest aan en verzoekt bij rijk en gemeenten om een soortgelijke regeling als bij de distributie van gezinswoningen wordt toegepast, waarbij een bepaald percentage van de nieuw gebouwde woningen ter vrije beschikking van de woningbouwvereniging staat en de overige via het bureau huisvesting worden toegewezen. Gepleit wordt voor de inschrijving van alleenstaanden van 35 à 40 jaar en ouder als woningzoekend.

Voorzover er wel woonvergunningen zijn verleend aan alleenstaanden, betrof dit vooral duurdere woningen, die ook aan niet-ingezetenen

1) Een verslag van het debat in de tweede kamer in december 1959 verscheen in N.V.B. nieuws, 7(1960)4, p.1-4. Een verslag van een debat in de haagse gemeenteraad in 1960 verscheen in N.B.V. nieuws 7(1969)11, p. 3-8. In beide gevallen werd het huisvestingsprobleem van alleenstaanden aan de orde gesteld door mej. Ten Broecke Hoekstra (vvd).

2) Staatscourant 15 september 1958, nr. 178.

ingeschreven worden toegewezen. Tegengesteld aan het pleidooi om ook alleenstaanden in te schrijven, gaan ook stemmen op om de woningdistributie te liberaliseren en de bemoeienis van de burgemeester in te dammen, door de huurgrens, waarboven de toewijzing vrij is, te verlagen.

Als tegenargument tegen de inschrijving van alleenstaanden wordt aangevoerd, dat 'het aantal vrijgezellenflats te gering (is) om een administratieve rompslomp voor de verdeling volgens ambtelijke maatstaven te kunnen rechtvaardigen'.¹ 'Ik geloof dat men daarmee deze categorie blij maakt met een dode mus'.²

De minister (Klompf) houdt eraan vast dat de inschrijving van alleenstaanden een zaak van de gemeenten is. Per stad is de situatie dan ook zeer verschillend. Werd in 1959 in Den Haag de inschrijving van alleenstaanden ongewenst gevonden, in een aantal steden werden 1 of 2 vrouwen al sinds 1954 als gezin beschouwd (Hengelo, Voorburg, Leeuwarden) en in Rotterdam kwam men als alleenstaande ouder dan 40 jaar in aanmerking voor een eenkamerwoning. In Amsterdam gaat het bureau huisvesting in 1960 over tot de registratie van alleenstaande woningzoekenden, ingeschreven werd men alleen wanneer men een grote woning bewoonde en verhuizen wilde naar een kleinere woning. In 1962 worden in Amsterdam alleenstaanden boven de 30 jaar ingeschreven en de toewijzing van kleine woningen gebeurt uitsluitend via het centraal bureau huisvesting. De leeftijdsgrens werd in 1966 verlaagd tot 21 jaar. Hiermee is Amsterdam de andere steden ver vooruit, waar tot 1969 de leeftijdsgrens gesteld werd op 30 (Apeldoorn), 35 (Delft, Leiden, Utrecht, Haarlem) of zelfs 40 jaar (Den Haag, Rotterdam). Uiteindelijk wordt pas in 1970 door het ministerie de richtlijn uitgevaardigd, dat bij de woningtoewijzing aan alleenstaanden dezelfde maatstaven gelden als voor gezinnen van 2 personen.³

1) wethouder van Lissa Nessel in de haagse gemeenteraad, N.V.B. nieuws 7(1960) 11, p. 6.

2) van Hagen (PvdA), Ibidem.

3) A.H.B. van der Ent, 'Stap nader tot het doel', in: Bulletin van de Nederlandse Bond van Vrouwen werkzaam in Bedrijf en beroep no. 117 (september 1970) p.3-4.

8. KONKLUSIE

1. Wanneer na 1945 sprake is van een volkshuisvestingsbeleid, dat wil zeggen van een complex maatregelen ter regulatie van de produktie en het beheer van woningen van de kant van de centrale overheid, is dit eksklusief gericht op de huisvesting van gezinnen (en bejaarden). Alleenstaanden zijn een voor de volkshuisvesting niet bestaande groep.
Terwijl juist de intensieve overheidsbemoeienis theoreties de mogelijkheid in zich heeft dat - anders dan wanneer de woningbouw zich in een vrije markt bevindt - planmatig, overeenkomstig de behoeften van de bevolking gebouwd wordt, heeft de planmatigheid in het volkshuisvestingsbeleid niet zozeer met de behoeften van de bevolking te maken, als wel met het dienen van een gezinspolitiek en een werkgelegenheids-politiek.
2. Dat alleenstaanden toeh op het beeldscherm van de volkshuisvesters verschijnen is te danken aan hun eigen strijd tegen hun diskriminatie.
Aan het fenomeen alleenstaande wordt in de vijftiger jaren op specifieke wijze aandacht besteed, als keerzijde van de gezinsmedaille die wordt opgepoetst. Vooral de alleenstaande vrouw is een sociaal psychologies probleem, door de wetenschap als zodanig, als probleem op de snijtafel/sofa gelegd. Niettegenstaande de papieren aandacht voor hun problematiek, de diskriminatie van alleenstaanden in de huisvesting en in de sociale wetgeving is de praktijk. Belangenorganisaties van vrouwen en alleenstaanden zelf pogen de praktische problemen waarvoor zij zich gesteld zien in een op gezinnen (in-) gerichtte wereld op te lossen.
De categorie werkende vrouwen, die in close up in beeld wordt gebracht, tekent de emancipatie van vrouwen uit de midden-groepen. Het vooroorlogse verschil tussen vrouwen en dames vervaagt.

Het zijn de 'voor zichzelf kunnende zorgen' vrouwen, voor wie het eigen huis geschikt hulpmiddel is in het zelf-beheer. Andere vrouwen, die dat niet kunnen, raken voorlopig niet uit de sfeer van het maatschappelijk werk.
Wordt er in de vijftiger jaren nog gedifferentieerd tussen mannen en vrouwen, mannen hebben aan een eigen woning helemaal niet zo'n behoefte is de teneur, in de zestiger jaren vervaagt ook dit verschil.

3. De wijze waarop op de eisen van alleenstaande vrouwen betreffende de huisvesting aan het eind van de vijftiger jaren door de overheid een antwoord wordt geformuleerd, lijkt de beweging eigenlijk haar kracht te ontnemen : het damt de beweging in. Weliswaar wordt de bouw van woningen voor alleenstaanden in de woningwetsektor mogelijk , en daarmee het recht op woonruimte feitelijk erkend - alhoewel de praktijk van de toewijzing dat recht niet altijd serieus neemt -, maar uitsluitend in de vorm van de kleine complete woning tussen gezinswoningen. Andere woonvormen, met of zonder kollektieve voorzieningen, zijn in het kader van de woningwet niet mogelijk. Kollektieve voorzieningen worden gestigmatiseerd tot kontrolemiddelen, waarmee tegelijkertijd hun mogelijke positieve betekenis onder tafel verdwijnt. Infeite geldt ook voor gezinnen, dat bijzondere woonvormen uitgesloten zijn uit de woningwetsektor.
Zoals de gezinnen, zijn de alleenstaanden, althans voor de huisvesting 'genormaliseerd'.

*Geen last meer van de
ongemakken van samenwonen of van het
ongerief in een dure huurkamer.*

Uw grootste wens vervuld:

EEN EIGEN HUIS

te Hillegersberg of Leiden

uitzonderlijk initiatief van het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten

In de Beethovenflat te Hillegersberg gelegen in een fraaie villawijk of in de Rijnlandflat aan de Churchilllaan te Leiden, kunt U beschikken over een eigen woning met modern comfort en uitstekende afwerking.

Contactgeluidsisolatie door toepassing „zwevende“ vloeren waarin isolerende deken • centrale verwarming met per woning eigen meter • BRUYNZEEL-keuken (aanrecht met roestvrij stalen blad), koelkast, Fasto-geyser - elektrische doucheverwarming, vaste wastafel, DUPLON spiegelkastje en GROHE telefoondouche met mengkraan in doucheceel • centraal antennesysteem voor radio en t.v. • granito vloeren in doucheceel en w.c. • fraaie houten wandbekleding in de hal van iedere woning • witte, ingebouwde schakelaars en stopkontakten • KATEKA tochtweringsconstructie op alle buitendeuren en draairamen • KATEKA condensstrip onder langs de vaste ramen - zonnig zitbalkon.

Met een eigen-geldbedrag van f 3.420.- en een maandelijkse termijn van f 236.- (rente, aflossing, servicekosten en centrale verwarming) bent U baas in eigen huis.

Unieke kwaliteitsgarantie

Voor de bouwkwiteit en de afwerking staat het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten in met het

Bewijs van Waarborg

een zwart-op-wit-garantie tegen bouwgebreken. Hierdoor houdt BG een hand boven uw huis, nog jaren nadat u het hebt betrokken

Inlichtingen:

N.V. Bouwfonds Nederlandse Gemeenten

voor Leiden Nassauplein 13, Den Haag, tel. 070-636910
voor Hillegersberg Westblaak 22, Rotterdam, tel. 010-129369

IDEAAL WONEN

bij de

VINKEVEENSE PLASSEN

In het uitbreidingsplan „Zuiderwaard“ te Vinkeveen zal zeer binnenkort worden begonnen met de bouw van

VIER WONINGEN voor alleenstaanden of onvolledige gezinnen

Het betreft hier woningen die als „verdieping“ boven dubbele garages worden gebouwd.

De indeling is als volgt:

- * woonkamer 3.50 x 5.82
- * ruim balkon 2.80 x 2.00
- * keuken 2.80 x 2.60
- * slaapkamer 3.55 x 2.85
- * toilet, doucheceel, royale hall en berging onder de woning.

De woningen munten uit door solide bouw en door degelijke, luxueuze afwerking (luxe keuken en natuurstenen schoorsteen).

Totale kosten vanaf f 35.950.-. Ruime en veilige BG-hypotheek beschikbaar. In de gemeente Vinkeveen geldt vrije vestiging.

Alle inlichtingen: BG-kantoor Amersfoort, Regentesselaan 14,
Amersfoort, tel. (03160) 18841

Bouwfonds Nederlandse Gemeenten
de veilige weg naar het eigen huis

VII EINDKONKLUSIES.

We willen hier de 5 belangrijkste lijnen volgen, die tijdens het onderzoek uit het materiaal zichtbaar zijn geworden en die uiteindelijk samenkomen in wat wij zelfbeheer noemen.

De kategorisering

Vrouwen moeten zich voortdurend uitzetten met het beeld dat mannen van hun hebben/wensen. Dat beeld is per definitie onbereikbaar voor mannen en niet realiseerbaar voor vrouwen.

De vrouwen opgelegde (voor)beelden houden hen verdeeld en veroordeeld tot 'goede' en 'slechte' vrouwen.

De 19e eeuwse interpretatie van de christelijke moraal is uitdrukking en legitimatie van dit patriarchale dualisme, dat het meest duidelijk wordt in het paar hoer - madonna/maagd.

Elke maagd is een potentiële hoer, waarmee beiden op hun plaats worden gehouden. Het als te vallen aanmerken van vrouwen plaatst hen midden in het dualisme van dit koppel. Alle ongehuwde vrouwen zijn te vallen vrouwen, als zij zich niet als nonnen laten opsluiten of als zij al niet gevallen zijn.

De categorie gevallen vrouwen wordt het doelwit van pogingen tot verbetering en heropvoeding, terwijl wetgever en medici de prostitutie als noodzakelijk kwaad rechtvaardigen.

Binnen de categorie gevallen vrouwen wordt vervolgens een onderscheiding aangetracht tussen hen die 'diep gevallen' zijn en zij die 'slechts eenmaal gevallen' zijn, de ongehuwde moeders.

De (nog) niet gevallen vrouwen onderscheiden zich in gehuwde en ongehuwde vrouwen, het koppel dat synoniem wordt met huisvrouwen en werkende vrouwen, moeders en niet-moeders. Wanneer het op vrouwen geprojecteerde verlangen naar het huwelijk en het moederschap onervulbaar

is gebleken, namelijk als zij een bepaalde leeftijd heeft bereikt, wordt zij de ongehuwde werkende vrouw: zelfgenoegzaam, haar gemis aan huwelijks- en moederlijk geluk compenserend in arbeid, die voor haar in overeenstemming met haar zorgende aard gereserveerd is.

Ook de ruimtelijke programma's blijken toegesneden op specifieke groepen alleenstaande vrouwen. De huisvesting speelt een rol in de kategorisering van vrouwen, die vrouwen sociaal en geografisch van elkaar isoleert: asylen voor prostituees, tehuizen voor gevaarlopende vrouwen, flatjes voor werkende vrouwen.

Is het zedelijk of onzedelijk zijn een onderscheiding die vooral funktioneert voor alleenstaande vrouwen, op het moment echter dat er niet meer sprake is van zonde maar van ziekte - met de opkomst van de sociaal-psychologische wetenschap - wordt het alleenstaan op zich zelf tot een probleem.

Het wegvallen van een externe aanwijsbare schrik/voorbeeld categorie als de gevallen vrouw, wordt mogelijk op het moment dat zij een wetenscategoriekategorie is geworden, zij is 'geïnternaliseerd' in alle vrouwen.

De alleenstaande werkende vrouw die haar 'gebrek' moet compenseren, zielig, eenzaam, egoïstisch, etc., etc., heeft in de 50er jaren die schrikbeeldfunctie overgenomen.

Hoe is het anders mogelijk om het ideaal van het gezellige gezinnetje waar de vrouw slovend en slavend voor man en kinderen beschikbaar is, te presenteren zonder anti-beeld.

De bescherming

De ongehuwde vrouw is een vrouw zonder man. De suggestie dat een vrouw als echtgenote, of liever als eigendom van een echtgenoot, bescherming zou genieten, verklaart tegelijkertijd de vrouw zonder zo'n man vogelvrij. Bij gebrek aan man of vader, nemen andere apparaten de beschermende rol over. Allerlei liefdadige en belangenorganisaties spannen een netwerk van beschermende maatregelen, om vrouwen voor de zedelijke val te behoeden. Hoewel de gevaren waaraan vrouwen blootstonden en blootstaan realiteiten zijn, bevestigt de bescherming die vrouwen van de straat probeert te houden eerder de vogelvrij verklaring van alleenstaande vrouwen, dan dat het vrouwen weerbaar maakt.

De beelden die van de alleenstaande vrouw worden opgeroepen, hoer of eenzame oude vrijster, bevestigen de suggestie van veilige geborgenheid in het huwelijk. De enige plek waar alleenstaande vrouwen veilig zouden zijn is thuis. Daarom is de bescherming het centrale motief waarom aan haar huisvesting belang wordt gehecht en er in wordt voorzien.

Te beginnen bij de ideeën van het reveil zoals die in Steenteeek naar voren komen, is de bescherming tegelijk een opvoeding tot zelfbeheer. Zelfbeheer dat uiteindelijk gerealiseerd wordt in het eigen home.

Van asyl tot eigen home, in feite gaat het om de opsluiting van alle vrouwen; als ruimtelijke organisatievorm is deze reeks uitdrukking van de ontwikkeling van bescherming voor anderen naar zelfbescherming, van bevoogding naar zelfbeheer.

Huisvesting en maatschappelijk werk

De armenzorg, waar de geboden hulp als in een bodemloze put verdwijnt, maakt rond 1850 plaats voor een stelsel van maatschappelijke hulpverlening waaraan voorwaarden worden gesteld, (zoals bijvoorbeeld hulp aan in konkubinaat wonenden wordt geweigerd); en die in het bijzonder op zorgvuldig geselecteerde doelgroepen, namelijk kinderen en vrouwen, wordt gericht.

De kinderen hebben de toekomst, zij worden via het onderwijs en de kinderbescherming bereikt.

Vrouwen hebben een belangrijke functie gekregen als huisvrouw en moeder in de hygiënisering, de opvoeding en de domestikatie van de gezinsleden.

Alleenstaande vrouwen zijn voor de hulpverlening alleen van belang als ze nog jong genoeg zijn om het perspectief van huisvrouw en moeder te hebben. De oudere alleenstaande vrouw valt voorlopig buiten beeld.

In de maatschappelijke hulpverlening aan prostituees, ongehuwde moeders en te vallen vrouwen neemt de huisvesting een belangrijke plaats in. De tehuizen bieden onderdak en meestal een opleidingsmogelijkheid (tot dienstbode) en bemiddelen bij een betrekking. Dit alles vergezeld van een im- of expliciet opvoedingsprogramma, vaak verpakt in een 'opleiding' tot dienstbode of een ander zorgend beroep dat immers aansluit bij het huisvrouwelijk perspectief. De relatieve geslotenheid en de ruimtelijke organisatie van het tehuis vergemakkelijkt de controle daarop.

Na de tweede wereldoorlog beweegt de sociale zorg zich minder op het nivo van ingrepen van ruimtelijke aard, en meer en meer op psychologies en therapeuties vlak, terwijl tegelijkertijd sprake is van een relatief zelfstandig en centraal geleid volkshuisvestingsbeleid. Alleenstaanden vallen dan voor wat betreft hun huisvesting in het gat tussen de echte probleemgevallen waar het sociale werk zich mee bemoeit en de zogenaamde normale gezinnen waar de huisvesting zich in eerste instantie op richt. De alleenstaande moet voor zich zelf gaan zorgen.

Terwijl de (oudere) alleenstaande werkende vrouw zich vanuit haar belangenorganisaties op dit volkshuisvestingsbeleid richt en opkomt voor haar recht op zelfstandige woonruimte, valt nu de jongere vrouw uit beeld. Door het nagenoeg verdwijnen van de interne dienstbode in de beroepsstructuur is de noodzaak voor een tijdelijk onderdak tussen twee betrekkingen bijvoorteeeld, ook verdwenen. Het lage loon maakt het voor haar onmogelijk om zelfstandig te wonen, terwijl de gevestigde gezinsdiscipline en de huisvrouw thuis, het mogelijk maken dat zij bij haar ouders blijft wonen en door haar moeder opgeleid wordt voor het huwelijk.

De vrouwen die wél met de sociale zorg te maken krijgen zijn echte 'probleemgevallen', in een tehuis of in een therapiegroep worden ze gewapend tegen de 'perverse' buitenwereld, met zelfbewustzijn, verantwoordelijkheidsgevoel en zelfkontrolé. Vaardigheden die de 'werkende vrouw' zich kennelijk al toegeëigend heeft.

Kollektivering - individualisering

Tussen de twee wereldoorlogen zijn er een aantal woongebouwen voor alleenstaanden gebouwd, met een uitgebreid gemeenschappelijke voorzieningen pakket en gefinancierd volgens de woningwet.

Voor wat betreft de verhouding individuele cel-kollektieve elementen zijn de plannen nogal verschillend. In samenhang daarmee verandert de funktie van de kollektieve elementen.

In het tehuistype (Huize Lydia) heeft de bewoonster alleen een kleine slaapcel tot haar eigen beschikking en is voor het overige aangewezen op gemeenschappelijk gebruik van kollektieve ruimten, de eetzaal, de verblijfzaal. Het tehuis is bedoeld 'ter bescherming van meisjes', hetgeen het beste gewaartborgd wordt door voortdurende kontrolé (van elkaar) op het dagelijks

leven. (Als je er niet bent tijdens het eten, valt het meteen op.)

Het servicetype bevat min of meer complete woningen en bovendien een aantal extra voorzieningen (Het Nieuwe Huis). In de woning is bijvoorbeeld een klein keukentje, maar de bewoonsters kunnen ook in het restaurant gaan eten of iets boven laten komen. De portier, die boodschappen aanneemt, kondigt ook het bezoek aan, hetgeen niet alleen beleefd is, maar ook beschermend. Overigens is het restaurant ook geopend voor niet-bewoonsters/bewoners.

Plannen, die zowel voorzien in zelfstandige complete woningen en gemeenschappelijke voorzieningen, zijn met uitzondering van het Oranjarahof niet gebouwd, of in sterk uitgekleepte vorm. Op een zaaltje en wat logeerkamers na, zijn alle kollektieve elementen verdwenen. De plannen struikelen allen op de financiering. Maar uit de enquêtes blijkt ook dat kollektieve voorzieningen geassocieerd worden met kontrolé en bevoogding, met het idee in een tehuis te wonen, waarmee de positieve kanten van kollektieve voorzieningen in het flatgebouw onder tafel verdwijnen.

Wanneer uiteindelijk woningen voor alleenstaanden in de woningwetsektor kunnen worden gerealiseerd, betreft dit alleen woningen opgenomen in complexen gezinswoningen en zijn kollektieve voorzieningen ondenkbaar geworden.

Voorzover de gebouwen, die we hebben gesproken, wel kollektieve voorzieningen bevatten, zoals de restaurants, zijn deze inmiddels allen wegens exploitatiemoeilikheden gesloten, het laatste, behorend bij het H.T.O., per 1 januari 1981.

De laatste paar jaar zijn een aantal van de vooroorlogse gebouwen, vnl. van het tehuistype, verbouwd tot individuele appartementen zonder gemeenschappelijke voorzieningen.

De rol van vrouwen.

Voor de eerste wereldoorlog is de bemoeienis van vrouwen met de huisvesting vooral ingegeven vanuit het oogpunt van de bevordering van de zedelijkheid, hetgeen betekent dat vrouwen zich in eerste instantie bekommeren om de huisvesting, bescherming en opvoeding van andere vrouwen. De eerste initiatieven om woonhuizen voor alleenstaande vrouwen op te richten in het interbellum worden door vrouwen (-organisaties) genomen, hetzij voor anderen, in het verlengde van hun beschermingspraktijken, hetzij voor zichzelf. Wanneer dergelijke initiatieven na de tweede wereldoorlog op financieringsproblemen stranden, zijn vrouwenorganisaties de voortrekkers in de strijd voor het recht op woonruimte voor alleenstaanden. De vrouwenbeweging is in de 50-er jaren, tegen het geweld van de gezinsgolf in, op het gebied van de huisvesting actief gebleven.

Er zijn ook opvallend veel vrouwelijke architecten bij de plannen voor woningen voor alleenstaanden betrokken.

Zelfbeheer

Het zelfbeheer waarvan een eerste begin is aan te wijzen in de opvoedingsstrategie op Steenbeek in de vestiging van het geweten en waarvan het ontstaan van belangenorganisaties zoals vakbeweging, vrouwenbeweging en woningbouwverenigingen een belangrijk kenmerk is, is in de zestiger jaren gerealiseerd.

De alleenstaande vrouw in de zelfbevochten individuele woning, de woning genormaliseerd op een verblijfseenheid, 35 tot 40 m², met zitslaapkamer, toegesneden op haar vooronderstelde levenspatroon. Zij werkt en zorgt voor zichzelf, zoekt binnenshuis haar ontspanning en loopt niet zo maar alleen over straat.

De alleenstaande vrouw, de vrouw die zichzelf beheert.

1981

Zonder er verder konklusies aan te willen verbinden - dat zou een ander onderzoek vereisen - willen we de stelling dat de situatie op belangrijke punten in de zestiger en zeventiger jaren sterk gewijzigd is, hier met een aantal waarnemingen illustreren.

- De alleenstaande vrouw en man zijn als konsument ontdekt. Relatief heeft de oudere alleenstaande zonder kinderen meer te verteren en in combinatie met het feit dat zij 'goed voor zich zelf moet zorgen', betekent zij een 'gat in de markt' van de vrijetijdsindustrie (die in de zestiger jaren is opgekomen) dat opgevuld moet worden. Kleren, vakanties, hifi, koopwoningen/luxe apparaten etc.. Dit wordt aangeprezen met reclamebeelden van 'vrije' lachende sexy, blanke mensen, Pall Mall export, have a coke have a smile.

Het beeld van die vrije blijde alleenstaanden is een begerenswaardig ideaal geworden voor iedereen.

Voor iedereen, want ook relaties zijn een konsumptie artikel geworden, in alle soorten en maten. (Zo lijkt bijvoorbeeld de uitvoerige aandacht die hieraan in de media wordt besteed op koopgidsen die antwoord proberen te geven op vragen als: welke vorm is de beste voor mijn soort van gebruik, waarom gaat 'ie stuk?)

- De Nederlandse Vrijgezellentbond dreigt leeg te lopen, ze heeft kennelijk (nog) teveel het stigma van de ongehuwde als probleem te zien. Er is binnen de bond daarom discussie of de bond niet opengesteld moet worden voor alle alleenstaanden.

- Rond de huisvesting van alleenstaanden is er een merkwaardige(?) spraakverwarring gaande: alleenstaan wordt identiek aan jongere.

Het woonrecht voor jongeren is fantasties, de jongere werkende jongere kan een van Dam eenheid niet betalen en zal 'thuis' moeten blijven wonen, de oudere werkende jongere eet op een vlak van 1,60 x 2,20 m., zit op een vlak van 2,60 x 2,80 m. en slaapt op een vlak van 0,90 x 2,00 m.. Mobiliteit, qua werkkring, inkomenspositie en burgerlijke staat, kenmerkt de jongere, en dat maakt haar huisvesting bijzonder, tijdelijk.

Alleenstaande jongeren hebben wat betreft de gewone woningen recht op een 1 kamer - (die bestaan nauwelijks en zijn dan relatief duur) of een 2 kamer - woning. Ouder dan 30, mag je verhuizen naar een 3 kamer - woning.

- De vrouwenbeweging kent een hernieuwde bloei, de verenigingen zoals Bond Bedrijf Beroep en Vrouwenbelangen die in de vijftiger jaren zo actief waren, zijn gefuseerd en zijn in een traditionele hoek gedrongen. De vrouwenbeweging nú, benadrukt (o.a.) de positieve kanten van het niet van mannen afhankelijk zijn en soms, in het verlengde daarvan, van alleenstaan en alleenwonen. Kollektieve voorzieningen in woongebouwen worden niet meer alleen voor alleenstaande vrouwen van belang geacht, maar voor iedereen.

AANTAL VROUWEN NR. BURGERLIJKE STAAT			AANTAL ALLEEN- STAANDEN (HUIS- HOUDENS)			AANTAL VROUWEN NAAR LEEFTIJDSCATEGORIE EN BURGERLIJKE STAAT											
AANTAL 99 x1000	WAARVAN ONGEKLUMD		AANTAL ALLEENSTAANDEN	TOTAAL		AANTAL 99 15-24 jr	WAARVAN ONGEKLUMD		AANTAL 99 24-29 jr	WAARVAN ONGEKLUMD		AANTAL 99 30-64 jr	WAARVAN ONGEKLUMD		AANTAL 99 > 65 jr	WAARVAN ONGEKLUMD	
	%	abs. x1000		99	94		%	abs.		%	abs.		%	abs.		%	abs.
1889	2.283																
1899	2.583	60,5	1.563	89.205	35.000	59.000	89,1			45,2			28,1			65,7	
1909	2.959	59,9	1.772	125.344	50.000	76.000	88,8			43,4			27,0			64,1	
1920	3.455	58,2	2.011	153.670	59.000	95.000	87,4			41,0			25,9			64,2	
1930	3.993	56,0	2.236	218.456	82.000	137.000	87,2			38,7			24,0			61,2	
1947	4.834	51,6	2.494	222.052	76.000	146.000	81,3			34,6			23,3			58,5	
1956	5.463	49,3	2.693	329.479	110.000	219.000	80,3			25,0			20,2	271.000		57,7	67.500
1960	5.755	48,3	2.779	388.516	125.000	264.000	79,2			21,5			18,9			56,8	

Bijlage 1-1.

Bron: CBS, 70 jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969. (ongewerkt naar % ongeklumde 99)

Gestichten voor prostituees en ongehuwde moeders vóór 1880

Asyl Steenbeek Asyl voor geprostitueerden	Zetten		O.G. Heldring	1847
Gesticht	Soeterwoude bij Leiden	- gevallen - bewaarden - magdalena's	R.K. Liefdewerk van den Goeden Herder	1850 <u>±</u>
Asyl	Groningen	- gevallen - meisjes 14-18 jr - kinderen	Mej. de Ranitz	1865

Tehuizen voor ongehuwde moeders na 1880

Beth-Palet gesticht voor ongeh. moeders	Amsterdam, Ruysdaelstr. 0 3-4 + 6 mnd (in 1910 Prinsengracht) ki. tot 2 jr	0 3-4 + 6 mnd ki. tot 2 jr	mogelijk gelieëerd met Middernachtzendingvereniging	1880
Magdalenahuis	Zetten	0 min 6mnd ki. in kinderkuis	Ds H. Pierson	1882
R.K. Doorgangshuis later Moederhuis	Amsterdam, Prinsengracht 196 Plantage Middenlaan 33		Jhr H.C.I.N. van Nispen tot Sevenaer (St) Hubertusvereniging	1898 (1926)
Tehuis Onderlinge Vrouwen- bescherming	Rotterdam, Schietbaan- laan		Ver. Onderlinge Vrouwen- bescherming	1900 - 1902
Tehuis Annette	Amsterdam G. Brandtstr. 16 Roelof Hartstr. 8 Vondelkerkstr. 10-12 Alb. Thijmstr. 36-40	zie kaartje	Ver. Onderlinge Vrouwen- bescherming, later Ver. Tehuis Annette (1908)	1905 (1908) (1911) (1916)
St Anna Stichting	Den Haag		St Annavereniging?	1912 i.e.g.
Tehuis Onderlinge Vrouwen- bescherming Kleijn Henegouwen	Rotterdam Beukelsweg 88-90 Henegouwerlaan 85		Ver. Onderlinge Vrouwen- bescherming Stichting Kleijn Henegouwen	1914 (1973)
De Lichthoeve	Friesland			1936 i.e.g.
Tehuis	Velp		Zr den Dolder	1937 i.e.g.
Tehuis Morgenlicht	Den Haag	0 eerste 3 mnd		1953 i.e.g.
Tehuis voor werkende moeders	Amsterdam 1 ^e Helmersstraat 40	ki tot + 6 jr	Ver. Tehuis Annette	1952

Tehuizen voor kinderen van ongehuwde moeders

Talitha-Kûmi Opstandingshuis a/d Linge	Zetten	4 - 15 jr ⁰⁰ / ₊₊	1856
Gesticht de Voorzienigheid	Amsterdam, Elandstraat Schevingen Noordwijkerhout Leiden Ulft Steenwijkerwold Nederhorst den Berg	4 - 21 jr ⁰⁰ / ₊₊	Congregatie der Arme Zusters van het Goddelijk Kind 1898 i.e.g.
De Toevlucht Voor Zuigelingen	Den Haag, Malakkastraat	0 - 4 ?	Vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming 1905-- 1936
Janna Kinderhuis	Amsterdam, Middenweg 132	? - 6 jr	V.O.V. 1913
Babyhuis	Haarlem, Leidse Vaart 108 Boekenrodestr. 26	0 - 4 jr	Ned. Vrouwenbond tot Ver- hoging v.h. Zedelijk Bewust- zijn (1934) ? na 1909
Kinderhuis	Zetten	0 - 6 jr ⁰⁰ / ₊₊ 0 - 8 jr ⁺⁺ / _{jong.}	hoorde bij Magdalenahuis 1888

Doorgangshuizen

Beth-San, doorgangshuis	Amsterdam, Warmoesstr. Nieuwe Herengracht	Ver. tot opbeuring van boet- vaardige gevallen vrouwen	1846
Chr. Reddinghuis Bethanië (Bethanië)	Rotterdam, J. v. Loonslaan Kortekade 125	-- Ver. Doorgangshuis Bethanië	1849 ? (1928)
Doorgangshuis Rotterdam (Bethanië)	Crispijnlaan Westzeedijk Kortekade 125	Ver. tot behoud van boet- vaardige gevallev vrouwe Ver. Doorgangshuis Bethanië	1880 (1895) (1928)
Bethanië, Prot. Observatie- huis voor meisjes	Rotterdam, Kortekade 125	Ver. Doorgangshuis Bethanië	1928
Doorgangshuis Arnhem	Steenstraat 85		1885 i.e.g.
Doorgangshuis Groningen Doorgangshuis Leiden Doorgangshuis Utrecht		aangesloten bij Ned. Vrouwen- bond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn	1884 i.e.g.
Opstanding en Leven	Den Haag, Bagijnestr. 23-25	Ver. Opstanding en Leven	1890
Doorgangshuis Den Haag			1907 i.e.g.

diversen

Bethel	Zetten	vanaf 15 of 18 jr	preventief	1861
Veldzicht, Gesticht voor verwaarloosde meisjes	Apeldoorn		géén ongehuwde moeders, géén prostituees	1898 i.e.g.
R.K. Gestichten de Goede Herder	Leyderdorp Velp Haarlem, op 't Spaarne	tot 21 jr?	boetelingen en préservées	1898 i.e.g.
Gesticht Pella			Heldringgesticht vlg. G. Velt- huysen	
Vrouwen Tehuis	Arnhem		genoemd door A. de Graaf	1910 i.e.g.
Veldzicht } Boschzicht } Beekzicht } Veltzicht, asyl	Apeldoorn ,, ? Breukelen	ki en 00 tot 16 jr jongens ⁺⁺ , doorgangsh.	Ver. tot steun van verwaarloos- den en gevallen en	1898 i.e.g. 1898 i.e.g. 1887, ex in 1898

	1947						Gemiddelde jaarlijkse toename 1947-1956		1956 (Alg. Woningtelling)						Gemiddelde jaarlijkse toename 1956-1960	
ONGEHUWDE	totaal		♂♂	♀♀					totaal		♂♂	♀♀	2.693.000			
HUISHOUDEN- SAMENSTELLING	Alleenstaanden			Huishoudens		Totaal	Hh.	Alleenst.	Alleenstaanden 2)			Huishoudens		Totaal	Hh.	Alleenst.
	totaal	♂♂	♀♀	gezinnen	overig				totaal	♂♂	♀♀	gezinnen	overig			
Nederland Abs	228.619	78.626	149.993	2.164.613	89.823				323.479	110.325	213.154	2.515.348	88.837			
%		3,2%	6,0%	87,2%	3,6%	100%				3,8%	7,5%	85,7%	3,0%	100%		
Amsterdam Abs																
%		5,2%	9,6%	80,8%	4,4%	100%				6,3%	12,5%	78,1%	2,9%	100%		
Den Haag Abs		7914	19.103													
%		4,8%	11,5%	79,4%	4,3%	100%				4,8%	13,2%	78,0%	4,0%	100%		
Rotterdam Abs																
%		3,3%	6,7%	86,7%	3,3%	100%				4,1%	8,9%	84,4%	2,6%	100%		
WOONSITUATIE																
Nederland Abs	228.619	78.626	149.993	2.254.436					323.479			2.604.275				
%	100%	100%	100%	100%					100%			100%				
in woningen alleen Abs	79.400	27.593	54.248	1.713.000				+ 60.000	124.800			2.104.000			+ 75.000	+ 12.400
%	34,7%		36,2%						37,8%							
in woningen als hoofdeigenaar Abs	42.200	10.876	31.971	267.000				+ 4000	69.500			232.000			+ 6000	+ 2.000
%	18,4%		21,3%						21,1%							
inwoner Abs	102.500	40.157	63.774	259.000				+ 3.000	122.300			232.000			+ 5000	+ 500
%	44,8%		42,5%						37%							
elders Abs	7.500			15.000				+ 2000	12.900			36.000			-	+ 700
%	2,1%								4,1%							
Den Haag																
Abs		7.914	19.103													
%			100%													
in woningen alleen wonend Abs		1454	3.187													
%			16,7%													
in woningen als hoofdeigenaar Abs		905	3386													
%			17,7%													
inwoner Abs		5555	12.530													
%			65,6%													
ALLEENSTAANDEN																
naar leeftijdscategorie Abs									323.479							
%									100%							
jonger dan 30 jaar Abs									49.400							
%									15%							
30-64 jaar Abs									135.800							
%									41,2%							
65 jaar en ouder Abs									144.300							
%									43,8%							
2) Alleenstaanden = personen die niet met een of meer anderen in huishoudelijk verband samenwonen en alle in het huishouden van anderen opgenomen gezinsleden personen onder 18 jaar (1956)																

2) Alleenstaand = personen die niet met een of meer anderen in huishoudelijk verkeer samenwonen en alle in het huishouden van anderen opgenomen gezinsleden personen onder een gezin.

Percentage woningen met ... aantal vertrekken naar subsidiëringsektor, per jaar.

Bijlage 4-1.

Aantal vertrekken inkl. keuken	1949				1950				1951				1952				1953				1954				1955			
	Nederl.	A'dam	R'dam	Den Haag	Nederl.	A'dam	R'dam	Den Haag	Nederl.	A'dam	R'dam	Den Haag	Nederl.	A'dam	R'dam	Den Haag	Nederl.	A'dam	R'dam	Den Haag	Nederl.	A'dam	R'dam	Den Haag	Nederl.	A'dam	R'dam	Den Haag
2 woningwet premiebouw ongesubsidieerd toetaal																	0	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	0
3 woningwet premiebouw	3,4	12,7	2,7		3	3,1	0,8	10,7	6	12,9	1,2	27,9	6,6	12,6	6,9	34,4	5	17	8	18	5	6	4	17	4	9	6	0
																					1	3	23	0	3	7	—	37
4 woningwet premiebouw	10,3	53,1	48,4		10,2	49,0	50,5	39,4	18,9	7,1	54,1	46,7	23,6	37,0	67,4	43,4	21	37	50	51	20	32	54	43	14	14	20	39
																					9	22	51	25	9	6	7	7
3 1/4 woningwet premiebouw													50	74	77		34	58	65		38	58	60		23	35	39	
5 woningwet premiebouw	73,2	34,0	47,2		70	43,3	46,3	36,6	68,6	74,3	43,2	23,5	50,6	39,2	20,0	20,6	56	27	32	27	56	49	29	37	57	66	47	40
																					42	54	26	54	45	54	79	45
6 woningwet premiebouw	12	0,1	4,7		8,5	4,4	2,3	5,3	6,1	5,7	1,3	1,3	8,7	9,1	5,7	1,6	14	16	10	3	15	11	12	3	18	4	17	20
																					29	17	0	15	27	29	14	9
>6 woningwet premiebouw	1,1	0,1	—		0,3	0,2	0,1	—	0,4	—	0,2	0,6	0,5	2,1	—	—	4	3	—	1	4	2	1	—	7	7	1	1
																					20	4	—	2	16	2	—	2
Totaal aantal woningwet- woningen = 100%	23,815	803	1.034		34,316	3,555	2,056	1,738	33,822	1,429	2,436	4,387	41,985	3,906	3,417	2,468	51,708	18,76	3,524	2,571	31,131	3,316	1,941	1,532	32,240	1,405	2,149	1,065
Totaal aantal premie woningen = 100%																					20,173	491	277	1,075	31,757	1,674	44	978

Percentage woningen met... aantal vertrekken naar subsidiëringssector, per jaar Bijlage 4-2.

Aantal vertrokken inhl. keuten naar subsidieëringssektor		1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
	Nederl. A'dam R'dam Den Haag							
2	Woningwet premiebouw ongesubsidieerd totaal	0 1 1 1 1 20 3 1	0 1 1 2 1 4 1 1	0 1 1 1 0 4 1 1	0 1 1 1 0 1 1 1	1 1 11 9 0 4 1 1	0 1 1 4 0 1 1 5	0 1 2 5 1 1 1 5 1 1 1 4
3		4 8 4 3 3 15 2 16	4 3 15 1 1 9 1 2	5 9 1 2 2 10 1 1	6 15 4 5 2 3 0 15	7 13 1 1 2 14 3 1	8 17 16 4 3 22 0 20	6 6 10 3 5 9 13 22 4 1 1 17 5 9 9 17
4		15 33 34 41 8 7 20 31	15 37 25 38 8 17 35 28	17 49 31 25 6 12 1 28	21 50 39 34 6 23 26 7	14 36 9 17 8 23 25 32	16 27 45 43 9 21 12 26	15 41 17 41 10 39 29 19 9 1 1 26 12 30 19 26
30/4		41 38 44						
5		51 47 49 42 40 49 60 44	52 37 40 46 47 50 58 59	50 35 37 49 53 45 47 71	49 30 46 48 51 45 40 66	53 46 51 63 54 59 57 67	54 54 32 49 60 50 70 42	57 45 71 42 58 51 40 53 50 1 1 1 55 45 66 44
6		20 8 12 13 23 7 7 8	19 17 5 10 26 19 7 11	20 3 31 22 23 12 53 1	17 4 7 13 26 8 29 2	19 1 21 10 24 0 12 1	17 1 6 1 18 6 17 7	17 7 1 9 17 3 10 1 25 1 1 1 19 6 5 7
76		10 4 1 1 17 2 1 1						
7			9 3 12 3 15 1 1 1	8 3 0 1 14 17 1 0	7 1 2 1 14 20 5 10	6 3 7 1 11 1 3 1	5 1 1 1 9 0 1 1	5 1 1 1 6 3 1 1 9 2 0 1
77			1 2 2 1 2 1 1 1	0 1 0 1 2 0 1 1	0 1 1 1 1 1 1 1	0 1 1 1 1 1 0 1	0 0 1 1 1 1 0 1	0 1 1 1 1 1 1 1 2 1 0 1
	Totaal aantal woningwetwoning- en = 100%	42.913 2.437 2.770 2.018	44.765 3.650 1.817 3.380	47.015 3.286 3.688 2.674	43.168 2.916 4.738 2.186	37.124 3.162 2.695 1.378	33.049 1.996 3.096 267	30.730 2.709 2.757 419
	Totaal aantal premiëwoningen = 100%	39.218 1.166 667 1.245	34.812 928 164 402	38.321 1.574 222 -987	39.458 882 1.133 657	29.595 884 2.035 329	33.279 1.512 1.751 569	26.870 900 1.010 801

Percentage woningen met ... aantal vertrekken naar subsidiëringsektor, per jaar.

Bijlage 4-3.

aantal vertrekken inkl. keukens	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
	Nederl. A'dam R'dam Den Haag				Nederl. A'dam R'dam Den Haag		
2 Woningwet premiebouw ongesubsidieerd totaal	0 1 1 1 1 2 1 1 2 0 1 1 1 0 1 1	0 1 0 7 1 1 4 1 0 1 1 2 0 1 1 2	1 3 1 1 1 5 1 1 0 1 3 0 1 3 1 0	1 0 0 1 0 5 3 5 1 5 5 7 6 7 12 37	0 1 1 1 0 2 4 0 1 1 1 1 0 1 1 1 8 12 17 8 11 16 12 17 9 13 16 12 9 24 14 6 5 13 4 0 9 21 12 7	1 1 1 1 1 1 1 19 1 2 0 5 9 24 32 9 13 22 28 7 6 22 31 4 16 1 16 4 0 4 16 7 4 2 14	0 1 0 0 0 0 1 2 1 0 0 1 7 43 10 19 17 34 26 35 6 12 20 17 21 8 5 6 17 6 9 2 14 10 7 10 3 15
3	5 7 20 14 4 14 13 14 4 12 14 10 7 29 14 20 8 42 12 10 8 29 13 15	4 5 8 2 3 13 0 1 3 8 7 30 9 53 19 9 8 26 11 43 9 30 16 29	6 23 24 7 4 0 7 6 2 18 19 6 7 5 33 6 26 6 65 7 12 2 37	5 5 3 5 5 5 5 7 6	8 12 17 8 11 16 12 17 9 13 16 12 9 24 14 6 5 13 4 0 9 21 12 7	9 24 32 9 13 22 28 7 6 22 31 4 16 1 16 4 0 4 16 7 4 2 14	7 43 10 19 17 34 26 35 6 12 20 17 21 8 5 6 17 6 9 2 14 10 7 10 3 15
4	7 29 14 20 8 42 12 10 8 29 13 15	9 53 19 9 8 26 11 43 9 30 16 29	7 5 33 6 26 6 65 7 12 2 37	5 5 5 7 6	9 24 14 6 5 13 4 0 9 21 12 7	4 16 1 16 4 0 4 16 7 4 2 14	8 5 6 17 6 9 2 14 10 7 10 3 15
5	56 46 20 60 60 38 65 76 50 40 45 71 55 40 45 71	50 47 55 2 59 53 73 37 50 46 57 26 52 46 57 26	57 67 65 39 56 69 79 26 51 63 60 43 54 63 60 43	62 62 50 57 62 62 50 57 57	59 55 51 20 43 53 46 21 43 51 54 48 20 51 54 48 20	58 21 72 41 43 39 37 10 33 30 60 25 47 30 60 25	59 51 20 62 34 29 41 33 30 30 30 43 32 30 30 43
6	26 13 43 6 20 4 10 0 27 24 16 26 2	30 21 1 17 8 12 2 27 26 15 19 4	23 2 11 21 24 0 7 3 30 4 11 14 25 4 11 14	21 24 30 24 21 24 30 24 24	21 9 10 57 37 16 33 49 33 11 23 49 29 11 23 49	26 63 3 10 37 47 36 29 34 32 53 16 20	24 1 56 1 37 28 30 6 42 35 31 39 14
7	6 5 3 1 7 1 1 1 7 3 1 1 0 1 1 1 0 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1	7 1 1 1 11 0 0 10 9 1 0 9 0 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1	6 1 1 1 9 1 1 1 7 0 0 1 0 1 1 1 0 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1	6 4 9 6 0 0 0 1 0 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	3 1 1 2 4 1 1 5 4 0 0 4 0 1 1 1 0 1 1 1 2 1 1 1 0 1 1 1	2 1 1 1 6 1 1 0 13 6 5 0 5 0 1 1 1 0 1 1 1 5 1 1 1 1 1 1 1	2 1 0 1 6 0 0 10 9 6 1 2 5 1 1 1 1 0 0 0 0 2 1 1 1 1 1 1 1
Totaal aantal woningwet woningen = 100 %	38.308 1643 1.731 132	56.569 281 2.547 292	69.420 2.218 3.095 1.225	68.057 2.218 3.095 1.225	66.830 8.585 4.933 1.970	38.091 465 3.648 1.389	36.875 249 1.574 1.655
Totaal aantal premie woningen = 100 %	26.409 1.005 961 880	25.571 298 902 368	29.777 873 911 407	29.385 873 911 407	66.450 1.994 2.367 2.354	50.807 854 2.165 658	61.462 2.702 2.413 1.309
Totaal aantal ingesubsidieerde won.	26.409 1.005 961 880	25.571 298 902 368	29.777 873 911 407	29.385 873 911 407	66.450 1.994 2.367 2.354	50.807 854 2.165 658	61.462 2.702 2.413 1.309

Percentage woningen met... aantal vertrekken naar subsidiëringsektor, per jaar. bijlage 44.

Aantal vertrokken inkl. keken naar subsidiëringsektor	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
	Nederl. A'dam R'dam Den Haag	Nederl. A'dam R'dam Den Haag	Nederl. A'dam R'dam Den Haag	Nederl. A'dam R'dam Den Haag	Nederl. A'dam R'dam Den Haag	Nederl. A'dam R'dam Den Haag	Nederl. A'dam R'dam Den Haag
2 woningwet premie bouw ongesubsidieerd totaal	1 0 1 0 1 - 5 2 0 1 0 3 1	1 1 - - 1 - 0 0 0 1 0 5 0	1 - 4 - 1 - - 0 1 1 1 2 4	1 1 - - 2 0 - 4 0 1 0 - 3	3 0 2 - 3 - 5 0 1 2 3 3 7	5 2 4 15 4 - 2 14 2 4 2 4 14	
3	8 31 13 3 16 22 43 20 7 12 27 27 21	9 17 10 13 16 33 25 25 4 11 23 22 20	10 32 14 21 15 46 25 28 4 11 34 16 24	10 18 22 14 17 47 26 32 1 11 32 20 23	11 26 12 25 15 45 27 32 3 11 37 19 29	16 33 11 19 14 39 20 45 3 13 33 17 35	
4	8 12 4 1 8 16 5 22 8 8 10 5 12	7 26 10 11 8 17 5 21 8 8 20 7 20	9 13 13 18 8 13 9 17 8 8 12 10 18	13 5 0 12 11 12 6 6 5 10 11 7 0	16 14 21 12 14 19 15 13 18 16 18 14 13	24 17 25 33 20 24 14 17 17 21 19 20 23	
344							
5	48 33 47 86 20 31 13 39 29 35 32 29 50	48 32 28 69 22 9 19 20 30 33 23 21 36	54 48 24 51 24 18 20 19 29 35 33 21 31	52 66 32 40 26 32 15 21 31 36 47 23 28	51 39 56 23 34 19 25 24 39 40 26 34 25	43 32 49 24 34 7 28 8 40 38 26 39 17	
6	32 24 35 8 42 34 33 15 41 37 28 34 13	32 23 44 7 49 41 42 32 45 42 33 44 22	23 5 36 10 49 23 44 24 49 40 18 45 21	22 10 37 33 41 8 40 31 52 37 9 36 31	18 13 9 40 32 15 28 16 32 28 15 29 21	11 15 10 8 26 25 25 13 30 21 17 18 11	
76							
7	3 0 0 2 5 3 1 2 12 6 3 2 3	3 1 - - 4 - 1 2 11 5 1 1 2	3 2 9 - 3 0 2 4 9 5 2 6 2	2 0 1 1 3 1 13 6 10 5 1 14 7	1 - - - 2 2 - 7 6 3 1 1 5	1 1 1 1 2 5 3 3 4 3 3 2 2	
77	- - - 0 0 - - - 3 1 - - -	- - - - 0 - - - 2 0 0 - -	0 - - - 0 - - - 2 0 1 - -	- - - - 0 - - - 1 0 0 - -	- - - - 0 - - - 1 0 0 - -	- - - - 0 - - - 1 0 0 - -	
Totaal aantal woningwet - woningen = 100%	40.684 1.270 2.643 1.414	46.151 1.995 1.623 1.232	49.161 2.605 2.215 1.278	48.276 1.502 2.320 2.042	39.189 1.853 883 1.459	41.792 2.779 2.584 1.126	
Totaal aantal premiëwoningen = 100%	67.161 1.458 3.363 2.049	65.975 1.685 3.034 2.137	68.138 1.747 1.539 1.989	56.541 1.670 1.580 2.416	63.776 4.225 2.101 4.016	55.173 919 1.345 1.713	

- 7 -

Tabel 2. Typologie van de ongehuwde man; gebaseerd op gegevens uit de diepte-interviews.

(frequentie van de spontaan genoemde kenmerken): volgens respectievelijk:

	OM	OV	GM	GV	T ¹⁾
<u>positieve aspecten:</u>					
grotere vrijheid en onbezorgdheid:					
-- vrijheid, het niet-gebonden zijn	7	-	5	2	14
-- minder zorgen en verantwoordelijkheden	4	-	6	-	10
een betere financiële situatie:					
-- meer geld en dus meer mogelijkheden	6	-	4	1	11
-- zien er verzorgder uit	-	-	-	-	-
een ruimere vrije tijd en vrijetijdsbesteding:					
-- meer uitgaan, gezelligheid buitenshuis	3	-	2	1	6
-- meer vrije tijd	1	-	2	-	3
-- kunnen meer doen voor anderen	2	-	3	-	5
-- bredere interessekringen	1	-	1	-	2
<u>negatieve aspecten:</u>					
(te) veel zelfstandigheids- en vrijheidsdrang:					
-- onafhankelijk, zelfstandig, vrijheidslievend	5	-	4	1	10
-- een levensgenieter, een bonvivant	2	1	4	2	9
-- te veel vrijheidsdrang	-	1	5	-	6
-- losbandig, losgeslagen	4	-	-	-	4
-- te kritisch, eigenwijs	-	-	1	1	2

1) OM = ongehuwde mannen; OV = ongehuwde vrouwen;
GM = gehuwde mannen; GV = gehuwde vrouwen.
De in deze tabel door OM genoemde aspecten zijn te beschouwen als een vorm van zelfbeeld. De overige drie kolommen vertegenwoordigen beelden over anderen, respectievelijk hetero - stereotypieën.

- 8 -

Vervolg tabel 2.

Vervolg negatieve aspecten:

	OM	OV	GM	GV	T
<u>egocentrisch:</u>					
-- egocentrisch	4	5	6	1	16
-- weigeren verantwoordelijkheid voor een eigen gezin	2	2	3	2	9
-- te gierig	2	1	2	3	7
<u>geremd in de contacten:</u>					
-- verlegen, geremd	3	4	5	4	16
-- geen aanpassing aan anderen	2	2	3	1	8
-- eenzijdig op werk gericht	-	2	-	-	2
<u>sexueel afwijkend:</u>					
-- sexueel afwijkend	6	5	7	4	22
-- minder aantrekkelijk uiterlijk	2	-	-	-	2
<u>maatschappelijk onzelfstandig:</u>					
-- kan zich maatschappelijk niet handhaven	7	6	5	4	22
<u>verbittert:</u>					
-- verzuren, vervreemden	4	5	3	-	12
<u>incompleet als mens:</u>					
-- minderwaardigheidsgevoelens, onvolwassen	3	-	3	-	6
-- eenzaam	1	-	2	1	4

Tabel 3. Typologie van de ongehuwde vrouw; gebaseerd op gegevens uit de diepte-interviews.

(aantal spontaan genoemde kenmerken):	volgens respectievelijk:				
	OM	OV ¹⁾	GM	GV	T
<u>positieve aspecten:</u>					
grotere vrijheid en onbezorgdheid:					
-- vrijheid, niet gebonden zijn	1	7	3	3	14
-- minder zorgen en verantwoordelijkheden	1	2	-	1	4
een betere financiële situatie:					
-- meer geld en dus meer mogelijkheden	-	7	2	4	13
-- zien er verzorgder uit	-	2	-	1	3
een ruimere vrije tijd en vrijetijdsbesteding:					
-- meer uitgaan, gezelligheid buitenshuis	-	5	1	2	8
-- meer vrije tijd	1	4	1	1	7
-- kunnen meer doen voor anderen	-	-	3	2	5
-- bredere interesse-kringen	-	3	-	1	4
<u>negatieve aspecten:</u>					
incompleet als mens:					
-- minderwaardigheidsgevoelens in de zin van minder, mislukt, niet meetellen	2	7	3	5	17
-- blijven zitten, de boot gemist hebben	4	4	3	3	14
-- eenzaam zijn, alleen zijn	-	5	4	5	14
-- een niet natuurlijke levensvorm voor de vrouw	1	5	2	3	11
verbitterd:					
-- verzuurd, prikkelbaar, overcritisch	-	6	5	6	17
-- onrustig, onevenwichtig, "op zoek"	-	4	-	1	5
-- gevoelsarm, verarmd	-	2	-	-	2
-- jalcers	1	1	-	-	2

Vervolg tabel 3.

Vervolg negatieve aspecten:

	OM	OV ¹⁾	GM	GV	T
geremd in de sociale contacten:					
-- verlegen, eenzelvig, kunnen geen contacten leggen	-	3	4	4	11
-- stijf, tutterig	1	4	2	1	8
-- gaat (te zeer) op in eigen werk	-	1	2	3	6
(te) veel zelfstandigheids- en vrijheidsdrang:					
-- te zelfstandig, bazig, autoritair (negatief)	2	3	4	4	13
-- zelfbewust, sterk karakter, onafhankelijk (positief)	1	4	-	1	6
egocentrisch:					
-- egocentrisch	-	6	2	2	10
-- weigert verantwoordelijkheid voor eigen gezin	-	-	-	3	3
sexueel anders:					
-- sexueel afwijkend	-	3	4	3	10
-- weinig aantrekkelijk uiterlijk	-	2	5	4	11
zelfstandig in maatschappelijk opzicht:					
-- kan voor zichzelf zorgen in het dagelijks bestaan	1	-	2	3	6

1) legenda: OM = ongehuwde man; OV = ongehuwde vrouw; GM = gehuwde man; GV = gehuwde vrouw.

De in deze tabel door OV genoemde aspecten (tweede kolom) zijn te beschouwen als een vorm van zelfbeeld. De overige drie kolommen zijn beelden over anderen, respectievelijk hetero-stereotypieën.

Het onderzoek naar de woontoeestand en woonbehoeften van alleenwonende en werkende vrouwen te 's-Gravenhage.¹⁾

De enquête wordt in het voorjaar van 1954 gehouden; de resultaten worden in december op een persconferentie door de voorzitter, mej. A. v.d. Ent, bekend gemaakt.

Als redenen waarom men zich bij de enquête beperkt heeft tot alleenstaande vrouwen in de leeftijd van 25-65 jaar worden genoemd:

1. Weliswaar zijn voor de oorlog enkele tehuizen voor alleenstaande vrouwen opgericht, ^{MAAR DEZE ZIJN} kennelijk bedoeld voor de meer draagkrachtigen, de meer welgestelde kringen, waar het emancipatieproces onder de vrouwen ook begonnen is. Langzamerhand 'begon het type van de werkende vrouw, die zich een vaste plaats veroverde op kantoor, later ook in fabriek en werkplaats, op te komen en de afgelopen oorlog heeft dit proces nog versneld'. Voor de minder draagkrachtigen is tot nu toe vrijwel niets gedaan.
2. Deze groep juist is aangewezen op inwoning bij een hospita, die meestal echter een lid van het mannelijk geslacht prefereren.
3. 'Voor de vrouw betekent de woning meer dan voor de man; voor haar is het een ruimte, waarin zij haar persoonlijkheid en haar persoonlijke stijl en smaak kan uitleven en een geheel eigen leven leiden. Voor de man is het slechts een zo gerieflijk mogelijk verblijf, waarin hij buiten zijn werktijd ondordak en voeding vindt.'
4. De Volkstelling 1947 laat zien dat het aantal alleenstaande vrouwen bijna tweemaal zo groot is als het aantal alleenstaande mannen, en dat het in Den Haag zelfs $2\frac{1}{2}$ maal zo groot is. (zie tabel).
5. Jonge vrouwen worden buiten beschouwing gelaten, omdat zij de woonruimte als tijdelijk zien in verband met de mogelijkheid van een huwelijk. Oudere vrouwen, bejaarden, stellen andere eisen aan de huisvesting.
6. Het is juist de vrouw tussen 25 en 65 jaar, die als werkkracht en niet in de laatste plaats als belastingbetaalster recht heeft op een behoorlijke huisvesting.

1) Gelijkaamig verslag, 's-Gravenhage, 1954.

Inkomen, beroep en leeftijd

Via werkgevers, zoals gemeentediensten, onderwijsinstellingen, kantoren, ziekenhuizen, winkels en fabrieken zijn in totaal 7000 enquêteformulieren verzonden, waarvan 1788 terug werden ontvangen.¹ Er werden vragen gesteld betreffende leeftijd, beroep en inkomensklasse, de huidige woonsituatie en de woonwensen.

Leeftijd	Abs.	In pct	Beroep	Abs.	In pct	Netto maand-inkomen	Abs.	In pct
25-29 jaar	275	15,4	administratief bij part.	287	16,1	tot f 200	115	8,6
30-34 jaar	332	18,6	ambtenares	966	54,0	f 200 - 250	408	30,4
35-39 jaar	278	15,5	lerares	55	3,1	f 250 - 300	319	23,8
40-44 jaar	281	15,7	onderwijzeres	261	14,6	f 300 - 350	217	16,2
45-49 jaar	237	13,3	verpleegster	50	2,8	f 350 - 400	137	10,2
50-54 jaar	155	8,7	winkelbediende	29	1,6	f 400 - 500	96	7,2
55-59 jaar	131	7,3	maatschap.werkster	18	1,0	f 500 - 600	33	2,5
60 jaar en ouder	62	3,4	overige	122	6,8	f 600 en meer	15	1,1
onbekend	37	2,1						
Totaal	1788	100	Totaal	1788	100	Totaal *)	1340	100

*) Bovendien 448 inkomen onbekend

Opvallend is het kleine aantal verpleegsters, voor wie de meestal interne huisvesting in ziekenhuizen toch niet ideaal genoemd kan worden. Het lijkt erop dat het toch voornamelijk vrouwen in geschoolde beroepen zijn, die geantwoord hebben, hoewel de status 'ambtenares', de grootste groep respondenten, geen enkele aanleiding geeft te veronderstellen dat zij in de hogere inkomenscategorieën vallen. Tweederde van de respondenten zijn in ondergeschikte functies werkzaam; slechts 10% verdient meer dan Fl.400,- netto per maand.² Maar de fabrieksarbeidsters en de in huiselijke diensten werkzame personen, die volgens de telling van 1947 resp. 17,2% en 19,5% van het aantal werkende vrouwen uitmaken, lijken in ieder geval ondervertegenwoordigd.³ De commissie suggereert dat zij met name te vinden zouden zijn in de leeftijdskategorie beneden de 25 jaar, die niet bij de enquête betrokken zijn. Bovendien, zo wordt gezegd, zullen met name vrouwen geantwoord hebben, die zich een eigen woning kunnen permitteren.

2) ter vergelijking het netto inkomen per maand van een onderwijzer: Fl. -, van een fabrieksarbeider: Fl. -.

3) Dit zijn landelijke percentages. In het verslag wordt een percentage fabrieksarbeidsters genoemd van 11%, wat waarschijnlijk geldt voor Den Haag. Voor de landelijke percentages, zie tabel.

1) vgl. TOTAAL AANTAL ALLEENSTAANDE 94 in DEN HAAG (1947): 19.103.

De woonsituatie:	aantallen		naar inkomenskategorie				
	abs.	%	tot 200	200- 300	300- 400	400- 500	500 of meer
in gezinsverband	284	15,9%	2,6%	5,6%	7,4%	9,4%	10,4%
alleenstaand							
- in eigen woning	13	0,7%	6,1%	10,0%	17,2%	21,9%	27,1%
- in huurwoning als hoofdbewoner en met anderen	216	12,1%					
- inwonend (op kamers)	1275	71,3%	91,3%	84,4%	75,4%	68,7%	62,5%
subtotaal	1504	84,1%					
totaal	1788	100 %					

Opvallend is dat het percentage in gezinsverband wonenden toeneemt met de inkomenskategorie, hetgeen volgens de commissie waarschijnlijk samenwoningen betreft met vader of moeder, die onderhouden moet worden. Deze categorie komt in tabel in het geheel niet voor. In de Volkstellingen, die uiteindelijk ten grondslag liggen aan deze tabel, wordt het aantal in gezinsverband wonende volwassen ongehuwde personen namelijk niet geteld. Als 'alleenstaanden' worden alleen zij aangemerkt, die een zelfstandige huishouding voeren. Ook voor de raming van de woningbehoefte wordt daarvan uitgegaan. De categorie in gezinsverband wonenden, die in het haagse onderzoek 15,9% van het aantal respondenten uitmaakt, wordt dus bij de woningbehoefteraming in het geheel niet meegerekend.

Een vergelijking van de woonsituatie van de respondenten met die anno 1947 van alle alleenstaande vrouwen te Den Haag wordt bemoedlijkt doordat 1. de indeling naar woonsituatie verschilt, en 2. in de volkstellingcijfers ook de zelfstandige huishoudens van vrouwen jonger dan 25 jaar en ouder dan 65 jaar zijn opgenomen.

enquête '54 Den Haag			volkstelling '47, Den Haag		
woonsituatie	aantallen		woonsituatie	aantallen	
in eigen woning	229	15%	alleen in woning	3187	16,7%
in huurwoning als hoofdbewoner en met anderen			als hoofdbewoner	3386	17,7%
inwonend (op kamers)	1275	85%	inwonend (op kamers)	12530	65,6%
	1504	100%		19103	100 %

Ten aanzien van 'fout' 1. kan worden opgemerkt dat het aantal van 1275 kamerbewoonsters uit de haagse enquête nog aangevuld moet worden met diegenen die niet als hoofdbewoner in een huurwoning wonen, zodat het percentage hoger uitkomt dan de 85%. De niet als hoofdbewoner in een woning wonenden zijn immers in de volkstelling tot de inwonenden gerekend. Het percentage van 65,6% kamerbewoonsters uit de volkstelling is beduidend lager dan het percentage van 85%, en indien gecorrigeerd dus meer dan 85%, uit de enquête. Gekombineerd met 'fout' 2., het feit dat in de volkstelling ook vrouwen jonger dan 25 en ouder dan 65 zijn opgenomen, en met het feit dat het voornamelijk de oudere vrouwen zijn die het verschil uitmaken - aannemelijk is dat jongere vrouwen vaak nog bij de ouders wonen, zodat zij niet eens als alleenstaanden geteld zijn, en dat zij voorzover wel geteld veelal niet zelfstandig in een woning zullen wonen -, kunnen we konkluderen dat het relatief hoge percentage alleen of als hoofdbewoner in een woning wonenden volgens de volkstelling voor een groot deel kan worden toegeschreven aan de bejaarden. Aan de andere kant is het waarschijnlijk dat het hoge percentage kamerbewoonsters onder de respondenten ook een gevolg is van het feit dat hun situatie meestal het meeste te wensen overlaat en dat zij eerder geneigd zijn een dergelijke enquête in te vullen.

Voor de respondenten echter blijkt deze redenatie niet op te gaan. Uit de antwoorden op de vraag op de vraag of zij de voorkeur gaven aan de bestaande woonruimte of aan een kleine woning, is de volgende tabel samen te stellen:

De woonsatisfactie:

huidige woonsituatie	totaal	waarvan tevreden	in % van totaal
in gezinsverband	284	52	18,3%
alleen in eigen of huurwoning	109	39	35,7%
samenwonend	120	42	35 %
op kamers	1275	174	13,6%
totaal	1788	307	17,1%

Maar 13,6% van de kamerbewoonsters is tevreden met haar woonsituatie, maar ook het aantal ontevredenen onder de alleen- of samenwonenden is aanzienlijk, twee derde van het totaal.. 1481 van de 1788 geënquêteerden, dit is 85%, antwoorden, dat zij een eigen woning wensen.

In het verslag van de commissie wordt ook ingegaan op de woonwensen van deze 1461 vrouwen. Voorzover mogelijk vergelijken we de woonwensen met de bestaande situatie van de 1504 'echte', dus niet in gezinsverband levende, alleenstaanden, die ook in het verslag staat beschreven en in tabellen verwerkt is. De commissie vroeg in de enquête ook naar de buurt in Den Haag, waar men woonde en waar men zou willen wonen. Het zou interessant zijn na te gaan wat de relatie is met het voorzieningenniveau in de verschillende buurten, maar dit hebben we verder niet nagegaan.

Woonwensen, voorzover mogelijk in vergelijking met woonsituatie.

1. De woningsoort.

Van de reeds in een woning wonende vrouwen is niet bekend in wat voor soort woning zij wonen. Uiteraard werd wel gevraagd in wat voor woning men zou willen wonen. Daaruit blijkt:

gewenste woningsoort	abs.	%	leeftijdskategorie			
			25-35	35-45	45-55	55-65
flat voor vrouwen alleen	104	7,0%	7%	6%	6%	10%
flat voor zowel mannen, vrouwen als gezinnen	585	39,5%	44%	36%	38%	39%
gewone woning in bouwblok, tussen gezinswoningen	520	35,1%	34%	41%	34%	25%
flat of gewone woning	244	16,5%	15%	17%	22%	26%
onbekend	28	1,9%				
Totaal	1481	100 %	100%			

Het percentage vrouwen, dat in een flat speciaal voor vrouwen wil wonen, is dus heel gering. Van de oudere vrouwen zijn relatief meer vrouwen geporteerd voor een vrouwenflat, van de jongere meer voor een gemengde flat dan de overige leeftijdsgroepen.

2. Huur of koop.

Van de 229 in een woning wonende vrouwen, woonden 13 vrouwen in een eigen woning, 216 in een huurwoning. Van de 1461 vrouwen, die een woning wensden, zijn er slechts 46 die een woning zouden willen kopen en maar 22 die dat zouden kunnen betalen. De overige 24 willen deelnemen in een bouwcoöperatie, veelal voor niet meer dan Fl.4000,-. De voorkeur voor huren is dus evident.

3. De woonkosten.

Tot de woonkosten behoren de huurprijs en de servicekosten. Voor de kamerbewoonsters is de waar die zij krijgen voor haar geld uiteraard heel verschillend: een kamer op zolder of een kamer op het zuiden, gemeubileerd of leeg, een eigen keuken of met gebruik van keuken etcetera. De commissie bracht een aantal variabelen in verband met het per maand bestede bedrag:

Besteed bedrag per maand (huurprijsgroep)	Percentage alleenstaanden per huurprijsgroep met							
	1 kamer	2 of meer kamers	gemeubileerde kamer	gestoffeerde of ongemeubileerde kamer	volledig pension of alleen warme maaltijd	geen maaltijden van hospita	grote service	kleine of geen service
tot f 40	67	33	22	78	5	95	17	83
f 40 - 60	71	29	25	75	3	97	17	83
f 60 - 80	56	44	32	68	5	95	19	81
f 80 - 100	43	52	33	67	28	72	29	71
f 100 - 120	64	36	44	56	66	34	57	43
f 120 - 140	60	40	47	53	76	24	64	36
f 140 en hoger	68	32	43	57	84	16	78	22
	100		100		100		100	

Het merendeel van de vrouwen, 60,4% betaalt dus Fl.40,- tot Fl.80,- per maand; ongeveer een derde van deze vrouwen krijgt daarvoor meer dan 1 kamer, een kwart meubilering, 5% een maaltijd en voor ongeveer een vijfde van de vrouwen wordt de kamer schoon- gehouden en de was verzorgd.

Als we dit vergelijken met het bedrag dat men wil besteden voor een eigen woning, zien we dat het percentage vrouwen dat niet meer dan Fl.80,- wil besteden toeneemt van 68,1% tot 78,1%.

Over het algemeen wil men een lager percentage van het netto-inkomen aan het wonen besteden dan nu het geval is.

Besteed bedrag	Abs.	In pct	Besteed bedrag in pct van netto inkomen	Abs.	In pct
tot f 40	103	7,7	10 - 15 pct	105	8,4
f 40 - 60	430	32,1	15 - 20 pct	262	21,0
f 60 - 80	378	28,3	20 - 25 pct	319	25,5
f 80 - 100	182	13,6	25 - 30 pct	211	16,9
f 100 - 120	124	9,3	30 - 35 pct	141	11,3
f 120 - 140	53	4,0	35 - 40 pct	71	5,7
f 140 en meer	67	5,0	40 - 50 pct	82	6,6
			50 en meer	58	4,6
Totaal 1)	1337	100	Totaal 2)	1249	100

1) Bovendien 167 besteed bedrag onbekend

2) Bovendien 255 percentage onbekend.

bylage - f.

Totaal te besteden bedrag	Abs.	In pct	Te besteden bedrag in pct van netto-inkomen	Abs.	In pct
tot f 40	151	10,6	10 - 15 pct	77	7,2
f 40 - 60	518	36,5	15 - 20 pct	242	23,5
f 60 - 80	454	32,0	20 - 25 pct	338	31,3
f 80 - 100	170	12,0	25 - 30 pct	237	22,0
f 100 - 120	61	4,3	30 - 35 pct	123	11,4
f 120 - 140	28	2,0	35 - 40 pct	38	3,6
f 140 en meer	13	0,9	40 en meer pct	21	2,0
onbekend	24	1,7			
Totaal	1419	100	Totaal ¹⁾	1076	100

1) Bovendien 343 percentage onbekend

4. De woonruimte.

Uit het overzicht hoeveel m² men tot haar beschikking heeft, blijkt dat 41,3% niet meer dan 20 m² heeft en maar 6,8% meer dan 40 m²; en dat ongeveer twee derde van de vrouwen 1 kamer heeft:

Aantal kamers	Oppervlakte in m ²						Totaal
	tot 10	10-20	20-30	30-40	meer dan 40	onbekend	
1	102	434	274	46	11	46	913
2	5	78	235	98	62	26	504
3	1	-	6	16	29	1	53
onbekend	-	-	-	-	-	34	34
Totaal	108	512	515	160	102	107	1504
In pct	7,2	34,1	34,2	10,6	6,8	7,1	100

Een aantal kamerbewoonsters heeft een eigen keuken, namelijk 146, naast de 229 vrouwen, die een woning tot hun beschikking hebben. 297 vrouwen maken gebruik van de keukens van de hospita, en 110 vrouwen koken op de kamer. Van de overigen wordt voor 337 vrouwen door de hospita gekookt.

Maar 270 van de 1275 kamerbewoonsters mogen gebruik maken van bad of douche.

De eisen die de vrouwen aan de gewenste woning stellen liggen beduidend hoger. 1249 van de 1481 vrouwen, dit is 84,3%, wil 2 kamers en slechts 10% wil 1 kamer. 83,7% wil een eigen keuken of kitchenette; 14,9% wil een centrale keuken, vanwaaruit een warme maaltijd kan worden betrokken, maar daarvan wil 10,4% bovendien een klein keukentje voor zichzelf; slechts 0,5% neemt er genoegen mee een keuken met anderen te delen. Het zijn met name de liefhebbers van een flat, die centrale voorzieningen wensen. Ook ten aanzien van de badgelegenheid is het percentage dat een badkamer wil delen heel gering; bij voorkeur wil men een douche. Drie kwart van de vrouwen wil een eigen was- en drooggelegenheid.

WONINGKOMPLEXEN VOOR ALLEENSTAANDEN (A'byzondere' groepen)	BOUWJAREN (inkl. voor- bereiding)	Architect	Initiatief/ Financiering	SEKTOR	DOELGROEP	GEROUW Type	AANTAL KAMERS (ONVOLL. WONING)	AANTAL WONINGEN				PORTIERS- LOGE	CONCIERGE WONING	WINKEL	ZAAKTJE	GEN. WAS- DEUR	GEN. LOOBER- KAMERS
								1K	2K	3K	TOT.						
AMSTERDAM																	
WESTEREIND (Slootweg) H. Koningsbergstr.	-1956	J. Rietveld		Koop	Alleenstaanden, gepensio- neerden rechtparen 20 ki	MIDDENGANG FLAT (9 verd.)		83	44			X	X	-	-	-	-
1. KLOKKENHOF Surinameplein	1961		van Saane		alleenstaande vrouwen	middegang (12 verd.)		144			144						
3. LOUISE WENTHUIS	1937-1963	Staal-Krop- holder	Soroptimisten Adams Bouwfonds	premie- huur	Alleenstaande vrouwen (en mannen)	MIDDENGANG FLAT (7 verd.)		37	43+		170	X	X	X	X		11
RIVIERENHUIS Kennedyln/de Nieuwmarkt	1956-1965	J. Schipper	A.C.O.B. en De Schaans	huur	Alleenstaanden en on- volledige gezinnen	ni-gangen galerij (8v.)	24		288	8	296	-	-	X	-	-	-
Twintigste Eeuh. groot	-1964?	Peters	Woningbouwver. Het Oosten		alleenstaanden	flat (12 verd.)		72	48		120		X	-	-	-	-
ROTTERDAM																	
5. OOSTZEEDYK	-1950	Poten Pot- Keegstra			onvolledige gezinnen en werkende rechtparen	galerij flat			49								
7. Zuidplein	1941-1953?	van Tijen	N.V. Volkswoning bouw R'dam		huysvellen, werkende 44, gezinnen	(12 verd.)											
8. Gordelweg	1941-?	E.J. de Raar			alleenstaanden	galerij					104						
9. R.V.S. flat Suzanne Groeneweglaan	19 - 1958?	W. Jansen	St. Vrouwen- centrum/RVS	premie- huur	(Alleenst. werkende 44 →) Alleenst. en onvolledig prim	GALERIJ flat (10 verd.)	-	20	40	100	160	-	-	-	-	-	-
10. Beethovenlaan	1957	Boks, Eykenen	St. Maria Roll boon, Riddellhoek		oudere alleenstaande (werkende) vrouwen			2	32		34						
11. Beethovenflat Hillegersberg	1965		N.V. Bouwfonds Ned. Gemeente	Koop		(3 verd.)		77	4		81						
Bijlage 7-1.																	

Bijlage 7-1.

VEN	NAME	JAREN	POT, POT-KEEF- HIN + WERKLOOS- BOMST. NED. GEM.	E. BRUGSMAN.	KOOP (COOP.)	ALLEENSTAANDE VROUWEN	RIDDENGANG (3) GELANG(S)	- (130) + 145 (7)	145	X X - X	12
	E. Brugsma flat E. Brugsmastraat Het kleine Loo Reijersbergenweg 1. Reijersbergen Parishouwe	1946-1959? - 1959 1962	Pot, Pot-Keef- HIN + WERKLOOS- BOMST. NED. GEM.	E. Brugsman.	KOOP (COOP.)	alleenstaande vrouwen	RIDDENGANG (3) GELANG(S)	- (130) + 145 (7)	145	X X - X	12
	HET GOOI										
5.	Raadhof Bussum	-1953	m. E. Hartman.			werkende vrouwen	laagbouw (entersol- type)		15	- - - - -	
1.	CORVERSBOOS Hilversum KONINGSBOOS Bussum	1952-1956 -1961	J. Dullaart. Göthen, yd Dal- laart, Vos	Ned. Bond 98 bedrijfs kroep	premie- huur	alleenstaande werkende vrouwen	galerijflat (4 verd.)	5 + 36	36	- X - - X	3
	Birkendaal Hilversum	-1969	Klein	Ned. Bond 98 bedrijfs kroep	premie- huur.	alleenstaanden en onvol- ledige priemen	galerijflat (4 verd.)	51 8 59		- X - - X	3
	ELDERS										
	leiden	-1953?	A.C. Gathier	firma Luxen en Worst		alleenwonenden (stud. werkende vrouwen)	laagbouw (entersol- type)		33		
	Tilburg Trouwlaan leiden	1961 1966		N.V. Bouwposten Ned. Gemeenten	KOOP (COOP.)	alleenstaande vrouwen en mannen	flat		47		
	Eijlandflat Eijswijk	1967	Blankespoor en de Vries			alleenstaanden	RIDDENGANG (1 verd.)	+ 126	126	X X - X	18
	Dronten	1967	Mulder			alleenstaande vrouwen	RIDDENGANG (8 verd.)	+ 132	132	X X - X	8
						nijpellenwoningen (verp- vrl. adm. pers, onderwijzers)	ruig aan ruig poteli type	+ 18	18		

Wat denkt U bij 'alleenstaande vrouwen'?

XX1: "alleenstaande vrouwen zijn vrouwen die net als iedereen alleen zijn, maar daar ook gewoon voor uitkomen."

XY1: "ik denk aan ontzettend veel strubbelingen, aan een vrouw met d'r zoontje, die 't wel gezellig met elkaar hebben, ze werkt. In het seksuele leven is het tobben geblazen. (Als ik over mezelf praat zeg ik nooit dat ik het prima heb, maar ga ik bv. zeggen dat ik behoefte heb aan andere mensen). Op mijzelf heeft die definitie geen betrekking."

XX2: "Dan denk altijd aan een tante, aan 3 tantes: tante Bep die de boekhandel heeft overgenomen en altijd thuis is blijven wonen, toen oma naar het bejaardentehuis ging; tante Dien, die was directrice van een verzorgingstehuis, die was lesbisch, heb ik later begrepen, die woonde met tante Els op een flat, tante Els was wijkverpleegster; En tante Nel, maar die is getrouwd geweest. Die is nu ook typisch alleenstaand, want ze is op latere leeftijd gecheiden, toen is zij het huis uit gegaan, hij is er blijven wonen, heeft een tijdje in een kampeerbus rondgetrokken, woont nu op een flat in de Blijmer, ze is heel actief geworden in vrouwengroepen, ze is ook alleen op vakantie geweest. Ik dacht ook aan het boek van Anna Blaman: Vrouw en Vriend; en aan jullie."

XX3: "Dan denk ik aan m'n buurvrouw, die is helemaal niet zielig. Je denkt, ze zal wel behoefte hebben aan contact, bleek dus helemaal niet waar te zijn. Ze vindt ook kinderen niet leuk, 'die zo leuk voor haar zouden zijn, omdat de stakker ze zelf niet heeft'. Ze zegt: ik ben er niet om op jullie kinderen te passen. Mijn kinderen zien V. ook niet als zielig."

XX4: "Dat is een vrouw die voor haar eigen inkomen zorgt, eigen keuzes doet over met wie ze wel/niet om wil gaan, zelfstandig, verantwoordelijkheid; de keuzes laat ze niet afhangen van man, kinderen of vriend."

XY2: "Werkelijk alleen leven is niet te doen. In de woning hoeft niet direkt iemand te zijn, wel dichtbij, in hetzelfde gebouw. Ik heb een nogal uitgesproken mening hoe mijn woning georganiseerd moet worden, en dat is soms moeilijk om uit te vinden met een ander; op dit moment kost het me teveel energie om dat met iemand uit te vinden, dan ben ik liever alleen."

XY3: "Aan de ene kant denk ik aan de 'ouwe jonge dochter', ontzettend negatief, een trut die niet aan een man kan komen, of die door haar ouders erop vastgepind is om daar te blijven wonen en ze te verzorgen, meestal is de moeder ziek, iemand die thuisgehouden wordt. Ze is nooit volgens de mode gekleed. D'r woonden er 3 bij ons vroeger in de straat, ze zijn op latere leeftijd getrouwd toen de moeder gestorven was. Of de vader is een dronkaard en zit in een gesticht. Ze zijn het middelpunt van familieruzies. Maar ik denk ook aan vrouwen die ongetrouwd, zelfstandig waren, een eigen beroep hadden, bv. onderwijzeressen, die de plaatselijke toneelgroep organiseerde; een femme fatale, volgens de mode gekleed, ze wonen zelfstandig en men heeft een zeker respect voor hen. Maar ik vind alleenstaande zo'n negatief woord. Als

mensen vragen of ik een vriend heb o.i.d., zeg ik dat ik onafhankelijk ben, alleen woon, m'n eigen geld heb, dat ik alles zelf regel, dat ik zelf beslis wat ik wil. Je ziet mensen reageren: O, alleenstaand. Dan verbeter ik ze, ik zeg onafhankelijk, omdat ik denk dat ze het woord alleenstaande negatief invullen. Ik praat nooit over mezelf in termen van alleenstaande. D'r wordt gezegd: 'wil je dan geen kinderen?' en 'Mischien vind je nog wel eens een man waar je gelukkig mee wordt'."

XY4: "Beelden van vroeger, vriendinnen van mijn ouders, of ze was zielig, want 'ze was zo'n aardige charmante vrouw, wat jammer nou dat die nou niet getrouwd is', of het is een kenau, begrijpelijk dat ze niet getrouwd is, heeft haar op d'r tanden. De eerste is charmant gekleed, modieus, verzorgd, een mooi kapsel. De tweede lijkt op Annan Blaman, als ik foto's van haar zie, denk ik, o ja, da's tante Jet, kort haar, stevige schoenen. En dan heb je nog een derde soort, die zijn geflipt, zielig, gek geworden, onder behandeling; ze hebben hoge stemmetjes, hebben 100.000 vakken geleerd en nergens bevrediging in. Die beelden draag ik dus in me, want ik wil niet zo worden als zij, vooral niet als de derde. Ik dacht vroeger: ik wil niet worden zoals tante Cornelia, ik vond het genant hoe ze vroeger met ons speelde, touwtje sprong,.... o jee, ik ben het al... D'r wordt tegen je xgezegd: 'Gedraag je nou eens volwassen'. Ik denk - wat ik nu zelf ben, dat is zelfstandig bepalen wat je wel / niet doet. Relaties zijn ook niet zo dat ik er mee samen wil wonen in de ouderwetse zin; dus met heel sterke eigen autonomie."

XY5: "Ik ken er een, d'r wordt gezegd dat ze godsdienstgeek is, loopt met een bijbel onder d'r arm, vertelt aan iedereen hoe ze moeten leven, wat goed en slecht is, heel streng, moralistisch, wil iedereen goede raad geven. En dan ken ik er een, daar wordt van gezegd dat ze hysterisch is, die was ooit verliefd op een kunstenaar; wel heel ondernemend, gaat op d'r 70e nog alleen naar Italië; heeft gekke verhalen over hypnose en zo; ze is heel belezen, schrijft heel veel; ze is heel uitdagend, in d'r gedrag, d'r woorden, haar kleding. Van de derde wordt gezegd dat ze zo ongelukkig is omdat ze zo lelijk is, en daarom niet kon trouwen. Want ze had twee mooie zussen die wel getrouwd zijn. Dat is iemand die heel zielig is, wordt door haar ouders gesteund, krijgt extra geld; lief karakter, stort zich in liefdadigheid. Ze is zo lief dat als je ermee in aanraking komt, je d'r niet meer vanaf komt. Ik ken ook een boerin, die kon niet trouwen, omdat ze zeven broers die niet trouwen moest verzorgen, zakelijk en logisch. En dan ken ik er nog drie die bij elkaar wonen, en die zijn niet getrouwd omdat ze te lief waren, die konden geen goeie man vinden; die zitten nu dag en nacht in de kerk. Van een alleenstaande nu, daar weet ik niks van, hoor,

een beetje mezelf, trials and errors, steeds iedere dag opnieuw uitvinden wat je verkeerd doet, hoe het komt; geen compromissen sluiten, wat in de meeste gevallen denk ik wel gebeurt, met alle konsekwenties vandien."

XY6: "Vroeger thuis, daar had je veel weduwsen in het dorp, een categorie waar iedereen zich mee bemoeide, die zaten met een sloot kinderen, waren katholiek, kregen bezoek van kerkvaders, een type dat zielig is en in het zwart rondloopt; d'r werden ook altijd kleren heengebracht. Een andere categorie waren vrouwen die bij hun ouders bleven wonen, die hadden meestal een baan of een beroep; als ze jonger waren, werd er gezegd: 'ze is nog steeds niet aan de man'; soms stortten ze zich in gemeenteraads- of clubhuiswerk; rijden ook auto en zo; het is niet duidelijk of ze nou zielig zijn. En dan had je nog de vrouwen die van buiten het dorp kwamen, de dokters, kenauw waren dat, met de betere opleidingen; ze namen een geïsoleerde positie in tov. de rest; vaak niet zo christelijk. Thuis vergelèek je het altijd met de gezinssituatie waar je zelf in zat. Nu komt het niet in me op om over 'alleenstaanden' na te denken, het valt me niet op. In Delft heb ik er geen concreet beeld van, ook niet van mezelf; of je mij nou alleenszaam kunt noemen, of kollektief; omdat er niet zo'n duidelijk contrast is tov. gezinssituaties. Toen ik in D. woonde in een huisje alleen, tussen allemaal gezinnen, bemoeide zich niemand met me, behalve een kerkvader die kwam vragen of ik naar de kerk kwam."

XY5: "Ik versta daar helemaal niets onder na het lezen van dit stuk (dd. okt.nov.79). Ik heb er zelf altijd aangekoppeld, categorieën die in een halve gestichtsvorm wonen, bv. verpleegsters; zoals m'n tante die valt er ook onder, een inwonende dochter met ongedefinieerde lesbische relatie. Alle moeders in D. van mannen die op zee zitten, die er de pest aan hebben als die mannen terug zijn, dat zijn de sterke vrouwen, daar hebben de mannen thuis niet veel te vertellen."

XY7: "Een ongetrouwde vrouw zonder kinderen; vrouwen die kiezen om niet te trouwen en geen kinderen te krijgen. Gescheiden vrouwen vallen uit de boot eigenlijk. Meer dat dan vrouwen die een tijdje alleen zijn en dan trouwen. Vroger bij ons in de buurt was een huis voor die vrouwen, de hunker-bunker."

XY8: "O ja, ik zat gisteren te denken, tante Net bv. Ik zelf ben het niet want ik krijg geld van mijn ouders. Tante Net is een hele oude tante, ik denk daar aan, omdat het zo over de geschiedenis gaat (stuk dd. okt.nov.79). Ik moest ook denken aan Aletta Jacobs. Wie zij er eigenlijk nog meer alleenstaand in mijn familie/kennissenkring? Jullie allemaal. Zit best vast aan het economische."

XY9: "In ieder geval niet de vorm van een verstokte vrijgezel, maar gewoon iemand, gekozen of niet gekozen, zonder relatie waarmee ze dag en nacht wordt geconfronteerd. Ze kan eventueel wel kinderen hebben. Echt persoonlijk, maar dan ben ik heel gek, want dan sluit ik uit idealisme een boel uit, zo'n vrouw is heel sterk, kiest voor een eigen leven en heeft geen gezeik aan d'r hoofd nodig; eist wel

als een volwaardige economische eenheid gezien te worden, op elk gebied, niet ergens een hoekje in gedrukt te worden in de samenleving."

XX6: "Lekker neuken. Het tweede wat ik dacht was gezellig. Het derde is problemen en meer denk ik niet. Of dan moet ik heel erg gaan nadenken. Het is net zoals bij die testen, wat denk je bij vlinderen, vogel en dan zeggen wat je het eerst denkt. Zo heb ik erop gereageerd. Maar het grappige is dat het eerste wat ik erbij denk is vriendinnen."

XX7: "Een zielige typiste die..., ik denk aan XY, zo'n typiste die 30 jaar op haar kamertje zit, zo ongeveer 50 jaar, helemaal versleten en die aan het eind van de dag radeloos naar huis gaat en een eitje gaat koken. Dat is echt alleenstaand, daarnaast heb je alleenwonend, alleen-etend etc., ik vind P. dus eigenlijk geen alleenstaande vrouw, maar gewoon een vrouw. Ze heeft dus totaal geen kontakten."

XX8: "Ja, dat weet ik eigenlijk niet, dat je alleenstaande vrouwen onderscheidt van alleenstaanden wijst natuurlijk al op iets bijzonders, alleenstaande vrouwen zijn toch iets anders dan alleenstaanden, vind ik wel raar, maar toch niet, gezien de positie van vrouwen als voortbrengsters van het nageslacht. Dus toen werd ik me bewust dat het nog veel strijd kost om je daarvan los te maken, van 'vrouw zijn', een antibeeld ofzo. Die alleenstaande tantes vind ik heel leuk."

XY10: "Alleenstaanden wonen echt apart, d'r is geen gemeenschappelijk deel. Als je wel een eigen plekje hebt, maar er hoort iets gemeenschappelijks bij, dat is niet echt alleenstaand. Ik vind L. voor de helft alleenstaand, voor de andere helft (van de week dus) niet, het gaat om de verhouding. Ik voel mezelf niet een alleenstaande. Verder heb ik ook wel een alleenstaande tante, maar die,...

....., die moet het vreselijk moeilijk gehad hebben..." XY11: "...die heeft een man nodig, ...is onvolledig, ...en praatjes vullen geen gaatjes, ...zal ik 't nog erger maken?... (gegiegel)... ik denk aan apothekers, dat zijn vriendinnen van mijn moeder die niet getrouwd waren ... en verstandige schoenen,ik blijf er zelf een te zijn."

"En wat denk je daar dan bij?"
"...over het verband van alleenstaan en alleenslapen zit ik opeens aan te denken, o, ja, en van alleenstaande mannen wordt altijd verondersteld dat ze heel veel lol hebben, van alleenstaande vrouwen alleen maar treurigheid".

"Denk jij dat ook?"

"Zo'n beeld heb ik nog steeds."

"Die apothekers?"

"Dat is het beeld waarmee ik opgegroeid ben: dat het toch wel naar voor die vrouwen was, dat ze nooit het goede dekseltje gevonden hadden."

Als ik nu naar mezelf en andere alleenstaanden kijk, merk ik dat het wel vrolijker is. Beide beelden kan ik moeilijk rijmen."

- XY12: "Jezus Christus krentebollen. Ik ben alleen, altijd, helemaal. Alleenstaande heeft voor mij een hele negatieve klank, zo van dat is zielig. Maar ik vind het heel ernstig positief, zo van alleen beslissingen nemen, onafhankelijk van anderen, zelf formuleren wat ik wil. Niet in koppels, 3-stellen of weet ik wat denken. Als daar feesten zijn, weet ik wat voor uitnodigingen, er in principe alleen heen gaan, of die ander vragen, niet automatisch samen gaan, samen slapen. Ik wil elke avond opnieuw beslissen met wie ik slaap, niet automatisch samen slapen, eten, absoluut geen vanzelfsprekendheden, enzovoorts".... "Vriendinnetjes van mijn lief zijn niet automatisch mijn vriendinnetjes".
- XY13: "Zelfstandig wonen en economisch onafhankelijk zijn, dat zijn voor mij de belangrijkste dingen".
- XY14: "Dat is een vrouw die alleen woont in elk geval, en die d'r eigen inkomsten dus heeft, eigen vrienden en vriendinnen uitzoekt. Eigenlijk niet veel meer dan dat, hoor".
- XY15: "Aan mezelf, inderdaad heel erg aan mezelf, aan mensen die net zo leven als ik; ik zit dus heel erg in m'n studentenwereldje, waar dat heel..... Wil je alle categorieën horen, wil je ook horen of ze zielig zijn of niet?"
- XX9: "Soort van kompositie, die worden ervoor geplaatst, eerst onderscheiden in keurige en niet-keurige; in kompositie opgesteld tegenover alle niet - alleenstaande vrouwen; ze zijn een soort repoussoir figuren die de kompositie diepte geven en die allemaal van hun eigen identiteit worden voorzien, prostituees bv.; waar dingen over gezegd worden en altijd door mannen, en die tot spreken gebracht worden, hoe gaat dat nu bij Koos Postema?, die tot spreken gebracht worden over hun eigen anders zijn, daar worden ze altijd over ondervraagd. Alleenstaande vrouwen hebben dat ook. U zult wel homoseksueel zijn. Hoe ervaart u nou uw anders zijn?
Alleenstaande kinderen, heb je die ook?, nog niet, nog geen kinderbeweging."
- XY16: "Ik denk eh god wat denk ik er bij, niet zo vrolijk eigenlijk. Ik denk er bij aan een reportage dat ik in een Duits blad zag, daar in zag ik allemaal woningen, een van de interieurs was van een alleenstaande vrouw, was typisch iemand, er was een foto bij van een vrouw met een beetje dikke beentjes en ze verheugde zich op haar pensioen. Ik had het idee dat dat niet zo vrolijk zou zijn. Ze had wel een keurig maar heel aardig interieur, ordelijk maar heel aardig. Nou ik ben zelf ook een alleenstaande vrouw hè, of wordt ik zo niet gekategoriseerd? Ik geloof het wel hè, ik zou het niet weten. Ik weet niet eens wat het is kortom, vertel mij eerst maar eens wat het is!"
- XX10: "Ja eh ik zou dan willen weten wat voor alleenstaande vrouwen, ik denk dat niet J. er onder valt. Voor mij is het meer de categorie tobben en niet gelukkig. Niet gelukt wat je wil. -samenwonen, in een groep - of weggelopen. En ook ik associeer het ook nogal als tijdelijk, tenminste voor een groot deel, je hebt natuurlijk ook een groot deel vrouwen die heel bewust alleenstaan en het ook willen blijven maar die wat ik niet onder die categorie."
- XX11: "Dan denk ik aan 19^e eeuwse wijken, meisjes die ik daar ken, uit Delft of uit mijn werk."